FRANK WEBSTER

INFORMACINĖS VISUOMENĖS TEORIJOS

ALK

FRANK WEBSTER

INFORMACINĖS VISUOMENĖS TEORIJOS

UDK 316.3
Ve-05

Versta iš: Frank Webster, *Theories of the Information Society*, 2nd ed.
Authorised translation from English language edition published by
Routledge, an imprint of the **Taylor & Francis Group**, 2002,
ISBN 0-415-28201-2

Knygos leidimą iš dalies finansavo Atviros Lietuvos fondas

Iš anglų kalbos vertė Vilija Poviliūnienė
Redaktorė Laima Arnatkevičiūtė

© 2002 Frank Webster
All rights reserved. No part of this book may be reprinted or reproduced or utilised in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known or here after invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publishers.

ISBN 9986-850-56-8
ISSN 1392-1673

© Vertimas į lietuvių kalbą, Vilija Poviliūnienė, 2006

© UAB „Poligrafija ir informatika“, 2006

FRANK WEBSTER

INFORMACINĖS VISUOMENĖS TEORIJOS

POLIGRAFIJA IR INFORMATIKA

Frankui Neville'ui Websteriui
(1920 06 20–1993 07 15)
atminti

Turinys

1 Įvadas

Matyt, bemaž kiekvienas kada nors savęs paklausia, kokioje visuomenėje gyvena. Kaip suprasti tai, kas vyksta mūsų gyvenime ir pasaulyje? Kur visa tai mus nuves? Matome, kaip svarbu pamatyti pagrindinius nepaprastai sudėtingų ir kintančių aplinkybių kontūrus, nors tai nėra lengva ir neretai išmuša iš vėžių. Vieni žmonės iškart atsisako spręsti šį uždavinį, atvirai prisipažindami esą sutrikę. Kiti, susidūrę su pasipriešinimu, traukiasi ir vadovaujasi patogia (ir tingia) nuomone, jog matome tik tai, ką norime matyti. Laimei, dauguma žmonių nepaliaujamai stengiasi suprasti, kas vyksta pasaulyje, ir į tai gilindamiesi prieina prie tokių sąvokų kaip kapitalizmas, industrializmas, totalitarizmas ir liberalioji demokratija. Dauguma iš mūsų tikrai yra girdėję tokius žodžius, patys juos tarę, stengdamiesi paaiškinti įvykius ir poslinkius, svarbius istorinius reiškinius arba net ir bendrą socialinių, ekonominių ir politinių permainų kryptį.

Visai galimas daiktas, kad pasiginčijame su kitais, ar tikrai šie žodžiai tinka tam tikroms aplinkybėms įvardyti. Daugelis tikriausiai diskutavome, ką būtent šie terminai galėtų reikšti. Antai būtų galima sutikti, kad Rusija tikrai gerokai nutolo nuo komunizmo ekonomikos sistemos, tačiau vargu ar galima pritarti nuomonei, kad šį pokytį apibūdintume kaip perėjimą į tikrą kapitalistinę visuomenę. Apibendrinamąją terminologiją reikia nuolatos tikslinti: taigi ikiindustrinė, besivystanti demokratija, brandus kapitalizmas, autoritarinis populizmas.

Bet nepaisant to, kad šias ir kitas į jas panašias sampratas būtina tobulinti, retas ryžtųsi jų atsisakyti. Akivaizdi priežastis yra ta, kad visos šios ir kitos panašios sąvokos, nors netikslios ir taisytinos, leidžia įvardyti ir suprasti esminius pasaulio, kuriame gyvename ir iš kurio esame atėję, elementus. Atrodo, kad norėdami suprasti svarbiausius skirtingų visuomenių ir aplinkybių ypatumus, neišvengiamai turime perimti ir taikyti pagrindines sąvokas.

Šią knygą išprovokavo pastaruoju metu išryškėjusi nauja dabartinių visuomenių samprata. Vis dažniau žodis „informacija" vartojamas norint pabrėžti šiuo-

laikinio pasaulio išskirtinumą. Sakoma, kad įžengėme į informacijos amžių, kad įsigali naujo „tipo informacija“, kad nūnai tampame „e-visuomene“, kad turime susitaikyti su tuo, jog informacija skatina „lanksčią ekonomiką“, kad perėjome į „globalią informacijos ekonomiką“. Galybė apžvalgininkų „informacinėmis visuomenėmis“ vadina JAV, Britaniją, Japoniją, Vokietiją ir kitas panašiai gyvenančias valstybes. Politikai, verslo lyderiai ir politikos strategai informacinės visuomenės idėją traktuoja rimtai, o Europos Sąjunga ragina kuo sparčiau prisitaikyti prie „globalios informacinės visuomenės“, taigi pasekti Japonijos, kuri priėmė informacinės visuomenės sąvoką aštuntojo dešimtmečio pradžioje, pavyzdžiu (Duff, 2000).

Suprantama, kad šis klausimas yra diskusijų ir nesutarimų šaltinis. Vieni tai supranta kaip labai specializuotos ir globėjiškos visuomenės pradžią, kitiems tai reiškia griežtesnę piliečių kontrolę; vieniems tai liudija užgimstančią išsilavinusią visuomenę, pasirengusią naudotis žiniomis, o kitiems – niekų, sensacijų vaikymosi ir propagandos potvynį. Politiniai ekonomistai prabilo apie „e-ekonomiką“, kur pranašumą turi guvaus proto žinių antrepreneris; jautresni kultūrai mini „kibererdvę“, neįvietintą „virtualiąją tikrovę“, kur laukiami ir pageidaujami kūrybingi bei išradingi.

Vis dėlto nuostabiausia, kad šias nepaprastai skirtingas nuomones reiškiantys mokslininkai pripažįsta, jog šiuolaikiniame pasaulyje „informacija“ yra kažkuo ypatinga. Vis gausėjančioje literatūroje informacijos amžiaus klausimais beveik nėra vieningos nuomonės apie jo svarbiausius bruožus ir reikšmę, išskyrus teiginį, kad „informacija“ yra ypatingai palietusi mūsų gyvenimą. Būdinga šios literatūros savybė – polemiškumas ir iš esmės skirtingos prielaidos bei išvados, tačiau joje nėra nesutarimų dėl „informacijos“ iškilumo.

Mintį išleisti šią knygą, kurią rašyti pradėjau XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje, pažadino smalsumas ir noras sužinoti, kaip plačiai išplitusi „informacija“. Atrodė, lyg mūsų gyvenamajam laikui apibūdinti pasirenkamas dar vienas pretenzingas terminas. Bet tuo pat metu teoretikai labai įvairiai ir skirtingai interpretavo tos informacijos formą, jos reikšmingumo svarbą šiuolaikinėms sistemoms ir poveikį socialiniams, ekonominiams bei politiniams santykiams.

Noras sužinoti išliko, juolab kad domėjimasis informacija ne tik neišblėso, bet netgi sustiprėjo, ir analitikų, skirtingai aiškinančių šiuos procesus, atsirado daugiau. 1991 metais diskutuoti iš esmės skatino technologiniai pokyčiai. Devintajame dešimtmetyje paskelbus apie „mikroelektronikos revoliuciją“, greitai pradėjo plisti nuomonės apie tai, kokias permainas mums rengia informacinės technologijos (IT): liausimės dirbę, ateina laisvalaikio visuomenė, visiškai automatizuota gamyba. Susižavėjimas technologijų veržlumu ir toliau neblėsta. Šiandien aktualiausi tokie klausimai, kaip internetas, informacijos greitkeliai ir informacinių bei

ryšių technologijų (IRT) sukurta kibernetinė visuomenė, o aktualiausios temos yra elektroninė demokratija, kiborgai ir internetinės bendruomenės. Vis dėlto tuo pat metu kai kuriose srityse būta intriguojančio poslinkio nuo technologijos prie to, ką būtų galima laikyti labiau humanitariniais informacijos aspektais. Įtakingiausius politikus ir intelektualus vis labiau domina „informacinis darbas“ ir „simbolių analitikai“, puikiai pasirengę vesti į visuomenę, vertinančią gebėjimą prisitaikyti ir persikvalifikuoti. Būtent šie žmonės yra pagrindiniai žaidėjai informacinėje visuomenėje, kadangi jiems teko laimė gauti aukščiausią išsilavinimą, įgalinusį juos gyventi ir išlikti naujoje ir globalioje ekonomikoje. Prekybininkai, vadybininkai, programinės įrangos inžinieriai, medijų kūrėjai ir visi kuriamosios pramonės dalyviai užima svarbiausią vietą informacinėje visuomenėje. Tai, kad analizuojant nuo technologijų buvo pereita prie žmonių, taip pat neblėstantis domėjimasis informacija paakino mane parengti šį antrąjį „Informacinės visuomenės teorijų“ leidimą.

Kad galėčiau išanalizuoti šį visus dominantį objektą, naujajame leidime ketinu sutelkti dėmesį į minėtas skirtingas interpretacijas, jų bendrą objektą, nors, kaip pamatysime, informacijos vaidmens ir svarbos interpretacijos labai skiriasi ir, tiesą pasakius, juo nuodugniau analizuojamos jų pamatinės sąvokos, tuo mažiau sutariama netgi dėl neva bendro tiriamojo dalyko – informacijos.

Knygos struktūra patogi įvairių informacinės visuomenės teorijų analizei, – to reikės norint išsiaiškinti, kas daugiausiai prisidėjo prie dabartinės informacijos sampratos. Dėl šios priežasties antrame skyriuje išanalizavus apibrėžimo problemas toliau nagrinėjama konkreti teorija bei žymiausi jos šalininkai ir, remiantis alternatyvia teorine analize ir atsižvelgiant į empirinius duomenis, bandoma įvertinti jos stipriąsias ir silpnąsias puses.

Šioje knygoje skaitytojai susipažins su Danielio Bello poindustrinės visuomenės samprata, ypač daug dėmesios skiriančia informacijai (3 skyrius), teiginiais, kad gyvename perėjimo iš fordistinės visuomenės į pofordistinę laikotarpiu, kad šiuolaikinė visuomenė kuria informaciją ir priklauso nuo naudojimosi ja (4 skyrius), susipažins su reikšmingu Manuelio Castellso požiūriu į „informacinį kapitalizmą“, kuris funkcionuoja „tinklo visuomenėje“ (5 skyrius), su Herberto Schillerio požiūriu į informacijos poreikį išsivysčiusio kapitalizmo sąlygomis ir būtinybę manipuliuoti informacija (6 skyrius), su Jürgeno Habermaso samprotavimais apie viešosios srities nuosmukį ir informacijos integralumą (7 skyrius), su Anthony'io Giddenso mintimis apie „refleksyvią modernizaciją“, ypatingą dėmesį atkreipiant į kontrolės sumetimais renkamos informacijos vaidmenį (8 skyrius), taip pat su Jeano Baudrillard'o ir Zygmunto Baumano, kuriuos labiausiai domina staigus ženklų protrūkis dabartiniame pasaulyje, samprotavimais apie postmodernizmą ir postmodernybę (9 skyrius).

Neturėtų likti nepastebėta, kad šie teoretikai ir jiems artimos teorijos, aprėpiančios tokias disciplinas kaip sociologija, filosofija, ekonomika ir geografija, dabar yra socialinių mokslų karščiausių diskusijų objektas. Žinoma, tai ne itin stebina, turint omenyje, kad socialiniai teoretikai stengiasi suprasti ir paaiškinti gyvenamąjį pasaulį, ir kad svarbiausia jo ypatybė yra informacijos srities keitimasis. Žinoma, būtų nesąžininga aiškinti pasaulio būvį, nekreipiant reikiamo dėmesio į šią didžiulę sritį, kuri apima žiniasklaidos pokyčius, informacinių technologijų plitimą, telekomunikacijų tobulėjimą, naujas darbo formas ir netgi ugdymo programų pokyčius.

Tačiau iš dalies todėl, kad knyga pradedama nuo dabartinių socialinių mokslų, vertėtų įspėti, kad kai kuriems skaitytojams bent jau kai kas joje sudarys keblumų. Netgi ir išmanantiems filosofiją Jürgenas Habermasas yra sunkiai įkandamas. Danielio Bello, rafinuoto ir sudėtingo sociologo, teorijoms perprasti – išskyrus išpopuliarintąsias – reikia nemenkų pastangų; visi žino, kokie sunkiai suprantami postmodernūs mąstytojai. Gali būti, kad žmonėms, kurie domisi informaciniu amžiumi, socialiniai teoretikai pasirodys visai svetimi ir paslaptingi, ir jie pasijus sutrikę. Jie žino, kad technologijų srityje įvyko radikalus, netgi revoliucinis perversmas, ir, suprantama, nori tiesių ir aiškių socialinių bei ekonominių šios permainos padarinių paaiškinimų. Yra daugybė brošiūrų, pigios literatūros, galinčios numalšinti šį poreikį. „Teorija“, ypač „pagrindinė teorija“, turinti ambicijų įvardyti ryškiausius šiuolaikinio gyvenimo ypatumus ir dažnai atsigręžianti į istoriją ir į galybę kitų „teoretikų“, kurių daugelio seniai nebėra, šiam atvejui netinka, nes ji tik painioja ir klaidina.

Aš sąmoningai artėju prie informacijos sampratos paminėdamas pagrindinius socialinius teoretikus, norėdamas sukritikuoti skubotus pareiškimus apie „informacijos amžių“. Pernelyg daug jų priklauso „praktikams“, kuriuos paveikė „informacinių technologijų revoliucija“ arba sužavėjo internetas, arba jie neįsivaizduoja gyvenimo be elektroninio pašto, žavisi „virtualios realybės“ potyriais, toli pralenkiančiais kasdienius, įsivaizduoja galį greitai išvardyti galimus ir netgi neišvengiamai kilsiančius socialinius ir ekonominius padarinius. Pasak jų, darbas keisis, švietimas gerės, korporacinės struktūros pagyvės, pati demokratija bus iš naujo įvertinta – ir visa tai lems „informacijos revoliucija“.

Tokiais požiūriais užkrėsti – ir toliau jais užsikrečia – didelė dalis samprotavimų apie „informacinę visuomenę“: dėmesį patraukiančiomis bestselerių antraštėmis, tokiomis kaip *The Mighty Micro* („Galingasis mikro“), *The Wired Society* („Laidinė visuomenė“), *Being Digital* („Būti skaitmeniniam“) ir *What Will Be* („Kas bus“), „socialiniams kompiuterių revoliucijos padariniams“ analizuoti skirtuose universitetinių studijų kursuose, galybėje politikų ir verslininkų pasisakymų ir vargu ar aprėpiamame kiekyje spaudos, raginančios skaitytojus rengtis visų jų gyvenimo sričių perversmui, kurį nulems artėjantis „informacijos amžius“.

Žvelgiant į informaciją iš kito atskaitos taško, t. y. iš dabartinės socialinės teorijos (bent jau tokios, kuri derinama su empiriniais duomenimis) perspektyvos, siekiama pademonstruoti, kad informacijos traktavimas socialinio *poveikio* aspektu yra beviltiškai supaprastintas ir neabejotinai klaidinantis tuos, kurie nori suprasti, kas darosi ir kas iš tiesų laukia mūsų. Kitas tikslas yra parodyti, kad socialinė teorija, besiremianti empiriniais duomenimis, gali daug giliau, o tai reiškia, praktiškiau bei naudingiau suprasti ir paaiškinti naujausias tendencijas informacijos srityje.

Dauguma, bet ne visi, mano šioje knygoje nagrinėjamų teorijų autoriai iš tiesų kalba apie tendencijas informacijos strityje. Taip pat reikia pasakyti, kad Danielis Bellas ir Herbertas Schilleris, kiekvienas savaip ir su pagirtinu įžvalgumu, prieš gerus tris dešimtmečius tvirtino, kad informacijos ir komunikacijos dalykai sudaro pokarinių permainų esmę, o kiti mano aptariami teoretikai, kaip Jürgenas Habermasas ir Anthony Giddensas, informacijos sričiai skiria mažiau tiesioginio dėmesio. Bet ne todėl, kad jie niekuo negali prisidėti prie informacijos sampratos, ir ne todėl, kad nelaiko jos svarbia. Veikiau todėl, kad jų svarstomi dalykai skiriasi nuo man aktualios informacijos temos. Dėl šios priežasties pasijuntu turįs teisę pradėti nuo Habermaso viešosios srities sampratos arba nuo argumentų apie tariamą perėjimą nuo fordizmo į pofordizmą aptarimo prie mane dominančių informacijos problemų. Kadangi neplanuoju išsamiai nagrinėti visas konkrečias socialines teorijas, o tik bandau pasitelkęs tinkamiausias priemones suprasti informacijos srities svarbą antrojo tūkstantmečio paskutiniajame dešimtmetyje, manau, kad tai ne nusižengimas.

Visą knygą persmelkia klausiamas ir skeptiškas požiūris į pačią informacinės visuomenės sampratą. Vienas kitas apžvalgininkas reiškė nepasitenkinimą, kad pirmajame „Informacinės visuomenės teorijų" leidime informacinės visuomenės samprata taip kritiškai vertinta, jog kažin ar buvę prasmės rašyti visą knygą apie ją. Prie šios temos sugrįšiu 10 skyriuje, o dabar tik patvirtinsiu manąs, kad reikia nuodugniai išanalizuoti sąvoką, kuri daro tokį poveikį dabartiniam mąstymui, netgi jei ir įžvelgi rimtų trūkumų. Be to, labai svarbu, kad informacinės visuomenės sąvoka apima daugybę prielaidų ir spėliojimų apie tai, kas pakito ir kinta, kaip vyksta pokyčiai, tačiau didelei daliai ją vartojančių nesukelia abejonių. Tai supratęs, drąsiau rinkausi knygos pavadinimą, nes jis reiškia bent jau tai, kad iš karto padės žmonėms suprasti, nors ir pačia bendriausia prasme, apie ką joje rašoma. Vis dėlto leiskite man pabrėžti, kad turiu vilties priversti bent šiek tiek suabejoti tuos, kurie pritaria nuomonei, esą tai, kas vyksta, yra ėjimas į naują informacinę visuomenę.

Antrame knygos skyriuje, kuriame nuodugniai nagrinėju „informacinės visuomenės" sąvoką, skaitytojai aptiks pagrindines apibrėžimo problemas, tačiau iš pat pradžių atkreipsiu dėmesį į didžiausią skirtumą tarp knygoje nagrinėjamų autorių. Dalis jų pritaria „informacinės visuomenės" sampratai, o kiti tvirtina, kad tai

tik nusistovėjusių santykių informatizacija. Žinoma, tai nėra tik mokslininkų nesutarimai, kadangi skirtinga terminija atskleidžia, kaip geriausia suprasti, kas vyksta informacijos srityje.

Svarbu išryškinti nuomonių pasidalijimą įvairių interpretacijų, su kuriomis toliau susidursime, atžvilgiu. Vieni pritaria požiūriui, esą tai, ką mes pastaruoju metu matome, yra informacinės visuomenės, *besiskiriančios* nuo lig tol egzistavusių, radimasis. Informacinės visuomenės sąvoka tenkina toli gražu ne visus iš šių autorių, bet kadangi jie įrodinėja, jog dabartis esanti ypatinga ir kitokia, kad ji žymi socialinės raidos posūkio tašką, manding, juos galima apibūdinti kaip jai pritariančius. Antra vertus, kai kurie mokslininkai, nors ir visiškai sutinka, kad informacija šiuolaikiniame pasaulyje įgijo ypatingą svarbą, tvirtina, kad svarbiausia dabarties ypatybė yra nenutrūkęs jos ryšys su praeitimi.

Informacinės visuomenės teoretikai ir tie, kurie nagrinėja informatizaciją kaip nusistovėjusios socialinės sistemos ypatybę, skiriasi tik pagal vietą, užimamą kontinuume, kurio viename poliuje akcentuojama kaita, o kitame pabrėžiamas pastovumas.

Svarstydamas įvairius požiūrius į „informaciją" dabartiniame pasaulyje, aptarsiu tokius mąstytojus ir teorijas, kaip Danielio Bello „poindustrializmas", Jeano-François Lyotard'o „postmodernizmo" teorija ir Jürgeno Habermaso požiūris į „viešąją sritį". Įsitikinsime, kad kiekvienas iš jų savaip padeda suprasti pokyčius informacijos srityje, nesvarbu, ar šie būtų siejami su nefizinį darbą dirbančiųjų vaidmeniu, ar su tradicinės mąstysenos kritika, ar su kontrolės išplitimu, ar su sustiprėjusiu kasdienio gyvenimo reguliavimu, ar pilietinės visuomenės silpnėjimu. Aptarti ir kritiškai įvertinti šiuos interpretavimo skirtumus yra pagrindinis mano tikslas.

Vis dėlto yra linija, kurios negalima nepaisyti: vienoje jos pusėje – sutinkantys, kad informacinė visuomenė egzistuoja, kitoje – informatizaciją supranta kaip įsitvirtinusių santykių tąsą. Vienam sparnui galėtume priskirti tuos, kurie kalba apie naują visuomenę, gimusią iš senosios. Jam priklauso šie teoretikai:

- *poindustrializmo* (Danielis Bellas ir jo sekėjai);
- *postmodernizmo* (pvz., Jeanas Baudrillard'as, Markas Posteris);
- *lanksčiosios specializacijos* (pvz., Michaelis Piore, Charlesas Sabelis ir Larry Hirschhornas);
- *informacinės raidos* (Manuelis Castellsas)

Kitoje pusėje – autoriai, akcentuojantys tolydumą. Jiems aš priskirčiau šiuos teoretikus:

- *neomarksizmo* (pvz., Herbertas Schilleris);
- *reguliavimo teorijos* (pvz., Michelis Aglietta, Alainas Lipietzas);
- *lanksčiojo kaupimo* (Davidas Harvey);
- *refleksyviojo modernizmo* (Anthony Giddensas);
- *viešosios srities* (Jürgenas Habermasas, Nicholas Garnhamas)

Nė vienas iš pastarųjų neneigia informacijos svarbos šiuolaikiniame pasaulyje, bet kitaip negu pirmieji teigia, kad jos forma ir funkcijos paklūsta seniai nustatytiems ir įsigalėjusiems principams bei praktikoms. Perskaitę šią knygą, skaitytojai tikriausiai galės nuspręsti, kurie požiūriai jiems priimtiniausi.

2 Informacija ir informacinės visuomenės samprata

Norėdami adekvačiai įvertinti skirtingas dabartinių informacijos tendencijų sampratas bei šioje srityje vykstančią polemiką, turime atkreipti dėmesį į diskusijų dalyvių vartojamus apibrėžimus. Iš pradžių pravartu pasiaiškinti, kaip šią sąvoką supranta kalbantys apie informacinę visuomenę. Išanalizuoti šios sąvokos vartotojų tvirtinimą, esą mūsų laikas paženklintas naujumo, ko gero, dar svarbiau negu argumentus, kad niekas nepakito. Šiame skyriuje pirmiausia norima paklausti: ką žmonės nori pasakyti sąvoka apie informacinė visuomenė? Vėliau aš pakomentuosiu, kaip skirtingai suvokiama pati „informacija". Įsitikinsime, kad čia – turiu mintyje pačią reiškinio, dėl kurio ir vyksta visa diskusija, sampratą – esama skirtumų, primenančių minėtą takoskyrą tarp informacinės visuomenės teoretikų, kurie skelbia apie dabarties naujoviškumą, ir informatizacijos teorijos šalininkų, pripažįstančių didelę praeities įtaką nūdienos permainoms.

INFORMACINĖS VISUOMENĖS APIBRĖŽIMAI

Skaitant literatūrą apie informacinę visuomenę susidaro įspūdis, kad labai daug autorių tenkinasi neišbaigtais savo svarstomo objekto apibrėžimais. Jie daug rašo apie konkrečias informacinės visuomenės ypatybes, bet kažkodėl tiksliai neapibrėžia, kokiais kriterijais vadovaujasi. Stengdamiesi suprasti informacijos pokyčius, skuba interpretuoti juos kaip kitokias ekonominės gamybos formas, kaip naujus socialinės sąveikos būdus, kaip naujoviškus gamybos procesus ar dar kitaip. Tačiau taip elgiantis jiems dažnai nepavyksta atskleisti, kaip ir kodėl dabar informacijos vaidmuo darosi svarbesnis, tiesą sakant, toks svarbus, kad galima teigti esant naujo tipo visuomenę. Kas gi verčia tokią gausybę mokslininkų manyti, kad informacija yra esminis šių laikų bruožas.

Galima išskirti penkis informacinės visuomenės apibrėžimus, kurių kiekvienas nurodo naujumo kriterijus. Tai yra:

- technologinis
- ekonominis
- profesinis
- erdvinis
- kultūrinis.

Nereikia manyti, kad jie nedera tarpusvyje arba paneigia vienas kitą, tačiau teoretikai kiekvienu atveju išryškina vienokius arba kitokius veiksnius. Vis dėlto visus šiuos apibrėžimus sieja įsitikinimas, kad kiekybiniai informacijos pokyčiai kuria naujos kokybės socialinę sistemą – informacinę visuomenę. Šiuo atžvilgiu kiekvienas apibrėžimas argumentuojamas beveik taip pat: mūsų laikais informacijos yra daugiau, todėl ir atsiranda informacinė visuomenė. Tokia *ex post facto* argumentacija, kaip pamatysime, kelia rimtų keblumų.

Yra ir šeštasis informacinės visuomenės apibrėžimas, kuris remiasi ne didesniu informacijos kiekiu (tai akivaizdu), bet tuo, kad informacijos pobūdžiu: šis yra toks, jog mūsų gyvenimas ėmė keistis. Teigiama, kad šiandien mūsų elgesį iš esmės lemia *teorinės žinios ir informacija*. Šis iš esmės kokybinis apibrėžimas nėra informacinės visuomenės šalininkų labai palankiai vertinamas ir palaikomas, nors, ko gero, labiausiai įtikina, kad pavadinimas *informacinė visuomenė* yra tinkamiausias.

Tad panagrinėkime šiuos apibrėžimus nuodugniau.

Technologinis

Technologinės sampratos koncentruoja dėmesį į daugybę nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos atsiradusių naujovių. Naujosios technologijos yra vienas iš labiausiai matomų naujųjų laikų požymių, todėl dažnai būtent jos laikomos informacinės visuomenės atsiradimo pranašu. Tai kabelinė ir palydovinė televizijos, kompiuterinė komunikacija, asmeniniai kompiuteriai, naujos biuro technologijos, ypač internetinės informacijos paslaugos bei teksto procesoriai ir CD Rom įranga. Manoma, jog toks kiekis technologijų naujovių, darančių tokią visaapimančią įtaką, turi vesti prie socialinio gyvenimo perkūrimo.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintojo pradžioje „visagalių mikrotechnologijų" pajėgumas iš pagrindų pakeisti mūsų gyvenseną jaudino ir žavėjo apžvalgininkus (Evans, 1979; Martin 1978), o ypač – žymiausią pasaulio futuristą Alviną Tofflerį (1980). Įsimintina jo metafora, kad pasauliui lemiamą poveikį turėjo trys technologinių naujovių bangos, nesulaikomos kaip stipriausias potvynis. Pirmoji jų – žemės ūkio revoliucija, o antroji – pramonės revoliucija. Trečioji esanti informacijos revoliucija, kurią dabar mes ir išgyvename ir kuri pranašauja

naują gyvenimo būdą (kuris bus sėkmingas, tvirtina Toffleris, tik tuo atveju, jeigu išsilaikysime ant bangos).

Entuziastingas futuristines nuotaikas pastaruoju metu dar labiau sustiprino kompiuterinių technologijų galia transformuoti telekomunikacijas, faktiškai sujungti abi technologijas (Toffler, 1990). Būtent kompiuterinių ryšių technologijų (elektroninis paštas, duomenų ir tekstų perdavimas, keitimasis informacija tinkle ir pan.) plitimas šiuo metu inspiruoja daugiausia spėlionių apie besikuriančią naują visuomenę (Negroponte, 1995; Gates, 1995; Dertouzos, 1997). Sparčiai besiplėtojantis internetas, galintis vienu metu prisidėti prie ekonominės sėkmės, švietimo ir demokratinių procesų, sukėlė daug komentarų. Žiniasklaidoje nuolatos skelbiamos nuomonės apie informacijos „supergreitkelius“, kuriais „važiuoti“ gali tik mokovai. Autoritetingos nuomonės skelbia, kad „telekomunikacijų pažanga nieko neįtariančiam pasauliui primeta naują tvarką. Ateitis gimsta vadinamuosiuose informacijos supergreitkeliuose ... [ir] kiekvieno, kurį šie greitkeliai aplenks, laukia pragaištis“ (Angell, 1995, p. 10).

Kalbant nuosaikiau, valstybiniai, tarptautiniai ir tikrai globalūs informacijos mainai tarp bankų, korporacijų, vyriausybių, universitetų ir visuomeninių įstaigų, taip pat ir jų viduje žymi tą pačią tendenciją kurti technologinę infrastruktūrą, kuri leistų palaikyti tiesioginį kompiuterinį ryšį bet kuriuo paros metu visur, kur yra reikiama įranga (Connors, 1993).

Dauguma mokslo analitikų, nors ir vengia perdėtos futuristų bei politikų kalbėsenos, vis dėlto perima iš esmės panašų požiūrį (Feather, 1998; Hill, 1999). Pavyzdžiui, Japonijoje buvo bandyta išmatuoti Joho Shakai (informacinės visuomenės) augimą nuo XX a. septintojo dešimtmečio (Duff ir kt., 1996). Japonijos pašto ir telekomunikacijų ministerija 1975 metais pradėjo surašymą, kuriuo siekiama stebėti, kaip kinta informacijos apimtis (pvz., telefono skambučių skaičiaus) ir greitis (pvz., telekomunikacijų įrangos skvarba) naudojantis sudėtingomis techninėmis priemonėmis (Ito, 1991, 1994). Didžiojoje Britanijoje atsirado neošumpeteriškas kaitos aiškinimo būdas. Suderinę Schumpeterio teiginį, kad svarbiausios tecnologijų inovacijos sukelia „kūrybišką destrukciją“, su Kondratieffo „ilgųjų bangų“ ekonominės raidos teorija, šio požiūrio šalininkai teigia, jog IT reiškia naujos epochos atsiradimą (Freeman, 1987), kurios pirmosios fazės bus nelabai patogios ir malonios, bet ilgainiui atneš ekonominės naudos. Ši nauja „techninė ir ekonominė paradigma“ (Freeman ir Perez, 1988) skelbia „informacijos amžių“, kuris turėtų pasiekti savo brandą kito šimtmečio pradžioje (Hall ir Preston, 1988).

Reikia pripažinti, kad tokie informacinės visuomenės apibrėžimai sveiko proto požiūriu išties atrodo tinkami. Juk jeigu „daugybę išradimų“ (Landes, 1969) – garo energijos, vidaus degimo variklio, elektros, skraidymo aparatų – galima laikyti pagrindiniais „industrinės visuomenės“ požymiais, tai kodėl gi nebūtų galima su-

tikti, kad virtuoziški IRT laimėjimai liudija apie naujo tipo visuomenę? Kaip sako Johnas Naisbittas (1984): „Kompiuterių technologijos informacijos amžiuje reiškia tą patį, ką mechanizacija reiškė pramonės revoliucijai" (p. 28). O kodėl gi ir ne?

Atrodytų suprantama, kad šias technologijas pagrįstai galima laikyti skiriamąja naujos visuomenės ypatybe, bet jei gilinamasi toliau, neįmanoma nepastebėti, kad dauguma šių aiškinimų labai netiksliai ir miglotai apibūdina technologijas. Reikalingi empiriniai kriterijai – kiek *šiuo metu šioje* visuomenėje yra IRT ir kiek tai leidžia vadinti visuomenę informacine? Kiek IRT turi būti? Užtenka tik pasidomėti kriterijais, ir netrukus pasidaro aišku, kad nemaža dalis tų, kurie akcentuoja technologiją, nesugeba rasti kasdieniškų, tikroviškų ir patikrinamų argumentų. Pradeda atrodyti, kad IRT egzistuoja visur – bet sykiu neegzistuoja niekur.

Ši įvertinimo problema ir keblumai, iškylantys norint tiksliai nustatyti, kokį technologijų mastą pasiekusi visuomenė įžengė į informacijos amžių, yra neabejotinai svarbūs bet kuriam priimtinam tokios visuomenės apibrėžimui. Populiarieji futuristai šito nepaiso: skelbiama apie naujų technologijų atsiradimą ir, neįžvelgiant jokių problemų, daroma prielaida, kad tai savaime liudija esant informacinę visuomenę. Keista, kad šį klausimą apeina ir tie mokslininkai, kurie teigia, kad IRT yra pagrindinis informacinės visuomenės požymis. Jie bendrais bruožais apibūdina technologijų naujoves ir kažkodėl mano, kad to užtenka išvadai apie naująją visuomenę.

Bandant apibrėžti informacinę visuomenę technologijų aspektu, dažnas ir kitas prieštaravimas. Kritikai nesutinka su tais, kurie teigia, kad technologijos pirmiausia yra sukuriamos ir tik paskui ima daryti *poveikį* visuomenei, kartu priversdamos žmones į jas reaguoti prisitaikant prie naujovių. Šiose versijose technologijos yra iškeliamos virš visko, taigi jos imamos tapatinti su visu socialiniu pasauliu: garo amžius, automobilių amžius, atomo amžius (Dickson, 1974).

Pagrindinis prieštaravimas čia kyla ne dėl neišvengiamo technologinio determinizmo – nes technologijos yra laikomos pagrindine visuomenės varomąja jėga – ir dėl to pernelyg supaprastintai aiškinamo kaitos proceso. Žinoma, visa tai tiesa, bet kur kas svarbiau tai, kad visiškai atskiriami technologinių naujovių socialiniai, ekonominiai ir politiniai aspektai. Jie kyla iš technologijos ir pavaldūs technologijai, kuri vystosi savaime, bet paliečia visus visuomenės aspektus.

Bet akivaizdu, jog taip technologija neatsiduria nuošalyje nuo socialinės srities. Priešingai, ji yra sudėtinė – iš tiesų esminė – socialinės tikrovės dalis. Pavyzdžiui, sprendimai, susiję su mokslo tiriamaisiais ir eksperimentiniais darbais, kuriais remiantis kuriamos tam tikro tipo technologijos, išreiškia prioritetus (pavyzdžiui, beveik per visą XX amžių Vakaruose kariniai projektai daug geriau finansuojami negu sveikatos sritis, todėl nenuostabu, kad laimėjimai, pasiekti ku-

riant moderniausią ginkluotę, užgožia laimėjimus, tarkime, slogos gydymo srityje). Daugelis tyrimų parodė, kad technologijos turi socialinių vertybių žymę, ar tai būtų Niujorko tiltai, kurie suprojektuoti taip, kad viešasis transportas negalėtų pasiekti tam tikrų rajonų, ar automobilių gamyba, bylojanti apie požiūrį į privačią nuosavybę, vertybinius kriterijus ir šeimos dydį (paprastai du suaugusieji ir du vaikai), požiūrį į aplinką (neatsinaujinančios energijos švaistymas bei tarša), padėties visuomenėje simbolius (*Porsche, Beetle* („Vabalas"), *Skoda*), apie ne viešoms, bet individualioms transporto priemonėms teikiamą pirmenybę; ar namų, kurie yra ne tik vieta gyventi, bet sykiu ir gyvenimo būdo, prestižo, galios santykių, skirtingiems gyvenimo stiliams teikiamų pirmenybių išraiška, statyba. Todėl vargu ar įmanoma sutikti su teiginiu, kad tai, kas laikoma nesocialiu reiškiniu (technologijos), apibrėžia socialinį pasaulį? Taip daryti paviršutiniška (juk galima išskirti bet kurį dalinį veiksnį ir apibūdinti visuomenę jo vardu – deguonies visuomenė, vandens visuomenė, bulvių amžius) ir klaidinga (technologija iš tiesų yra esminė visuomenės dalis) ir, vadinasi, abejotina, ar IRT vaidmuo socialinėje kaitoje yra savarankiškas ir didžiausias.

Ekonominis

Šis požiūris akcentuoja informacinės veiklos ekonominės vertės augimą. Jeigu galima numatyti bendrojo vidaus produkto (BVP) dalies, kurią sukuria informacijos verslas, didėjimą, tuomet logiška, jog pasiekiamas toks lygis, kai galima kalbėti apie informacijos ekonomiką. Kai tik didesnę ekonominės veiklos dalį užima informacinė veikla, o ne žemės ūkis arba pramonė, vadinasi, susiformavo informacinė visuomenė (Jonscher, 1999).

Iš principo paprastą, bet praktiniu požiūriu nepaprastai sudėtingai įgyvendinamą, beveik novatorišką darbą atliko Fritzas Machlupas (1902–1983) iš Prinstono universiteto (Machlup, 1962). Jis išskyrė tokias informacinės pramonės šakas kaip švietimas, teisė, leidyba, žiniasklaida ir kompiuterių gamyba ir bandė įvertinti kintančią jų ekonominę vertę. Jo darbą pagilino Marcas Poratas (1977b).

Poratas išskyrė pirminį ir antrinį informacijos sektorius ekonomikoje, kurių pirmąjį galima įvertinti greitai, kadangi jis turi konkrečią rinkos kainą, o antrojo vertė sunkiau nustatoma, bet, nepaisant to, jis yra labai svarbus šiuolaikinei sąrangai, įskaitant informacinę veiklą bendrovėse ir valstybės institucijose (pvz., bendrovių personalo padaliniai, mokslinių tyrimų ir plėtros (MTP) padaliniai versle). Taip Poratas gali išskirti du informacinius sektorius, paskui juos sujungti, atskirti neinformacinius ekonomikos elementus ir vėl įtraukęs valstybinę ekonomikos statistiką padaryti išvadą, kad dabar, kai beveik pusę Jungtinių Amerikos Valstijų BVP sukuria šie jungtiniai „informaciniai sektoriai, JAV ekonomikos pagrindas yra informacija". Būdama tokia, ji yra „informacinė visuomenė, [kurioje] di-

džioji dalis ekonominės veiklos tenka informacijos prekių gamybos bei paslaugų sektoriui ir viešai bei privačiai (antrinis informacijos sektorius) biurokratijai" (Porat, 1978, p. 32).

Toks kiekybinis informacijos ekonominės reikšmės įvertinimas yra įspūdingas laimėjimas. Nenuostabu, kad tie, kurie yra įsitikinę informacinės visuomenės tikrumu, paprastai griebiasi Machlupo, o ypač Porato kaip autoritetingo įrodymo augančios informacinės veiklos, turinčios praskinti kelią į naują amžių. Vis dėlto ir informacijos ekonomikos sampratoje esama problemų (Monk, 1989, p. 39–63). Visų pirma, už svarių statistikos duomenų lentelių, kuriose pateikiami objektyvūs duomenys, esama nemažai paslėptų interpretacijų ir subjektyvių nuomonių, kaip konstruoti kategorijas ir ką įtraukti bei ką išskirti iš informacijos sektoriaus.

Šiuo atžvilgiu ypač ryškų įspūdį daro tai, kad, nepasant skirtumų, ir Machlupas, ir Poratas kuria informacijos sektoriaus kategorijas, didinančias jo ekonominę vertę. Yra pagrindo abejoti jų pagrįstumu. Pavyzdžiui, Machlupas į savo „žinių pramonę" įtraukia „informacinių pastatų statybą", kaip galima spėti todėl, kad universiteto arba bibliotekos pastatas skiriasi nuo to, kuriame bus arbatos arba kavos parduotuvė. Bet kam priskirti daugelį statinių, kurių paskirtis pasikeitė (daugelis universitetų fakultetų įsikūrę buvusiuose gyvenamuosiuose namuose, o kartais netgi buvusiuose sandėliuose)?

Be to, Poratas bando aprašyti firmą, neva užsiimančią neinformaciniu verslu. Bet ar galima, padarius teisingą prielaidą, jog moksliniai tyrimai ir plėtra (MTP) naftos bendrovėje yra susijusi su informacine veikla, statistikos sumetimais atskirti tai nuo gamybos? Žinoma, kad veiklos yra susiliejusios, o MTP sektorius yra glaudžiai susijęs su gamybos padaliniais ir bet koks atskyrimas dėl matematinio tikslumo neatitinka tikrovės. Iš tiesų, analizuodamas „antrinį informacijos sektorių" Poratas faktiškai kiekvieną šaką padalija į informacinę ir neinformacinę sritis. Bet toks padalijimas į „mąstymą" ir „veiklą" vargu ar priimtinas – kur tuomet dėti skaitmenines kontrolės sistemas arba proceso valdymą, kurių negalima atskirti nuo gamybos? Prieštaravimas čia yra tas, kad Poratas šį padalijimą atlieka pramonės viduje, kad išskirtų „antrinį informacijos sektorių", kuris priešpriešinamas su „neinformacine" sritimi. Šie prieštaravimai gal ir nereiškia Machlupo ir Porato atradimų nepagrįstumo, bet primena, kad vertinimai neišvengiamai braunasi į statistinių duomenų lenteles. Todėl jie sustiprina skeptišką požiūrį į idėją apie informacinės ekonomikos augimą.

Kita bėda yra ta, kad sukaupti duomenys neišvengiamai homogenizuoja labai sunkiai sugretinamas ekonominės veiklos sritis. Apskritai būtų galima pasakyti, kad reklamos ir televizijos ekonominės vertės augimas yra informacinės visuomenės požymis, bet lieka būtinybė informacines veiklos sritis atskirti kiekybiškai. Informacijos ekonomistų entuziastingas nusiteikimas ant bet ko užkabinti

etiketę su kaina sukelia nevykusį padarinį – neleidžia sužinoti, kokie informacinio sektoriaus aspektai yra iš tiesų vertingi. Machlupas ir Poratas nesistengia atskirti kokybinius ir kiekybinius informacinės visuomenės rodiklius, nors akivaizdu, kad kelių milijonų tiražu leidžiamo *The Sun* negalima lyginti – o juo labiau laikyti informaciniu, nors neabejotinai turinčiu didesnę ekonominę vertę – su 400 tūkstančių tiražą siekiančiu *The Financial Times*. Prie šio skirtumo aš dar grįšiu, bet jis perša mintį, kad galime gyventi tokioje visuomenėje, kurioje informacinė veikla, vertinant ją pagal BVP, yra reikšminga, bet kaip ekonominio, socialinio bei politinio gyvenimo motyvas nėra svarbi. Namisėdų ir disnėjiško stiliaus malonumų ieškotojų, dieną naktį ryjančių vaizdus, tauta?

Profesinis

Šį požiūrį sociologai vertina palankiausiai. Jis taip pat glaudžiai siejasi su Danielio Bello (1973), žymiausio „poindustrinės visuomenės" (šis terminas iš esmės yra informacinės visuomenės sinonimas ir būtent taip suprantamas Bello veikaluose) teoretiko darbais. Tiriama profesijų arba užimtumo struktūra ir jos raida. Teigiama, kad informacine visuomenę galima vadinti tada, kai ima dominuoti su informacija susijusios profesijos. Mažėjantis užimtumas pramonėje ir augantis užimtumas paslaugų sektoriuje interpretuojami kaip fizinio darbo nykimas ir jį pakeičiantis nefizinis darbas. Kadangi nefizinį darbą dirbantys žmonės naudoja informaciją (o ne fizinę jėgą ir rankų miklumą bei įrengimus, kaip dirbant fizinį darbą), galima sakyti, kad žymus informacinio darbo daugėjimas reiškia, kad susiformavo informacinė visuomenė.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad esama patikimų įrodymų: Vakarų Europoje, Japonijoje ir Šiaurės Amerikoje per 70 proc. darbo jėgos šiuo metu dirba paslaugų sektoriuje, o profesijos, susijusios su nefiziniu darbu, yra vyraujančios. Vien to pakanka teigti, kad gyvename informacinėje visuomenėje, nes [tarp profesijų] didžiausią grupę sudaro informacijos darbuotojai (Bell, 1979, p. 183).

Užimtumo struktūros kaitos, kaip informacinės visuomenės požymio, akcentavimas išstūmė kadaise dominavusį dėmesį technologijoms. Be to, reikėtų įsidėmėti, kad ši informacinės visuomenės samprata visiškai kitokia nei toji, pagal kurią būtent informacijos ir ryšių technologijos laikomos skiriamuoju naujojo amžiaus bruožu. Tai, kad pagrindinis dėmesys sutelkiamas į profesijų struktūros kitimą, kaip tik ir pabrėžia transformuojamąją pačios informacijos galią, o ne informacinių technologijų įtaką, informaciją suvokiant kaip tai, kuo naudojamasi ir kas sukuriama darbo vietose, arba tai, ką žmonės įgyja mokydamiesi ir kaupdami patirtį. Charlesas Leadbeateris (1999), norėdamas pabrėžti, kad būtent informacija yra dabartinės epochos pamatas, pavadino savo knygą *Living on Thin Air*, 1999 („Gyvenantys iš nieko") – taip kadaise gyvenimo vėtyti žmonės paprastai sakydavo

apie tuos, kurie nenorėdavo lieti prakaito. Tačiau dabar šis posakis paseno, Leadbeateris įrodinėja, kad būtent taip reikia užsidirbti pragyvenimui informacijos amžiuje. Knyga „Gyvenantys iš nieko" skelbia, kad „greitas mąstymas", „išradingumas" ir galimybės kurti bei naudotis „tinklais" iš tiesų yra tai, kas svarbiausia naujos, „lanksčiosios", ekonomikos sąlygomis (Coyne, 1997; Dertouzos, 1997), kadangi gerovę kuria ne fizinės pastangos, bet „idėjos, žinojimas, įgūdžiai, talentas ir kūrybiškumas" (Leadbeater, 1999, p. 18). Jo knygoje išryškinami gausūs tokios sėkmės pavyzdžiai: dizainerių, prekiautojų, įvaizdžio kūrėjų, muzikantų, biotechnologų, genetikos inžinierių.

Leadbeateris populiariai, kaip savaime suprantamą dalyką, išdėsto tai, ką įrodinėja moksliškesni autoriai. Įvairūs įtakingi teoretikai nuo Roberto Reicho (1991), Peterio Druckerio (1993) iki Manuelio Castellso (1996–1998), teigia, kad šiandieninę ekonomiką lemia ir palaiko žmonės, kurių esminė savybė yra gebėjimas manipuliuoti informacija. Terminai pasirenkami įvairūs, nuo „simbolių analitikų", „žinių ekspertų" iki „informacinio darbo", tačiau viena mintis yra pastovi: šių dienų galingieji ir įtakingieji yra tie, kurių darbas susijęs su informacijos kūrimu ir naudojimu.

Intuityviai gal ir atrodo, kad angliakasys industrinėje visuomenėje reiškia tą patį, ką kelionių vadovas informacinėje visuomenėje, tačiau iš tikrųjų šių paskirų kategorijų tapatinimas su konkrečia profesija reikalauja diskretiškumo. Galutinis rezultatas – plikas statistikos skaičius, tiksliai nurodantis, kiek procentų sudaro „dirbantieji su informacija" – slepia sudėtingus procesus, kuriais remdamiesi tyrėjai apibrėžia kategorijas ir atitinkamai joms priskiria vienus ar kitus žmones. Kaip sako Poratas, kai „mes tvirtiname, kad tam tikros profesijos pirmiausiai užsiima manipuliavimu simboliais ... kalbame apie skirtingą laipsnį, o ne pobūdį" (Porat, 1977a, p. 3). Pavyzdžiui, geležinkelio iešmininkas turi turėti žinių apie kelius ir tvarkaraščius, apie užduotis ir tvarką; jam būtina komunikuoti su kitais dispečeriais, su stoties personalu ir mašinistais, jam reikia žinoti, kurį kelio ruožą kontroliuoja jis ir kuriuos – kiti, turi sekti jo prižiūrima sritimi vykstantį eismą, o atsiradus šiuolaikinei įrangai tai reikalauja visai nedaug fizinės jėgos. Vis dėlto geležinkelio iešmininkas neabejotinai yra „pramonės amžiaus" fizinio darbo darbininkas. Atvirkščiai, žmogus, kuris remontuoja kopijavimo aparatus, gali beveik nieko neišmanyti apie dalykus, kurių nebuvo mokytas, jam gali tekti dirbti karštyje, dulkėtoje patalpoje ir nepatogiomis sąlygomis, o norint pajudinti sunkius aparatus ir pakeisti sugadintas dalis, gali prireikti nemažos jėgos, tačiau vis tiek toks žmogus neabejotinai bus priskiriamas „informacijos darbuotojams", kadangi jo darbas, susijęs su naujos eros mašinomis, atitinka Porato aiškinimus. Dalyko esmė čia paprasta: reikia skeptiškai vertinti skaičius, kurie yra tyrėjų požiūrio į konkrečių profesijų priskyrimą vienai ar kitai kategorijai išraiška.

Kitas svarbus tokio skirstymo į kategorijas padarinys yra negalėjimas įvardyti, kurios profesijos yra labiau susijusios su strategiškai svarbia informacija. Metodai gal ir parodo, kad darbo, susijusio su informacija, padaugėjo, tačiau nepasiūlo jokio būdo, kaip apibrėžti svarbiausias informacinio darbo ypatybes. Kiekybinių tokio darbo kriterijų ieškojimas nuslepia galimybę, kad tam tikrų su informacija susijusių profesijų augimas gali sukelti ypatingus padarinius socialinėje srityje. Ypač kalbant apie profesinius kriterijus, kadangi vieni apžvalgininkai stengiasi apibūdinti informacinę visuomenę „profesijų pirmumo" (Bell, 1973) požiūriu, kiti – kaip elitinės „technostruktūros", kuri valdo „organizuotas žinias", iškilimą (Galbraith, 1972), o dar kiti akcentuoja profesijas, susijusias su strategiškai svarbia informacija.

Reikia pasakyti, kad skaičiavimas, kiek visuomenėje yra „informacijos darbuotojų" (žmonių, kurių darbas susijęs su informacija), nieko nepasako apie šių žmonių hierarchijas – ir nuo jų neatsiejamus galios bei pagarbos skirtingumus. Pavyzdžiui, galima būtų teigti, kad didžiausią reikšmę turėjo kompiuterijos ir telekomunikacijų inžinierių gausėjimas, kadangi jie gali daryti lemiamą įtaką technologinių inovacijų tempui. Panašus ir netgi didesnis socialinių darbuotojų daugėjimo mastas sprendžiant senyvo amžiaus žmonių, gausėjančių iširusių šeimų ir jaunimo nusikalstamumo problemas gali mažai sietis arba iš viso neturėti nieko bendra su „informacine visuomene", nors socialiniai darbuotojai kartu su IT inžinieriais neabejotinai būtų priskiriami „informacijos darbuotojų" grupei.

Būtinumą įžvelgti kokybinį skirtumą tarp „informacijos darbuotojų" grupių tikriausiai geriau suprastume, jei paanalizuotume socialinio istoriko Haroldo Perkino studiją. Knygoje *The Rise of Professional Society* (1989, „Profesionalų visuomenės atsiradimas") Perkinas įrodinėja, kad nuo 1980 metų Didžiosios Britanijos istorija galėtų būti rašoma iš esmės kaip „profesionalų", kurie valdo todėl, kad turi „intelektinį kapitalą, kurį sukūrė išsimokslinimas ir didino ... nekvalifikuotųjų atskyrimas", iškilimo istorija (p. 2). Perkinas teigia, kad profesionalumas tuomet įsitvirtino kaip „principas, pagal kurį buvo tvarkoma pokario visuomenė" (p. 406), specialistas pakeitė ligi tol dominavusias grupes (darbininkų klasės struktūras, verslininkus ir žemvaldžius), o jų atgyvenusius idealus (bendradarbiavimo ir solidarumo, nuosavybės ir rinkos, džentelmeniškumo) pakeitė profesionalų etosas, į pirmą vietą keliantis tarnybą, aukštąjį išsilavinimą ir dalykiškumą. Žinoma, privačiame sektoriuje dirbantys profesionalai karštai ginčijasi su tais, kurie dirba valstybės sektoriuje, bet Perkinas tvirtina, kad tai vidaus kova, būdinga „profesinei bendruomenei", kuri ryžtingai išstumia nespecialistus ir laikosi bendrų pagrindinių nuostatų (pirmenybė teikiama profesionalumui, o įvertinama pagal nuopelnus).

Perkino samprotavimus įdomiai papildo Alvino Gouldnerio svarstymai apie „naująją klasę". XX amžiuje išplitusį naują darbuotojo tipą Gouldneris įvardija

kaip „naująją klasę“, kurią „sudaro intelektualai ir techninė inteligentija“ (Gouldner, 1978, p. 153), kurie, nors iš dalies yra savanaudiški ir dažnai paklūsta galią turinčioms grupėms, taip pat turi galimybę protestuoti prieš pripažintų verslo ir partijos lyderių kontrolę. Nepaisant šių galių, „naujoji klasė“ pati yra susiskaidžiusi. Pagrindinė takoskyra skiria dvi grupes – technokratus bei konformistus ir kritiškumu bei platesniu požiūriu pasižyminčius humanistus intelektualus. Šis skirtumas dažniausiai pasireiškia Haroldo Perkino įvardytais konfliktais tarp privačiame ir valstybiniame sektoriuose dirbančių profesionalų. Pavyzdžiui, galima pastebėti, kad buhalteriai privačiame sektoriuje yra konservatyvūs, tuo tarpu intelektualai humanistai linkę į radikalumą.

Noriu pasakyti, kad ir Gouldneris, ir Perkinas įvardija konkrečius darbo, susijusio su informacija, pokyčius, kurių sukelti padariniai ypač svarbūs visai visuomenei. Pagal Gouldnerį, „naujoji klasė“ gali suteikti mums žodyną svarstyti ir ginčytis dėl socialinės kaitos krypties, o pagal Perkiną, profesionalai kuria naujus idealus, kaip organizuoti socialinį gyvenimą. Jeigu „informacinės visuomenės“ rodiklių ieškoma šių teoretikų darbuose, reikėtų atkreipti dėmesį į atskirų grupių indėlio kokybę. Nesvarbu, ar sutinkama su kuria nors iš šių interpretacijų, ar ne, turėtų būti aišku, kad „informacinės visuomenės“ apibrėžimai, remiantis plikais „informacijos darbininkų“ skaičiais, kelia abejonių. Tokiems teoretikams kaip Perkinas ir Gouldneris kiekybiniai pokyčiai nėra svarbiausia. Iš tiesų, visos populiacijos atžvilgiu jų išryškinamos grupės, nors ir yra smarkiai išsiplėtusios, tebėra atskiros mažumos.

Erdvinis

Nors ši „informacinės visuomenės“ samprata remiasi sociologija ir ekonomika, joje svarbiausia yra geografinės vietos ir nuotolio akcentavimas. Labiausiai pabrėžiami informacijos *tinklai*, susiejantys vietoves ir dėl to labai smarkiai paveikiantys laiko ir erdvės organizaciją. Šis rodiklis pasidarė ypač populiarus pastaraisiais metais, kai informacijos tinklai ygavo reikšmingą socialinės organizacijos ypatybės statusą.

Paprastai pabrėžiama vietoves miestuose ir tarp miestų, regionuose ir tarp regionų, valstybėse ir tarp valstybių, žemynuose ir tarp jų bei visame pasaulyje susiejančių informacijos tinklų svarba. Kaip elektros tinklai apima visą valstybę, nusidriekdami iki kiekvieno namo, taip pat galima įsivaizduoti „į tinklą sujungtą visuomenę“ (Barron ir Curnow, 1979), funkcionuojančią nacionaliniu, tarptautiniu ir pasauliniu lygmenimis, kad informacija pasiektų kiekvieną namą, parduotuvę, universitetą ir įstaigą – net ir tuos piliečius, kurie savo kompiuterius ir modemus nešiojasi portfelyje.

Vis labiau vieni su kitais esame sujungti tinklų, kurių įveikiamas atstumas ir pajėgumai proporcingai didėja (Urry, 2000). Susiduriame su jais daugeliu aspektų: naudodamiesi parduotuvių ir restoranų elektroniniais prekybos terminalais, rinkdami informaciją iš viso pasaulio, bendraudami elektroniniu paštu su kolegomis arba keisdamiesi informacija internetu. Gal ir nepatyrėme, kas yra ši „kibernetinė erdvė“, bet dar intensyviau informacija keičiamasi tarptautinių bankų, tarpvyriausybinių įstaigų ir korporacijų tarpusavio santykių lygmenyse.

Manoma, kad dėl elektroninių greitkelių keičiasi informacijos srautai (Castells, 1996), ir tai verčia iš esmės keisti laiko ir erdvės santykius. „Tinklaveikos visuomenėje“ laiko ir erdvės suvaržymų iš esmės sumažėjo, korporacijos ir netgi individai gali efektyviai tvarkyti savo reikalus pasauliniu mastu. Mokslininkams nebėra reikalo vykti iš universiteto ieškoti informacijos į Kongreso biblioteką, nes gali gauti informaciją internetu; verslo korporacijai nebereikia skraidinti savo vadybininkų išsiaiškinti padėties Tolimuosiuose Rytuose esančiose rinkose, kadangi kompiuteriniai ryšiai leidžia sistemingai ir rutiniškai kontroliuoti per atstumą. Daugelio teigimu, tai liudija apie labai svarbią mūsų socialinio gyvenimo transformaciją (Mulgan, 1991), kurią būtų galima apibūdinti net kaip revoliucinę.

Niekas negalėtų paneigti, kad informacijos tinklai yra svarbus šiuolaikinių visuomenių bruožas: palydovų dėka išties įmanoma tiesiogiai komunikuoti su visu pasauliu, pasiekti duomenų bazes nuo Oksfordo iki Los Andželo, Tokijo ir Paryžiaus, fakso aparatai ir tarpsusavyje sujungtos kompiuterių sistemos yra įprastinė šiuolaikinio verslo dalis. Vis dėlto galime paklausti: kodėl tinklų buvimas turėtų versti analitikus visuomenes laikyti informacinėmis visuomenėmis? Kai šito klausiame, dar kartą susiduriame su netikslių apibrėžimų problema. Pavyzdžiui, kada ryšys yra tinklas? Ar kai du žmonės kalbasi telefonu, ar kai kompiuterių sistemos perduoda didžiulius duomenų paketus? Ar kai įstaigos skyrius yra „įjungtas į tinklą“, ar kai namuose esančiais kompiuteriais galima palaikyti ryšį su vietos bankais ir parduotuvėmis? Klausimas, kas gi iš tikrųjų yra tinklas, nėra lengvas ir ne tik kelia problemą, kaip atskirti skirtingus įtinklinimo lygmenis, bet ir kaip tiksliai nustatyti tašką, kai įžengiame į „tinklo/informacinę visuomenę“.

Jis taip pat kelia klausimą, ar mes „informacinę visuomenę“ apibrėžiame technologiniu požiūriu, – t. y., ar tinklai apibrėžiami kaip technologinės sistemos – ar reikėtų labiau sutelkti dėmesį į informacijos srautą, kuris, kai kurių autorių nuomone, yra tai, kuo išsiskiria dabartinis amžius. Jeigu yra pirma, tada rodikliu galėtume laikyti ISDN (*Integrated Services Digital Network* – skaitmeninis visuotinis paslaugų tinklas) technologijų plitimą, bet nedaug mokslininkų paaiškina, kaip tai padaryti. O antruoju atveju pagrįstai galima klausti, kaip ir kodėl didesnis informacijos kiekis ir informacijos srauto greitis turėtų reikšti naują visuomenę?

Galiausiai būtų galima teigti, kad informacijos tinklai jau labai seniai egzistuoja. Tik atsiradus pašto, o paskui telegrafo ir telefono paslaugoms beveik visas ekonominis, socialinis ir politinis gyvenimas neįsivaizduojamas be tokių informacijos tinklų. Turint omenyje šią ilgai besitęsiančią priklausomybę ir vis spartesnę plėtrą, kyla klausimas, kodėl tik XX a. devintajame dešimtmetyje apžvalgininkai galėtų kalbėti apie „informacinę visuomenę“?

Kultūrinis

Paskutinis „informacinės visuomenės“ apibrėžimas yra, ko gero, lengviausiai pripažįstamas, tačiau mažiausiai tikslus. Kiekvienas iš savo kasdienio gyvenimo žinome, kad visuomenėje cirkuliuojančios informacijos nepaprastai padaugėjo. Jos tiesiog gerokai daugiau negu bet kada anksčiau.

Televizija Didžiojoje Britanijoje plačiai naudojama daugiau kaip trisdešimt metų, tačiau dabar jos programas žmonės gali žiūrėti beveik visą parą – nuo pusryčių iki pusryčių. Šiuo metu iš andainykščio vienintelio kanalo ir nenuolatinių transliacijų atsirado penki televizijos kanalai, o skverbiantis skaitmeninėms technologijoms bus dar daugiau. Televizija sustiprėjo ir gali naudotis vaizdo technologijomis, kabeliniais ir palydoviniais ryšiais ir netgi teikti kompiuterines informacijos paslaugas. Asmeniniai kompiuteriai, internetas ir delniniai kompiuteriai liudija, jog plėtra nemąžta. Per radiją galima gauti daug daugiau vietinės, valstybinės ir tarptautinės reikšmės informacijos negu vos prieš dešimt metų. Radijo imtuvai stovi ne tik pagrindiniame kambaryje, bet ir kitur namuose, automobilyje, įstaigoje, o atsiradus nešiojamiems radijo imtuvams – visur. Ilgą laiką svarbi žmonių informacinės aplinkos dalis buvo kino filmai, o šiandien jie paplitę kaip niekad: juos galima žiūrėti kino teatruose, jie transliuojami per televiziją, vaizdajuostes su kino filmais galima išsinuomuoti nuomos punktuose ar nebrangiai įsigyti parduotuvėse. Einant bet kuria gatve beveik neįmanoma nepastebėti reklamos stendų, afišų parduotuvių vitrinose. Negali nesistebėti bet kurioje geležinkelio arba autobusų stotyje parduodamomis knygomis plonais viršeliais ir nebrangiais žurnalais, kurių dar niekada nebuvo tiek daug ir tokių įvairių – nuo klasikos, vidutinio išprusimo žmonėms skirtų knygų apie savigydą iki bulvarinės literatūros. Be to, garsajuostės, kompaktinės plokštelės ir radijas siūlo vis daugiau muzikos, poezijos, dramos, humoro ir švietimo programų plačiajai visuomenei. Daugėja laikraščių, nemokamai platinami nauji leidiniai. Paštu kasdien gauname reklaminių lankstinukų.

Visa tai rodo, kad gyvename žiniasklaidos veikiamoje visuomenėje, bet tai, kas būdinga informacijos sričiai, įsiskverbia kur kas giliau negu galima manyti iš trumpo televizijos, radijo ir kitų žiniasklaidos priemonių sąrašo. Tai reiškia, kad

mus supa naujos informavimo priemonės, į kurių teikiamą informaciją galime reaguoti arba nereaguoti. Bet iš tikrųjų informacinė aplinka yra žymiai asmeniškesnė, daug labiau, negu atrodo, sudaryta *iš* mūsų: iš mūsų dėvimų drabužių, mūsų šuokuosenų, makiažo, įvaizdžio kūrimo būdų. Pagalvojus apie mados subtilybes, sudėtingus būdus ir priemones, kuriuos kasdien pasitelkiame pateikdami save, pasidaro aišku, kad nūnai informacinis socialinio bendravimo turinys yra daug didesnio masto negu anksčiau. Kūnas puošiamas jau seniai, apranga ir kosmetika yra labai svarbus būdas pranešti apie statusą, galią ir ryšius. Bet akivaizdu, kad šiame amžiuje simbolinė drabužių ir kūno reikšmė nepaprastai sustiprėjo. Pagalvojus, kiek nedaug reikšmių turėjo valstiečio palaidinė, kuri amžiais buvo daugumos apdaras, ir apie vienodus drabužius, kuriais rengėsi pramonės darbininkai darbe ir po darbo iki XX a. šeštojo dešimtmečio, pamatai, kaip nepaprastai per trumpą laiką pakito aprangos reikšmė. Pigūs ir madingi drabužiai, galimybė juos įsigyti ir pasirinkti iš daugybės panašų – ir kitokį – gyvenimo būdą ir kultūrines grupes atspindinčio asortimento verčia susimąstyti, kokią informaciją skleidžia mūsų pačių kūnas.

Šiuolaikinę kultūrą daug labiau negu bet kurią ankstesnę veikia informacija. Gyvename apsupti medijų, o tai reiškia, kad gyvenimas iš esmės yra žinių apie save ir kitus simbolizavimas, jų apykaita arba pasipriešinimas joms. Daugelis autorių būtent signifikacijos protrūkio pripažinimą laiko mūsų visuomenės tapsmo informacine visuomene momentu. Jie retai stengiasi įvertinti šiuos pokyčius kiekybiškai, bet pirmiausia remiasi „akivaizdžiu“ faktu, kad gyvename kaip niekad sklidinoje ženklų jūroje.

Paradoksalu, kad informacijos sprogimas verčia kai kuriuos autorius paskelbti nebelikus ženklo. Iš visų pusių bombarduojami ženklų, naudodami juos savikūrai, negalėdami niekur jų išsilenkti, galiausiai, kad ir kaip keista, patenkame į situaciją, kai reikšmė išnyksta. Kaip sako Jeanas Baudrillard'as: „vis daugiau informacijos ir vis mažiau reikšmės“ (1983a, p. 95). Ženklai kadaise turėjo referencijas (pavyzdžiui, drabužiai žymėjo esamą padėtį, politinis pareiškimas – tam tikrą filosofiją). Tačiau šioje postmodernybės eroje esame įsipainioję į tokį painų ženklų tinklą, kad jie nebeturi savo reikšmės. Ženklai plūsta iš visų pusių ir yra tokie skirtingi, taip sparčiai kintantys ir prieštaringi, kad jų reikšmės galia silpsta. Be to, kūrybiška, mąstanti ir savimonę išsiugdžiusi auditorija visus ženklus pasitinka su skeptiška pašaipėle, todėl juos be skrupulų išverčia, perinterpretuoja ir pakeičia jų pirminę reikšmę. Kadangi iš patirties gautų žinių mąžta, darosi akivaizdu, kad ženklai nebėra ko nors arba kieno nors išraiška. Nuomonė, kad ženklai vaizduoja tam tikrą „tikrovę“ skyrium nuo jų pačių, nebeįtikina. Ženklai veikiau yra nuoroda į save pačius: jie yra tik simuliacijos. Jie, vėl pasitelkus Baudrillard'o terminologiją, yra „hiperrealybė“.

Žmonės visai nesunkiai supranta šią situaciją: jie išjuokia tą, kuris vilki tam tikrus drabužius tik siekdamas daryti įspūdį, bet supranta, kad šiaip ar taip nėra nieko tikra; jie skeptiškai vertina politikus, kurie per ryšių su visuomene priemones „reguliuoja" žiniasklaidą ir savo įvaizdį, bet sutinka, kad viską lemia informacijos valdymas ir manipuliavimas ja. Reikia pripažinti, kad žmonės netrokšta jokių tikrų ženklų, nes supranta, kad jokių tiesų nebėra. Šia prasme mes įžengėme į „reginių" amžių, kai žmonės suvokia jiems siunčiamų ženklų netikrumą ir dirbtinumą („čia tik paskutinė ministro pirmininko nuotrauka", „čia naujos falsifikacijos", „čia Jackas vaidina kietą vyruką") ir pripažįsta, kad ženklai, kuriuos naudodami jie kuria save pačius, taip pat nėra autentiški („tuojau nusipiešiu veidą"; „atlikau „rūpestingo tėvo" vaidmenį").

Dėl to ženklai netenka savo reikšmės, ir susidūrę su jais žmonės supranta, ką nori (paprastai visai kitaip, negu tikėtasi iš pradžių). O tada rinkdamiesi ženklus savo namams, darbui ir sau patiems jie patenkinti mėgaujasi jų dirbtinumu, „žaismingai" jungdami skirtingus įvaizdžius taip, kad jie nieko tiksliai nereikštų, bet teiktų „malonumą" parodijuojant arba kompiliuojant. Todėl šioje „informacinėje visuomenėje" yra tokių „reikšmių, kurios perteikiamos, bet neturi reikšmės" (Poster 1990, p. 63).

Ši „informacinės visuomenės" samprata yra lengvai atpažįstama, bet kaip naujos visuomenės apibrėžimas – gerokai klaidesnė už visas kitas mūsų aptartas sampratas. Kadangi nėra kriterijų, kuriais remdamiesi galėtume įvertinti pastaruoju metu sustiprėjusią signifikaciją, sunku suprasti, kaip tokie postmodernybės analitikai kaip Markas Posteris (1990) dabarčiai apibūdinti parinktų terminą „naujo pobūdžio informacija". Kaip kitaip galėtume tai sužinoti, jeigu ne remdamiesi savo pačių supratimu, kad tai yra labiau simbolinės sąveikos. Ir ar ne kitoniškumu remdamiesi galime atskirti šią visuomenę nuo, tarkime, trečiojo dešimtmečio visuomenės? Kaip pamatysime (9 skyriuje) tie, kurie apmąsto „postmodernų būvį", apie šiuolaikinės kultūros pobūdį gali pasakyti daug įdomių dalykų, bet aiškiam „informacinės visuomenės" apibrėžimui jų aiškiai nepakanka.

KOKYBĖ IR KIEKYBĖ

Apžvelgus šiuos skirtingus „informacinės visuomenės" apibrėžimus paaiškėja, kad jie yra nepakankamai išplėtoti arba netikslūs, arba ir viena, ir kita. Nei technologinė, nei ekonominė, nei profesinė, nei erdvinė arba kultūrinė sampratos nepadeda mums suprasti, kas yra „informacinė visuomenė" ir kaip ją atskirti.

Svarbu žinoti, jog tokių keblumų esama. Kaip euristinė priemonė terminas „informacinė visuomenė" praverčia nagrinėjant šiuolaikinio pasaulio ypatybes, vis dėlto jis pernelyg netikslus, kad būtų tinkamas laikyti galutiniu ir geriausiu. To-

dėl, pripažindamas lemiamą informacijos vaidmenį dabartiniame amžiuje, retsykiais knygoje pavartosiu šią sąvoką, vis dėlto nepasitikiu „informacinės visuomenės" scenarijais ir skeptiškai vertinu požiūrį, esą informacija yra tapusi svarbiausiu mūsų laikų skiriamuoju bruožu.

Tačiau dabar noriu paminėti dar keletą kitų problemų, su kuriomis susiduriama kalbant apie „informacinę visuomenę". Pirmoji problema susijusi su kiekybiniais ir kokybiniais kriterijais, kuriuos jau minėjau. Anksčiau man labiausiai rūpėjo tai, jog remiantis kiekybės požiūriu nepavyksta atskirti strategiškai reikšmingesnių informacijos funkcijų nuo įprastinių ir nežymių ir kad toks suvienodinimas klaidina. Čia dar kartą norėčiau atkreipti dėmesį į kokybės ir kiekybės aspektus, kadangi tai susiję su klausimu, ar informacinė visuomenė reiškia lūžį ir yra iš esmės kitokia, negu ankstesnės visuomenės.

Dauguma informacinės visuomenės apibrėžimų pateikia kiekybinį kriterijų (tarnautojų skaičius, informacijai skiriama dalis BVP ir pan.) ir daro prielaidą, kad tam tikru tiksliai neapibrėžtu metu šiems požymiams pradėjus vyrauti mes įžengiame į informacinę visuomenę. Bet neaišku, kokiu pagrindu visuomenę, kurioje galima pastebėti tik didesnį saugomos bei cirkuliuojančios informacijos kiekį, būtų galima įvardyti kaip naujo tipo. Jei tai tik didesnis informacijos kiekis, tuomet sunku suprasti, kodėl turėtume manyti, kad esama kažko iš esmės naujo.

Tačiau naują visuomenę būtų galima apibūdinti ir kitaip – kaip visuomenę, kur įmanoma aptikti kitokios kokybės ir kitaip funkcionuojančią informaciją. Be to, netgi nebūtina atskleisti, kad didžiąją dalį darbo jėgos sudaro informacinio darbo profesijos arba kad informacinė veikla sudaro apibrėžtą ekonomikos dalį. Pavyzdžiui, teoriškai įmanoma įsivaizduoti „informacinę visuomenę", kur lemiamą įtaką turi tik „informacijos specialistų" sudaroma mažuma. Užtenka paskaityti H. G. Wellso (1866–1946) kūrinius, kad įsivaizduotum visuomenę, kurioje dominuoja žinių elitas, o ekonominį poreikį viršijanti dauguma yra pasmerkta gyventi dykinėdama be darbo. Pagal kiekybinius kriterijus, tarkime, užimtumo struktūrą, tokia visuomenė nebūtų priskirtina „informacinei visuomenei", bet galima būtų ją taip vadinti, kadangi informacija, arba žinios, turi lemiamos reikšmės galios struktūroms ir socialinių pokyčių krypčiai.

Paprastai kalbant, kiekybiniai kriterijai – tiesiog daugiau informacijos – savaime negali rodyti lūžio ir atotrūkio nuo ankstesnių sistemų, o nedidelius, bet reikšmingus kokybės pokyčius bent jau teoriškai įmanoma laikyti sistemos pasikeitimo ar lūžio požymiu. Pagaliau juk tai, kad šiais laikais automobilių yra daug daugiau negu aštuntajame dešimtmetyje, nesuteikia mums teisės kalbėti apie „automobilių visuomenę". Tačiau rašantys apie informacinę visuomenę nori išryškinti būtent sistemos pokytį, nesvarbu, ar tai būtų Danielio Bello poindustrializmas, ar Manuelio Castellso „informacinis raidos pobūdis", ar Marko Posterio „informacijos pobūdis".

Tačiau ypač keista yra tai, kad labai dažnai „informacinę visuomenę" pristatant kaip naujo tipo visuomenę manoma, jog šį kokybinį pokytį galima apibrėžti remiantis esamos informacijos bei su ja dirbančių žmonių skaičiumi ir pan. Tai ne kas kita, kaip prielaida, esą kiekybė perauga – neaišku, kokiais būdais – į kokybinius socialinės sistemos pokyčius.

Įdomiai šį paradoksą traktuoja Theodore Roszakas (1986), kritiškai analizuodamas informacinei visuomenei būdingas temas. Jo analizėje pabrėžiamas informacijos skirstymas kokybės požiūriu, apimant ir tai, ką kiekvienas iš mūsų veikiame kasdien, atskirdami tokius reiškinius kaip faktai, žinios, patirtis ir išmintis. Suprantama, temos yra slidžios, bet jos sudaro svarbiausią mūsų kasdienio gyvenimo dalį. Roszako požiūriu, dabartinis „informacijos kultas" reikalingas tam, kad panaikintų šiuos realiai egzistuojančius kokybinius skirtumus. To pasiekiama primygtinai tvirtinant, jog informacija yra grynai kiekybinio pobūdžio statistiškai aprašomas dalykas. Bet siekiant apskaičiuoti ekonominę informacinių pramonės šakų vertę, informacinei veiklai išleidžiamą BVP dalį, nacionalinių pajamų kiekį, tenkantį su informacija susijusioms profesijoms, ir t. t., kokybiniai dalyko aspektai (ar informacija yra naudinga? ar informacija teisinga, ar klaidinga?) paliekami nuošalyje. „Informacijos teoretikui nesvarbu, ar perduodame faktą, ar vertinimą, lėkštą klišę ar giliamintį pamokymą, kilnią tiesą, ar įžūlią nešvankybę" (Roszak, 1986, p. 14). Informaciją homogenizuojant ir išreiškiant skaičiais, šie kokybės dalykai atidedami į šalį: „Informacija pasirodo esanti grynai kiekybinis komunikavimo matas" (ten pat, p. 11).

Roszaką stebina nuo šio kiekybinio informacijos kriterijaus neatsiejamas teiginys, esą didesnis informacijos kiekis visiškai keičia socialinį gyvenimą. „Informacinės visuomenės" teoretikai, ištrindami visiems aiškius kokybinius skirtumus, gauna stulbinančius statistinius duomenis apie informacinį darbą, o paskui teigia, kad šios tendencijos turėtų kokybiškai keisti visą mūsų gyvenimą. Roszakas tai laiko kalbų apie „informaciją" mitologija: terminas slepia skirtumus, tačiau užuot pripažinę, kad sudėjus visą informaciją į vieną didžiulį katilą išeina beskonė sriuba, užsispyrę teigiame, kad tai eliksyras. Tai labai naudinga tiems, sako jis, kurie nori, kad žmonės sutiktų, jog tai ir yra kaita, nes atrodo taip nenuginčijama:

> Informacija kvepia saugiu neutralumu; tai paprasta, paranki nepaneigiamų faktų krūva. Šis nekaltas pavidalas yra puiki pradžia technokratinės politikos dienotvarkės, kurios uždavinys – kuo mažiau atskleisti savo tikslus. Galų gale, ar gali kas nors ką nors pasakyti prieš informaciją?
>
> (Roszak, 1986, p. 19)

Roszakas energingai prieštarauja tokiems samprotavimams. Gaudami tik tokius statistinius faktus apie kompiuterių naudojimą, naujų technologijų informacijos apdorojimo pajėgumus ir skaitmeninio ryšių tinklo sukūrimą, žmonės nesunkiai

įtiki, jog iš esmės informacija palaiko ir „maitina" socialinę sistemą. To „maisto" yra tiek daug, jog maga sutikti su „informacinės visuomenės" teoretikais, tvirtinančiais, kad įžengėme į visiškai naujovišką sistemą. Prieštaraudamas teiginiui, esą „didesnis informacijos kiekis veda į naujos kokybės visuomenę", Theodore Roszakas primygtinai tvirtina, kad „pamatinės idėjos" (ten pat, p. 91), kuriomis remiasi mūsų civilizacija, išvis nėra grindžiamos informacija. Tokie teiginiai kaip „visi žmonės iš prigimties yra lygūs", „gyvenk ir leisk gyventi kitam", „visi esame Dievo vaikai", „elkis su kitais taip, kaip norėtum, kad kiti su tavimi elgtųsi " yra vieni svarbiausių mūsų visuomenėje, bet jie atsirado *anksčiau negu* informacija. Roszakas neįtikinėja, kad šios ir kitos „pamatinės idėjos" būtinai yra teisingos (iš tiesų gana daug jų yra netikusios – kaip antai, „visi žydai yra turtingi", „visos moterys yra nuolankios", „juodaodžiai iš prigimties yra fiziškai stiprūs"). Tačiau jis pabrėžia, kad idėjos ir akivaizdus jų kokybinis pobūdis turi pirmenybę palyginti su informacijos kiekybe. O ypač jam nepatinka tai, kad informacinės visuomenės teoretikai, brukdami (klaidingą) idėją, jog didesnis informacijos kiekis esmingai keičia visuomenę, kurioje gyvename, viską apverčia aukštyn kojom.

KAS YRA INFORMACIJA?

Tai, kad Roszakas atsisako statistinių kriterijų, verčia mus atsižvelgti į, ko gero, svarbiausią „informacinės visuomenės" aiškinimų ypatybę. Jis ragina į svarstymus apie informaciją sugrąžinti kokybinius vertinimus. Roszakas klausia: ar didesnis informacijos kiekis neišvengiamai mus padaro geriau informuotais piliečiais? ar galėdami naudotis didesniu informacijos kiekiu daugiau sužinome? kokio pobūdžio informacija skleidžiama ir saugoma ir kokią reikšmę tai turi platesnei visuomenei? kokių informacinio darbo profesijų daugėja, kodėl ir kokiais tikslais?

Dėl to čia ir siūlome būtinai analizuoti informacijos *reikšmę*. Žinoma, turėdami omenyje sveiku protu grindžiamą šio termino sampratą. Juk pirmiausia į galvą ateina *semantinis* informacijos apibrėžimas: informacijoje glūdi reikšmė; ji orientuota į dalyką; tai yra žinios apie ką nors arba nuorodos į ką nors. Bandymas remiantis šia informacijos samprata apibrėžti „informacinę visuomenę" reikštų šių informacijos aspektų svarstymą. Sakytume, kad informacija apie *šiuos* dalykus, *šias* sritis, *šiuos* ekonomikos procesus yra tai, kas sudaro naująjį amžių. Deja, kaip tik šį sveiku protu grįstą informacijos apibrėžimą „informacinės visuomenės" teoretikai atmeta. Iš tiesų atmetama mintis, kad informacija turi semantinį turinį.

Mūsų apžvelgti informacinės visuomenės apibrėžimai informaciją traktuoja taip, tarsi ji neturėtų reikšmės. Tai yra, daugelis kiekybinių informacijos augimo įrodymų ieškančių teoretikų supranta ją pagal klasikinę Claude'o Shannono ir War-

reno Weaverio (1964) informacijos teoriją. Joje vartojamas savitas [informacijos] apibrėžimas, kuris labai smarkiai skiriasi nuo jos semantinės sampratos šnekamojoje kalboje. Šioje teorijoje informacija yra kiekis, kuris matuojamas „bitais" ir apibrėžiamas simbolių tikimybės požiūriu. Tai apibrėžimas, išvestas iš komunikacijų inžinerijos ir naudingas komunikacijų inžinieriui, kuriam rūpi išsaugoti ir perduoti simbolius, kurių mažiausias rodiklis – yra/nėra (taip/ne arba 0/1).

Šis požiūris leidžia kitais atžvilgiais ginčytiną informacijos sampratą nesunkiai matematiškai apdoroti, bet tam būtina pašalinti lygiai taip pat ginčytiną – nors ir lemiamą – reikšmės problemą ir nuo reikšmės neatsiejamą informacijos kokybės klausimą. Kasdienybėje, kai gauname informaciją arba ja keičiamės, mums pirmiausia rūpi jos reikšmė ir prasmė: ar ji svarbi, tiksli, absurdiška, įdomi, tinkama ar naudinga? Tačiau informacijos teorijos, kuria grindžiama tiek daug informacijos sprogimo kriterijų, požiūriu, šie aspektai nėra svarbūs. Čia informacija apibrėžiama nepriklausomai nuo jos turinio, suvokiant ją kaip fizikinį dėmenį, panašiai kaip energiją arba materiją. Pasak vieno iš žymiausių „informacinės visuomenės" entuziastų:

> *Informacija yra.* Kad galėtų egzistuoti, ji nebūtinai turi būti *suvokiama.* Kad egzistuotų, ji nebūtinai turi būti *suprantama.* Ji nereikalauja proto, kuris ją paaiškintų. Jai nebūtina turėti *reikšmę*, kad egzistuotų. Ji yra.
>
> (Stonier, 1990, p. 21)

Iš tiesų, šiuo požiūriu dvi žinios, kurių viena turi prasmę, o kita yra visiška nesąmonė, gali būti lygiavertės. Kaip sako Roszakas, tada „*informacijos* semantinis turinys pasidaro nesvarbus, ir ji ima reikšti bet ką, ką galima užkoduoti ir perduoti kanalais, susiejančiais šaltinį su gavėju" (1986, p. 13). Tai laiduoja informacijos kiekybiškumą, tačiau verčia atsisakyti reikšmės ir kokybės.

Šis informacijos apibrėžimas dera prie „informacinės visuomenės" apibrėžimo technologijos ir geografijos požiūriais (kai saugomi, apdoroti ir perduoti kiekiai yra sukurtų indeksų pobūdžio požymis), tačiau taip pat pastebime, kad ekonomistų apibrėžimuose neliko reikšmės aspekto. Šiuo atveju semantiką gali išstumti ne „bitai", bet kaina, kuria galima viską išreikšti (Arrow, 1979). Informacijos inžinieriui pirmiausia rūpi taip/ne simbolių skaičius; informacijos ekonomistui svarbiausia – galimybė juos parduoti. Bet kai ekonomistas nuo informacijos sąvokos svarstymo pereina prie jos matavimo, prarandamas iš jos daugeriopų reikšmių kylantis heterogeniškumas. „Stengiantis tokiems dalykams, kaip švietimas, moksliniai tyrimai ir menas prilipinti kainą doleriais nurodančias etiketes" (Machlup, 1980, p. 23), neišvengiamai atsisakoma semantinių informacijos savybių. Dar ankstesnei kartai priklausantis Kennethas Bouldingas pastebėjo, kad:

> bitas ... visiškai atsietas nuo informacijos turinio, ... ir nors tai nepaprastai paranku telefonų inžinieriams ... socialinės sistemos teoretikams reikia kriterijaus, kuriuo remdamiesi jie galėtų nustatyti reikšmingumą ir atitinkamai įvertinti, pavyzdžiui, paauglio plepalus ir pokalbį telefonu tarp Maskvos ir Vašingtono.
>
> (Boulding, 1966)

Todėl labai keista, kad šie ekonomistai, pasikliaudami kaina ir verte, kokybės, kuri ir yra informacijos esmė, problemą ėmėsi spręsti kiekybiniu būdu, geriausiu atveju laikytinu tik „tam tikra kokybine spėlione" (ten pat). Iš Fritzo Machlupo terminijos pasiskolintas posakis „įvertinti tai, kas neįvertinama" reiškia, kad informacijos turinys imamas matuoti pinigais. Šitaip mes galime gauti įspūdingus statistinius duomenis, bet tai reikštų, kad nebesuprantame, jog informacija yra *apie* ką nors (Maasoumi, 1987).

Galiausiai, nors kultūra iš esmės yra susijusi su reikšmėmis, su tuo, kaip ir kodėl žmonės būtent taip gyvena, stebina, kad postmodernybe susižavėjusių entuziastų iškeliamas nereferencinis simbolių aspektas sutampa su komunikacijų teorija ir ekonominiu požiūriu į informaciją. Ir čia žavimasi informacijos gausa, tokia milžiniška jos ekspansija, jog pati informacija prarado savo semantiką. Simboliai yra *visur* ir kuriami *visą* laiką tokiu mastu, kad nieko nebereiškia.

Labiausiai krinta į akis tai, kad „informacinės visuomenės" teoretikai, norėdami kiekybiškai išreikšti informacijos didėjimą ir dėl to iš savo informacijos sampratos pašalinę reikšmę, paskui daro išvadą, jog jos ekonominė vertė, plitimo mastas arba tiesiog simbolių kiekis taip padidėjo, kad visuomenę turi ištikti reikšmingi pokyčiai. Kitaip sakant, informacija vertinama ne socialiniu aspektu – ji tiesiog *yra,* – bet mes turime prisitaikyti prie jos sukeltų socialinių padarinių. Ši situacija žinoma sociologams, kurie dažnai susiduria su tuo, kad reiškiniai rutuliojasi šalia visuomenės (ypač technologija ir mokslas), tačiau sukelia svarbius socialinius padarinius. Taip analizuoti socialinius pokyčius visiškai netinka (Woolgar, 1985).

Neabejotina, kad gebėjimas kiekybiškai išreikšti informacijos sklaidą yra naudingas, tačiau, žinoma, neįtikima, jog vien informacijos sklaida *esmingai* pakeitė visuomenę. Norėdami iš tikrųjų suprasti, kas yra „informacinė visuomenė" ir kuo ji skiriasi nuo kitų socialinių sistemų – arba kuo į jas panaši, – mes būtinai turime nagrinėti informacijos reikšmę ir kokybę. Kokio pobūdžio informacijos padaugėjo? Kas ir kokio pobūdžio informaciją skleidžia, kokiais tikslais ir kokius padarinius tai sukėlė? Kaip pamatysime, mokslininkai, kurie pirmiausia kelia tokius klausimus, pasiryžę neapleisti informacijos kokybės bei reikšmės aspektų, aiškina kitaip nei tie, kurie naudojasi ne semantiniais ir kiekybiniais kriterijais. Pirmieji labai skeptiškai vertina tariamą perėjimą į naująjį amžių. Suprantama,

jie sutinka, kad šiandien informacijos esama daugiau, bet kadangi atsisako suvokti atsietai nuo turinio (visuomet klausia: *kokia informacija?*), jie nenoriai sutinka su tuo, jog jos plitimas nulėmė perėjimą į „informacinę visuomenę".

TEORINĖS ŽINIOS

Yra dar viena prielaida, kuri leidžia teigti, kad informacinė visuomenė realiai egzistuoja, tačiau jai nereikia analizuoti informacijos reikšmių. Maža to, šis teiginys sako, kad kiekybinių informacijos daugėjimo kriterijų, tokių kaip atitinkamų profesijų paplitimas arba ekonomikos augimas, nereikia, kadangi yra įvykęs lemiamas kokybinis pokytis, turint omenyje tai, kaip informacija naudojama. Čia informacinė visuomenė apibrėžiama kaip tokia, kurioje teorinės žinios turi pranašumą, kurio ligi tol stokojo. Gana sunkiai sugretinamus mąstytojus vienija mintis, kad informacinėje visuomenėje (nors galbūt pirmenybę reikėtų atiduoti žinių visuomenės terminui, kadangi jis kelia daug daugiau, nei informacijos bitai, asociacijų) reikalai yra organizuojami ir planuojami taip, kad prioritetas tenka teorijai. Nors teorinių žinių viršenybė informacinės visuomenės teorijose mažai nagrinėjama, tačiau gali būti vertinama kaip šiuolaikinio gyvenimo skirtgs. Šioje knygoje aš prie to kartkartėm grįšiu (3, 5 ir 8 skyriuose bei *Pabaigoje*), tad dabar tik trumpai pakomentuosiu.

Teorinės žinios suprantamos kaip abstrakčios, apibendrintos ir kodifikuotos. Teorinės žinios yra abstrakčios, nes nėra nei tiesiogiai pritaikytos konkrečiai situacijai, nei apibendrintos konkrečių aplinkybių atžvilgiu, nei pateiktos knygų, straipsnių, televizijos laidų ir mokomojų kursų forma. Galima teigti, kad teorinės žinios dabartinėje visuomenėje pradėjo vaidinti pagrindinį vaidmenį, ryškiai atskirdamos ją nuo ankstenių epochų, kai vyravo praktinis ir susijęs su konkrečia situacija žinojimas. Pagalvojus, pavyzdžiui, apie pramonės revoliucijos vykdytojus, aiškėja, kad tai buvo, pasak Danielio Bello (1973), „talentingi auksarankiai", kurių „visai nedomino mokslas ir esminiai dėsniai, kuriais buvo grįsti jų tyrinėjimai" (p. 20). Abrahamo Darby'io sukurta metalo lydymo krosnis, George'o Stephensono garvežys, Jameso Watto garo variklis, Matthew Boultono inžinerinės naujovės ir daugybė kitų išradimų maždaug nuo 1750 iki 1850 metų buvo sukurti realybės jausmo nepraradusių novatorių ir organizatorių, žmonių, kurie jiems iškilusias praktines problemas praktiškai ir spręsdavo. Nors baigiantis XIX amžiui pramonės raidą sąlygojo mokslinį pagrindą turinčios technologijos,

> daugybėje žmogaus gyvenimo sričių ir toliau buvo vadovaujamasi patirtimi, eksperimentais, įgūdžiais, sveiku protu ir sisteminga praktinių bei techninių žinių sklaida. Tai neabejotinai vyko žemės ūkyje, statyboje, medicinoje ir daugybėje veik-

> los sričių, kurios tenkina žmonių poreikius ir teikia jiems egzistenciškai būtinus arba prabangos dalykus.
>
> (Hobsbawm, 1994, p. 525)

Šiandien, priešingai, naujovės pradedamos nuo žinomų principų, pirmiausia mokslo ir technologijų srityse (nors šiuos principus galbūt supranta tik saujelė specialistų). Šie tekstuose išdėstyti teoriniai principai yra, pavyzdžiui, genetikos laimėjimų ir fizikos bei matematikos, kurios yra IRT ir programinės įrangos pagrindas, išeities taškas. Tokios skirtingos sritys kaip aeronautika, medicina ir farmacija rodo, kad teorinės žinios yra šiuolaikinio gyvenimo pamatas.

Nereikėtų manyti, kad teorinių žinių viršenybė susijusi tik su moderniausiomis naujovėmis. Išties vargu ar galima įsivaizduoti, kad kokios nors technologijos panaudojimas ir plėtotė būtų įmanoma be teorijos. Pavyzdžiui, kelių remontas, namų statyba, atliekų tvarkymas arba automobilių gamyba, – visos šios sritys yra grįstos teoriniais medžiagų atsparumo, statybos dėsniais, toksinų, energijos vartojimo ir kitais principais. Šios žinios yra formalizuotos tekstuose ir perduodamos pirmiausia mokomojo proceso metu, kuris, kaip galima spėti, reiškia, kad dauguma žmonių neturi teorinių žinių, esančių už jų pačių patirties. Vis dėlto šiandien niekas negali nežinoti, kokią reikšmę teorija turi kasdienėms technologijoms, tokioms kaip mikrobangų krosnelės, kompaktinių plokštelių grotuvai ir skaitmeniniai laikrodžiai. Žinoma, teisinga manyti, kad architektas, vandenų inžinierius arba mechanikas yra praktikai. Taip iš tiesų ir yra, bet negalima išleisti iš akių fakto, kad šie praktikai įgijo teorinių žinių ir paskui jas panaudojo praktiniame darbe (dažnai išradingai papildę testavimo, matavimo ir projektavimo technologijomis, apimančiomis teorinį žinojimą).

Teorinjos primatas šiais laikais būdingas ne tik mokslui ir technologijų sričiai. Imkime, pavyzdžiui, politiką, ir galėsime suprasti, kad teorinės žinios yra politikos ir polemikos pagrindas. Žinoma, politika yra „galimybių menas“ ir privalo reaguoti į atsitiktinumus, tačiau visur – transporto srityje, aplinkoje, ekonomikoje – susiduriama su tuo, kad teorijai priskiriamas pagrindinis vaidmuo (naudos ir sąnaudų analizės modelis, aplinkosaugos sąvokos, santykio tarp infliacijos ir užimtumo aiškinimai). Visose šiose srityse galioja kriterijai, kurie išskiria teorines žinias (abstraktumas, apibendrinamumas, kodifikacija). Šioms teorinėms žinioms gali stigti specifinių branduolinės fizikos arba biochemijos dėsnių žinojimo, bet jos veikia vienodai ir prasiskverbia į galybę šiuolaikinio gyvenimo sričių.

Iš tiesų galima teigti, kad teorinės žinios apima beveik visas šiuolaikinio gyvenimo sritis. Antai Nico Stehro (1994) nuomone, tai yra pagrindas visko, ką mes darome, pradedant nuo namų interjero kūrimo iki sprendimo, koks turi būti fizinis krūvis, kad išlaikytume sveiką kūną. Ši pažiūra atliepia Giddenso „refleksy-

vios modernizacijos“ epochos, kuriai būdinga sustiprėjusi socialinė refleksija ir savirefleksija, kurios pagrindu konstruojama mūsų gyvensena, sampratai. Jeigu iš tiesų yra taip, kad mes vis labiau kuriame gyvenamąjį pasaulį, remdamiesi refleksija ir sprendimais, priimtais įvertinus riziką (o ne taip, kaip liepia gamta arba tradicija), reiškia, kad teorinės žinios šiais laikais turi ypatingą reikšmę mūsų refleksijoms. Pavyzdžiui, pažangios visuomenės yra gerai susipažinusios su demografijos dėsningumais (kad esame senstanti populiacija, kad gyventojų daugėja iš esmės pietinėje pasaulio dalyje), su gimstamumo kontrole ir gimstamumo – kūdikių mirtingumo rodikliais. Šis žinojimas yra teorinio pobūdžio, nes yra abstraktus ir apibendrintas, sukauptas ir išanalizuotas ekspertų bei išplatintas per įvairias žiniasklaidos priemones. Tokios teorinės žinios nėra tiesiogiai pritaikomos, tačiau neabejotinai daro įtaką ir socialinei politikai, ir individualiam planavimui (nuo pensijų iki kada ir kaip susilaukti vaikų). Šiuo atžvilgiu teorinės žinios pasidarė skiriamuoju pasaulio, kuriame mes gyvename, bruožu.

Sunku įsivaizduoti, kaip būtų galima kiekybiškai įvertinti teorines žinias. Tokie faktai, kaip baigusiųjų universitetus daugėjimas ir mokslinių žurnalų gausėjimas, toli gražu nėra adekvatūs. Vis dėlto teorinės žinios gali būti laikomos skiriamuoju informacinės visuomenės bruožu, kadangi šios žinios mūsų gyvenimą ryškiai skiria nuo mūsų protėvių, kuriuos ribojo negalėjimas keliauti, kurie buvo palyginti neišprusę ir priklausomi nuo gamtos jėgų. Jau minėjau, kad nedaugelis informacinės visuomenės teoretikų atkreipia dėmesį į teorines žinias. Juos labiau traukia ir domina technologiniai, ekonominiai ir užimtumo ar profesiniai reiškiniai, kuriuos daug lengviau išmatuoti, ir kurie, deja, labai silpnai tesisieja su teorija. Be to, būtų keblu įrodyti, kad teorinių žinių reikšmė įsigalėjo tik pastaraisiais dešimtmečiais. Įtikinamiau tai laikyti rezultatu nuo modernybės neatskiriamo kryptingo proceso, kuris ypač paspartėjo antrojoje XX amžiaus pusėje ir atvedė prie to, ką Giddensas vadina šių dienų „brandžia modernybe“.

PABAIGA

Šiame skyriuje rimtai suabejota dėl „informacinės visuomenės“ sąvokos pagrįstumo. Viena vertus, mes susidūrėme su įvairiais kriterijais, neva reiškiančiais informacinės visuomenės atsiradimą. Vėliau pamatysime, kad kai kurie teoretikai, remdamiesi skirtingais kriterijais, vis dėlto įrodinėja, jog tapome arba turėtume tapti informacine visuomene. Vargu ar galima pasikliauti šia sąvoka, kai jos skelbėjai ją apibrėžia skirtingai. Maža to, kriterijai, apimantys technologinius bei profesinius pokyčius ir jų geografinius aspektus, nors iš pirmo žvilgsnio atrodo svarūs, iš tiesų yra migloti ir netikslūs, patys savaime nerodantys, ar informacinė visuomenė jau yra, ar bus netrukus.

Antra vertus, skeptiškai nuteikia informacinės visuomenės scenarijus (nors ir nė akimirką neabejojant, jog gyvenimas tapo labai smarkiai „informatizuotas“) – jame nuo kiekybinių informacijos išplitimo kriterijų paieškų šokinėjama prie tvirtinimo, esą jie reiškia kokybinius socialinės organizacijos pokyčius. Ta pati procedūra akivaizdžiai matoma ne semantiniuose informacijos apibrėžimuose, kuriuos vartoja informacinės visuomenės propaguotojai. Šie – labai daug „bitų“, labai didelė ekonominė vertė – yra nesunkiai kiekybiškai įvertinami ir išreiškiami, dėl to analitikams nebereikia kelti kokybinių reikšmės ir prasmės klausimų. Bet taip elgdamiesi ir informaciją traktuodami kaip neturinčią turinio, jie prieštarauja sveiku protu suvokiamo žodžio *informacija* apibrėžimams. Ir vėl, kaip pamatysime, šie mokslininkai, kurie šitaip aiškina pokyčius informacijos srityje, iš esmės skiriasi nuo tų, kurie, tegul ir pripažindami informacijos sprogimą, reikalauja niekuomet neatmesti reikšmės ir paskirties klausimų.

Galiausiai imta svarstyti prielaida, kad kaip svarbiausia informacinės visuomenės ypatybė labiau turėtų dominti teorinės žinios. Norint įvertinti teorinių žinių svarbą, nei reikia, nei dera vertinti informaciją kiekybiškai ar analizuoti semantiškai. Teorinės žinios vargu ar gali būti laikomos visiškai originalios, bet galima įrodyti, kad jų reikšmė išaugo ir kad jos taip išplito, kad simbolizuoja šiuolaikinį gyvenimą. Toliau aš kartkartėmis vis grįšiu prie šio reiškinio, tačiau turiu pabrėžti, kad nedaug informacinės visuomenės šalininkų skiria tam dėmesio.

3 Informacinė visuomenė kaip poindustrializmas
Danielis Bellas

Pritariantieji minčiai, esą formuojasi nauja visuomenė, Danielio Bello poindustrializmo teoriją neabejotinai laiko žymiausiu „informacinės visuomenės" apibūdinimu. Iš tiesų šios sąvokos dažnai sukeičiamos: informacijos amžius apibūdinamas kaip poindustrinės visuomenės (toliau PIV) išraiška, o poindustrializmas plačiai traktuojamas kaip „informacinė visuomenė". Reikėtų paminėti, kad dar XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje poindustrializmo terminą sugalvojęs profesorius Bellas apie devintąjį dešimtmetį, kai susidomėjimas kompiuterių ir ryšių technologijų plėtra bei laimėjimais sustiprino dėmesį futurologijai, pats pavadinimą „poindustrinė" ėmė keisti žodžiais „informacijos" ir „žinių".

Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad Danielis Bellas (g. 1919 m.) tik pradėjęs domėtis PIV, pabrėžė, kad besiformuojančioje naujoje socialinėje sistemoje pagrindinis vaidmuo tenka informacijai ir žinioms.[1] Rafinuotas sociologinis ateities portretas *The Coming of the Post-Industrial Society* („Poindustrinės visuomenės atsiradimas"), atskira knyga išleistas 1973 metais, nors straipsniu paskelbtas anksčiau, puikiai atitiko staigius technologinius pokyčius, XX a. aštuntajame dešimtmetyje palietusius išsivysčiusias visuomenes. Taip staiga ir netikėtai, sakytum perkūnas iš giedro dangaus, atsiradus stulbinančioms mikroelektronikos technologijoms, kurios sparčiai skverbėsi į įstaigas, mokyklas, gamybos procesus, namus – netrukus ėmė atrodyti, kad kompiuteriai paplitę *visur* – atkaklios pastangos išsiaiškinti, kur visos šios permainos veda, buvo visai suprantamos. Matyt netur̄ėtume stebėtis, kad tiek daug aiškintojų puolė traukti iš lentynų Danielio Bello

[1] Bellas (1979) konceptualiai skiria terminus taip: informacija reiškia „duomenų apdorojimą plačiausia prasme"; žinios reiškia „organizuotą sistemą teiginių, faktų arba idėjų, reiškiančių argumentuotą sprendimą arba eksperimentais grįstą rezultatą, kurie kokia nors komunikacijos priemone kokia nors sistemine forma perduodami kitiems" (p. 168). Kalbėdamas apie poindustrinę visuomenę, jis dažnai vartoja abu terminus pakaitomis, bet teorinėje plotmėje, kaip pamatysime, daug kas dažnai priklauso nuo konkrečios termino *žinios* reikšmės.

knygą „Poindustrinės visuomenės atsiradimas“, kurioje, taip sakant, pateiktas užbaigtas modelis. Niekam per daug nerūpėjo, kad Bellas pasiūlė „poindustrinės visuomenės sąvoką kaip *analitinį konstruktą*, o ne kaip specifinės arba konkrečios visuomenės paveikslą“ (Bell, 1973, p. 483). PIV tikrai atrodė *teisingas* artėjančio pasaulio apibrėžimas. Jo numatymai neramiam kaitos laikotarpiui teikė racionalią tvarką. Turint omenyje aplinkybes, nedaugelis buvo pasirengę paisyti Bello išlygos, jog „poindustrinės visuomenės sąvoka yra tik abstrakcija“ (Bell, 1973, p. x).

Bellas, pasirodo, numatė, kokią sumaištį sukels kompiuterių ryšių technologijos. Apie būtinybę jas plėsti jis rašė jau anksčiau – ir štai jo prognozės pildosi. Suprantama, kad jis išgarsėjo ir buvo laikomas savotišku pranašu. Turint visa tai omenyje, galima suprasti Bello taikymąsi prie konjunktūros, kai jis perėmė madingą „informacinės revoliucijos“ kalbą. Maža to, nors XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje susižavėjimas „visagalėmis mikrotechnologijomis“ šiek tiek nuslūgo, kartu silpo ir susidomėjimas futurologija, sparti, nepaliaujama interneto ir pasaulinio žiniatinklio (*World Wide Web*) plėtra dešimtajame dešimtmetyje, pridėjus tūkstantmečio pabaigos karštligę, atgaivino susidomėjimą ateities pranašystėmis. Kartu su šiuo pakilimu, numatant ir aiškinant poindustrializmą, dar didesnį pripažinimą įgavo Danielio Bello vaidmuo.

Nesunku rašančiam šiandien atrasti spragų koncepcijoje, kuri daugiau kaip ketvirtį amžiaus buvo kruopščiai analizuojama. Reta socialinių mokslų teorija išsilaiko ištisą dešimtmetį, tad tai, kad Danielis Bellas ir toliau duoda toną tokiai svarbiai diskusijai, yra pavydėtina sėkmė. Tai, kad dar ir dabar bet kuris rimtesnis bandymas teoriškai paaiškinti „informacijos amžių“ turi atsigręžti į jo „Poindustrinės visuomenės atsiradimą“, liudija stiprią Bello vaizduotę ir galingą intelektą. Nenuostabu, kad 1999 metais knyga buvo dar kartą išleista. Į ją įdėtoje naujoje 30 000 žodžių pratarmėje, kaip dažnai daro nerimstantys ir kūrybingi protai, tokie, koks yra Danielis Bellas, mąstoma apie pagrindinių idėjų įtikinamumą ir aktualumą.

Verta pridurti, kad „Poindustrinės visuomenės atsiradimas“, nors ir nelengvai skaitomas veikalas, iš tiesų yra akademinis *tour de force.* Aštriausias Bello kritikas Krishanas Kumaras (1978) tai pripažįsta, jo poindustrializmo teoriją apibūdindamas kaip „intelektualiniu požiūriu gerokai drąsesnę ir griežtesnę už visas kitas ... aptinkamas futurologinėje literatūroje“ (p. 7). Septintajame dešimtmetyje būta ir daugiau kaitos kryptį aiškinančių socialinių mokslininkų, kurių daugelis, žvelgdami į ateitį, pabrėžė išmanymo, technologijos ir žinių vaidmenį. Tačiau tokio sistemingo ir esminio paaiškinimo kaip Bellas nepateikė nė vienas. Be to, Bello poindustrializmo teorija buvo pirmas bandymas rimtai imtis informacijos ir žinių technologijų, ir šios novatoriškos pastangos nustatė principus, neprarandusius savo galios ir šiandien. Galiausiai reikia pripažinti, kad Danielis Bellas

yra tikrai aukščiausio rango mąstytojas, ilgą laiką buvęs vienas žymiausių Jungtinių Valstijų intelektualų, o paskutinį XX amžiaus ketvirtį neabejotinai vienas žymiausių pasaulio sociologų (Jumonville, 1991; Liebowitz, 1985; Waters, 1996). Bellas yra daugelio didelę įtaką padariusių veikalų, tokių kaip *The End of Ideology,* 1961 („Ideologijos pabaiga"), *Cultural Contradictions of Capitalism,* 1976 („Kultūriniai kapitalizmo prieštaravimai") ir „Poindustrinės visuomenės atsiradimo" autorius. Pirmosios dvi buvo patekusios į *Times* literatūrinio priedo šimto reikšmingiausių antrosios šimtmečio pusės knygų sąrašą. Tai rodo Bello minties mastą, bet norint jį iki galo suprasti ir įvertinti taip pat būtina šį tą žinoti apie jo intelektualinį braižą ir jį dominančias problemas. Bellas nėra iš tų teoretikų, kurie kuria sudėtingus ir abstrakčius modelius. Jį domina praktiniai dalykai, pagrindiniu savo uždaviniu jis laiko svarbiausius pokyčius aiškinti taip, kad skaitytojas geriau perprastų gyvenamąjį pasaulį. Žinoma, Bellas yra teoretikas, bet jam pirmiausia rūpi pateikti apibendrinimus, paremtus nuodugnia realaus pasaulio analize. Maža to, jis tai daro skatinamas įsitikinimo, kad analizė turi praktinę reikšmę. Dėl šios priežasties Bellas paprastai rašo daug, bet publikuoja dažniausiai ne prestižiniuose akademiniuose leidiniuose. Prestižinių mokslinių žurnalų nemėgstantis Bellas renkasi tokius leidinius kaip *Dissent, New Leader* ir *Public Interest* (kurio vienas iš steigėjų yra jis pats), kurie siekia būti skaitomi ir daryti įtaką politikos strategams bei nuomonių formuotojams. Pripažindamas ir žavėdamasis šiomis jo savybėmis, šiame skyriuje sutelksiu dėmesį į poindustrinės visuomenės teoriją ir griežtai ją kritikuosiu. Laikausi nuomonės, kad PIV yra nepagrįsta ir tai galima įrodyti remiantis svariais socialinių mokslų duomenimis. Lieka tik stebėtis, kodėl Bello PIV samprata vis dar žavimasi.

Be to, ypač svarbu įrodyti, jog PIV nepadeda suprasti informacijos vaidmens ir svarbos, kadangi Bello poindustrializmo idėja dažnai pasisavinama lėkštų „informacinės visuomenės" aiškintojų. Jie tarsi sako: „tai „poindustrinė informacinė visuomenė" (išsamiau žiūrėkite žymaus Harvardo profesoriaus Danielio Bello 500 puslapių veikalą)". Tokios nuorodos suteikia įžvalgos ir svarumo straipsniams, specialioms televizijos laidoms, skelbiančioms neapgalvotus, niekuo nepagrįstus teiginius apie dabarties kryptį ir pobūdį, kurie nenusipelno rimtesnio dėmesio. Todėl, norint akivaizdžiai parodyti, kad PIV yra nepagrįsta sąvoka, reikia paneigti daugelio populiarių aiškinimų apie mūsų gyvenimą teiginius.

Vis dėlto būtų neteisinga smerkti Bellą dėl klaidų jo sociologijoje ir juo labiau neverta bandyti jį atmesti arba laikyti nesvarbiu dėl jį supančios draugijos. Danielis Bellas ne kažin ką gali padaryti, kai menkesni teoretikai stengiasi pasinaudoti ryšiais su juo, bet, prieš imdamiesi detaliai analizuoti nesusipratimus jo sociologijos teorijoje, pirmiausia sutikime, kad jis geba priversti mus rimtai susimąstyti apie tą visuomenę, kurioje informacijos vaidmuo darosi vis svarbesnis.

PIV gali būti neadekvačiai suvokiama, turėti empirinių trūkumų, būti prieštaringa ir nenuosekli, bet garsusis Bello veikalas „Poindustrinės visuomenės atsiradimas“ yra, perfrazavus George'ą Orwellą, „gera bloga knyga“. Futuristai, tokie kaip Alvinas Toffleris, Nicholas Negroponte ir Johnas Naisbittas, savo išvedžiojimais patraukiantys didžiausias auditorijas, tiesiog rašo netikusias knygas: intelektualiai silpnas, lėkštas, neoriginalias, analitiniu požiūriu beveik visais atžvilgiais nemokšiškas ir naivias. Danielis Bellas rašo „gerus blogus“ veikalus. Juose gali būti daug neteisingų dalykų, bet turime pripažinti ir privalumus: akademiniu požiūriu jos įdomios, turiningos, drąsiai sukonstruotos, vaizdingos, nepaprastai įspūdingos.

Bellas teigia, kad mes žengiame į naują sistemą, poindustrinę visuomenę, kuri, nors ir turi kelis išskirtinius bruožus, yra apibūdinama sustiprėjusiu informacijos vaidmeniu ir svarba. Danielis Bellas įrodinėja, kad informacija ir žinios tiek kokybės, tiek kiekybės požiūriu turi lemiamos reikšmės PIV. Viena vertus, poindustrializmui būdingas didesnis informacijos vartojimas. Antra vertus, Bello teigimu, poindustrinėje visuomenėje akivaizdžiai matomas kokybinis šuolis, pirmiausia pasireiškiantis tuo, kad vis didesnę reikšmę įgyja vadinamosios „teorinės žinios“. Kitaip sakant, PIV reiškia ne tik daugiau informacijos; tai ir kokybiškai kitokia informacija/žinios. Nesunku suprasti, kodėl tokiomis ypatybėmis pasižyminti Bello „poindustrializmo“ teorija yra tokia patraukli tiems, kurie trokšta paaiškinti „informacinės visuomenės“ atsiradimą.

Mano galva, jis, be abejo, teisingai suvokia vis didėjantį informacijos vaidmenį socialiniame, ekonominiame ir politiniame gyvenime. Vis dėlto Danielis Bellas klysta interpretuodamas tai kaip naujo tipo visuomenės – „poindustrinio amžiaus“ pagrindinį požymį. PIV išties neįmanoma pagrįsti, jeigu imama nagrinėti ją esminių visuomenės tendencijų atžvilgiu. Maža to, ji turi pagrindą tik kaip „idealus“ konstruktas, perimantis tam tikrą teorinį išeities tašką ir socialinės analizės metodologiją, kuri pasirodo esanti ydinga, kai imami analizuoti realūs socialiniai santykiai. Trumpai sakant, visa teorija empiriniu, teoriniu ir metodologiniu požiūriais turi esminių trūkumų, kuriuos atskleisiu šiame skyriuje.

NAUJASIS EVOLIUCIONIZMAS

Danielio Bello nuomone, priekyje žengianti JAV veda pasaulį į naują sistemą – poindustrinę visuomenę. Bellas tiesiai nesako, kad PIV yra neišvengiamas istorijos padarinys, bet tikrai mano, kad įmanoma nubrėžti slinktį nuo ikiindustrinės visuomenės per industrinę iki poindustrinės. Čia brėžiama tiksli trajektorija, laikantis netikslios chronologijos. Bello sąvokas tikrai nesunku pritaikyti istorijos tarpsniams. Antai XVIII a. pradžioje Didžioji Britanija buvo ikiindustrinė – t. y., ag-

rarinė; baigiantis XIX amžiui, ji buvo aiškiai industrinė – t. y. svarbiausia buvo gamyba; o apie XX a. vidurį išryškėja poindustrializmo ženklai – t. y. ima dominuoti paslaugos. Sunku, žvelgiant į Bello suplanuotą maršrutą, atsispirti požiūriui, kad istorijos variklis ima veikti automatiškai, nesustodamas, neišvengiamai artėdamas prie brandžios PIV. Išties Bellas taip įsitikinęs tokia raida, kad gali teigti, esą poindustrializmas „bus svarbiausias XXI amžiaus Jungtinių Valstijų, Japonijos, Sovietų sąjungos ir Vakarų Europos socialinių struktūrų bruožas“ (Bell, 1973, p. x).

Evoliucionistinė mąstysena socialiniuose moksluose ilgą laiką buvo nemadinga, nors madoms būdinga greitai keistis. Sunkoka apginti evoliucionizmą, kuris primena socialinį darvinizmą, tą savimi patenkintą ir gana manieringą požiūrį, esą mes (knygų autoriai, kuriems teko laimė patogiai gyventi turtingiausiose pasaulio šalyse) priklausome visuomenei, kurios lygį visi kiti, kuriems ne taip pasisekė, turėtų stengtis pasiekti ir kurios link juda. Toks požiūris dvelkia atgrasia savimyla, maža to, teoriniu požiūriu turi silpnų vietų. Ypač pažymėtini du tarpusavyje susiję teiginiai. Pirmiausia, klaidinga *istorizmo* samprata (mintis, esą įmanoma įvardyti pamatinius istorijos dėsnius arba tendencijas ir taip įžvelgti ateitį). Antroji klaida yra *teleologinio* mąstymo žabangai (mintis, kad visuomenės kinta siekdamos kažin kokio galutinio tikslo). Šiuolaikiniu požiūriu, evoliucionistinė mąstysena – kai kurie kritikai tikrai laikytų Bellą evoliucionistu – verčia manyti, kad istorijos kryptis atitinka aiškias Vakarų Europos, Japonijos ir ypač Jungtinių Valstijų raidos tendencijas. Vadinasi, žmonės tarsi ir neturi nieko daryti ar labai rūpintis visuomenėje pasireiškiančiomis problemomis, tokiomis kaip neteisingumas, nelygybė, žmogaus nepatikimumas ir surambėjimas, nes istorijos logika garantuoja, kad jie neišvengiamai juda geresnės ir tinkamesnės (san)tvarkos link.

Danielis Bellas yra pernelyg rafinuotas ir gudrus teoretikas, kad užkibtų ant šių kaltinimų meškerės. Jo teorija iš tiesų pasirengusi atlaikyti šiuos ar kitus socialiniams mokslams dažnai adresuojamus priekaištus (tokius kaip technologinis determinizmas ir technokratiškos prielaidos). Jis kaip mat atmeta tokius kaltinimus, nors vien išsigynimas nereiškia nekaltumo.[2] Tikrai sunku nepadaryti išvados, kad PIV yra pranašiausia iš visų ankstesnių visuomenės formų, lygiai taip pat sunku atsispirti minčiai, kad, veikiami pamatinių socialinių tendencijų, neišvengiamai judame „poindustrializmo“ link. Kai toliau analizuosiu Bello PIV sampratą, skaitytojai patys galės įvertinti jo sąsajas su evoliucionistinei mąstysenai būdingomis prielaidomis.

[2] Johnas Goldthorpe 1971 m. reiškė nepasitenkinimą dėl tarp socialinių mokslininkų „atsinaujinusio istorizmo“ ir tiesiogiai kritikavo Bellą, „net jeigu istoriniai argumentai gali nebūti atvirai pateikiami arba gali būti faktiškai nepripažįstami“ (Goldthorpe, 1971, p. 263).

ATSKIROS SRITYS

Bet pirmiausia apie svarbų Danielio Bello teorijos teorinį ir metodologinį principą. PIV lemia *socialinės struktūros,* o ne politikos arba kultūros pokyčiai. Jos raida tikrų tikriausiai „kelia klausimų" (Bell, 1973, p. 13) politikos ir kultūros sritims, bet Bellas kategoriškai tvirtina, kad teiginys, jog permainos vyksta kuriame nors viename sektoriuje ir daro įtaką visoms kitoms visuomenės gyvenimo plotmėms, yra klaidingas. Jo požiūriu, pažengusios visuomenės yra „radikaliai disjunktyvios" (Bell, 1980, p. 329). Tai reiškia, kad socialinė struktūra, politika ir kultūra yra savarankiškos, viena nuo kitos nepriklausančios sritys, todėl klaidinga manyti, kad pokyčiai vienoje jų daro įtaką kitoms.

Kitaip sakant, Bellas yra *antiholistas,* kartojantis, kad visuomenės *nėra* „organiškos arba taip integruotos, kad jas būtų galima analizuoti kaip vientisą sistemą" (Bell, 1973, p. 114). Jis atmeta visas totalines/holistines visuomenės teorijas, nesvarbu, ar (ir ypač, jei) jos kairuoliškos ir įsivaizduoja kapitalizmą kaip kažin ką, kas įsibrauna į kiekvieną visuomenės aspektą, ar konservatyvesnės, manančios, kad visuomenė funkcionuoja kaip visuma, linkdama prie tvarkos ir pusiausvyros. Priešingai nei šios teorijos, Bellas, pasirinktinai ir, žinoma, tiksliai nepaaiškindamas (kodėl būtent trys sritys? kodėl nėra savarankiškų teisės, šeimos arba švietimo sričių?), padalija šiuolaikines visuomenes į tris – socialinės struktūros, politikos ir kultūros – sritis. Jau sakiau, kad profesorius Bellas neišdėsto argumentų, įrodančių trijų „atskirų sričių" buvimą šiuolaikiniame pasaulyje: paskiros sritys tiesiog yra, o šio fakto nepripažįstantis socialinis mokslininkas klysta.

Galima paklausti, ar iš tiesų verta apie tai kalbėti. Kam sukti galvą dėl Bello teiginio, jog visuomenės yra padalytos į atskiras sritis? Reikalas tas, kad tai turi neabejotinai lemiamos reikšmės keliems Bello mąstysenos aspektams. Pirma, tai leidžia jam vienu metu laikytis vienas kitam prieštaraujančių požiūrių. Bello dažnai kartotas teiginys: „esu konservatorius kultūroje, socialistas ekonomikoje, liberalas politikoje" (Bell, 1976, p. xi), grįstas jo įsitikinimu, jog yra trys autonomiškos sritys, kurias jis gali skirtingai vertinti. Jei tik galima manyti, kad kultūra nepriklauso nuo ekonomikos, o ekonomika – nuo politikos ir t. t., Bellas gali atrodyti įtikinimai visuose trijuose vaidmenyse – ne kaip susipainiojęs ir prieštaringas mąstytojas, kuriam stinga nuoseklumo.

Antra, taip radikaliai atskyręs sritis, Bellas gali išvengti nepatogių klausimų apie tai, kokiu mastu pokyčiai vienoje kurioje srityje paveikia kitas sritis. Jis gali nusileisti ir pripažinti, kad esama „klausimų", kuriuos įvykiai vienoje iš sričių kelia kitoms – bet toliau neiti ir apsiriboti išvada, kad jam rūpi tik viena konkreti sritis. Su tuo, žinoma, negalima sutikti. Tvirtindamas, kad sritys yra savarankiškos, ir vis grįždamas prie savo teorinių ir metodologinių prielaidų, Bellas išvengia keblios užduoties tiksliai nusakyti sričių tarpusavio santykius.

Trečia, Bellas nepateikia mums jokių įrodymų ar argumentų, kurie pateisintų jo išeities pozicijas (Ross, 1974, p. 332–334). Kadangi kasdienio žmonių gyvenimo problemos neišvengiamai aprėpia kultūros, politikos ir socialinės struktūros tarpusavio ryšius, Bellas, be abejo, mažų mažiausiai išsisukinėja, daugiausiai – apgaudinėja, tvirtindamas jas esant „radikaliai atskirtas".

Ketvirta, viena iš labiausiai stebinančių Bello PIV aiškinimo ypatybių yra tai, kad ji atskleidžia kadaise visos visuomenės išpažįstamos, bet dabar griaunamos „bendrų vertybių sistemos" žlugimą (Bell, 1973, p. 12). Iš tiesų jis tvirtina, „kad mūsų laikais trys [sritys] vis labiau atsiskiria" (p.13). Vėlesniame Bello darbe „Kultūriniai kapitalizmo prieštaravimai" (*The Cultural Conditions of Capitalism*, 1976) organizuojančia teorijos tema tampa kadaise vienas kitą papildžiusių kultūrinio etoso ir socialinės struktūros reikalavimų (XIX a. protestantiško pobūdžio struktūra, kuri susijungė su socialinės ir ekonominės raidos reikalavimais) žlugimas. Be to, knygoje „Poindustrinės visuomenės atsiradimas" Bellas nušviečia tokias tendencijas, kaip sustiprėjęs profesionalų dalyvavimas, sukeliantis svarbių padarinių politikoje (įprastas klausimas: *ar valdys profesionalai?*). Sutelkdamas dėmesį į tokius klausimus, Bellas neabejotinai pabrėžia ne sričių atskirumo (disjunkcijos), bet jų tarpusavio susietumo svarbą. Kaip atsiskyrė kadaise vieningos kultūra ir socialinė struktūra, ir kas jas dar tebesieja? Jeigu pokyčiai vienoje srityje iš tiesų veikia kitas, kokia tada jų prigimtis? Peteris Steinfelsas pastebi:

> Akivaizdu ne tik tai, kad trys sritys yra labai susipynusios, bet ir tai, kad būtent jų tarpusavio ryšiai nepaprastai domina Bellą. Nors analitiškai padalijęs tris sritis jis negali pabėgti nuo minties, kad visuomenė sudaro visumą; jo veikaluose tai nuolatos iškyla, yra numanoma iš potekstės, ir nors aiškiai nepasakoma, būtent tai jam kelia nerimą. ... Bellui reikia ne tik jų skirtingumą įrodančios teorijos, bet ir teorijos, paaiškinančios santykius tarp sričių. ... Tai neturėtų būti paprasta teorija, apibrėžianti vieną sritį, ... [ji] turi tiksliai nusakyti mastą ir kryptis bei sąveikos pobūdį.
>
> (Steinfels, 1979, p. 169)

POINDUSTRINĖ VISUOMENĖ

Kai kalbėsime apie jo PIV apibrėžimą, skaitytojams reikės prisiminti pagrindinį Bello principą, jog socialinė struktūra iš esmės yra atskirta nuo politikos. Svarbiausia, kad PIV susiformuoja pakitus socialinei struktūrai. Tai apima ekonomikos, užimtumo struktūros ir sistemos sluoksniavimosi pokyčius, bet neįtraukia politikos ir kultūros sričių. Taigi veikale „Poindustrinės visuomenės atsiradimas" paaiškinami pokyčiai, vykstantys tik viename visuomenės sektoriuje – ir nereikia manyti, sako Bellas, kad jie yra patys svarbiausi.

Bellas pateikia skirtingų visuomenių tipologiją, kuri priklauso nuo jose vyraujančios *užimtumo* struktūros bet kurioje raidos stadijoje. Jo požiūriu, konkrečią visuomenę apibrėžia labiausiai paplitęs darbo pobūdis. Todėl Bellas teigia, kad ikiindustrinėse visuomenėse vyrauja žemės ūkio darbai, industrinėse visuomenėse – darbas fabrikuose, o poindustrinėse visuomenėse didžiausias užimtumas yra paslaugų srityje.

Aiškindamas, kodėl tokie pokyčiai turėtų įvykti, Bellas kaip svarbiausią kaitos veiksnį nurodo našumo augimą. Lemiamą įtaką pereinant iš vienokios visuomenės į kitokią daro tai, kad pritaikius „racionalizacijos" (efektyvumo) principą pasidaro įmanoma gauti „daugiau už/su mažiau" (*more for less*). Ikiindustriniu laikotarpiu kiekvienas turėjo dirbti žemę tik tam, kad prasimaitintų. Tačiau kai pasidaro įmanoma išmaitinti visus gyventojus, dirbant ne visiems (pavyzdžiui, tobulinant žemės dirbimo praktikas, taikant sėjomainą ir verčiantis gyvulininkyste), dalis žmonių gali palikti ūkius ir užsiimti kitokiais dalykais, būdami tikri, kad bus aprūpinti maistu. Taigi jie traukia į miestus ir miestelius siūlyti augantiems fabrikams savo darbo jėgą, o maitinasi, pirkdami kaime pagamintą perteklių. Toliau didėjant žemės ūkio produkcijos pertekliui, kurį sukuria vis mažesnė gyventojų dalis (juo racionalesnė darosi žemės ūkio technika ir technologijos, tuo mažiau žmonių reikia didesniam kiekiui pagaminti), daug žmonių iš žemės ūkio gali pasitraukti į augančią gamybos sistemą.

Šiam procesui spartėjant, mes pagaliau įžengiame į industrinę erą, kur ima dominuoti darbas fabrikuose. Principas „daugiau už/su mažiau" galioja visuomet. Taigi industrinė visuomenė klesti įdiegdama vis efektyvesnę techniką fabrikuose, ir dėl to nuolatos kyla darbo našumas. Garo jėga sumažina raumenų jėgos poreikį, ir tuo pat metu didėja išdirbis; elektra leidžia veikti konvejeriui. Industrializacijos istoriją galima rašyti ir kaip įspūdingą mechanizacijos ir automatizacijos pažangą, kuri garantavo stulbinamą darbo našumo didėjimą. Logika nepalenkiama: darbininkų vis mažėja, išdirbis didėja.

Kylant darbo našumui ir didėjant perteklinei fabrikų produkcijai, imami leisti pinigai tokiems dalykams, kurie seniau buvo laikomi neįsivaizduojama prabanga: pavyzdžiui, mokytojams, ligoninėms, pramogoms, netgi šventėms. Savo ruožtu šiems dalykams išleidžiami pramonėje uždirbti pinigai sukuria galimybę dirbti paslaugų srityje, atsirasti profesijoms, kurių tikslas – tenkinti dėl industrinės visuomenės sukuriamos gausos atsiradusius naujus ir dabar įperkamus poreikius. Juo daugiau turto pramonė įstengia sukurti ir juo mažiau darbininkų tam reikia diegiant technikos naujoves (gerai žinomas „daugiau už/su mažiau" principas), tuo daugiau atsiranda paslaugų, kurias įmanoma įpirkti, ir tuo daugiau žmonių gali pasitraukti iš pramonės ir susirasti darbą paslaugų srityje.

Kol šis procesas tęsiasi – o Bellas teigia, kad jis vyksta ir mums įžengus į PIV – esame garantuoti, kad:

- dirbančiųjų pramonėje mažės tol, kol galiausiai pramonėje darbą galės susirasti tik labai nedaug žmonių („robotizuotų fabrikų", „visiškos automatizacijos" ir pan. amžius);
- nuolat racionalizuojant pramonę ir mažėjant darbininkų užimtumui joje, augs produktyvumas;
- pramonės gamybinis pajėgumas leis toliau kilti gerovei, didėti turtui, kurį bus galima išleisti naujiems galimiems poreikiams tenkinti (pradedant medicinos paslaugomis ir masažais);
- mažiau žmonių dirbs pramonėje;
- atsiras naujų galimybių dirbti paslaugų srityje, kurių tikslas – tenkinti naujus poreikius, sukuriamus turtėjančios visuomenės (t. y., juo žmonės turtingesni, tuo jie daugiau atranda naujų dalykų, kuriems gali išleisti pinigų, o tam reikia dirbančiųjų paslaugų srityje).

Bello poindustrializmo apibrėžimas remiasi žinomais empiriniais socialiniais mokslais. Negalima paneigti to, ką dar XX a. penktajame dešimtmetyje smulkiai išdėstė Colinas Clarkas, o vėliau skaičiais išreiškė Victoras Fuchsas (1968) – kad užimtumas pirminiame (daugiausia žemės ūkio ir gavybos pramonės) ir antriniame (gamybos) sektoriuose žymiai sumažėjo, o pusiausvyrą išlygino tretinio, arba paslaugų, sektoriaus plėtra. Pasak Bello, „paslaugų visuomenė" yra taip pat ir poindustrinė visuomenė.

Bet prieš imdamiesi plėtoti šią temą, turime pabrėžti, kad užimtumas paslaugų sektoriuje yra pačia tikriausia prasme ilgos užimtumo dinamikos istorijos pabaiga. Paaiškinti paprasta: „daugiau už/su mažiau" etosas verčia automatizuoti pirmiausia žemės ūkį, o paskui pramonę, taip atsikratant žemės ūkio samdinių, o vėliau ir pramonėje dirbančių darbininkų, tuo pat metu garantuojant gerovės kilimą. Tokie teoretikai, kaip Bellas, darbo jėgos perteklių suvokia kaip teigiamą dalyką, kadangi „industrinės visuomenės" erai artėjant prie pabaigos, iškart atsikratoma nemalonaus fizinio darbo ir atsisakoma radikalios politikos – arba, tiksliau sakant, marksistinės politinės agitacijos – nes, kaip kandžiai klausia Bellas, kokia gali būti klasių kova nykstant proletariatui? Tuo pat metu, nors automatizacija naikina darbininkų klasę, didžiosios dalies visuomenės gerovė vis tiek kyla. O visuomenė, gaudama šiuos papildomus išteklius, elgiasi pagal Christiano Engelio teoremą, formuoja naujus poreikius, kuriems eikvojami šie papildomi ištekliai.[3] Kaip

[3] „Kai kyla nacionalinės pajamos, pasitvirtina Christiano Engelio teorema, ... kad maistui skiriamų pinigų proporcija namų biudžete ima mažėti, o pinigų prieaugis visų pirma naudojamas ilgalaikiams dalykams (drabužiams, būsto, automobilio įsigijimui), o po to – prabangos dalykams, poilsiui ir pan. Taigi ima augti trečiasis – asmeninių paslaugų – sektorius: restoranai, viešbučiai, automobilių servisai, kelionių agentūros, pramogų ir sporto centrai, nes plečiasi žmonių akiratis, atsiranda nauji poreikiai, keičiasi skonis" (Bell, 1973, p. 128).

jau buvo kalbėta anksčiau, būtent dėl to didėja užimtumas paslaugų sektoriuje. Visuomenė tampa turtingesnė? Atsiranda nauji poreikiai? Tai lemia, kad nuolatos plečiasi paslaugos, pavyzdžiui, viešbučiai, turizmas, psichiatrija. Reikėtų pastebėti, kad norai – nepasotinami. Jeigu yra pinigų, kuriuos galima leisti, žmonės sugebės susikurti papildomų poreikių: masažo, sporto, psichoterapijos... Maža to, užimtumas paslaugų srityje turi išskirtinį bruožą, dėl kurio ją ypač sunku automatizuoti. Kadangi jos yra orientuotos į asmenį ir paprastai neapčiuopiamos, čia neįmanoma pasiekti didesnio našumo pasitelkus mašinas. Kaip automatizuoti socialinio darbuotojo, slaugės arba mokytojo darbą?

Taigi paslaugų daugės, nes žemės ūkio ir pramonės našumas/pelnas tolydžio didės, bet galima nenuogąstauti, kad darbai paslaugų srityje bus automatizuoti. Dėl to ikiindustrinei ir industrinei epochoms būdingas evoliucinis procesas brandžioje PIV sustoja. Pasiekę poindustrinės visuomenės lygį mes prieiname ribą, kai užimtumo dinamiką lemia technikos naujovės. Iš esmės užimtumas garantuojamas.

INFORMACIJOS VAIDMUO

Sutikus, kad nepertraukiamai kylant gerovei įsivyrauja paslaugos, vis tiek galima paklausti, kur savo vietą čia randa informacija. Kodėl Bellas mano galįs teigti, kad „poindustrinė visuomenė yra informacinė visuomenė" (1973, p. 467) ir kad „paslaugų ekonomika" reiškia poindustrializmo pradžią? Nesunku suprasti informacijos vaidmenį teoriniuose samprotavimuose. Bellas aiškina nuosekliai. Svarbiausia, kad tai susiję su gyvenimo pobūdžiu skirtingose epochose. Ikiindustrinėje visuomenėje gyvenimas yra „rungtynės su gamta", kai „reikia primityvios raumenų jėgos" (Bell, 1973, p. 126); industrijos eroje, kai „techniškame ir racionalizuotame" gyvenime „dominuoja mašinos", gyvenimas yra „rungtynės su sukurta gamta" (p. 126). Kitaip nei viena ir kita, gyvenimas „poindustrinėje visuomenėje, [kurios] pagrindą sudaro paslaugos, ... yra žmonių tarpusavio rungtynės" (p. 127). „Čia svarbiausia ne primityvi fizinė jėga arba energija, bet informacija" (p. 127).

Kitaip tariant, kadaise reikėjo stengtis pragyventi ir pasikliauti raumenų jėga bei tradicine veikla (ikiindustrializmas), vėliau – priklausyti nuo mašininės gamybos (industrializmas), o atsiradus paslaugų/poindustrinei visuomenei, daugumos darbas yra susijęs su informacija. Galiausiai „žmonių tarpusavio rungtynėse" neišvengiamai svarbiausia priemonė yra informacija. Ką daro bankininkai, jei ne kontroliuoja piniginius sandorius? Ką daro psichoterapeutai, jei ne kalbasi su savo klientais? Ką daro reklamos specialistai, jei ne kuria ir perduoda vaizdinius ir simbolius? Ką daro mokytojai, jei ne perteikia žinias mokiniams? Dirbti paslaugų srityje neabejotinai *reiškia* dirbti su informacija. Taigi neišvengiamai dominuojant paslaugų sričiai, daugėja informacijos. Kalbant naujausiais Bello ter-

minais, galima išskirti tris darbų tipus: „gavybą", „gamybą" ir „informacinę veiklą" (Bell, 1979, p. 178), kurių pusiausvyra pakito taip, kad PIV „dominuojančią [profesijų] grupę sudaro informacijos darbuotojai" (p. 183).

Danielis Bellas eina toliau. Jis vaizduoja PIV kaip ypač patrauklią gyventi dėl keleto priežasčių. Pirmiausia, darbas, susijęs su informacija iš esmės yra nefizinis, ir kadangi daugiausia reikia turėti reikalų su žmonėmis, o ne su daiktais, jis teikia didesnį pasitenkinimą. Antra, paslaugų sektoriuje klesti kvalifikacijos reikalaujantys darbai, kuriuos dirbantys profesionalai, pasak Bello, XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje sudarė daugiau negu 30 procentų visų dirbančiųjų (Bell, 1989, p. 168). Tai reiškia, kad „pagrindinis asmuo" PIV yra profesionalas, kadangi jis, būdamas išsimokslinęs ir išsilavinęs, turi poindustrinei visuomenei reikalingą kvalifikaciją (1973, p. 127). Trečia, „poindustrinės visuomenės branduolį sudaro profesionalios techninės paslaugos" (Bell, 1987, p. 33), o „mokslininkai ir inžinieriai sudaro pagrindinę grupę poindustrinėje visuomenėje" (Bell, 1973, p. 17). Ketvirta, ypatinga paslaugų sritis „turi lemiamos reikšmės poindustrinei visuomenei". Ją sudaro sveikatos, švietimo, mokslinių tyrimų ir valdymo profesionalai, ir mes matome, kaip „naujoji inteligentija skverbiasi į universitetus, mokslinių tyrimų struktūras, verslą ir valdžią" (p. 15).

Daugiau profesionalų, didesnis intelektualų vaidmuo, daugiau reikšmės skiriama kvalifikacijai ir daugiau darbų, reikalaujančių abipusio žmonių kontakto. Tai ne tik žada itin patrauklias perspektyvas – tai didina informacijos ir žinių vaidmenį. Prie šito dar grįšiu, o tuo tarpu norėčiau pastebėti, kad Bellas dar labiau suaktualina teigiamas PIV ypatybes. Bellui profesionalų iškilimas reiškia ne tik tai, kad cirkuliuoja gerokai daugiau informacijos, bet ir tai, kad visuomenė išgyvena lemtingus kokybinius pokyčius. Viena iš priežasčių – profesionalai, būdami žinių ekspertai, yra linkę planuoti. Šis polinkis vis labiau įsigali visuomenėje, taigi jis pakeičia *valstybės nesikišimo* netikėtumus. Kadangi profesionalai neleis, kad laisvojoje rinkoje įsigalėtų anarchija, nematomą ranką pakeisdami prognozėmis, strategijomis ir planais, PIV raidos trajektorija bus labiau apgalvota ir įsisąmoninta ir dėl to jos likimas bus kontroliuojamas tokiu mastu, kokio anksčiau nebuvo galima įsivaizduoti. Antras kokybinis pokytis yra susijęs su šiuo faktu: kadangi paslaugos yra „žmonių tarpusavio žaidimai", kuriuose dalyvauja profesionalai, į pirmą vietą iškyla šių santykių kokybė. Mokslininkams nerūpi su atskiru studentu susijęs pelnas ir nuostoliai, – svarbiausia yra jaunuolio žinių, charakterio ir įgūdžių lavinimas. Gydytojas nežiūri į pacientą kaip į *x* pajamų kiekį. Logiškai samprotaujant, ši į asmenį orientuota visuomenė, kurioje toks svarbus profesionalumas, evoliucionuoja į *globėjišką* visuomenę. „Poindustrinėje visuomenėje" žmonės neturėtų būti traktuojami kaip pavieniai elementai (tai pramonėje dirbančio darbininko likimas, kai labiausiai rūpėjo mašinos ir pinigai), bet veikiau turėtų gauti naudos iš į asmenį orientuotų profesionalų teikiamų paslaugų, kurių rū-

pestis yra kliento poreikiai. Būtinybė planuoti kartu su paskata globoti, pasak Bello, PIV suformuoja „naują sąmonę“, kuri, kaip „bendruomeninė visuomenė“ (1973, p. 220), iškelia „veikiau bendruomenę, o ne individą“ (p. 128). Pirmenybė teikiama ne ekonominiams rezultatams ir rungtyniavimui, bet tokiems dalykams kaip aplinkosauga, vyresnio amžiaus žmonių globa, švietimui plačiąja prasme. Rūpintis šiais dalykais įmanoma tik turint kvalifikuotų žmonių ir nustačius prioritetus. Tai, teigia Bellas, reiškia šuolį nuo „ekonomiškumo“ (pelno didinimas savanaudiškais tikslais) etoso prie „sociologiškos“ gyvensenos („pastangos sąmoningiau vertinti visuomenės poreikius ... remiantis aiškesne „viešojo intereso“ samprata“) (Bell, 1973, p. 283).

Čia turėčiau priminti raginimą apmąstyti kaltinimą, jog „poindustrinės“ visuomenės teorijoje slypi evoliucinės prielaidos. Manyčiau, kad sunku nepadaryti išvados, kad PIV yra pranašiausia visuomenės forma, pasiekusi aukštesnę negu jos pirmtakės raidos pakopą, ir kurios link juda visos daugiau gaminančios visuomenės.

INTELEKTINIS KONSERVATIZMAS

Aišku, kad su informacija susijusių ir profesionalumo reikalaujančių darbo vietų daugėjimas buvo priežastis, leidusi Danieliui Bellui pareikšti apie aiškų *lūžį* tarp industrinės ir „poindustrinės“ visuomenių. Nors ir neginčijama, kad žmonių, kurių darbas siejasi su informacija, dabar yra daugiau ir kad vartojama akivaizdžiai daugiau informacijos, Bello teiginiai, esą „poindustrializmas“ reiškia sistemos lūžį ir kitokios negu ankstesnės visuomenės atsiradimą, kelia svarbių klausimų.

Vienas iš keblumų yra gana netvirtas pamatas, ant kurio Bellas konstruoja savo teoriją apie naujo tipo visuomenę. Niekaip nepaaiškinama, kodėl, tegul ir stulbinantis, profesionalų daugėjimas turėtų versti daryti išvadą, kad stovime ant naujos eros slenksčio. Pavyzdžiui, visiškai pagrįsta manyti, kad nepakitus industrinės nuosavybės modeliui ir išlikus nuolatinei ekonomikos dinamikai, sistema – išskyrus profesijas – turėtų likti nepakitusi. Juk niekas nekalba kad, pavyzdžiui, Šveicarijos, kuri labai priklauso nuo bankininkystės ir finansų, visuomenė yra iš esmės kitokia negu, sakykime, Norvegijos arba Ispanijos, kuriose profesijų santykis yra kitoks. Visos jos yra laikomos kapitalistinėmis, nesvarbu kokie būtų jų išoriniai bruožai.

Bellas ir jo pasekėjai turi du atsakymus. Pirmas susijęs su klausimu, kokio masto pokyčiai reikalingi, kad būtų galima daryti išvadą, jog įvyko sistemos lūžis? Vienintelis sąžiningas atsakymas į šį klausimą – kad tai priklauso nuo vertinimo ir pagrįsto argumentavimo. O aš pateiksiu paaiškinimus, kuriais pagrįsiu savo nuomonę apie sistemos tolydumą. Antra, reikia pripažinti, kad Bellas, pasiryžęs analizuoti atskirą „sritį“, galėtų atsakyti, kad pokyčiai vienoje srityje reiškia nau-

ją socialinę tvarką, net jeigu kitos, nesusijusios, sritys plėtojasi tolydžiai. *Ipso facto*, galima būtų pritarti jo teiginiui, kad „poindustrinė" visuomenė jau yra, o jos požymis – profesijų ir informacijos pokyčiai. Atremsiu šiuos argumentus aiškindamas, kad jo antiholizmas yra nepagrįstas ir kad įmanoma įrodyti, jog yra aiškūs sistemą apimantys tolydūs procesai.

Bet prieš pereinant prie šių esminių argumentų, reikia paminėti ir kitą priežastį, verčiančią abejoti idėja, kad susiformavo nauja „poindustrinė" visuomenė. Ji išaiškėja panagrinėjus priežastis, kurias Bellas pateikia analizuodamas perėjimą nuo senosios tvarkos prie naujos. Kai mes klausiame, *kodėl* šie pokyčiai vyksta, Bellas griebiasi socialiniuose moksluose gerai žinomų argumentų. Šis intelektinis konservatizmas duoda mums pagrindą abejoti jo tvirtinimo, esą atsiranda nauja sistema, pagrįstumu.

Pabandysiu tai paaiškinti. Kaip jau matėme, Bello nuomone kaitos priežastis yra ta, kad didėjant našumui žemės ūkyje ir pramonėje dirbantys darbininkai pereina į paslaugų sferą. Našumo didėjimą lemia naujos technologijos, leidžiančios esant mažesniam užimtumui žemės ūkyje ir pramonėje išauginti ir pagaminti daugiau produkcijos. Kaip sako Bellas, „technologija ... yra pagrindas našumui augti, o našumas keičia ekonomiką" (1973, p. 191); būtent našumas padėjo pagrindą PIV, kadangi sudarė galimybes atlyginti paslaugų sferoje dirbantiems specialistams.

Reikėtų pabrėžti, kad ši labai gerai pažįstama sociologinio samprotavimo forma ir *technologinio determinizmo* išraiška, perkelta į socialinius mokslus atrodo labai nepatikima. Ji perša dvi ypač abejotinas išvadas: kad technologijos yra lemiamas socialinės kaitos veiksnys ir kad technologijos yra atitolusios nuo socialinio pasaulio, nors jų socialinis poveikis yra didžiulis. Kur, klausia kritikai, visame tame kontekste yra žmonės, kapitalas, politika, klasės, interesai (Webster ir Robins, 1986, p. 2)? Ar galima rimtai teigti, kad technologijos yra kaitos variklis, bet nepaveiktas socialinių santykių? Kur vertybės ir galios, nuo kurių priklauso MTP biudžetai? Korporacijų prioritetas – investicijos į naujoves? Valdžios teikiama pirmenybė *šiam*, o ne *kitam* projektui?

Daug svarbiau už prieštaravimo technologiniam determinizmui detales čia yra būtinumas iki galo išsiaiškinti Bello intelektinio konservatizmo sampratą. Pateikdamas šį seną teiginį (atsekamą bent jau *industrializacijos* pradžioje XVIII a. pabaigoje S. Simono parašytuose veikaluose), kuris smarkiai kritikuojamas kiekviename sociologijos pradžiamokslyje, Bellas verčia suabejoti jo teiginiu apie „poindustrializmo" naujumą.

Abejones sustiprina kitas jo pažiūrų šaltinis – Maxas Weberis, vienas svarbiausių klasikinės sociologijos kūrėjų, XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje rašiusių apie *pramonėje* vykstančius pokyčius, ir ypač tai, kad jis interpretuoja Weberį kaip svarbiausią „racionalizacijos" teoretiką. Bellas sako, kad We-

beris manęs, jog „Vakarų visuomenę geriausiai apibūdina racionalizacija" (Bell, 1973, p. 67), o tai, anot Bello, reiškia, jog susiformavo „daugiau už/su mažiau" etosas, arba, kalbant proziškiau, „išaugo efektyvumas, o įstatymais buvo išplatintas „ekonomiškas" požiūris (maksimizavimas, optimizavimas, mažiausia kaina) ne tik į medžiaginius išteklius, bet apskritai į gyvenimą" (p. 67). Kitaip sakant, našumo didėjimas, naujų technologijų diegimas savaime yra „racionalizacijos" esmė. Pagal profesorių Bellą, „svarbiausias socialinės struktūros principas yra *ekonomiškumas* – išteklių paskirstymas vadovaujantis taupumo, pakeičiamumo, optimizacijos, maksimizacijos ir pan. principais" (p. 12).

Čia vėl matome, kad Bellas pateikia puikiai žinomą – ir energingai ginčijamą – kaitos paaiškinimą (plg. Janowitz, 1974). Juo grindžiamas netgi pastarojo argumentas, esą našumą lemia naujosios technologijos. Taip nėra, teigia Bellas, ir atmeta priekaištus dėl technologinio determinizmo. Bet jis tai gali teigti tik todėl, kad yra dar gilesnė ir reikšmingesnė kaitos priežastis – racionalizacija, nematoma „daugiau už/su mažiau" dinamika. Žymiausias Bello kritikas Krishanas Kumaras taikliai pastebi:

> Beveik kiekviena Bello nurodoma poindustrinės visuomenės ypatybė gali būti suvokiama kaip Weberio aiškinimo apie nepaliaujamą „racionalizacijos" procesą Vakarų industrinėse visuomenėse tąsa.
>
> (Kumar, 1978, p. 235)

Kaip galima, būnant intelektualiu konservatoriumi, radikalius socialinius pokyčius įtikinamai aiškinti kaip naujo tipo visuomenę. Tai įmanoma, bet ne turint galvoj Bello modelį, kadangi jo teorija glaudžiai susijusi su Weberiu, laikomasi pasenusios technologinio determinizmo idėjos, be to, nemaža dalis argumentų *pabrėžia ne lūžius, bet greičiau tolydumą.*

Tai, kad Bellas nagrinėja temas, kurios buvo aktualiausios XIX a. socialiniams mokslininkams, kuriems rūpėjo paaiškinti industrializmo atsiradimą ir kryptį, be abejo, griauna jo argumentus, kad poindustrinė visuomenė yra nauja visuomenė. Mažų mažiausiai keista skolintis argumentus iš klasikinių socialinių teorijų, kurios buvo sukurtos, siekiant paaiškinti industrializmo atsiradimą ir raidą vien tam, kad įrodytum, jog jie tikrai paaiškina naujos, poindustrinės, visuomenės atsiradimą. Dar vienas iškalbingas Krishano Kumaro komentaras:

> Neatrodo, kad poindustriniai teoretikai supranta, jog svarbu pripažinti savo intelektinius mokytojus. Jie aiškiai nesuvokia, kad taip stipriai susisaisčius su klasikinėmis industrializmo analizėmis neįmanoma apibūdinti perėjimo į naujo tipo visuomenę. Kuo grindžiamas šios santvarkos naujumas, jei visuomenėje ir toliau dominuoja pagrindinis, ir, taip sakant, lemiantis klasikinio industrializmo procesas?
>
> (Kumar, 1978, p. 237)

Akcentuodamas „racionalizacijos“ vaidmenį, Bellas eina pramintais keliais, kurių kiekviename laukia kolegų mokslininkų įspėjamieji ženklai. Žymiausias iš jų yra tas, kad teigdamas, jog visos industrinės visuomenės „yra organizuotos pagal funkcinio efektyvumo principą, trokštant gauti „daugiau už/su mažiau“ ir pasirinkti „racionalesnę“ veikimo kryptį“ (Bell, 1973, p. 75–76), jis neišvengiamai pritaria *konvergencijos raidos teorijai,* kuri nepaiso politikos, kultūros ir istorijos skirtumų arba bent jau verčia paklusti „racionalizacijai“ (Kleinberg, 1973). Primygtinai tvirtindamas, kad „visos industrinės visuomenės turi bendrumų – visur tokia pati technologija, techninės ir inžinerinės žinios (ir jas suteikiantis mokymas), maždaug taip pat klasifikuojami darbai ir kvalifikacijos“ (p. 75), – Bellas teigia, kad visos visuomenės eina tuo pačiu raidos keliu, *turinčiu* nuvesti į PIV.

Kita problema, su kuria Bellas susiduria formuodamas savo požiūrį, jog socialinė struktūra (industrinių visuomenių „ekonomiškumas“) turi užtikrinti ilgalaikį tolydų našumo didėjimą, kad nepertraukiamai galėtų plėstis paslaugų sektorius, kuris savo ruožtu generuoja „sociologišką“, arba bendruomeninę, sąmonę. Kadangi jis mums sako, kad pastaroji yra būdinga PIV ir turėtų būti neatsiejama nuo skeptiško požiūrio į ekonomiką vien kaip į gamybą, nors tuo pat metu ekonomika turi plėstis, kad palaikytų PIV, tebelieka galvosūkis, ar mes vis dar įklimpę „industrinėje visuomenėje“, tegul ir su galybe paslaugų srityje dirbančių žmonių, kur galutinis tikslas tebėra „daugiau už/su mažiau“, ar iš tiesų išaugome iš tokio mentaliteto? Norint atsakyti į šį klausimą, reikia atkreipti dėmesį, kad mes vargu ar galime kalbėti apie poindustrinę visuomenę, kai visi „poindustriniai“ pokyčiai, kuriuos įžvelgia profesorius Bellas, yra neįsivaizduojami be tolesnio automatizuotos ir produktyvios industrinės sistemos egzistavimo ir plėtojimosi.

POINDUSTRINĖ PASLAUGŲ VISUOMENĖ?

Man nekelia pasitikėjimo poindustrializmo teorija, kuri yra tokia neoriginali, išvesta iš sociologijos, kuri buvo sukurta, siekiant suprasti pagrindines industrializmo ypatybes. Jau kalbėjau apie savo skeptišką požiūrį į PIV, remdamasis tuo, kad naujų profesijų ir darbo vietų daugėjimas ir visa su informacija susijusi veikla nebūtinai turi reikšti iš esmės naujos visuomenės atsiradimą. Vis dėlto man atrodo, kad yra svarbesnių ir įtikinamesnių priežasčių nesutikti su profesoriaus Bello poindustrinės visuomenės aprašymu.

Reikia atidžiau išanalizuoti tai, ką Bellas laiko svarbiausiu PIV susiformavimo įrodymu – paslaugų sektoriaus augimą. Atskleisiu, kad paslaugų plėtra reiškia, jog įsigalėję santykiai *nenutrūksta,* o tai visiškai prieštarauja Bello teiginiui, jog tai reiškia *lūžį*. Aš tai padarysiu, apžvelgdamas *Gershuny ir Mileso kritiką*, ir mes dar kartą įsitikinsime, kad „poindustrinės visuomenės“ sąvoka jos neatlaiko.

Reziumuoju: profesorius Bellas *prima facie* poindustrializmo atsiradimo įrodymu laiko nepaneigiamą faktą, kad paslaugų sektorius išsiplėtė, o pramonės ir žemės ūkio sektoriai nusilpo. Atrodytų logiška, kad plečiantis paslaugų sektoriui ir jame ypač sparčiai daugėjant profesinio pasirengimo reikalaujančių darbų, net jei žemės ūkis ir pramonė didins savo našumą ir galės sukurti pakankamą gerovę, galiausiai beveik visi turės dirbti paslaugų sektoriuje. Kadangi gerovę kuria kiti du sektoriai, bent jau teoriškai paslaugų sektoriaus plėtra neturi ribos, nes žmonės nuolatos svajoja, kaip išleisti savo pinigus (tai skatina užimtumą paslaugų sektoriuje), o paslaugų srityje profesijos yra orientuotos į žmones ir apsaugotos nuo automatizacijos. Būtent tokią išvadą Bellas padaro iš savo istorinės apžvalgos: jis vardija skaičius, rodančius, kad 1974 m. daugiau kaip pusė JAV dirbančiųjų dirbo „prekių gamybos“ sektoriuje, ir 49 procentai paslaugų sektoriuje; buvo planuojama, kad apie devintąjį dešimtmetį šiose srityse turėtų dirbti atitinkamai 32 ir 68 procentai (Bell, 1973, p. 132). Iš tiesų tokią trajektoriją patvirtino įvykių eiga, visi kiti duomenys rodė, kad paslaugų sektorius plečiasi: daugiau kaip 70 procentų dirbančiųjų dirba paslaugų sektoriuje. Taigi profesoriui Bellui atrodo įtikinama, kad ant savo pirmtakių pagrindo iškyla nauja – „poindustrinė“ – visuomenė.

Svarbu perprasti čia pasirinktą aiškinimo būdą. Bellas suskirsto užimtumą į tris sektorius – pirminį, antrinį ir tretinį (apytikriai – žemės ūkis, gamyba, paslaugos), bet jis taip pat ryžtingai juos susieja. Jis tvirtina, kad paslaugos *priklauso* nuo kitų dviejų sektorių našumo, kadangi vartoja išteklius, o žemės ūkis ir gamyba juos kuria. Dar labiau supaprastinus, jis daro prielaidą, kad gerovę kuriantys sektoriai visuomenėje turi subsidijuoti vartojimo sritis. Žinoma, tai labai girdėtas vaistas problemoms spręsti: pavyzdžiui, mokyklos ir ligoninės gali eikvoti tik tai, „ką mes išgalime“ skirti iš pramonės sukurto turto.

Reikia suvokti svarbiausia – kad veiklos padalinimą į atskirus sektorius Bellas ne tik apibrėžia kaip „poindustrinės visuomenės“ atsiradimo požymį – jis taip pat naudojasi etiologijos – priežasties nustatymo – teorija statistikos kategorijoms paremti. Retai kada suformuluojama, tačiau visuomet esanti prielaida, kad pirminiame ir antriniame sektoriuose išaugęs našumas „veja transformacijos procesą“ (Browning ir Singelmann, 1978, p. 485) į „poindustrinę“ erą, kurioje dominuoja paslaugos. Gaila, tačiau ši prielaida yra visiškai klaidinga.

Pirmoji, ir manyčiau menkesnė, problema yra ta, kad Bello požiūris, esą raida vykstanti pakopomis nuo ikiindustrinės iki industrinės, kol pagaliau pasiekiama poindustrializmo pakopa – nesiskaito su tikrove. Taip, kaip „pernelyg išpūsta paslaugų sritis“ trečiojo pasaulio šalyse dabar laikoma prisitaikymo požymiu, verčia manyti, kad industrinis pamatas, kaip rodo istorija, nėra būtinas, lygiai taip pat mažai įrodymų, kurie paremtų mintį, kad pažangiose visuomenėse pramoninę, kaip didžiausio užimtumo sritį, pakeitė paslaugų sektorius. Įspūdingiausias pokytis buvo

ne tas, kad į paslaugų sektorių persimesta iš fabrikų, bet šuolis *iš žemės ūkio į paslaugų sektorių*. Maža to, netgi Didžiojoje Britanijoje, istoriniu požiūriu labiausiai industrializuotoje šalyje, dirbantieji gamyboje sudarė 45–50 procentų, ir nuo 1840 m. iki 1980 m. šis rodiklis stebėtinai nesikeitė: dėl nuosmukio ir valdžios politikos nusilpus apdirbamajai pramonei toji dalis sudarė mažiau nei trečdalį.

Visa tai reiškia, kad kalbos apie evoliucinius poslinkius iš vieno sektoriaus į kitą mažų mažiausiai kelia abejonių. Niekur kitur, išskyrus Didžiąją Britaniją, dirbantieji pramonėje nesudarė daugumos, bet netgi ir turint omenyje šią šalį sunku būtų rasti argumentų nuomonei, esą užimtumas keitėsi nuosekliai, pagrįsti. Žinoma, „poindustrinės visuomenės" teorija galėtų paaiškinti labiau paplitusį teiginį apie užimtumo „šuolį" iš žemės ūkio į paslaugų sektorių. Tai reiškia, kad automatizacija vyksta taip sparčiai, kad maždaug viena karta gali peršokti iš ikindustrializmo į poindustrializmą dėl to, kad nesuvaldomai didėja našumas ir žemės ūkyje, ir pramonėje. Tokiu atveju nors ir gali likti abejonių Bello teiginiu „nuo prekių prie paslaugų", galima tvirtai laikytis svarbiausios minties, jog paslaugos plečiasi dėl kituose dviejuose sektoriuose augančio našumo.

Daugiausiai pasako Bello teiginių, kad paslaugų sektorius gali plėtotis tik esant išteklių, sukuriamų žemės ūkyje ir pramonėje, kritinė analizė. Pirmiausia reikia pastebėti, kad „paslaugų sektorius" yra statistikos specialistų, nagrinėjančių užimtumą ekonomikos sektoriuose, sukurta kategorija, paaiškinanti viską, ko neįmanoma priskirti pirminiam arba antriniam sektoriui ir apibūdinama kaip „kratinys tokių skirtingų šakų, kaip nekilnojamasis turtas ir masažo kabinetai, transportas ir kompiuterių biurai, viešasis administravimas ir viešos pramogos" (Jones, 1980, p. 147). Pabrėžiant paslaugų pramonės visuotinumą ir atgyvenusią struktūrą, svarbiausia yra tai, kad klasifikacijos, kuri atskiria tretinį sektorių nuo kitų, nauda yra pernelyg apgaulinga. Būtent tokia „paslaugų" kaip savarankiškų, tačiau priklausomų nuo gamybos ir žemės ūkio pelningumo, šakų samprata klaidina Bellą ir leidžia jam iš pirmo žvilgsnio įtaigiai aiškinti, kad paslaugos gali plėstis išaugus pirminio ir antrinio sektorių produktyvumui. Tačiau paslaugų sektorių traktuoti kaip atskirą, bet priklausomą nuo kitų visuomenės sričių galima tik teoriškai.

Tai paaiškėja, kai mes, sekdami Jonathanu Gershuny'iu ir Ianu Milesu, toliau gvildename paslaugų reikšmę. Paradoksalu, kad Danielio Bello poindustrinės visuomenės teorijoje apie paslaugas kalbama daug, bet jos niekur aiškiai neapibrėžiamos. Bellas visą laiką paslaugų sektorių priešpriešina su pramone ir sako, kad PIV susiformuoja tada, kai pereinama nuo „prekių prie paslaugų", bet ką jis vadina paslauga – nekomentuoja.

Tai paaiškėja palyginus jas su prekių prigimtimi: prekės yra materialios, ilgalaikės, pagamintos naudojant mašinas, yra parduodamos arba kitaip platinamos žmo-

nėms, kurie po to panorėję gali jomis naudotis. Paslaugos, darome išvadą, priešingai, yra nematerialios, laikinos, suteikiamos žmonių kitiems žmonėms.
(Gershuny, 1978, p. 56)

Visa Bello PIV, kaip atskiros raidos pakopos, teorija reikalauja, kad darbas paslaugų sektoriuje būtų suvokiamas kaip *visiškai skirtingas,* palyginti su materialių gėrybių gamyba, kadangi būtent paslaugų (kurios suvokiamos kaip „žmonių rungtyniavimas tarpusavyje", informacinės ir neapčiuopiamos) pasiūla skiria PIV nuo „industrinės" visuomenės, kur dauguma žmonių užsiima daiktų gamyba. Bellas teigia, kad industrializmo epocha baigiasi, kai visuomenė sukaupia pakankamai turtų, kuriuos gali pakloti už nematerialias paslaugas, o tai savo ruožtu skatina kurti paslaugų sritis, kuriose dirba dauguma žmonių ir kurios negamina materialių gėrybių, bet, atvirkščiai, vartoja sukurtus išteklius.

Pasigilinus į darbo paslaugų sektoriuje esmę (t. y. paslaugas profesijų, o ne suskirstymo į sektorius požiūriu) ir į tikruosius santykius tarp tretinio ir kitų pramonės sektorių, šio visuomenės ir socialinės kaitos modelio prielaida kelia abejonių.

Atidžiau panagrinėjus darosi akivaizdu, kad profesijos, susijusios su paslaugomis, kurios apibrėžiamos kaip nekuriančios materialių vertybių ir efemeriškos (Gershuny ir Miles, 1983, p. 47) – neapsiriboja tik paslaugų sektoriumi. Banke arba elektronikos pramonėje dirbantis buhalteris gali būti priskiriamas arba paslaugų, arba gamybos sektoriui, nors jo atliekamas darbas gali nežymiai skirtis. Panašiai ir dailidė, dirbantis pedagoginiame koledže arba statybose, gali būti priskiriamas ir vienai, ir kitai kategorijai. Vadinasi, skirstymas į atskiras pramonės šakas iš esmės neatspindi atliekamo darbo pobūdžio. Daugelis materialių gėrybių gamintojų gali būti prisikirti paslaugų sektoriui, o pirminiame arba antriniame sektoriuose bus daug nesusijusių su gamyba. Gershuny'io ir Mileso skaičiavimais, užimtumo paslaugų sektoriuje didėjimas beveik 50 proc. yra nulemtas vidinių, o ne tarp sektorių vykstančių pokyčių.

Pavyzdžiui, kai apdirbamosios pramonės įmonė didina nefizinį darbą dirbančiųjų skaičių, galbūt rinkodaros, mokymo arba personalo skyriuose, įmonė plečia paslaugų sektorių, stengdamasi efektyviau plėtoti verslą, pavyzdžiui, tobulinti pardavimo metodus, mokyti darbininkus veiksmingiau dirbti arba atidžiau parinkti darbuotojus. Tai reiškia, kad griežtėja *darbo pasidalijimas* konkrečiame padalinyje, kuris plečia paslaugų sektorių. Vis dėlto svarbiausia, jog šių pavyzdžių paakinti negalime sutikti su Bello kuriamu paslaugų sektoriaus kaip savotiško parazito ant pramonės kūno mitu. Jeigu galime atpažinti panašias profesijas visuose sektoriuose (vadybininkai, tarnautojai, teisininkai ir pan.), tuomet tikrai negalime teigti, kad kai kurios iš šių profesijų viename sektoriuje yra susijusios su materialių gėrybių kūrimu, o kitame tik vartoja tai, kas sukurta kitų sektorių. Reikia

suabejoti, ar vertingas toks skirstymas sektoriais, jei jis verčia manyti, kad vienas sektorius gamina produkciją, o kitas – tik vartoja.

Iš tikrųjų tai verčia abejoti, ar naudinga žvelgti į visuomenę kaip į atskirus sektorius, bet galiausiai toks požiūris atmetamas atidžiau paanalizavus patį paslaugų sektorių. Paaiškėja, kad didžioji paslaugų dalis yra ne pramonės sukurto turto vartojimas, bet pagalba jį kuriantiems. Teigdamas, kad „užimtumo paslaugų sektoriuje augimas ... iš esmės yra darbo pasidalijimo apraiška" (1978, p. 92), Gershuny skatina suprasti, kad „tarp antrinio ir tretinio sektorių yra sisteminis ryšys" (Kumar, 1978, p. 204) ir kad absurdiška griežtai atskirti sritis, kaip tai daro Bellas.

Browningas ir Singelmanas, pavyzdžiui, mini „gamintojo paslaugas", tokias kaip banko operacijos ir draudimas, kurios iš esmės „atspindi stiprėjantį darbo pasidalijimą" (Browning ir Singelmann, 1978, p. 30). Suvokti paslaugas kaip atsietas nuo gamybos įmanoma tik užsidėjus teorinius akidangčius. Tolesnis Gershuny pastebėjimas sugriauna visus teorinius išvedžiojimus apie tai, kad paslaugų sektorius auga kylant „materialias gėrybes gaminančio sektoriaus našumui":

> kalbant apie tretinį sektorių svarbu, kad, nors jis tiesiogiai negamina medžiaginių gėrybių, didelė jo dalis glaudžiai susijusi su gamyba šiek tiek platesne prasme. Pavyzdžiui, paskirstymo pramonė pati negamina jokių materialių dalykų, tačiau yra neatskiriama gaminimo proceso dalis – jeigu produktų nebūtų galima parduoti, jų niekas negamintų. Taip pat ir finansų bei draudimo sritys skirtos prekių gamybai arba pardavimui palengvinti ... nors 1971 m. beveik pusė visų dirbančiųjų dirbo tretiniame sektoriuje, o paslaugas teikė mažiau nei ketvirtadalis – 23,1 proc.
> (Gershuny, 1977, p. 109–110)

Netgi švietimas, kuris, kaip iš pirmo žvilgsnio atrodo savaime suprantama, Belui tėra nieko negaminanti, o tik išteklius vartojanti paslauga, ir kad ji plečiasi, reikia dėkoti visuomenės poreikiui sistemingai ugdyti darbuotojus, užsiimti tiriamąja veikla, siekti vis didesnio darbo našumo ir efektyvaus vadovavimo, parengti reikiamą kiekį inžinierių ir kalbų mokovų korporacijoms.

Visiškai aišku, kad visuomenės padalijimas į turtus kuriantį ir turtą vartojantį sektorius, arba kaip Bello „poindustrializmo" teorijoje – į gėrybes gaminantį ir paslaugų sektorius, yra „perdėtai supaprastintas" (Perkin, 1990, p. 501). Jis duoda peno sveiku protu grindžiamiems prietarams, bet panašią opoziciją istorikas Haroldas Perkinas kandžiai sukritikuoja:

> Daugelio korporacijų vadovų reiškiama pažiūra, esą privatus sektorius sukuria turtą, kurį viešasis sektorius eikvoja, yra aiškiai klaidinga. Lygiai taip pat būtų galima teigti, kad švietimas ir sveikatos apsauga kuria ir išlaiko daugumą gebėjimų ir įgūdžių, nuo kurių priklauso privatusis sektorius. Sudėtingoje, tarpusavio ryšiais su-

> saistytoje visuomenėje tokie pareiškimai ir atsikirtimai į juos yra naivūs ir nenaudingi – kaip puodo pasišaipymai iš katilo, kad šis juodas.
>
> (Perkin, 1989, p. 502)

PASLAUGOS IR GAMYBA

Taigi pažiūra, kad paslaugas nesunkiai galima atskirti nuo kitokios darbinės veiklos, jau nekalbant apie užimtumo sektorius, yra klaidinga. Kritiką galima plėtoti toliau, remiantis kitais Gershuny'io darbais, šiuokart jo ir Iano Mileso tyrimu. Ne viena iš savo knygoje *The New Service Economy*, 1983 („Naujoji paslaugų ekonomika") dėstomų minčių Gershuny ir Milesas primena mums, kad kalbėdamas apie užimtumo paslaugų sektoriuje didėjimą Bellas vadovaujasi *ex post facto* logika.

Pasikartosiu: pradėdamas nuo neginčijamo fakto, kad nūnai dirbančiųjų paslaugų sektoriuje yra daugiau, Bellas atsigręžia atgal ir atseka, kad jo išvada išvesta iš Engelio taisyklės, kad darydamiesi turtingesni, mes savo papildomas pajamas išleidžiame paslaugoms. Žmonės gali daugiau pinigų skirti paslaugoms, tikina Bellas, nes dirbančiųjų paslaugų sektoriuje yra gerokai padaugėję. Tai išties atrodo tikėtina. Bet tai yra klaida, atsirandanti dėl to, kad Bellas neišnagrinėja, *ką gi iš tiesų veikia dirbantieji paslaugų sektoriuje.* Nemažą dalį paslaugų galima paaiškinti tuo, kad siekiant kuo efektyviau gaminti prekes kinta darbo pasidalijimas.

Kita svarbi problema, susijusi su Bello aiškinimais, yra ta, kad jis nesvarsto ir neatsižvelgia į tai, jog žmonės galėtų patenkinti savo paslaugų poreikius, investuodami į prekes, o ne samdydami paslaugų sektoriaus darbuotojus, kurie tai darytų už juos. Gershuny ir Milesas prieina prie šios išvados apvertę Engelio teoremą ir klausdami, ar gausesni turtai, skatinantys daugiau išleisti poreikius tenkinančioms paslaugoms, ar veikiau santykinis kainos už paslaugas augimas, kartu su atpigusiais ir tapusiais įperkamais paslaugų produktais galėjo paskatinti tenkinti šiuos poreikius įsigyjant prekes, o ne samdant žmones. Pasakysime tiesiau: žmonės, kylant jų gyvenimo lygiui, pageidauja paslaugų (kaip pripažino Engelio teorema), bet nėra pasirengę mokėti žmonėms, kurie tas paslaugas teikia, kai rinkoje yra gaminių, kuriuos jie gali nusipirkti ir patys tą paslaugą sau suteikti – pavyzdžiui, žmonės norėtų tinkamai išsivalyti namus, bet nėra pasirengę mokėti tvarkytojui, todėl jie įsigyja dulkių siurblį, kad patys galėtų susitvarkyti; arba jiems patiktų kartkartėmis perdažyti savo namą, bet kadangi jie nenori mokėti dažytojams, verčiau įsigyja specialią įrangą ir mėgina patys tai daryti.

Gershuny ir Milesas sutinka, kad Engelio teorema tebegalioja, žmonės pageidauja paslaugų, bet kaina už kito žmogaus suteikiamą paslaugą tampa nepatraukli, kai palyginama, kiek kainuoja įranga, su kuria tai padaroma. Savo ruožtu toks vartotojo poreikis gauti paslaugas prekių forma „gali ... turėti įtakos paslaugų

srityje diegiamoms naujovėms“ (Gershuny ir Miles, 1983, p. 42), o tai reiškia, kad paslaugų poreikiai *daro įtaką pačiai gamybai.* Tokios sritys, kaip automobilių pramonė ir buitinė elektronika, yra susijusios su tendencija tenkinti paslaugų poreikius įsigyjant prekes, užuot samdžius paslaugas teikiančius žmones. Remdamasis įspūdingais empiriniais faktais, Gershuny tvirtina, kad paslaugoms skirtų produktų plitimas reiškia, jog auga „savitarnos ekonomika“ – beveik antitezė Bello „poindustrinei paslaugų visuomenei“ (Gershuny, 1978, p. 81), kuri tikriausiai ir toliau brausis į paslaugų sektorių ir trukdys profesijoms, susijusioms su paslaugomis. Antai jis rašo:

> nuodugniai išanalizavus per pastaruosius 25 metus įvykusius užimtumo pokyčius ir vartojimo modelius ... atsiskleidžia ne laipsniškas „paslaugų ekonomikos“ radimasis, o būtent priešingas dalykas. Nors pagal [Bello] mokymą turėtume tikėtis ryškaus paslaugų vartojimo didėjimo, pastebime kaip tik žymų paslaugų vartojimo mažėjimą. Užuot pirkę paslaugas namų ūkiai, atrodo, vis daugiau perka – o iš tiesų investuoja į ilgo vartojimo prekes, leidžiančias apsitarnauti patiems.
>
> (Gershuny, 1978, p. 8)

Maža to, šie paslaugų produktai „yra nepaprastai svarbi priežastis keistis visai pramonės struktūrai“ (Gershuny ir Miles, 1983, p. 121). „Paslaugų gamybos industrializacija“ (p. 84) yra užuomina į tai, ką kiti, kuriuos minėsime šioje knygoje, vadina „vartotojišku kapitalizmu“, kur prekių ir paslaugų gamyba bei vartojimas traktuojami kaip glaudžiai susiję. Jie pabrėžia ne kartą išsakytą Danielio Bello teorinių ir metodologinių prielaidų kritiką: teiginys, kad visuomenę galima suskirstyti į visiškai atskiras sritis, yra niekuo nepagrįstas. Istorija rodo, kad „šeštajame ir septintajame dešimtmečiais Vakarų ekonomiką labiausiai veikė tam tikrose paslaugų srityse – transporto, namų ruošos, pramogų – įgyvendintos socialinės ir technologinės naujovės“ (p. 121). Kitaip nei pokariu, „pramonės sektoriaus“ sukurtas turtas sudarė sąlygas mokėti dirbantiems paslaugų sektoriuje. *Reaguojant į atsiradusius vartotojų poreikius, pagrindinis pramonės uždavinys tapo produktų, galinčių pakeisti dirbančiuosius paslaugų sektoriuje, gamyba.* Bello teorija negali šito paaiškinti, nes iš karto reikėtų atsisakyti visuomenės skaidymo į atskiras sritis.

Gershuny kritika reiškia Bello „poindustrinės visuomenės“ sampratos atmetimą. Atmesti reikia viską, pradedant Bello antiholistine mantra (visuomenės nėra radikaliai atskirtos, bet painiai susijusios) ir baigiant socialinės kaitos kaip pakopinės evoliucijos „paslaugų ekonomikos“ link aiškinimu. Jo poindustrinės visuomenės teorija yra neteisinga, besiformuojančios „globėjiškos“ visuomenės apibūdinimas neįtikina, o primygtinis tvirtinimas, esą egzistuoja atskiri užimtumo sektoriai (kurie vis tiek yra susiję priežastiniais ryšiais, nes paslaugos priklauso nuo prekių gamybos lygmens), yra nekorektiškas.

Nori nenori esi priverstas manyti, kad nei didesnis užimtumas paslaugų sektoriuje, nei tai, kad daugėja nefizinio darbo, nei tai, kad daugėja profesionalaus pasirengimo reikalaujančių darbų – dėl viso šito Bellas neklysta – nereiškia „poindustrinės" epochos. Priešingai, kiekvieną šią tendenciją galima paaiškinti kaip įsigalėjusios, abipusiškai priklausomos socialinės ir ekonominės sistemos tolydumo išraišką. Be to, nors šie pokyčiai ir permainos iš tiesų skatina informacijos vartojimą ir daugėja su ja susijusių veiklų, vien todėl teigti, kad atsirado „poindustrinė informacinė visuomenė" nėra pagrindo.

Norėčiau užbaigti taip. Visai nesunku sutikti, kad darbo, susijusio su informacija, dabartinėse visuomenėse yra gerokai daugiau. Juk tai galų gale yra šios knygos pradinė mintis. Kaip jau matėme, užimtumo informacijos srityje augimą Bellas priskiria profesijų, kurių pagrindas yra bendravimas, daugėjimui. Tačiau visai nesunku įrodyti, kad *priešingai* Bello teorijai, reali ekonomika yra *vientisa* ir kad ne paslaugų sektorius vartoja prekes gaminančių sektorių duodamą pelną, bet veikiau daugelis profesijų, priskiriamų paslaugų sektoriui, išplito todėl, kad padėtų funkcionuoti pramonei. Tada kyla klausimas, kokia yra informacijos ir darbo su informacija reikšmė dabartinėmis sąlygomis?

Buvo iškelta mintis, kad apskritai komercijoje su informacija susijusiai veiklai teikiama didesnė reikšmė. Kai kurie apžvalgininkai įrodinėja, kad šiandien ekonomikoje – turima galvoje ne tik žemės ūkis ir gamyba, bet visas (gal net daugiau) verslas, kuris prisideda kuriant BVP – informacijos poreikis ypač didelis, netgi didesnis ir primygtinesnis negu Bello taip vertinamo paslaugų sektoriaus. Kitais žodžiais tariant, *paslaugos gamintojams* (informacinis darbas, kaip antai, bankininkystė, reklama, MTP, internetinės duomenų paslaugos, kompiuterių programinės įrangos tiekimas ir konsultavimas) iš tiesų yra svarbiausios dabartinei ekonomikai. Gali būti, kaip aiškina Gershuny, kad būtent jos, turinčios padėti ekonomikai plačiąja prasme, iškėlė informacijos svarbą pastaraisiais dešimtmečiais. Taip mano politinis ekonomistas Billas Melody. Jis rašo, kad:

> daugiausia informacijos prekių ir paslaugų reikalauja pramonė, o ne vartotojai. ... Turime ... pripažinti, kad informacija ... šiuolaikinėje ekonomikoje yra beveik visos produktyvios veiklos pamatas. Kintantis informacijos vaidmuo lemia visų pramonės šakų restruktūrizavimą ir globalios žinių ekonomikos sukūrimą.
>
> (Melody, 1991, p. 2)

Toliau šioje knygoje kalbėsime apie kitus teoretikus, kurie, nors ir atmeta „poindustrinės paslaugų visuomenės" modelį, sutinka, kad informacija ir informacinės veiklos XX a. pabaigos ekonomikoje, socialiniame gyvenime ir politikoje turi strategiškai svarbesnę reikšmę.

TEORINĖS ŽINIOS

Siekiau parodyti, kad Bello „poindustrializmo" modelis nepatikimas. Todėl akivaizdu, kad dėti lygybės ženklą tarp „poindustrinės" ir „informacinės" visuomenių nėra pagrindo: kadangi aiškinimas, jog nefizinis profesionalų darbas paslaugų sektoriuje reiškia PIV, yra klaidingas, tad teiginys, kad „poindustrializmas adekvačiai paaiškinąs informacijos amžių, sugriūva. Ko gero, svarbiausia, kad nėra jokių *atotrūkio* nuo ankstesnių visuomenių ženklų – veikiau atvirkščiai. Kaip pastebi Krishanas Kumaras, „tendencijos, išskirtos poindustrinių teoretikų, yra tendencijų, kurios buvo akivaizdžiai matomos nuo pat industrializmo užgimimo, ekstrapoliacijos, sustiprinimas ir aiškinimas" (Kumar, 1978, p. 232). Todėl mes turime atmesti „poindustrializmo" idėją kaip būdą, padedantį suprasti nūdienes problemas, susijusias su informacija. Niekas neneigia fakto, kad dabartinėse pažangiose visuomenėse yra gerokai daugiau su informacija susijusio darbo, tačiau to neužtenka teigti, kad tai ir yra priežastis naujai visuomenei atsirasti. Kaip negalima tvirtinti, kad didesnis užimtumas paslaugų sektoriuje yra naujos visuomenės atsiradimo įrodymas, lygiai taip negalima tvirtinti, kad *daugiau* informacijos yra naujos visuomenės požymis.

Vis dėlto nors ir negalime sutikti, kad daugiau informacijos savaime sukuria naujo tipo visuomenę, kaip įsivaizduoja Bellas, verta atkreipti dėmesį į kitus jo išvardytus informacijos bruožus. Apibrėždamas poindustrinę visuomenę Bellas atkreipia dėmesį ne tik į informacijos plitimą didėjant užimtumui paslaugų sektoriuje. PIV kokybiškai pakinta informacijos reikšmė. Ją Bellas vadina „ašiniu visuomenės principu", kitaip sakant, „teorinio pobūdžio žinojimu". Vis daugėja profesionalų, ir tikrai padaugės žmonių, vartojančių „teorines žinias" ir prisidedančių prie jo kūrimo, tačiau mes čia nesvarstome tik kiekybinio – taigi ir palyginti nesunkiai pamatuojamo (teisininkų, mokslininkų ir pan. skaičius) – fenomeno. Tai veikiau PIV ypatybė, išskirianti ją iš kitų ir sukelianti esminius padarinius. Dar nėra aišku, kaip tai dera su kitu Bello PIV apibūdinimu (užimtumo pokyčiai, pasikeitimai tarp sektorių ir pan.), kadangi „teorinės žinios" PIV nereikalauja esminių permainų darbuose arba darbo pobūdžio pasikeitimų.

Tačiau tai stipriai paveikia visas gyvenimo sritis. Bellas įrodinėja, kad „tai, kas šiandien yra iš esmės nauja, – tai teorinių žinių kodifikacija ir jų svarba tiek naujų žinių, tiek prekių bei paslaugų inovacijoms" (Bell, 1989, p. 189). Ši ypatybė leidžia Bellui pavaizduoti

> poindustrinę visuomenę ... [kaip] žinių visuomenę ... [kadangi] inovacijų šaltiniais vis dažniau tampa moksliniai tyrimai (ir, dar svarbiau, atsirado naujas ryšys tarp mokslo ir technologijų, nulemtas *teorinių* [*sic*] žinių").
>
> (Bell, 1973, p.212).

Suprasti, ką reiškia „teorinės žinios“, padeda PIV lyginimas su „industrine“ visuomene. Praeityje naujoves paprastai kurdavo „talentingi neprofesionalai“, kurie, susidūrę su praktine problema, per bandymus ir klaidas ieškodavo sprendimo. Pavyzdžiui kad ir George Stephensonas, sukūręs garvežio variklį: reikėjo išspręsti praktinį uždavinį, kaip pergabenti anglį iš kasyklų, kurios buvo gerokai nutolusios nuo upių – ir jis išrado traukinį, kuris važiuoja bėgiais varomas garu. Arba Jameso Watto garo variklis, kurį jis sukūrė tobulindamas ankstesnį Thomaso Newcomeno modelį. O XX a. pradžioje Henry Fordas, talentingas visų galų meistras pirmasis sukūrė automobilį, neturėdamas jokio inžinerinio išsilavinimo, bet būdamas nepaprastai smalsus ir sumanus.

PIV, priešingai, būdingas „teorijos pirmumas empirizmo atžvilgiu ir žinių kodifikavimas į abstrakčias simbolių sistemas... kurias galima naudoti norint nušviesti daugelį skirtingų ir įvairių patirties sričių“ (Bell, 1973, p. 20). Tai reiškia, kad inovacijos šiandien yra grindžiamos žinomais teoriniais principais – pavyzdžiui, kompiuterių mokslas prasideda nuo Alano Turingo darbo *On Computable Numbers*, (1937, „Apie apskaičiuojamus skaičius“), kuriame išdėstyti dvejetainės matematikos principai, o nepaprastas integruotų schemų sumažinimas, sudaręs sąlygas „mikroelektronikos revoliucijai“, buvo grindžiamas žinomais fizikos principais. Antra vertus, bauginantys genetinės inžinerijos padariniai kyla iš žmonių genetinės sandaros nustatymo. Kaip sako Bellas, gamyba PIV „pirmiausia priklauso nuo teorinės veiklos, o ne gamybos“ (Bell, 1973, p. 25).

Teigiama, kad šiandien teorija yra ne tik technologinių inovacijų, bet netgi socialinių bei ekonominių dalykų pagrindas. Pavyzdžiui, valdžia pradeda vykdyti politiką, pagrįstą teoriniais ekonomikos modeliais. Jie gali būti įvairūs – Keyneso, monetarinis, mokesčių mažinimo ir t. t. – bet jie yra teorinis pagrindas priimant kasdienius sprendimus. Galima pateikti kitų pavyzdžių, liudijančių teorijos pirmumą socialiniuose reikaluose, pavyzdžiui, švietimo ir medicinos aprūpinimas, kur darbuotojai vadovaujasi šeimos struktūros, gyvensenos ir demografinėmis tendencijomis. Čia pravartu pamąstyti apie dabartines strategijas, skirtas aplinkos problemoms spręsti. Greitai paaiškėja, kad jos nėra tik atsakas į ypač aktualias problemas (naftos išsiliejimas jūroje, dirvožemio erozija). Jos, žinoma, apima ir šiuos atvejus, bet sykiu kviečia remtis teoriniais ekosistemų išsaugojimo modeliais. Todėl, pavyzdžiui, ginčai aplinkosaugos klausimais paprastai paveikia tokių dalykų kaip populiacijos augimas, žuvų atsargos ir ozono sluoksnio būklė, aiškinimus. Praktinės veiksmų programos yra įsivaizduojamos tik remiantis tokiais teoriniais modeliais, kaip, pavyzdžiui, sausesnių arba šiltesnių vasarų Jungtinėje Karalystėje vertinimas tik klimato atšilimo tikimybės ir jo padarinių teorinių modelių kontekste. Žinoma, šie modeliai tik pradėti, neišbaigti, bet kartu su kitais pavyzdžiais padeda suprasti, kad teorinės žinios, nors neprivalo būti

„teisingos", vis dėlto atlieka lemiamą vaidmenį mūsų gyvenime. Žinoma, teorinės žinios dažnai nėra tikslios, bet tai jokiu būdu neprieštarauja minčiai, kad jos yra būtina veiklos sąlyga. Iš tiesų, kadaise į praktines problemas (technines problemas, socialines kliūtis) būdavo reaguojama veiksmais, o šiandien dalis gyvenimo tvarkoma ir organizuojama remiantis teorijomis – abstrakčiais, apibendrintais principais.

Bellas mano, kad ši permaina labai svarbi. Ko gero, svarbiausia, kad teorinių žinių primatas visose srityse įgalina PIV planuoti, vadinasi, ir kontroliuoti ateitį daug labiau negu ankstesnės visuomenės. Šis pajėgumas, žinoma, sutampa su profesionalų polinkiu organizuoti ir planuoti gyvenimą. Be to, atsiradus informacinėms technologijoms teorijos tapo lankstesnės ir universalesnės. Kompiuterizacija leidžia ne tik valdyti „organizuotą painiavą", bet kurti „intelektinės veiklos technologiją" (Bell, 1973, p. 29), apimančią žinias (taisyklės, procedūros ir panašūs dalykai) ir savo ruožtu padedančią diegti naujoves.

Teorinės žinios yra dėmesio verta idėja, kuri iš pirmo žvilgsnio apibrėžia naujo tipo visuomenę, priklausomą nuo informacijos kūrimo ir naudojimo. Jei pokyčius lemia teorija, priešingai negu kadaise praktinės reikmės, galima sakyti, kad tokios žinios skelbia naujo tipo visuomenę. Maža to, mes čia kalbame ne tik apie tai, kad vis daugiau žmonių dirba nefizinį darbą arba kad daugėja informacijos bitų, bet ir apie tai, kad susiformavo naujas pamatinis socialinio gyvenimo principas.

Vis dėlto didžiausia šios sampratos problema yra tikslus teorinių žinių apibrėžimas (Kumar, 1978, p. 219–230). Teorija asocijuojasi su abstrakčiomis ir apibendrinamomis taisyklėmis, dėsningumais ir procedūromis, o tai reiškia, kad galima sutikti, jog pažanga, ypač moksliniai laimėjimai, kodifikuojami tekstuose, su kuriais susipažįsta būsimieji specialistai, ir kuriuos jie integruoja į savo praktinę veiklą. Visai pagrįsta manyti, kad šis principas yra MTP projektų, susijusių su naujovėmis, esmė, bet jis taip pat aiškiai matomas daugelyje įvairiausių profesijų, tokių kaip architektūra, inžinerija, statyba, maisto ruošimas ir netgi rūbų modeliavimas.

Tačiau kai kas teorinių žinių sąvoką norėtų išplėsti, aprėpdamas gerokai daugiau sričių, kad visa tai galėtų būti minima kaip žiniomis grįstos visuomenės įrodymas. Pavyzdžiui, kaip žinių viršenybės dabartiniame pasaulyje įrodymą būtų galima įtraukti daugelio tarnautojų, dirbančių teisės, socialinių paslaugų, buhalterijos ir pan. srityse, rengimą. Būtų galima įrodinėti, kad apskritai aukštasis mokslas yra susijęs su teorinių žinių perdavimu. Galų gale bent jau Didžiojoje Britanijoje gerai žinoma, kad spartus perėjimas prie masinio aukštojo mokslo (kai apie 30 procentų jaunuolių studijuoja universitetuose) buvo sukeltas poreikio tinkamai parengti daugybę žmonių sėkmingai funkcionuoti „žinių visuomenėje". Tokios perduodamos žinios neabejotinai yra susistemintos ir paprastai atsietos nuo

praktinio taikymo ir yra netgi apibendrintos, nors, žinoma, apibendrinimo mastas skiriasi nuo tokių mokslų, kaip chemija ir fizika, teorinių žinių.

Nico Stehras (1994), teigdamas, kad dabar gyvename „žinių visuomenėje“, teorijos apibrėžimą išplečia įrodinėdamas, kad šiandien žinojimas yra tapęs esmine ir sudėtine mūsų gyvensenos dalimi. Naudojimasis teorinėmis žiniomis šiandien yra neatsiejamas faktiškai nuo visko, ką mes darome, nuo naujų technologijų kūrimo, kasdienių daiktų gaminimo iki savo pačių gyvenimo įprasminimo, kai naudojamės didžiuliais žinių šaltiniais, norėdami geriau suprasti savo pačių padėtį.

Čia mes teorinių žinių sąvoką gerokai išplečiame, bet tai naudinga tiek, kiek Stehras kartoja vertas komentarų socialinio teoretiko Anthony'io Giddenso temas (apie Giddensą bus kalbama toliau aštuntame šios knygos skyriuje). Stehras pateikia trijų pakopų žinių raidos tipologiją: nuo prasmingo (Apšvietos idealas), produktyvaus (pramonėje) iki veiksmo (kai žinios glaudžiai siejamos su gamyba ir daro įtaką kasdieniam žmogaus gyvenimui). Pastaroji žinių forma pasirodo esanti artima Giddenso pabrėžiamam, kaip jis vadina, sustiprėjusiam refleksyvumui, kuris būdingas „vėlyvosios modernybės“ būviui. Giddensas kaip tik pabrėžia, kad modernybė žmonių laisvinimosi iš gamtos apribojimų ir varžančių bendruomenės formų istorija, kai atrodė, kad reikia elgtis taip, kaip reikia, nes taip nulemta „likimo“, ir siekimo tapti individais bei grupėmis, kurie renkasi savo pačių ir bendrą likimus „išgalvotos nežinios“ aplinkybėmis. Tai reiškia, kad pasaulį vis mažiau varžo nekintami apribojimai, bet yra suprantamas veikiau kaip lankstus ir priklausomas nuo žmonių sprendimų. Tam būtinas stipresnis refleksyvumas, tačiau nereikėtų to suvokti kaip tam tikro polinkio į egocentrizmą. Priešingai, tai turi būti grindžiama atvirumu labai skirtingų sričių idėjoms, informacijai ir teorijoms, kurios yra analizuojamos ir integruojamos, kai to pareikalauja aplinkybės ir žmonės.

Čia svarbiausia mintis yra ta, kad „potradicinė“ (Giddens, 1994) visuomenė, kuriai būdingas sustiprėjęs asmenų ir institucijų refleksyvumas, priklauso nuo informacijos ir žinių. Žinoma, dalis jos yra lokali ir konkreti (kieno nors apmąstoma biografija, bendrovė, kruopščiai analizuojanti savo pardavimus ir akcijų kursus), bet nemaža dalis abstrakti, skleidžiama pirmiausia elektroninės žiniasklaidos ir kitų, ypač švietimo, institucijų. Jeigu sutinkame su Giddenso argumentu, jog gyvename „brandžios modernybės“ pasaulyje, kur refleksyvumas daug labiau išreikštas negu ligi tol, šį faktą galima suprasti kaip informacijos ir žinių svarbos didėjimą. Pasaulis, kuriame ir individai, ir organizacijos gali rinktis, priklauso nuo išsamios ir gausios informacijos ir jos kūrimo. Jeigu vadovausimės Giddenso tvirtinimu, kad gyvename sustiprėjusio refleksyvumo eroje ir jo pagrindu kuriame savo materialias ir socialines sąlygas, tada reikės sudėtingos ir gilios informacinės aplinkos. Ko gero, tokios teorinės žinios nėra visiškai adekvačios tam, apie

ką kalbėjo Danielis Bellas, bet kadangi yra abstrakčios ir susistemintos, galėtų būti įtrauktos į atitinkamai išplėstą kategoriją.

Vis dėlto esama priežasčių suabejoti, ar kiekvieną naują informacinę visuomenę galima aprašyti šiais terminais. Juolab kad Anthony Giddensas pats daro tai nenoromis. Nors jis pabrėžia, kad „intensyvaus refleksyvumo" pasaulis yra „protingų žmonių pasaulis" (Giddens, 1994, p.7), matyti, kad jis nelinkęs to traktuoti kitaip, nei kaip ilgalaikių tendencijų tąsą. Iš tiesų dabartinis gyvenimas informacijos požiūriu yra daug intensyvesnis, bet to neužtenka, kad šią savybę galėtume laikyti naujo tipo visuomenės požymiu.

Be to, Giddensas abejoja ir teorinių žinių naujumu. 1981 metais jis pastebėjo, kad „nėra nieko nauja, kai kalbama apie „teorinių žinių" taikymą ... Iš tiesų ... racionalus technikos [naudojimas] yra svarbiausias veiksnys, nuo pat pradžių išskirdavęs industrializmą iš visų prieš tai buvusių visuomeninės santvarkos formų" (1981, p. 262). Tokiu atveju mes grįžtame prie problemos, kaip pavadinti šių dienų visuomenę, kurioje vyrauja teorinės žinios.

Giddenso prieštaravimas prašyte prašosi kito klausimo: ką būtent turi omenyje apžvalgininkai, kalbėdami apie „teorines žinias". Iš ankstesnės citatos aišku, kad Giddensas mano, jog klasikinės sociologijos atstovo Maxo Weberio formalaus racionalumo, grindžiančio tikslingus (į tikslą orientuotus) veiksmus (pasireiškiančius biurokratinėmis struktūromis), koncepcija galėtų tikti apibrėžimui. Galiausiai ji apima abstrakčius ir galimus koduoti principus, taisykles ir normas (visą biurokratinę mašiną), taip pat ir reikalavimą, kad dalyviai disponuotų abstrakčiomis žiniomis (kaip veikia sistema). Šiais atžvilgiais teorinės žinios reiškia ne daugiau kaip biurokratijos funkcionavimo taisyklių ir procedūrų įsisavinimą. Jeigu taip, tuomet PIV akcentuojamos žinios iš esmės yra industrializmo prioritetų plėtimas ir spartinimas, ir mes vėl pakartosime abejones dėl PIV naujumo.

Tai verčia mus abejoti termino „teorinės žinios" tikslumu. Vienaip yra, jei „teorinių žinių" pirmumas suvokiamas kaip rėmimasis moksliniais principais (vandens virimo taškas, elementų specifinis laidumas, cheminės reakcijos ir t. t.), kurie yra susiteminti ir atpažįstami įvairiuose tekstuose. Tačiau visiškai kas kita, jei „teorija" laikoma teoriniais modeliais ar netgi hipotezėmis, tokiomis kaip ryšio tarp infliacijos ir užimtumo, tarp skurdo ir gyvenimo galimybių arba socialinės klasės ir galimybės gauti išsilavinimą. Gali būti, kad tokios teorinės žinios tik tam tikru mastu skiriasi nuo fizikos dėsnių, tačiau šis skirtumas yra reikšmingas. Jeigu teorines žinias suprantame kaip ekspertų sukurtų sistemų reikšmę organizuojant tokias paslaugas kaip vandens ir nutekamųjų vandenų sistemos, oro eismo kontrolė ir telefono tinklai, remiantis sistemine stebėsena veiklos, kuri yra nuolatos (re)organizuojama, vadovaujantis nustatytais principais (toksiškumo, saugumo

ir pan.), tai vėl gi kas kita. Arba, jeigu teorinės žinios reiškia individų ir institucijų refleksyvumo stiprėjimą, šiuo pagrindu projektuojant savo būsimus veiksmus, tai vėl reiškia ką kita. Galiausiai jeigu teorinės žinios siejamos su didėjančiu mokslo diplomų skaičiumi – paplitusi strategija – tai reikštų visai naują apibrėžimą. Tokie netikslumai verčia nepatikliai žiūrėti į teorinių žinių sureikšminimą, laikant jas pagrįstu informacinės visuomenės kriterijumi, nors poslinkis prie teorijos pirmumo iš tiesų atrodo svarbus mūsų istorijos bruožas.

PABAIGA

Prieš keletą metų Danielis Bellas vietoj sąvokos „poindustrializmas" pradėjo vartoti sąvoką „informacinė visuomenė". Tačiau dėl to jo analizė iš esmės nepakito: Bello „informacinės visuomenės" samprata faktiškai tolygi jo „poindustrializmo" sampratai. Tačiau kaip paaiškėjo iš šio skyriaus, jo analizė tikrai neatlaiko kritikos.

Be abejo, informacija ir žinios – ir visos technologinės sistemos, kurios lydi „informacijos sprogimą", – kiekybiškai išsiplėtė. Galima sutikti, kad jos tapo labai svarbios kasdieniame gyvenime. Vis dėlto nematyti jokių įtikinamų įrodymų arba argumentų, kurie patvirtintų, kad visa tai praneša apie naujo tipo visuomenę, „poindustrializmą", atskiriantį dabartį nuo praeities. Jeigu šios kritinės pastabos yra pagrįstos, tada visos kalbos apie informacijos srities pokyčius, reiškiančius „poindustrinės visuomenės" atsiradimą, turi būti atmestos.

Buvo akivaizdžiai parodyta, kad Danielio Bello visuomenės padalijimas į atskiras sritis ir tolesnis ekonomikos skirstymas į atskirus užimtumo sektorius atidžiau panagrinėjus griūva. Paslaugų, nefizinio darbo, netgi profesinio pasirengimo reikalaujančių darbų padaugėjo, ir visa tai akivaizdžiai rodė, kad vis didesnis vaidmuo tenka informacijos naudojimui, jos saugojimui ir apdorojimui, bet nėra pagrindo teigti, kad plėtrą nulėmė didesnis turtas, iš „materialines gėrybes gaminančio" sektoriaus plūstantis į vartojimo sritį. Priešingai, paslaugos išplito, kad išsaugotų ir užtikrintų įsitvirtinusią, abipusės priklausomybės ryšiais susijusią ekonomiką (ir platesnius politinius bei kultūrinius ryšius). *Nėra naujos „poindustrinės" visuomenės: užimtumo paslaugų sektoriuje augimas ir su tuo susiję pokyčiai išryškina dabarties ir praeitis tolydumą.*

Dėl tų pačių priežasčių faktas, kad yra daugiau informacijos ir informacijos srityje dirbančių darbuotojų, kuriuo remiasi didelė dalis entuziastų, apstulbusių nuo dabarties ir ankstesnių laikotarpių skirtumų, negali būti laikoma naujos socialinės sistemos požymiu. Kaip tiesiai sako Krishanas Kumaras, „viena yra pripažinti, kad didėja informacijos technologijų svarba, netgi informacijos revoliuciją; pripažinti naujos industrinės revoliucijos idėją, naujo tipo visuomenę, naują amžių – visai kas kita" (Kumar, 1992, p. 52).

Bello pabrėžiamos „teorinės žinios", kurias, jei ne iš esmės, tai analitiškai galima atskirti nuo anksčiau minėtų kiekybinio pobūdžio pokyčių, atrodo patraukliau už jo poindustrializmo teorijos temą „nuo gamybos prie paslaugų". Kadangi šis kokybinis pokytis iš esmės veikia socialinio gyvenimo planavimą ir kontrolę, kiekvienam, kas domisi socialiniais pokyčiais ir galima informacijos/žinojimo svarba šiuolaikiniame pasaulyje, ši mintis daro įspūdį. Intuityviai ji atrodo įtikinama, tačiau Bellas jos iki galo neišplėtoja ir aiškiai akcentuoja pirmiausia profesijų ir užimtumo pokyčius. Bellas rašo arba pernelyg miglotai, kad jo teiginius būtų galima pritaikyti, arba, kai imasi tikslinti, priverčia suabejoti jos naujumu ir reikšme. Vis dėlto, mano nuomone, tai yra įdomiausias ir įtikinamiausias argumentas, kad šiandien mes gyvename „informacinėje visuomenėje".

Gyvename pasaulyje, kur informacija ir su ja susijusi veikla sudaro svarbiausią kasdienės organizacijos ir darbo dalį. Šiaip ar taip informacijos mastas ir apimtis nepaprastai išaugo. Suprantama, kad socialinių mokslų atstovai trokšta paaiškinti šiuos pokyčius. Mūsų išvada – jų negalima interpretuoti vadovaujantis profesoriaus Bello terminija. Bello troškimas primesti „informacinei visuomenei" „poindustrializmo" pavadinimą paprasčiausiai neišsipildys. Jeigu norime suprasti informacijos plėtrą ir reikšmę dabartiniame amžiuje, turime dairytis kitur.

4 Informacija, restruktūrizacija ir globalizacija

Gyvename neramiais laikais. Žinoma, kiekviena karta greitai nusprendžia, kad gyvena kaip niekad nepastoviais laikais, todėl derėtų skeptiškai klausytis tų, kurie teigia, kad mes išgyvename „antrąją pramonės revoliuciją". Vis dėlto mūsų epochoje dedasi tam tikri išskirtiniai dalykai. Mūsų laikų išskirtinumą konstatuoja autoritetingi ir garsūs asmenys. Pavyzdžiui, Ericas Hobsbawmas (1994) sako, kad „žvelgiant istoriškai po 1975 metų vyko didžiausi, sparčiausi ir esmingiausi [pokyčiai]" (p. 8). Pripažįstama, kad įsigalėję santykiai smarkiai keičiasi, o kaitos tempas kaip niekada spartus. Ne per seniausiai daugelis jaunų darbininkų Britanijos Pietų Velse ir Šiaurės Rytuose galėjo (kad ir be entuziazmo) būti tikri, jog kaip ir jų tėvai taps angliakasiais. Šie darbai, kurių jau XX a. šeštajame ir septintajame dešimtmečiais mažėjo, devintojo dešimtmečio pabaigoje išvis išnyko. Dabar angliakasius rasi dirbančius arba valstybės sukurtose darbo vietose, arba tokiose srityse, kaip turizmas, mažmeninė prekyba ar slauga. Niekas iš tikrųjų netiki, kad galima sugrąžinti senus laikus. Netolimoje ateityje angliakasio profesija bus toks pat anachronizmas kaip Spitalfyldso šilko audėjo.

Buvome įpratę, kad po 1945 metų politiniu požiūriu pasaulis pasidalijo į dvi stovyklas. Bet 1989 metais beveik visur žlugus komunistiniams režimams (išimtis – Kinija, keistai derinanti autoritarinį komunizmą su rinkos politika), to nebeliko. Per keletą mėnesių pasikeitė atrodęs nekintamas politinis peizažas. Naujos „pereinamosios" ekonomikos šalys, tokios kaip Ukraina, Bulgarija, Estija, patyrė perversmą ir nežinią, ir niekam neaišku, kas bus toliau, bet grįžimas į neseną praeitį neįsivaizduojamas.

Visuomenės gyvenimą drumstė dideli, nors ir su pertrūkiais vykstantys maištai Didžiojoje Britanijoje – Londone, Liverpulyje, Birmingeme, Bredforde ir Bristolyje ir nusidriekę netgi į High Wycombe priemiestį. Panašios riaušės kilo netoli Paryžiaus ir Los Andželo. Ne tokios dramatiškos, bet, ko gero, tokios pat nerimą keliančios permainos palietė ir asmeninius santykius, ėmė kisti šeimos formos (tai,

ką sociologai mėgsta vadinti „alternatyviomis šeimomis", apima gėjų ir lesbiečių santykius, gyvenimą nesusituokus bei pakartotines santuokas), sąlygoja tėvų rūpestį, ką daryti, kad jų palikuonys (ir vis dažniau povaikiai) gerai jaustųsi. Moralės sergėtojai galėtų raginti grįžti prie pamatinių gyvenimo vertybių, bet mažai kas mano, kad normų nepaisymą, būdingą miestietiškai gyvensenai, būtų lengva sustabdyti arba kad įmanoma atgaivinti santuoką „iki mirtis išskirs", kai vaikus reikėjo tiesiog „užauginti".

Visai nesunku pripažinti, kad esama sumaišties, kadangi apie tai kasdien sužinome iš žiniasklaidos, kurios gausu kaip niekada anksčiau ir ji visiems prieinama. Kasdien iš televizijos sužinome apie politinius svyravimus, apie ekonomikos problemas ir apie nerimą keliančius socialinius klausimus. Kadangi kiekvienuose namuose yra televizorius, radijas, laikraščiai, žurnalai ir įvairių reklaminių lankstinukų, nenuostabu, kad žmonės gali pritarti nuomonei, jog viskas radikaliai ir vis sparčiau keičiasi. Šių pokyčių reikšmė, žinoma, yra karštų diskusijų objektas, bet dėl kaitos masto ir tempo ginčų nekyla.

Tai, kad žmonės apie šias ir kitas permainas sužino daugiausia iš žiniasklaidos, įspėja apie tai, kad svarbiausia poslinkių savybė yra informacija ir technologijos, kuriomis ji tvarkoma, apdorojama ir keičiama. Atsiradus naujiems informacijos rinkimo ir perdavimo būdams – nuo nedidelių vaizdo kamerų, kurios leidžia patekti į seniau sunkiai pasiekiamas sritis, iki palydovinių ryšių, kurie gali per keletą minučių persiųsti vaizdą už tūkstančių mylių – iš esmės pasikeitė ir visuomenės informavimo priemonės. Visas pasaulis galėjo stebėti, kaip griuvo Berlyno siena, kaip Borisas Jelcinas atrėmė bandymą įvykdyti perversmą Maskvoje ir kaip suskilo buvusi Jugoslavija. Milžiniška simbolinės aplinkos – knygų, pamfletų, radijo, televizijos, video ir interneto – plėtra taip pat reiškia, kad informacija apie tokius dalykus kaip seksualiniai santykiai, jų teikiami malonumai ir problemos (pradedant tinkama elgsena, baigiant AIDS epidemija), yra vis lengviau prieinama ir neišvengiamai veikia mūsų sąmonę.

Tačiau šių pokyčių kontekste informacija yra svarbi ne tik tuo, kad auditorija gauna daugiau informacijos. Pavyzdžiui, daugybė naujų profesijų šiandien yra, galima sakyti, prisotintos informacijos, reikalaujančios ne fizinės jėgos, bet iškalbos, rašymo ir vadovavimo įgūdžių – tatai parodo skaudus minėtas pavyzdys angliakasių, dabar įdarbintų rekonstruotų anglies kasyklų gidais pramonės muziejuose, panašiuose į Beamisho muziejų Durhamo grafystėje. Be to, daug kas supranta, kad ir informacinės technologijos yra neatsiejamos nuo pačios suirutės: fabrikų kompiuterizacija reiškia, kad negalima tikėtis daugiau darbo vietų, kadangi ateityje labiau reikės darbo su kompiuterizuota įranga įgūdžių. Maža to, kompiuterizacija spartina pokyčius, vykstančius čia ir dabar, ir žada nuolatinės kaitos ir prisitaikymo perspektyvą. Telekomunikacijų plėtra visame pasaulyje reiškia ne tik

tai, kad lengva palaikyti ryšius ir susisiekti su beveik bet kuriame pasaulio kampelyje esančiais draugais, jeigu jie yra šalia telefono, bet ir tai, kad ekonominės bei politinės strategijos gali ir išties turi būti pradedamos ir plėtojamos, atsižvelgiant į globalius veiksnius.

Kebloka įvertinti, kiek informacija ir informacinės technologijos lemia arba yra susijusios su vykstančiais milžiniškais pokyčiais, bet niekas neprieštarauja, kad permainos yra giliai įsišaknijusios, kaita vyksta daugelyje sričių ir vis spartėja, kad informacija yra neatskiriama šių procesų dalis.

Netrūksta pastangų suprasti svarbiausias šių pokyčių formas, su kai kuriomis iš jų mes jau susidūrėme, o kitas aptarsime tolesniuose skyriuose. Kai kurių mokslininkų nuomone, gyvename pereinamuoju iš *industrinės* į *poindustrinę* visuomenę tarpsniu, o Danielis Bellas ir kiti autoriai teigia, kad tai turi daug bendra su perėjimu nuo gamybos prie paslaugų visuomenės; kiti, pavyzdžiui, Zygmuntas Baumanas, tai vadina perėjimu iš *moderniojo* į *postmodernųjį* pasaulį; pasak Scotto Lasho ir Johno Urry'io (1987), tai yra žingsnis iš *organizuoto* į *dezorganizuotą* kapitalizmą; o Franciso Fukuyama'os (1992) nuomone, tai yra ne kas kita kaip „istorijos pabaiga", *rinkos ekonomikos* pergalė prieš nepasitvirtinusį *kolektyvistinį* eksperimentą. Visi šie mokslininkai stengiasi paaiškinti iš esmės tuos pačius reiškinius, tik pabrėždami skirtingus dalykus ir, žinoma, nepaprastai skirtingai interpretuodami jų reikšmę.

Šiame skyriuje norėčiau atskirai paminėti tuos teoretikus, kuriuos bent jau analizės sumetimais būtų galima suskirstyti į dvi tarpusavyje susijusias grupes; pirmoji siūlo dabar vykstančius pokyčius vertinti kaip perėjimą iš *fordizmo* eros į *pofordizmą*, o kiti teigia, kad paliekame *masinės gamybos* epochą ir įžengiame į laikotarpį, kuriame dominuoja *lanksčioji specializacija*. Šie požiūriai, mano galva, yra vieni tų, kurie sistemiškiausiai ir svariausiai paaiškina dabartinius socialinius, ekonominius ir politinius pokyčius.

Šios mokyklos laikosi skirtingų požiūrių, kuriuos, nenutoldamas nuo savo analizės schemos, pabandysiu bent iš dalies atskleisti. Aptardamas tariamą perėjimą iš fordizmo į pofordizmą, norėčiau apsistoti prie teorijos, vadinamos reguliavimo mokykla. Jos pradininkai yra ekonomistai Alainas Lipietzas (1987), Michelis Aglietta (1979, 1998) ir Robertas Boyeras (1990). Šiai mokyklai aš dar priskirsiu ir kelis nepriklausomus analitikus, pirmiausia Davidą Harvey (1989b) ir Scottą Lashą bei Johną Urry (1987, 1994), kurių nuomonės svarbesniais kaitos klausimais, atrodo, dažnai sutampa. Kalbėdamas apie lanksčiąją specializaciją pabrėžiančius teoretikus, daugiausia dėmesio skirsiu reikšmingiausiai publikacijai – Michaelio Piore'o ir Charleso Sabelio *The Second Industrial Divide*, 1984 („Antroji industrijos takoskyra").

Viename skyriuje atskleisti visų šių teorijų gelmę, nesutarimus ir skirtingumus yra pernelyg sunkus uždavinys, todėl teks supaprastintai paaiškinti tai, ką norėtųsi apžvelgti išsamiai. Diskutuodamas ypatingą dėmesį skirsiu informacijos vaidmeniui ir reikšmei. Taip elgiuosi ne tik todėl, kad informacija yra mano knygos tema, ir ne todėl, kad kaip pamatysime, informacija yra visų šių aiškinimų apie spėjamą pasikeitimą centre, bet taip pat ir dėl to, kad tai leis geriau suprasti ir įvertinti informacijos svarbą bei konkrečias formas dabartinėje epochoje.

REGULIAVIMO MOKYKLOS TEORIJA

Reguliavimo mokyklos teorijos pradžia siejama su grupe prancūzų intelektualų, kuriems, ypač iš pradžių, didelę įtaką darė Marxo ekonominė teorija, nors vieni autoriai, pavyzdžiui, Michelis Aglietta, netrukus atsiribojo nuo šios tradicijos, o kiti, tokie kaip Alainas Lipietzas, vis labiau gilinosi į ekologinių sąjūdžių keliamas problemas. Vis dėlto reguliavimo mokyklos teorija išlaikė vieną bent jau su kai kuriomis marksistinėmis tradicijomis susijusį bruožą – holistinį socialinių santykių aiškinimą ir bandymą užčiuopti konkrečių laikotarpių bendruosius bruožus. Ji taip pat pabrėžia įvairių aspektų *tarpusavio sąsajas*, dėl kurių visuomenė egzistuoja. Šiems teoretikams nepriimtina, gilinantis į kaitos esmę, viską sieti tik su, tarkime, naujomis technologijomis darbe ir namuose. Greičiausiai tai reiškia ne pastarųjų ignoravimą, bet naujųjų technologijų siejimą su keletu tarpusavyje susijusių elementų, tokių kaip valstybės vaidmuo, klasinė sudėtis, korporacijų vaidmens didėjimas, vartojimo modeliai, pakitę lyčių santykiai ir kitos veikiančios sistemos ypatybės.

Reguliavimo mokykla kelia fundamentalų klausimą: kaip kapitalizmas užsitikrina savo buvimą. Kaip sistema, kurios pagrindas yra pelnas ir nuolatinis kapitalo plėtimas, gali tapti stabili? Arba, suformulavus tai reguliavimo teorijos atstovams priimtinesnėmis sąvokomis, kaip yra užtikrinamas *kapitalistinis kaupimas*. Žinoma, galima ginčytis, kad bet kuri sistema, kurios būvis yra nuolatinis judėjimas (o kapitalizmas nepaneigiamai yra būtent tokia sistema), iš prigimties yra nestabili, todėl reguliavimo mokyklos pastangos rasti stabilumo pagrindus kintančioje ekonomikoje yra šiek tiek keistokos (Sayer ir Walker, 1992). Reguliavimo mokyklos atstovai pripažįsta, kad nestabilumas yra neatsiejama kapitalistinių santykių dalis, sutikdami, kad darbdaviai visuomet nori iš darbuotojų daugiau, negu pastarieji pasirengę duoti, kad konkurencija tarp firmų reiškia, jog yra nuolatinis naujovių poreikis, kad korporacinių bendrovių susiliejimas yra neatskiriama ekonominio gyvenimo dalis. Bet jiems taip pat neduoda ramybės klausimas, kaip, nepaisant šių įtampų, kapitalizmui pavyksta išlikti. Kitais žodžiais tariant, regulia-

vimo mokykla siekia įvardyti, kokiais būdais yra įveikiamas ir suvaldomas nestabilumas ir kaip, vykstant kaitai, užtikrinamas nepertraukiamumas. Pagal tai, kokiu mastu jie imasi nagrinėti šį klausimą, galima manyti, kad jie bando pateikti alternatyvą neoklasikinėms ekonomikos pusiausvyros teorijoms.[1]

Reguliavimo mokyklos atstovai siekia išnagrinėti bet kuriuo metu vyraujantį *kaupimo režimą*. Taip jie ketina įvardyti vyraujantį gamybos organizavimą, pajamų paskirstymo būdus, kaip grupuojami skirtingi ekonomikos sektoriai ir kaip organizuojamas vartojimas. Jie taip pat stengiasi paaiškinti *reguliavimo būdą*, kuris reiškia „normas, įpročius, dėsningumus, reguliavimo tinklus ir pan., užtikrinančius [kaupimo] proceso vienovę“ (Lipietz, 1986, p. 19). Pastarasis, susijęs su tuo, ką būtų galima pavadinti „žaidimo taisyklėmis“, skatina toliau svarstyti būdus, kuriais pasiekiama socialinė kontrolė – nuo teisinių įstatymų iki švietimo strategijų.

Reguliavimo mokyklos šalininkai siekia išanalizuoti santykį tarp kaupimo režimo ir jo reguliavimo būdo, nors praktiškai daugiausia tyrė kaupimo būdus. Jie teigia, kad krizės, kurios mums visiems yra daugmaž žinomas dalykas (nuosmukis, nedarbas, bankrotai, sutrikęs darbas ir pan.) per paskutinius maždaug penkiolika metų yra įveikiamos, nes įsigali naujas kaupimo režimas, kuris turi pakeisti senąjį, per visą pastarąjį pokarinį laikotarpį garantavusį stabilumą. Norima pasakyti, kad fordistinis kaupimo režimas, vyravęs nuo 1945 metų iki aštuntojo dešimtmečio vidurio, pasidarė netvarus ir dabar neryžtingai, gerokai apiręs užleidžia vietą pofordistiniam režimui, kuris tikriausiai padės kapitalizmui vėl suklestėti.

Toliau mano dėmesys kryps į fordistinio ir pofordistinio kaupimo režimų sugretinimą. Neišvengimai dėl to teks mažiau dėmesio skirti reguliavimo būdams, ir skaitytojai tai turi žinoti (Hirsch, 1991). O skaitydami apie pastangas sukurti pofordistinį režimą devintajame dešimtmetyje jie galėtų prisiminti tuo metu Didžiojoje Britanijoje pradėtus taikyti kontrolės mechanizmus, ryžtingą ponios Thatcher (ėjusios Premjerės pareigas nuo 1979 metų iki 1991 metų) kritiką leiboristų judėjimo atžvilgiu, radikalius mokyklų ir aukštojo mokslo struktūrų bei mokymo programų pakeitimus, vietos valdymo reorganizavimą (Gamble, 1988; Kavanagh, 1990).

---

[1] Reguliavimo mokyklos teoriją, tiek, kiek ji yra susijusi su šia problematika, galima laikyti kritine kapitalizmo teorija, nemažą dalį sąvokų bei įžvalgų perėmusia iš marksistinių veikalų ir gana tiksliai atitinkančia konservatyvią schemą. Galų gale ar siekimas paaiškinti, kaip ir kodėl kapitalizmas nežlunga, neprilygsta marksistinės temos atmetimui, esą kapitalizmą per revoliuciją pakeis socialistinė santvarka? Iš tiesų reguliavimo mokyklos teorija yra iš dalies funkcinis aiškinimas, kai įrodinėjant, kaip palaikoma tvarka esant kapitalizmui, kažkodėl nutylimi sistemos prieštaravimai.

FORDISTINIS KAUPIMO REŽIMAS, 1945–1973 m.

Reguliavimo mokyklos teoretikai tvirtina, kad šiuos metus galima apibūdinti kaip *Fordo–Keyneso* erą, kai keletas tarpusavyje susijusių ypatybių laidavo sistemos kaip visumos pusiausvyrą. Trumpai tariant, tai buvo plėtimosi periodas išlaikant pusiausvyrą tarp masinės gamybos ir vartojimo, kai valstybės kišimasis į ekonomiką padėjo tą darną išlaikyti ir kai valdžios socialinės rūpybos politika padėjo išlaikyti taip pat ir socialinį stabilumą.

Kadangi Fordas praskynė kelią gamybos būdams, leidusiems gaminti įperkamas, masinį vartojimą skatinančias prekes ir tuo pat metu pasisakė už (palyginti) didelius atlyginimus, kurie taip pat skatino vartojimą, sistema buvo pavadinta jo vardu. Vis dėlto klystume teigdami, kad Fordo metodai buvo visur įdiegti (Meyer, 1981). Terminas *Fordo* veikiau reiškia, kad Fordo korporacija, ypač savo klestėjimo fazėje, kai per ją reiškėsi daugelis pagrindinių brandaus kapitalistinio verslo elementų, buvo prototipas. Kadangi Keynesas yra ekonomistas, kurio programos asocijuojasi su valstybės kišimusi į pramonės reikalus, terminą *Keyneso* reikėtų suprasti veikiau kaip paradigminį, o ne kaip reiškiantį, jog skirtingose valstybėse valdžios elgėsi vienodai.

Fordo–Keyneso era turi keletą svarbių bruožų. Iš eilės aptarsime kiekvieną.

Masinė gamyba

Masinė gamyba buvo norma. Inžinerijoje, mašinų, elektros prekių ir automobilių gamyboje svarbiausia buvo sukurti standartizuotus modelius, kuriuos būtų galima gaminami įprastu (konvejeriniu) būdu, dideliais kiekiais ir beveik nesiskiriančius vienas nuo kito (šaldytuvus, dulkių siurblius, televizorius, drabužius ir t. t.). Kadangi visi siekė rentabilumo, o tai priklausė nuo gamybos apimties, gamyklos būdavo didelės, o jose dirbdavo po kelis šimtus ir netgi tūkstančius žmonių. Pavyzdžiui, Fordo fabrike Detroite dirbo 40 000 žmonių, o Anglijos automobilių gamyklose *Cowley* Oksforde ir *Longbridge* Birmingeme XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje dirbo apie 25 000 darbininkų kiekvienoje. Iki 1963 metų Jungtinėje Karalystėje trečdalis visų privačiame gamybos sektoriuje dirbančių žmonių dirbo organizacijose, turinčiose mažiausiai 10 000 darbininkų ir tarnautojų, ir per 70 procentų žmonių dirbo kompanijose, turinčiose daugiau negu 500 dirbančiųjų (Westergaard ir Resler, 1975, p. 151–152). Taip atskiros vietovės tapo žinomos pagal tai, kas jose buvo gaminama; pavyzdžiui, Derbis žinomas geležinkelio darbais ir *Rolls-Royce* gamykla; Shottonas, Corby ir Consett – plieno liejyklomis, Koventris – automobiliais, o Birmingemas – įvairių mašinų gamyba.

Pramonės darbininkai

Visą tą laikotarpį didžiausią dirbančiųjų dalį sudarė pramonės darbininkai, kurių didžioji dalis dirbo gamyklose ir šiek tiek gavybos pramonėje. Jie jautė stirpų ryšį su savo regionu bei klase, ir tai atspindėjo jų politinės pažiūros. 1951 metais sudarę beveik 70 procentų britų darbo jėgos, praėjus dvidešimčiai metų, darbininkai vis dar sudarė beveik 60 procentų visų dirbančiųjų (Harrison, 1984, p. 381), o septintojo dešimtmečio pradžioje apie 60 procentų visų dirbančiųjų dirbo įvairiausiuose pramonės sektoriuose, 43 procentai – tik apdirbamojoje pramonėje (Gershuny ir Miles, 1983, p. 20).

Pramonėje didelė dalis darbo jėgos buvo susibūrusi į profesines sąjungas, kurias pripažino dauguma darbdavių ir kurioms buvo atstovaujama įvairiose institucijose, derinančiose darbo jėgos ir vadovybės santykius. Vietos lygmeniu tai pasireiškė kaip sutartos derybų procedūros, o aukščiausiu lygiu – tendenciją steigti korporcijas (Middlemas, 1979), kuri pasireiškė tuo, kad darbdavių atstovai, profsąjungų lyderiai ir politikai reguliariai susitikdavo aptarti visiems rūpimų klausimų. Kulminacija buvo pasiekta XX a. septintajame dešimtmetyje, kai susitikimai „prie alaus ir sumuštinių" Dauning Stryte pasidarė reguliarūs ir buvo parengta premjero ir profsąjungų lyderių socialinė sutartis.

Svarbiausia, ko gero, kad ilgiausias kapitalizmo istorijoje pakilimas reiškė nuolatinį ekonomikos augimą, o drauge ir visišką užimtumą. Išskyrus keletą regionų, nedarbas Didžiojoje Britanijoje beveik išnyko, per visą šeštąjį dešimtmetį jis tesiekė apie 2 procentus, o tai daugumai gyventojų reiškė stabilumą, užtikrintumą ir pasitikėjimą.

Masinis vartojimas

Per tuos metus įsigalėjo *masinis vartojimas*, kurį skatino (palyginti) dideli ir augantys atlyginimai, mažėjančios faktinės išlaidos plataus vartojimo prekėms,[2] visiškas užimtumas ir spartus pirkimo išsimokėtinai[3] populiarėjimas bei kredito paslaugos ir, žinoma, reklamos, mados, televizijos ir joms giminingų demonstravimo ir įtikinėjimo formų plėtra.

[2] Arthuras Marwickas (1982) įrodo, kad nuo 1955 iki 1969 metų vidutinis savaitės darbo užmokestis išaugo 130 procentų; per tą patį laikotarpį mažmeninių prekių kainos išaugo tik 63 procentais. Maža to, nors maisto ir kitų būtino vartojimo prekių kainos nuolat didėjo, daugelis plataus vartojimo prekių, tokių kaip automobiliai, televizoriai ir skalbiamosios mašinos, faktiškai kainuoja mažiau (p. 118; plg. Morgan, 1990, p. 506).

[3] Ericas Hobsbawmas (1968) pastebi, kad 1957 metais Didžiosios Britanijos gyventojai buvo įsiskolinę 369 milijonų svarų, o 1964 metais ši suma siekė apie 900 milijonų svarų, t. y. padidėjo beveik 250 procentų (p. 225).

Po 1945 metų žmonėms pasidarė prieinamos ligi tol sunkiai įsivaizduotos prekės – nuo kosmetikos ir asmens higienai skirtų gaminių, stilingos ir madingos aprangos, dulkių siurblių, kilimų, šaldytuvų, radijo imtuvų ir televizorių iki automobilių. 1970 metais devyni iš dešimties namų turėjo televizorius, septyni iš dešimties – šaldytuvus ir daugiau kaip šeši iš dešimties – skalbykles, o turinčiųjų nuosavus automobilius skaičius nuo 2,3 milijono 1950 metais išaugo iki 11,8 milijono 1970 metais, taigi daugiau kaip pusė šalies namų ūkių turėjo automobilius (Central Statistical Office, 1983, 15.4 lentelė).

Masinis vartojimas pirmiausia rėmėsi tuo, kad darbininkai galėjo įsigyti tai, kas siūloma, nes būtent jie, būdami gyventojų dauguma, sudarė ir didžiausią vartotojų grupę. Jie paliudijo tuometinio premjero Haroldo Macmillano šūkį, kad žmonės „niekada taip gerai negyveno“. Iš tiesų ne, nes didžioji gyventojų dalis paprasčiausiai negalėjo įpirkti plataus vartojimo prekių (išskyrus „alų ir tabaką“).

Maža to, išaugęs vartojimas pasidarė nenutrūkstamos ir stabilios masinės gamybos ašimi. Šiuo laikotarpiu masinis vartojimas buvo svarbiausia gamybos plėtros sąlyga, savo ruožtu garantavusi visišką užimtumą. Fordizmo eroje ekonomikos klestėjimą vis labiau sąlygojo intensyvi prekyba (o tęsiant toliau – skolinimasis bei kredito sąlygos), ypač automobilių ir buities prietaisais bei kitomis prekėmis. Vartoti tapo būtina.

Lemiamos reikšmės turėjo pasiekta dermė tarp masinio vartojimo ir masinės gamybos. Siekiant užsitikrinti abiejų procesų nepertraukiamumą, buvo sukurta ištisa rinkodaros ir dizaino sistema – kasmet keitėsi automobilių modeliai, augo reklamos pramonė, kitaip buvo išdėstomos prekės parduotuvėse, pardavimų sutartys, pirkimo lengvatos – bet, žinoma, svarbiausia reikėjo užtikrinti visišką užimtumą ir nuolatinį pajamų didėjimą. Kol vartojimo poreikis buvo didelis (ir valstybė dažnai įsikišdavo, kad tai užtikrintų), tol ekonomika galėjo gyvuoti.

Nacionalinė valstybė ir nacionalinės oligopolijos

Per visą šį laikotarpį ekonominė veikla buvo lokalizuota nacionalinėje valstybėje, o jos sektoriuose paprastai dominavo nacionalinės oligopolijos. Paprastai bet kurioje srityje, nesvarbu – elektronikos, aprangos, mažmeninės prekybos arba mašinų gamybos, galima rasti tris keturias dominuojančias bendroves. 1963 metais Didžiojoje Britanijoje penkių pirmaujančių verslo bendrovių produkcija sudarė beveik 60 procentų visų pardavimų bet kurioje prekybos srityje (Westergaard ir Resler, 1975, p. 152). Dar labiau apibendrinus, šimto geriausių bendrovių produkcija 1960 metais sudarė trečdalį visos Britanijos pramonės produkcijos, ir tai reiškė didelių korporacijų galią. Vietinės kompanijos turėjo didelę įtaką vidaus rinkai: 1968 metais 87 procentai pramonės produkcijos buvo britiška.

Dabar galime suprasti, kad Didžiojoje Britanijoje pramonės padėtis buvo palyginti patogi. Ji kontroliavo beveik visą vidaus rinką, turėjo nedaug konkurentų, dalyvavo augančiose ir saugiose rinkose ir vis labiau integravosi vertikaliai ir horizontaliai, taigi galėjo maksimaliai kontroliuoti ir koordinuoti savo interesus.

Planavimas

Britų ekonomikos pamatus dar labiau stiprino planavimo reikšmės supratimas ir pripažinimas (Addison, 1975). Tai pasireiškė ne tik tuo, kad buvo sukurta valstybės socialinės gerovės sistema, bet ir sutarimu dėl teisėto valstybės dalyvavimo ekonomikoje (keinsizmas). Pažymėtina, pavyzdžiui, kad po Antrojo pasaulinio karo didžioji dalis energijos tiekimo bei komunikacijų buvo nacionalizuota, ir tik plieno pramonė XX a. šeštajame dešimtmetyje buvo denacionalizuota konservatorių. Dėl anglies, dujų, elektros pramonės ginčų tarp partijų nekilo. Reguliavimo mokyklos teoretikų nuomone, toks sutarimas skatino daugelio gyvenimo sričių planavimą ir palankiai nuteikė daugumą žmonių, kurie manė, kad valstybės remiamas švietimas ir sveikatos apsauga jiems ypač naudingi. Tai padėjo išlaikyti fordistinės sistemos stabilumą.

Šis fordistinio kaupimo apibūdinimas apima daug bendrųjų dėsnių, kurių daugumai kritikai prieštarautų. Pavyzdžiui, vaizduojant pokarį Didžiojoje Britanijoje kaip stabilumo ir klestėjimo metą, nepakankamai įvertinama, kaip sunku buvo pašalinti skurdo, konfliktų ir ekonominio neužtikrintumo padarinius. Daugeliui menančių šeštąjį ir septintąjį dešimtmečius gali atrodyti keista, kad šis laikotarpis apibūdinamas kaip era, kai buvo atšaukti draudimai teikti kreditus, arba kaip laiką, kai Didžiosios Britanijos pramonė buvo apsaugota nuo užsienio konkurencijos. Fordizmo analitikai pernelyg lengvai daro išvadas apie specifinę Šiaurės Amerikos ir Vakarų Europos pokarinės raidos patirtį. Galima ginčytis, kaip tai pritaikyti, tarkime, Malaizijai, Japonijai ar Italijai ir Graikijai. Klausimų kelia periodizacija – kokios fordizmo epochos ribos? Kaip jau minėjome, Henry Fordas įsteigė savo fabrikus XX a. antrajame dešimtmetyje, ir verta prisiminti, kad sąvoką sugalvojo marksistas Antonio Gramsci savo esė, parašytoje ketvirtojo dešimtmečio pradžioje (Gramsci, 1971, p. 277–318). Paprastai įrodinėjama, kad Didžioji Britanija atsiliko nuo pirmaujančios fordistinės šalies – Jungtinių Amerikos Valstijų, bet fiksuojamos datos iš tiesų yra gana mįslingos (kodėl nuo 1945 metų?), kaip ir pavadinimas, primetamas valstybėms, kuriose valdžios kišimosi formos ryškiai skiriasi (palyginkime, pavyzdžiui, į nesikišimo politiką besiorientuojančias Jungtines Valstijas ir Didžiąją Britaniją).

Toliau pateiksiu daugiau kritinių pastabų apie reguliavimo mokyklos modelį, o aiškinantis fordistinio kaupimo režimo apibūdinimą pravartu prisiminti pa-

grindines socialines ir ekonomines tendencijas bei įvykius XX a. aštuntajame dešimtmetyje. Būtent staigios recesijos ir šoko, kurį sukėlė milžiniškas naftos kainų kilimas 1973 metais, laikotarpiu pradėta suprasti, kad vykstantys pokyčiai reiškia, jog fordistinis režimas nebegali išsilaikyti. Taip gimė pofordizmas, kurio požymiai buvo tendencijos, pakirtusios fordizmą. Šių permainų epicentras buvo informacijos naudojimas, saugojimas ir poveikis jai.

GLOBALIZACIJA

Vienas svarbiausių fordizmo žlugimą nulėmusių veiksnių, kuris dažnai laikomas pofordizmo eros bruožu, yra globalizacija. Nesuklysime sakydami, kad pastaraisiais metais šį terminą vartoja ne tik socialiniai mokslininkai, bet ir politikai bei verslo lyderiai, kuriems svarbu valdyti kaitos procesus (Held ir kt., 1999). Tai ilgą laiką rutuliojęsis, nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vis stiprėjantis ir toli gražu neblėstantis reiškinys. Globalizacijos terminas reiškia *ne tik* internacionalizaciją, t. y. didesnę sąveiką tarp autonomiškų nacionalinių valstybių. Globalizacija reiškia daug daugiau – tai, kad visame pasaulyje stiprėjant socialinei ir ekonominei integracijai, stiprėja ir žmonių ryšiai. Paprastai globalizacija pirmiausia siejama su ekonomika – kaip rinkų, valiutų, korporacinių organizacijų jungimasis. Žinoma, globalizacija reškia tai – bet taip pat ir socialinį, kultūrinį bei politinį būvį, kurio akivaizdžiais požymiais galima laikyti, pavyzdžiui, staiga labai padidėjusią migraciją, turizmą, hibridines muzikos formas ir išaugusį susidomėjimą globaliomis politinėmis strategijomis, šitaip rengiantis netikėtiems ir sudėtingiems šiuolaikinio gyvenimo iššūkiams.

Globalizacijai kelią praskynęs kapitalizmas įrodė esąs nepaprastai sėkminga socialinė forma: jis apėmė visą žemės rutulį ir įsiskverbė į privačias gyvenimo sritis. Šiuolaikinis kapitalizmas vienu metu yra ir tarptautinis (bei sparčiai besiplečiantis į ligi šiol izoliuotas zonas, tokias kaip buvusioji Sovietų sąjunga ir Kinija), ir nesunkiai besiskverbiantis į tokias sritis kaip vaikų priežiūra, asmens higiena, aprūpinimas kasdieniais maisto produktais. Taip kapitalizmas visą pasaulį įtraukė į santykių tinklus, ir, pavyzdžiui, kavą galime gauti iš vieno pasaulio krašto, vynus – iš kito, televiziją žiūrėti vieno regiono, o drabužius vilkėti pagamintus kitame. Taip yra dėl visą žemės rutulį sujungusių tarpusavio ryšių. Kitaip tariant, pasaulis yra kontekstas, kuriame mezgasi tarpusavio ryšiai, nesvarbu, kur gyventume ir koks tas gyvenimas būtų privatus.

Be to, lemiamos reikšmės globalizacijai turi tarptautinių korporacijų (TK) plėtra, kuri iš esmės paklojo pamatus šiam reiškiniui. Žinoma, TK yra beveik viso XX amžiaus ypatybė, pavyzdžiui, Fordo kompanija *Motor* jau ir prieš Antrąjį pa-

saulinį karą buvo tarptautinė. Tačiau svarbu suprasti, kad pastaraisiais dešimtmečiais tarptautinės korporacijos auga ir plečiasi ypač sparčiai. Šiandien yra daugiau nei 50 000 tarptautinių korporacijų. Pavyzdžiui, 1950 metais tik trys iš 300 didžiausių TK turėjo filialus daugiau nei dvidešimtyje šalių, tačiau apie 1975 metus jų turėjo vien keturiasdešimt keturios amerikietiškos TK. 1950 metais dauguma JAV TK turėjo filialus mažiau negu šešiose šalyse; apie 1975 metus tokiu siauru mastu veikė tik devynios (Dicken, 1992, p. 50).

TK dydį ir mastą sunku suvokti, bet šis bei tas paaiškėja iš nuorodos, kad palyginus valstybių ir korporacijų turtus, pusę iš šimto stambiausiųjų gali sudaryti TK. Finansiniu požiūriu faktiškai tik pora tuzinų valstybių yra stipresnės negu stambiausios TK. Tokios tarptautinės korporacijos kaip *General Motors* (1992 metais pajamos buvo 133 milijardai dolerių), IBM (56 milijardai), *Shell* (99 milijardai) ir *General Electric* (62 milijardai) iš tiesų „pasaulio ekonomikoje yra įtakingiausios ir dominuojančios jėgos“ (Dicken, 1992, p. 49) ir sudaro 25 procentus visos pasaulio produkcijos (Held ir kt., 1999, p. 282). Didžiausioms TK bet kuriame sektoriuje tenka liūto dalis, nes jos be galo koncentruotos. Pavyzdžiui, Peteris Dickenas (1992) mini „milijardo dolerių klubą“, į kurį įeina tik 600 TK, kurios pasaulio rinkai tiekia daugiau kaip 20 procentų visos pramonės ir žemės ūkio produkcijos, bet tarp šių milžinų „vos septyniasdešimt keturioms tenka penkiasdešimt procentų visų pardavimų“ (p. 49).

Globalizacija, sukonstruota ir įgyvendinta (jei nekontroliuojama) tarptautinių korporacijų, turi keletą svarbių bruožų. Paminėsime ryškiausius jų.

Rinkos globalizacija

Tai reiškia, kad pagrindiniai korporacijų šulai dabar vadovaujasi prielaida, kad jų rinkos yra pasaulinės ir atviros visiems ekonominiams dariniams, turintiems išteklių ir noro jose dalyvauti. Žinoma, netgi šiomis dienomis grynai globalia strategija remiasi nedaugelis TK – Dickenas (1992) įvertino, kad vos 4–5% TK veikia tokiu principu, – bet jos neabejotinai juda būtent šia linkme.

Globalizacija reiškia, kad šiandieninės rinkos yra didesnės, palyginti su ankstesnėmis, ir kad vis dažniau jos yra skirtos tik siauram ratui tų, kurie turi milžiniškus išteklius, būtinus norint dalyvauti pasaulinio masto procesuose. Vis dėlto paradoksalu, kad svarbiausiais atžvilgiais rinkos *konkuruoja nuožmiau* negu anksčiau būtent todėl, kad yra užvaldytos milžiniškų korporacijų, kurių ištekliai yra pasaulinio masto. Kažkada nacionalinėje rinkoje galėjo dominuoti vietos oligopolija, bet ilgainiui vis dažniau į nacionalines rinkas įsibraudavo nevietiniai žaidėjai (o vietinės energetinės korporacijos, žinoma, pačios stengėsi palikti savo gimtinę ir atakuoti kitas rinkas). Dalyvaudami pasaulinėje rinkoje naujieji varžovai yra ir didesni, ir labiau pažeidžiami negu ligi tol. Pasižvalgykime ir pamatysime

šio proceso įrodymų; pavyzdžiui, automobilių pramonė dabar yra valdoma pasauliniu mastu, transporto priemonės pardavinėjamos visame pasaulyje, tai reiškia, kad kadaise buvę nacionaliniai lyderiai nebegali jaustis saugūs; ši ypatybė išryškėjo 1994 metais, kai paskutinio britų automobilių gamintojo *Rover* kontrolinį akcijų paketą perpirko *BMW* (nors *Honda* jau valdė 20 procentų „britiškų" įmonių). Beveik tokios pat ypatybės būdingos naftos chemijos, farmacijos, kompiuterių, telekomunikacijų įrangos ir buitinės elektronikos pramonėms. Faktiškai mūsų laikais rinka globalėja.

Pasaulio rinką apytiksliai galima padalyti į tris pagrindinius segmentus – Šiaurės Amerikos, Europos ir Tolimųjų Rytų – nes kiti regionai siūlo palyginti menkas iš investuoticijų gaunamo pelno perspektyvas, ir, žinoma, pagrindinės TK plačiai veikia visuose trijuose regionuose. Šis skirstymas primena mums, kad rinkos globalizacija reiškia ir kai ką kita. Čia turiu galvoje per šiek tiek trumpesnį nei ketvirtį amžiaus atsiradusią tipišką globalią korporaciją – Japonijos konglomeratus, kurie dažnai prisipažįsta neturį nacionalinių šaknų (kitaip negu šalyse, kuriose jie investuoja). Tokios korporacijos kaip *Hitachi* (1992 metais jos pajamos siekė 61,5 milijardus dolerių), *Matsushita* (57 milijardai), *Toyota* (79 milijardai) ir *Sony* (31,5 milijardų), turi aiškias globalias strategijas savo produkcijai. Metams bėgant paaiškėjo, kad automobilių, buitinės elektronikos ir visai neseniai informacijos technologijų srityse šios strategijos buvo itin sėkmingos. Tuo pat metu jos prisidėjo prie Vakaruose įsitvirtinusių korporacijų restruktūrizacijos. Japonų iššūkis sudrebino tai, kas bent jau kurį laiką buvo palyginti nusistovėjusi ekonominė tvarka – automobilių, biuro įrangos, televizorių, vaizdo aparatūros arba kompiuterių gamybą.

Gamybos globalizacija

Matyti, kad labiau įsitraukdamos į globalias rinkas korporacijos turi planuoti ir organizuoti savo darbą pasauliniu mastu. Pagrindinis tokio pokyčio ypatumas yra globalios gamybos strategijos, todėl, pavyzdžiui, TK neretai planuoja savo centrą įkurdinti Niujorke, dizaino paslaugas – Virdžinijoje ir gamybą – Tolimuosiuose Rytuose, o iš biuro Londone koordinuoti realizavimo kampanijas. Nepalenkiama globalizacijos logika verčia TK kurti strategijas, kurios garantuotų maksimalų pelną.

Ši aplinkybė iškelia informacijos problemas, kadangi organizuoti rinkos strategijas ir pasaulinio masto gamybą įmanoma tik pasitelkiant sudėtingas informacines paslaugas. Apie pastarąsias vėliau daugiau pakalbėsiu, o čia galima pastebėti, kad gamybos globalizacija taip pat skatina atsirasti tai, ką Dickenas (1992) vadina „apytaka", kuri „susieja įvairias gamybos sistemos dalis" (p. 5). Tai reiškia, kad esminė gamybos globalizacijos sąlyga yra *globalizuotos informacinės paslaugos*, tokios kaip reklama, bankininkystė, draudimas ir konsultavimas, kurios

sudaro „atsirandančią globalią infrastruktūrą" (Dicken, 1992, p. 5). Pavyzdžiui, *American Express, Citicorp, Bankamerica, Lloyds* ir *Merrill Lynch*, aptarnaujančios analogiškos struktūros ir orientacijos korporacines pramonės įmones, taip pat išsidėsčiusios po visą pasaulį.

Finansų globalizacija

Vienas svarbiausių globalizacijos aspektų yra pasaulinių informacijos paslaugų, tokių kaip bankai, plėtra. Čia kalbama ir apie finansų globalizaciją, ir apie šį tą daugiau: būtent vis labiau *integruotos globalios finansų rinkos* formavimąsi. Sudėtingos IT sistemos ir fondų biržų valstybinio reguliavimo bei valiutos kontrolės panaikinimas lėmė, kad dabar galima apskritą parą gauti su pinigais susijusią informaciją, visą parą prekiauti akcijomis, vertybiniais popieriais, obligacijomis ir valiuta. Dėl šių pokyčių nepaprastai išaugo ir paspartėjo tarptautiniai finansiniai sandoriai, o kartu labai padidėjo bet kurios nacionalinės ekonomikos pažeidžiamumas ir priklausomybė nuo pinigų rinkų.

Stulbina šių informacijos srautų mastas ir greitis. Antai Willis Huttonas (1994) pastebi, kad užsienio valiutos apyvarta dabar užgožia nacionalinių ekonomikų dydį, ir dėl to prekybos srautai (tradicinis nacionalinės ekonomikos veikimo įvertinimo metodas pagal importo ir eksporto lygį) atrodo palyginti nedideli. Taigi „bendras pasaulinės prekybos lygis 1993 metais sudaro du trečdalius JAV BVP; apyvarta užsienio valiutų rinkose – paliekant nuošalyje obligacijų ir paprastųjų akcijų rinkas – pasiekia tą pačią sumą greičiau nei per dvi savaites" (p. 13). Atsižvelgdamas į istorinę perspektyvą, Joyce Kolko (1988) XX a. antrojoje pusėje pastebi eksponentinį prekybos užsienio valiuta augimą. 1993 m. liepos 26 d. žurnalas *Fortune* pranešė, kad pinigų srautai per JAV atsiskaitymų rūmų tarpbankinių atsiskaitymų sistemą vidutiniškai siekia 850 milijardų arba daugiau dolerių per dieną, o kartais viršija vieną trilijoną dolerių (p. 26). Iki 2000 metų šis skaičius padidėjo iki 1,5 trilijono per dieną. Tai suma, sunkiai suvokiama daugeliui žmonių.

Komunikacijų globalizacija

Dar vienas su kitomis to paties proceso ypatybėmis glaudžiai susijęs globalizacijos aspektas yra visą pasaulį apraizgančių komunikacijų tinklų plitimas. Suprantama, kad yra technologinis aspektas – palydovų sistemos, telekomunikacijų galimybės ir pan., – prie kurio aš grįšiu, tačiau čia norėčiau atkreipti dėmesį į ankstesniuose dviejuose skyriuose aptartą reiškinį: *simbolinę aplinką*, kuri apima visą pasaulį ir kurią iš esmės organizuoja žiniasklaidos TK.

Tai sukelia daug svarbių socialinių ir kultūrinių padarinių, bet čia pabrėžiu tik informacijos sritį, kuri teikia žmonėms bendrus vaizdinius ir idėjas. Pavyz-

džiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose sukurti filmai rodomi visame pasaulyje ir visur sutraukia daugiausiai žiūrovų. Visais laikais pasaulyje dvidešimt didžiausią pasisekimą turėjusių filmų yra sukurti Amerikoje, tarp jų – „Titanikas“ (1997), „Žvaigždžių karai“ (1999) ir „Juros periodo parkas“(1993), taip pat „Forestas Gampas“ (1994), „Vyrai juodais drabužiais“ (1997), „Aladinas“ (1992) ir „Indiana Džonsas ir paskutinis kryžiaus žygis“ (1989). Visi jie uždirbo ne mažiau kaip 500 milijonų dolerių, o „Titaniko“ pelnas siekė 2 milijardus dolerių. Šie filmai turėjo didžiulį pasisekimą Vokietijoje, Italijoje, Prancūzijoje, Ispanijoje, Australijoje ir Jungtinėse Valstijose – galima sakyti visur, kur yra kino teatrai. Žiūrovams, kad ir kaip skirtingai reaguojantiems ir skirtingai nusiteikusiems, pateikiama bendra simbolių sritis – beveik tą patį galima pasakyti apie šiandieninius TV reginius, naujienų programas arba mados pramonę.

Nors ir labai norėtųsi patikslinti, apie kokius ryšių globalizacijos padarinius konkretiems žmonėms ir konkrečiose vietose kalbama, tačiau jų vaidmuo globaliai ekonominei sistemai labai svarbus. Vargu ar galima teigti, kad amerikietiškos televizijos „muilo operos“ perša žiūrovams jose vaizduojamus gyvenimo stilius, kad reklaminiai skelbimai sėkmingai įtikina, kad filmuose demonstruojami modeliai veikia žiūrovų troškimus arba kad iš Los Andželo ir Londono sklindanti roko muzika skatina pasaulio jaunimą vaikytis jos atlikėjų aprangos stilių arba valgyti tai, ką valgo tos muzikos atlikėjai. Be abejo, šie globalūs įvaizdžiai dažnai jungia keletą skirtingų kultūrų elementų, todėl jie nėra netikslingi. Bet tikrai neįmanoma laikyti nesvarbiu požiūrio, kad didelės dalies pasaulio ekonominių jėgų poveikis be šios simbolinės aplinkos būtų neįsivaizduojamas. Jos pačios gal ir neužtektų, bet ji yra būtina dažnam komerciniam sumanymui. Galima daryti išvadą, kad komunikacijų globalizacija vaidina palaikantį, o kartais keliantį įtampą ir netgi prieštaringą vaidmenį pasaulinėje rinkos sistemoje, kurios svarbiu poreiškiu yra ir ji pati. Vargu ar galima padaryti kokią nors kitokią išvadą, turint omenyje, kokią svarbią reikšmę dabartinėje rinkodaroje turi „prekinio ženklo įtvirtinimas“, produktų ir netgi korporacijų siejimas su vaizdiniais, kurie propaguojami pasitelkus medijas. Pagalvokime, ką reiškia simboliai *Nike, Calvin Klein* arba *Virgin.* Globali žiniasklaida gali sugadinti arba pakenkti šiems ženklams, bet neginčijama, kad be jos jie išvis negalėtų klestėti.

Informacijos infrastruktūra

Kiekvienas iš šių globalizacijos aspektų reikalauja ir prisideda prie informacijos infrastruktūros, kuri padeda dorotis su pasaulinio proceso pokyčiais ir įtampomis. Tai reiškia, kad globalizacija išaugo ir tebeauga, todėl atsirado informacijos ir jos srautų valdymo būdai. Galime įvardyti pagrindinius šios informacijos infrastruktūros elementus.

- Svarbiausi globalizacijos komponentai yra tokių paslaugų kaip bankininkystė, finansai, draudimas ir reklama plitimas pasauliniu mastu. Be šių paslaugų TK nepajėgtų funkcionuoti. Žinoma, informacija apie rinkas, klientūrą, regionus, ekonomikas, riziką, investavimo struktūras, mokesčių sistemas ir t. t. yra jų verslas, pagrindinė jų veiklos sudedamoji dalis. Šios tarnybos kaupia, generuoja bei skleidžia informaciją, kuri įgauna papildomą vertę, kai yra išanalizuojama, į ją laiku atsakoma arba ji sulyginama.
- Globalizacija reikalauja kurti ir, kur būtina, tobulinti kompiuterių ir komunikacijų technologijas. Pastaraisiais metais matėme, kaip sparčiai diegiamos ir tobulinamos informacinės technologijos, be kurių neįsivaizduojamas pasaulinio verslo koordinavimas.
- Ši informacinė infrastruktūra nulėmė tikrai nepaprastą informacijos srautų didėjimą. Pavyzdžiui, verslo žurnalas *Fortune* (1993 gruodžio 13 d., p. 37) praneša, kad tarptautinių telefono skambučių iš ir į JAV nuo 1981 m. iki 1991 m. padaugėjo 500 procentų (nuo 500 milijonų iki 2,5 milijardų). Kitur vyko pritrenkiantis finansinių srautų judėjimas tarptautiniais informacijos kanalais. Prekyba užsienio valiutomis, tiesioginio užsienio investavimo modeliai ir prekyba obligacijomis bei paprastosiomis akcijomis sparčiai plėtėsi, išryškindama finansinės informacijos srautų svarbą pasaulinėms rinkoms.

Fordizmo pabaiga?

Globalizacija reiškia, kad fordizmui darosi vis sunkiau išsilaikyti. Bet kitaip ir negali būti, nes po visą pasaulį išplitusios tarptautinės korporacijos ir nenutrūkstamas informacijos srautas gerokai pakenkė *nacionalinei valstybei,* kuri yra fordizmo organizacinė prielaida. Fordizmo ašis buvo nacionalinių valstybių suverenumas, valdžios gebėjimas kurti ir įgyvendinti politiką tam tikroje teritorijoje, santykinis vietinių bendrovių atsparumas užsienio konkurencijai ir nacionalinės korporacijos. Tačiau globalios prekybos, karštligiškų užsienio valiutos sandorių ir daugybėje pasaulio vietų išsidėsčiusių įmonių laikais šios sąlygos darosi vis retesnės.

Būtų neprotinga neigti, kad valstybė yra reikšminga daugeliu aspektų, tačiau bent jau ekonominiu požiūriu ji darosi mažiau svarbi. Tai liudija du svarbūs požymiai. Išaugus tarptautinių korporacijų reikšmei darosi sunku suprasti, kas kuriai valstybei priklauso. Kokiu mastu, pavyzdžiui, GEC arba *Hitachi* galima laikyti konkrečios valstybės nuosavybe? Paprastai panašioms korporacijoms suteikiamas nacionalinis pavadinimas, bet kai tokia didelė jų gamybos ir investicijų dalis yra užsienyje, sunkoka pasakyti, ar jos britiškos, ar japoniškos. Pavyzdžiui, XX a. aštuntajame dešimtmetyje pažangiųjų technologijų (kompiuterių, elektronikos ir t. t) ir labiausiai reklamuojamų vartojimo prekių (skustuvų, kavos, dribs-

nių ir t. t.) srityse Didžiojoje Britanijoje per 50 procentų gamybinių pajėgumų sudarė užsienio firmų filialai (Pollard, 1983). Kam – Didžiajai Britanijai, Japonijai ar Amerikai – priklauso Jungtinėje Karalystėje esančios įmonės *Nissan* (Sanderlendas), IBM (Portsmutas) arba *Gillette* (Londonas)? *Labour Research* tyrimo (1983) metu buvo nustatyta, kad 44 procentai penkiasdešimties geriausių Didžiosios Britanijos pramonės bendrovių produkcijos buvo pagaminta svetur. Tai, kad globalioms korporacijoms sunku primesti nacionalinį tapatumą, vaizdžiai iliustruoja GEC reakcija į Didžiosios Britanijos vyriausybės pastangas 1998 metais sukurti bendrą Europos oro erdvės ir gynybos bendrovę (*Euroco*). GEC atstovas siūlymą atmetė, motyvuodamas taip: „Esame tarptautinė firma, šešta tarp didžiausių JAV bendrovių. Labai nenorime būti laikomi britų bendrove, todėl apie *Euroco* negali būti kalbos“ (*Guardian*, 1998, birželio 1d.).

Tada kyla dar vienas klausimas: kam šios TK atsiskaito? Jeigu jos daugiau investuoja ne toje šalyje, kurią galima būtų laikyti jų „kilmės šalimi“, kam tada jos atsiskaito? Todėl kyla klausimas apie nuosavybę, labai miglotą dalyką, bet galime neabejoti, kad šiais globalių fondų biržų sandorių laikais TK nepriklausys jokios vienos valstybės piliečiams. Tam tikru mastu privačios korporacijos yra atsakingos pirmiausia savo akcininkams, todėl ši keleto šalių nuosavybė neišvengiamai ištrina „nacionalinio intereso“ ir konkrečių nacionalinių valstybių sukurtas strategijų sampratas.

Antra, nacionalinei valstybei, taigi ir fordistiniam režimui, kenkia įtampa, kylanti funkcionuojant globaliame ekonomikos kontekste (Sklair, 1990). Jeigu darant verslo sprendimus nacionalinių valstybių kaip investuotuotojų svarba mąžta, o TK siekia kuo didesnės savo kapitalo apyvartos visame pasaulyje, tada atskiros šalys turi patirti milžinišką spaudimą įsitraukti į globalią sistemą ir atitinkamai funkcionuoti. Niekur kitur tai nėra taip skaudžiai akivaizdu, kaip finansinių srautų srityje, kai nacionalinės valstybės būtų itin pažeidžiamos, turint omenyje pinigų cirkuliaciją ir investicijas, jeigu jų vyriausybės elgtųsi kitaip. Globalių ekonomikų skverbimasis vienų į kitas nulėmė tai, kad valstybės pačios turi taikytis ir derintis prie tarptautinių aplinkybių, ir galiausiai pavienė valstybė „supranta, kad naujo tarptautinio kapitalizmo akivaizdoje išlaikyti savo vientisumą be galo sunku“ (Scott ir Storper, 1986, p. 7).

Dauguma valstybių dabar daugiau arba mažiau godžiai siekia TK investicijų, nors būtina to sąlyga yra paklusnumas su rinka susijusiems korporacijų prioritetams (kadangi didžiausią reikšmę skiria jų interesams), ir sykiu neapsiriboja konkrečiomis teritorijomis. Taigi valstybės vyriausybės laisvę lemti krašto politiką varžo būtinybė padėti užsienio investuotojams.

Antra vertus, suvienodėjus pasaulio finansų rinkoms atskiros vyriausybės suprato, kad investuotojams ir prekeiviams pajutus svyravimus arba silpnumą, kli-

binamas jų monetarinis suverenumas; XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje tai iš dalies patyrė Didžioji Britanija, Airija, Ispanija ir kitos šalys. Tai reiškia, kad yra atimamos politinio pasirinkimo galimybės ir vyriausybių autonomija, kadangi

> anonimiškos globalios kapitalo rinkos taisyklės ir jos vertinimai, koks vyriausybinių kreditų pajėgumas ir tvarumas, yra galutinis arbitras – beje, daug svarbesnis negu nacionalinio elektorato nuomonė. Būtent jų pabūgsta tiek daug vyriausybių. Jeigu jos nepaklūsta ... politikai, kuriai pritaria rinka, jų skolos ir pinigai bus parduoti, priverčiant jas susidurti su nepageidaujamai sugriežtinta politika.
> (Hutton, 1994, p. 13)

XX a. septintojo dešimtmečio viduryje tuometinis leiboristų ministras pirmininkas Haroldas Wilsonas išreiškė nepasitenkinimą paslaptingais „Ciuricho finansų šulais", dėl kurių prekiavimo svarais sterlingais jo vyriausybė buvo priversta devalvuoti svarą ir sumažinti išlaidas. Šie atvejai dažnai minimi kaip finansininkų galios varžyti nacionalines strategijas pavyzdžiai. Taip iš tiesų ir yra, bet dar labiau varžo šiandieninių daug labiau integruotų, elektroniniais ryšiais sujungtų finansinių centrų spaudimas.

POFORDIZMAS

Būtinybė kurti globalias korporacines strategijas, neregėto masto nuožmi tarptautinių monstrų konkurencija, finansinių reikalų globalizacijos pakirstas nacionalinis suverenumas kartu su XX a. aštuntojo dešimtmečio brandų kapitalizmą kamavusiu nuosmukiu skatino kurti naują kaupimo režimą. Teigiama, kad po dvidešimt penkerius metus trukusio stabilumo fordizmas natūraliai baigėsi. Naujos aplinkybės reikalavo radikalių permainų, ypač esminės korporacinių organizacijų pertvarkos, kad jos galėtų ir toliau nepertraukiamai plėstis ir prisiderinti prie naujos aplinkos, į kurią pateko.

Svarbus vaidmuo šiuose procesuose turėjo tekti organizuotam darbo jėgos spaudimui, iš pradžių profsąjungų, o paskui kolektyvistinių idėjų *tout court,* pirmiausia Didžiojoje Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose. Darbo jėgą reikėjo spustelėti, nes tradiciniai veiklos būdai trukdė rastis gilesniems pokyčiams, bet, kita vertus, tai buvo apskritai visos fordistinės eros varžančio ir tvirto pobūdžio požymis. Globalizacija ir nuolatinis ekonominis netikrumas reikalavo, kaip įsitikinsime, reaguoti greitai ir lanksčiai, o to nebuvo galima padaryti nepaslankiais ir santūriais fordizmo būdais.

Siekiant esminių pokyčių, būtinai reikėjo tokios gamybinių santykių politikos, kuri susilpnintų profsąjungų galią. Jungtinėse Valstijose tai buvo palyginti nesunku padaryti, ir XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje prezidentui Reaga-

nui panaikinus oro eismo kontrolierius, permainoms beveik nebuvo priešinamasi. Didžiojoje Britanijoje darbininkų judėjimas buvo sunkiau įveikiamas, bet ir jį pavyko nugalėti pasitelkus įvairias priemones: įstatymus, kurie susilpnino piketų poveikį ir padidino profsąjungų finansinę atsakomybę (sudarius finansinių kliūčių) ir ryžtą toleruoti kaip niekada didelį nedarbą, kuris nuo 1979 iki 1981 metų išaugo 200 procentų ir labiausiai paveikė apdirbamąją pramonę, kurios darbininkai buvo labiausiai organizuoti, ir valdžios ryžtą įveikti darbininkų, pirmiausia šachtininkų, kurių streikas truko nuo 1984 iki 1985 metų, pastangas trukdyti radikalias permainas pramonės srityje.

Su tuo glaudžiai siejosi pastangos atsikratyti darbo jėgos ir korporacijų reakcija į sustingusią rinką, bet per ilgesnį laiką išryškėjo du jo aspektai. Vienas jų eufemistiškai vadinamas „mažinimu". Jis vyko nuo XX a. paskutinio dešimtmečio ir vėliau, jo metu daugelis sėkmingai dirbančių korporacijų įrodė, kad yra pajėgios „didinti gamybą, mažindamos darbininkų skaičių". Taigi bendra pofordistinio režimo savybė buvo gebėjimas didinti darbo našumą arba papildomomis dirbančiųjų pastangomis, arba taikant naujas technologijas tokiu mastu, kad ekonomika augo lygiagrečiai su darbininkų skaičiaus mažinimu. Ši tendencija jokiu būdu nėra visuotinė, bet pavyzdžių galima rasti daug. Pavyzdžiui, nuo 1983 metų IBM atsikratė 25 procentų savo 400 000 dirbančiųjų, nors bendrovės įplaukos beveik padvigubėjo; per dešimtmetį Didžiosios Britanijos telekomas darbuotojų skaičių sumažino perpus, bet jo pajamos gerokai šoktelėjo. Išskirtiniu pofordistinės organizacijos aspektu dažniau laikoma kita ypatybė. Teigiama, kad korporacijos pradėjo vis labiau skaidytis vertikaliai, o tai reiškia, kad užuot kiek tik įmanoma daugiau gaminus vienoje įmonėje (taigi ir stengiantis integruotis vertikaliai), yra linkstama jungtis su pašaliečiais tiek, kiek reikia kompanijai. Ši *šaltinių paieškos išorėje* strategija teigiamai proporcinga darbuotojų skaičiaus mažinimui, nes reikalauja palyginti nedaug darbuotojų centrinėje sistemoje ir praverčia, kai atsiranda darbo jėgos perteklius (užuot atleidus iš darbo, sutartys nebepratęsiamos). Čia paprastai pavyzdžiu nurodomas Italijos rūbų gamintojo *Benetton* (Murray, 1985) įmonė, kuriai reikia 12 000 darbininkų drabužiams pasiūti, bet kuri turi tik 1500 tiesiogiai įdarbintų žmonių. *Benetton* frančizių strategija (57 šalyse jų yra per 3000) – tai šaltinių paieškos kitur būdas, atleidžiantis korporaciją nuo atsakomybės turėti didelį skaičių nuolatinių darbuotojų.

Vertikalioji dezintegracija yra įmanoma tik tada, kai yra atitinkama pakankamai sudėtingų *komunikacijų ir kompiuterių paslaugų infrastruktūra*, leidžianti kontroliuoti ir koordinuoti išsibarsčiusias veiklas. O kaip kitaip apie 140 *Benetton* atstovų, kiekvienas savo paskirtame geografiniame regione, už kurį atsakingas, galėtų koordinuoti visus veiksmus? Ši infrastruktūra – žinoma, technologinė, bet taip pat reikalaujanti personalo, kuris teiktų gyvybiškai svarbias paslaugas – lai-

koma svarbiausiu pofordizmo komponentu dėl keleto vis labiau sustiprėjusį informacijos vaidmenį išryškinančių priežasčių. Į šį aspektą atkreipiau dėmesį, kai kalbėjau apie globalizaciją, pranašavusią pofordizmą, o dabar išskirsiu keletą informacijos infrastruktūros bruožų.

Pirma, labai svarbu sudaryti sąlygas globalizuotoms gamybos ir rinkodaros strategijoms derinti. Kai kurių autorių teigimu, pastaraisiais metais galėjome stebėti plintantį *naują tarptautinio darbo pasidalijimą* (Fröbel ir kt., 1980), kurį prižiūri tarptautinės korporacijos, gebančios valdyti gamybą, paskirstymą ir pardavimus visame pasaulyje, koordinuojančios daugybėje vietų išsidėsčiusius filialus. Kaip šaltinių paieškos priklauso nuo kompiuterizuotų komunikacijų, kurios įgalina organizacijas nuolatos stebėti tiekėjus ir skirstytojus, neįdarbinant didelio skaičiaus darbuotojų, lygiai taip pat globali korporacijos strategija yra įvykdoma tik remiantis sudėtingu informacijos tinklu. Be to, anksčiau minėtas restruktūrizacijos procesas, turint omenyje visus jo aspektus, bet ypač jo „globalus pasirinkimas" (perkelti gamybą į Manilą, komponentus tiekti į Prahą, realizuoti Maskvoje ir tam tikras paslaugas gauti Korke) „būtų neįsivaizduojamas be išplėtotų informacinių technologijų, pirmiausia telekomunikacijų" (Henderson, 1989, p. 3).

Antra, nepaprastai svarbu kontroliuoti ir valdyti pasaulinę finansų apyvartą ir su tuo susijusias informacijos paslaugas, kurios yra esminės globalizuotos ekonomikos sudedamosios dalys. Be patikimų ir tvirtų informacijos tinklų būtų neįmanoma milžiniškos apimties ir nepaprastu greičiu vykstanti prekyba akcijomis, fondų biržų operacijos, ryšys tarp bankų ir banko ryšys su klientais, taip pat įvairi su tuo susijusi veikla, vadinasi, nebūtų pofordistinio kaupimo režimo pagrindo.

Trečia, tobulinant gaminius ir gamybos procesus svarbiausia ne tik didesnis efektyvumas ir veiksmingumas, kurių pasiekiama geriau organizuojant priežiūrą ir geriau kontrolę, bet taip pat numatant galimybes naujoms pelną ar kokybę gerinančioms technologijoms diegti (čia turima mintyje vykstanti automatizacija ir mechanizacija, pasireiškianti robotų pritaikymu, skaitmenine kompiuterių kontrole ir bendra biuro darbo kompiuterizacija).

Ketvirta, informacijos infrastruktūra yra neatsiejama nuo pastangų stiprinti konkurencingumą. Norint neatsilikti, o juolab pirmauti konkurencinėje kovoje, bendrovėms būtinos pačios naujausios technologijos. Buvusio pramonės ministro Patricko Jenkinso žodžiais tariant, šiandien reikia rinktis, ar „automatizuoti, ar likviduoti". Bet reikalavimas gerinti gebėjimą konkuruoti reiškia daug daugiau, negu turėti cechuose naujausių kompiuterizuotų technologijų. Siekiant didesnio efektyvumo, lygiai taip pat svarbu sukurti ir optimaliai naudoti tinklus – ir organizacijos viduje, ir tarp organizacijų; tarp filialų ir tiekėjų, kad būtų galima pašalinti trūkumus ir remtis privalumais; ir su rinkomis, siekiant išnaudoti susidariusias galimybes. Darosi vis aiškiau, kad sėkmingai dirbanti korporacija yra ne tik ta,

kuri turi itin automatizuotus cechus ir gamina patį geriausią produktą, bet ta, kuri turi ir geriausią tinklą, aprūpinantį puikiais duomenimis apie vidaus operacijas, realius ir potencialius klientus ir viską, kas gali būti susiję su jos veikla – ta, kuri, remdamasi turima informacija, gali skubiai reaguoti.

Pasak Davido Harvey'aus (1989b), visų šių procesų rezultatas yra, jo žodžiais tariant, „laiko ir erdvės susitraukimas" (p. 284). Tai vyko per amžius, bet XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje prasidėjo ypač intensyvi fazė, kurios metu kadaise buvę erdvės apribojimai labai smarkiai sumažėjo (informacijos tinklų dėka korporacijos gali derinti savo interesus per didžiulius nuotolius), o laiko apribojimai susilpnėjo (prekyba čia ir dabar globalių tinklų amžiuje vis labiau darosi norma). Vietas, kurias kadaise skyrė didžiuliai nuotoliai ir kurias pasiekti galėjai tik per ilgą laiką – tik pagalvokime, kiek prieš šimtą metų užtrukdavo kelionė į Jungtines Valstijas arba per kiek laiko buvo galima nusigauti iš Londono į Paryžių – dabar, naudojant informacines technologijas, yra pasiekiamos akimirksniu. Iš tikrųjų, svarbus laiko ir erdvės susitraukimo veiksnys yra išplitusios greito susisiekimo priemonės, pirmiausia oro transportas, kuris tik per keletą dešimtmečių įspūdingai sumažino nuotolį tarp žemynų. Bet dar svarbiau, kad buvo sukurti sudėtingi ir universalūs informacijos tinklai, leidžiantys kontroliuoti ir valdyti išsibarsčiusias veiklas bemaž nepatiriant laiko apribojimų. Kai pagalvoji apie, tarkime, greitai gendančių vaisių ir daržovių tiekimą didelėje parduotuvėje, maisto produktus iš viso pasaulio, kuriuos galima gauti kiaurus metus, imi suprasti, ką reiškia „laiko ir erdvės susitraukimas" XX a. pabaigoje. Labai panašiai galima įsivaizduoti mikroschemų, šaldytuvų, drabužių, netgi knygų gamybą ir tiekimą.

Kiekviena šių savybių liudija pagrindinį pofordizmo privalumą, t. y. – lankstumą. Paprastai lankstumas pateikiamas kaip ryškus kontrastas struktūrizuotų ir standartizuotų fordistinių režimų laikais. Apžvelkime kai kuriuos dažniausiai minimus lankstumo aspektus, turėdami omenyje, kad fordizmo laikai buvo apibūdinami visai priešingai.

Dauguma reguliavimo mokyklos teorijos paveiktų autorių mano, kad „lanksčiojo kaupimo" režimas (Harvey, 1989b, p. 147) skiriasi nuo savo pirmtako trimis atžvilgiais. Pirma, kitoks *dirbančiųjų lankstumas*. Tai reiškia, kad pofordistinių laikų darbininkas nei laikosi įsitvėręs griežto darbo aprašymo, nei vadovaujasi nuostata, jog sykį išmokęs vienos specialybės, visą savo darbo amžių tą ir dirbs. Priešingai negu seniau, kai vyko „ginčai dėl ribų nustatymo" ir buvo manoma, kad, „jei esi šaltkalvis, tai juo ir būsi", šiandien manoma, kad svarbiausia yra gebėjimas prisitaikyti, o įgūdžių įvairovė – būtinybė. Čia išreiškiama „mokymosi, kuris trunka visą gyvenimą" idėja, supratimas, kad kaita šiais „naujais laikais" yra nenutrūkstama, ir dėl to dirbantieji visų pirma turi būti „lankstūs" (McGre-

gor ir Sproull, 1992). Orientacija į darbą ir mokymąsi yra tik vienas lankstumo aspektų, kadangi egzistuoja ir *užmokesčio lankstumas* (tendencija mokėti žmonėms už tai, ką jie padaro, o ne pagal susitarimą su profsąjunga arba pagal valstybinius tarifus), *darbo jėgos lankstumas* (pasirengimas kas keleri metai keisti darbą, ir dėl to vis dažniau įdarbinama pagal sutartis nustatytam laikui) ir *laiko lankstumas* (labai populiarėja darbas ne visą darbo dieną, taip pat laisvas darbo dienos grafikas, darbas pamainomis, o dažnai ir savaitgaliais).

Antra, *gamybos lankstumas*. Teigiama, kad fordistiniai metodai atgyveno, kadangi informaciniai tinklai įgalina lankstesnę, universalesnę ir rentabilesnę gamybą, pavyzdžiui, pagal sistemą „kaip tik laiku“, kai laukiama, kol bus gauti užsakymai, o paskui pradedama gaminti, taip sutaupant sandėliavimo išlaidas ir, žinoma, nerizikuojant neparduoti gaminių. Kad tokios sistemos galėtų funkcionuoti, jos turi būti lanksčios ir pasirengusios greitai reaguoti, kadangi vartotojai ilgai nelauks jiems reikalingų prekių. Konkurencija tokį lankstumą iškelia į pirmą vietą, priversdama korporacijas investuoti į informacines sistemas, kurių dėka tą lankstumą galima pasiekti. Kita lanksčiosios gamybos forma yra mūsų jau aptarta vertikalioji dezintegracija. Akivaizdu, kad subrangos sutarčių taikymas leidžia korporacijoms valdyti gaminių tiekimą nemažinant savo darbuotojų skaičiaus.

Trečia, *vartojimo lankstumas*. Teigiama, kad elektroninės technologijos leidžia fabrikams gaminti įvairesnę produkciją nei fordizmo laikais, kai vyravo vienodumas. Šiandien pelną duoda trumpesni procesai, kadangi kompiuterizuotos konvejerių sistemos yra keleriopai lankstesnės ir universalesnės. Be to, prieš fordizmo laikų gaminių vienodumą nusiteikę vartotojai ieško *kitokių* daiktų, kurie išreikštų jų gyvenimo stiliaus bei polinkių autentiškumą. Informacijos ir komunikacijų infrastruktūra leidžia vartotojams patenkinti savo troškimus, kadangi pofordistinėje eroje gamyba vis labiau atsižvelgia į individualius vartotojo poreikius.

Derėtų suprasti, kad šie lankstumo elementai realiame gyvenime daugiau arba mažiau susipina. Tipiška pofordistinių laikų organizacija priima vartotojo užsakymą, jo aprašymą siunčia į fabriką, kuris yra užprogramuotas prisitaikyti prie individualių reikalavimų, o daugelį įgūdžių turintys darbininkai yra pasirengę greitai prisitaikyti ir pagaminti tai, ko reikalaujama. Taip pat reikia atkreipti dėmesį į tai, kad visas procesas priklauso nuo informacijos apdorojimo, jos pritaikymo ir paskirstymo. Nuo užsakymo iki pristatymo lankstus ir sudėtingas informacijos tinklas yra *sine qua non* (būtina sąlyga).

Šios tendencijos lemia *masinės gamybos mažėjimą* pofordistinėje eroje. Milžiniškas ir centralizuotas gamyklas pakeičia po visą pasaulį išsibarstę, bet itin aukštas technologijas turintys padaliniai, kuriuose dirba vos po keletą šimtų žmonių, nors pasauliniu mastu veikianti korporacija tikriausiai turi daug daugiau vietinių filialų negu anksčiau. Tarptautinių bendrovių persitvarkymas labai sustiprino šią

tendenciją, dažnai vedančią į tai, kad gamyba perkeliama į užsienį ir ne į miestus, o tokių profesijų kaip bankininkystė, draudimas ir verslo paslaugos priaugo it grybų po lietaus (Didžiojoje Britanijoje nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio jų padvigubėjo), kadangi jos teikia būtinas informacines paslaugas.

Visa tai dar aiškiau rodo, kokie gilūs esamų darbų pokyčiai įvyko tokiose šalyse kaip Didžioji Britanija. Pramonės darbininkas darosi atgyvena, jį pakeičia paslaugų sektoriuje pagal terminuotą sutartį ne visą darbo dieną dirbančios moterys. Maždaug nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio darbo vietų pramonėje mažėjo nuolatos ir, atrodo, negrįžtamai, o „lanksčią, gebančią prisitaikyti darbo jėgą" papildė pirmiausia moterys (Hakim, 1987). Dešimtojo dešimtmečio pradžioje pramonėje buvo likę šiek tiek mažiau nei ketvirtadalis visų darbų; beveik 70 procentų sudarė paslaugos, kurių daugumą atlieka moterys. Kartu pastebimai nyko darbininkų susivienijimai, kurie darėsi nepajėgūs sujungti naujo tipo darbuotojus. Be to, dažnoje organizacijoje tvarkomasi pagal tokį modelį: mažinamas darbuotojų skaičius, paliekant nuolatinių darbuotojų branduolį, ir lanksčiau panaudojama periferinė darbo jėga (dirbantieji tik tada, kai yra palankios aplinkybės – ir atleidžiami iškart, kai tik jų nelieka), kuri sudaro 25 procentus Amerikos darbo jėgos rinkos. Lankstumo ir orientavimosi į informaciją vis dažniau reikalaujama ne tik iš aukštesnio lygmens darbuotojų, vadybininkų, kurių prasidėjus restruktūrizacijai ir globalizacijai padaugėjo, „informacinės profesijos" plinta netgi žemesniuose lygiuose – kanceliarijoje, prekyboje ir sekretoriatuose.

Pofordizmas neatpažįstamai keičia ir geografiją – nyksta skirtumai tarp seniau savo darbu, politinėmis ir klasinėmis pažiūromis išsiskirdavusių regionų. Gamybos mažėjimas ir paslaugų srities profesijų gausėjimas pakeitė ir lyčių padėtį. Šie dėsningumai ryškesni Jungtinėse Valstijose, bet ir Jungtinėje Karalystėje matyti, kaip daugėja profesijų ir kaip firmos plečiasi į Pietus, kai kituose regionuose jaučiamas santykinis jų mažėjimas. Tai neatsiejama nuo politinių ir socialinių nuostatų keitimosi. Masinės gamybos darbininkas, jo profsąjunginis solidarumas ir kolektyvistinės nuostatos vargu ar patrauklios pofordistinių laikų piliečiui. Mes kaip tik matome atgijusį individualizmą ir „rinkos magiją", išstumiančią pasitikėjimo nekeliantį planavimą, kuris buvo būdingas pokariui. Istorikas Kennethas Morganas (1990) netgi teigia, kad „vienintelis žymus nuostolis Didžiosios Britanijos viešajame gyvenime ... yra planavimo etosas" (p. 509), ideologija, neturinti nieko bendra su kaitos sparta ir šių „naujų laikų" *laissez-faire* valdymu.

Šiais laikais iš tiesų atrodo, kad netgi klasių kalba nebetenka savo išskirtinumo. Klasės, kuri ilgą laiką buvo socialinių mokslininkų pagrindinė sąvoka („Pasakyk, kokiai klasei priklausai, ir aš pasakysiu, kokios tavo politinės pažiūros, ką dirbi, koks tavo išsilavinimas ... ir netgi seksualiniai įpročiai"), kontūrai, konfliktai ir nelygybė šiandien žymiai mažiau domina. Visa tai primena XX a. septintąjį de-

šimtmetį, Alaną Sillitoe, niūrią pramoninę Šiaurę. Žinoma, esama intelektualų, besidominčių žemiausiais visuomenės sluoksniais, kurie, kaip manoma, gyvena apleistuose miestų rajonuose ir atokiose vietose, bet yra laikomi nedidele nuo pagrindinės visuomenės dalies *atskirtųjų* grupe, atskira ir nekintančia, kuri, nors ir dirgina įstatymus gerbiančius keliautojus, yra gerokai nutolusi nuo gyventojų, turinčių nekilnojamo turto ir besidominčių karjera ir savimi.

Dabar jau banalu tvirtinti, kad apie daugumą gyventojų sužinoma iš jų *gyvensenos skirtumų*. Pofordistiniame režime priskyrimas klasėms ir kartu tai klasei būdingai kultūrai (darbininkų klasei priklausantis vyras: darbas, bendruomenė, klubas, draugai, žargonas, futbolas, žirgai, alus) užleido vietą atidumui *skirtingoms* gyvensenoms, galimybėms rinktis ir gamybos taikymuisi prie individualaus vartotojo. Vienodumo ir panašumo nebeliko, juos išstūmė ir individų, ir socialinių grupių įvairovė.

Vieni apžvalgininkai tvirtina, kad dėl to išsiskaido žmonių tapatybės, prarandamas pastovumas ir pasitenkinimas, o kiti tai laiko demokratėjimu, suteikiančiu naujos patirties ir atveriančiu naujas galimybes, skatinančiu nukreipti visą dėmesį nuo savęs ir jaudinančiu. Vis dėlto kad ir kaip skirtųsi požiūriai, kalbant apie pofordizmo būvį sutariama, kad randasi naujas individualizmas, įvairiausių gyvenimo stilių pripažinimas ir supratimas, kad klasė – kuri, sakoma, yra tik tiriamiesiems primetamas sociologų konstruktas, – nebeturi galios koreguoti kitus požiūrių bei elgesio matmenis ir nėra pagrindo remiantis juo telkti žmones politiniais arba industriniais tikslais.

Galime dar kartą įvertinti, kokį svarbų vaidmenį pofordistiniais laikais atlieka informacija ir jos cirkuliacija. Fordizmui nuo gamybos persiorientavus į vartojimą, ne tik sumažėjo masinėje gamyboje dirbančių darbininkų, bet taip pat randasi į vartojimą orientuota individualistinė asmenybė. Informacijos vaidmuo jo arba jos gyvenime neišvengiamai darosi vis svarbesnis pirmiausia dėl to, kad vartotojai privalo sužinoti, ką galima vartoti ir, antra, kad individualizmą skatinančiais laikais jie trokšta pareikšti apie save per vartojimą. Abu šie veiksniai iškelia informacijos reikšmę. Pirmasis todėl, kad yra susijęs su prekių bei paslaugų reklama, o antrasis todėl, kad susijęs su simbolių vartojimo aspektais, tuo, kad žmonėms daiktai ir santykiai padeda išreikšti save, tokiu būdu generuodami daugiau informacijos.

REICHIZMAS

Daug tokių samprotavimų sudėta Roberto Reicho (1991) knygoje *The Works of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism* („Nacijų darbai: rengiantis XXI amžiaus kapitalizmui“). Šis veikalas buvo svarbus ne tik todėl, kad

jame įtikinamai ir aiškiai išreikštas naujas pofordistinis požiūris, kurio buvo nusitverta XX a. dešimtajame dešimtmetyje,[4] bet taip pat ir todėl, kad jį parašęs mokslininkas, greit po to paskirtas valstybės sekretoriumi nuo Leiboristų partijos ir ėjęs šias pareigas nuo 1992 iki 1996 metų Clintono administracijoje, turėjo didelės įtakos tuomet besiformavusiai naujųjų leiboristų ir „trečiojo kelio" politikai. Baigiantis antrajam tūkstantmečiui Reicho įtaka buvo tokia didelė, kad naujųjų leiboristų politiką būtų teisinga vadinti Reicho politika. Teigiama, kad pastarųjų metų pokyčiai, visų pirma globalizacija, uždėjo atsakomybę ne tiek IRT, kiek žmonių gebėjimams apdoroti, analizuoti ir skleisti informaciją.

Ši įdomi mintis susijusi su Reicho tvirtinimu, jog pakito pamatinės ekonominės elgsenos taisyklės. Reichas teigia, kad tai, kas buvo gerai amerikiečių korporacijoms, iš tiesų tiko ir Jungtinėms Amerikos Valstijoms, nes jų gamyba buvo sukoncentruota šalyje (taigi teikė darbo vietas amerikiečiams), bet globalizacija šią palankią situaciją pakeitė. Šiandien nebeįmanoma kalbėti apie grynąsias nacionalines ekonomikas. Kapitalas ir gamyba yra tokie nestabilūs, kad ir Amerikos ekonomikos idėja nebetenka prasmės, kaip ir sąvokos *amerikietiška korporacija, Amerikos kapitalas, amerikietiški gaminiai ir amerikietiška technologija* (Reich, 1991, p. 8). Nūnai ekonomika funkcionuoja nepriklausomai nuo valstybių sienų, palaikoma, pasak Reicho, globalaus santykių tarp daugybės ir išsimėčiusių akcininkų valdomų korporacinių organizacijų, jų viduje ir už jų.

Globalizacijos verčiamos, korporacijos *dezintegruojasi vertikliai*, mažėja biurokratijos. Šį procesą patvirtina darbuotojų skaičiaus mažinimai ir viduriniojo lygio vadybininkų atsisakymas „reorganizuotoje" korporacijoje. Buvo pakirsta ne tik sociologijoje, bet ir versle ilgą laiką gyvavusi dogma, kad biurokratinė organizacija yra efektyvumo sąlyga, kadangi taisyklės ir procedūros bei konkreti vadovavimo hierarchija turi lemiamos reikšmės sklandžiai veiklai. Globalizuotos ekonomikos tempas yra pernelyg spartus, kad galėtų egzistuoti tokios griozdiškos organizacijos, o konkurencija pernelyg didelė, kad leistų prabangą turėti kelių pakopų biurokratiją. Todėl pastaroji sumažinama ir tuo pat metu stiprinami įgaliojimai tų, kurie lieka ir pajėgia sėkmingai funkcionuoti šiame naujame pasaulyje (apie kurį pasakosiu toliau).

Nuo masinės gamybos buvo pereita prie didelį pelną duodančios gamybos ir paslaugų. Tai skatina diferenciaciją, naujovių diegimą ir apskritai žinių įtaką ekonomikai, labiau specializuotą darbą, nes nuolatos ieškoma specializuotų rinkų, nuolatos kuriami nauji produktai, kurių simbolinė reikšmė ir/arba techninis sudėtingumas kaskart didėja.

---

[4] Prie šios naujos mąstysenos formavimo taip pat prisidėjo ir kiti teoretikai, ypač Lesteris Thurowas (1996) ir Manuelis Castellsas (1996–1998), apie kuriuos šioje knygoje kalbėsiu atskirai.

Fordistinė masinės gamybos era globalizuotoje, bet vis labiau specializuotoje rinkoje užleidžia vietą lanksčiai, konkrečiam vartotojui pritaikomai gamybai, kuri gali jautriai atsiliepti į rinkos poreikius bei subtilybes. Produktai tampa vis *intensyvesni žinių ir informacijos prasme.* Pavyzdžiui, piešinys ant marškinėlių (ir su juo susijusi rinkodara) yra vertingesnis negu medžiaga, iš kurios jie buvo siuvami. Be to, į pirmą vietą išsiveržia tie, kurie sumaniai apskaičiavę arba kainoms mažinti pasitelkę įgudusius vadybininkus pajėgia rasti nišą globalioje rinkoje, išnaudoti kiekvieną pasitaikiusią progą. Tad pirmenybė teikiama produktams ir paslaugoms tų, kurie geriausiai sugeba padidinti vertę. Neužtenka vien gaminti, lemiamas veiksnys yra gebėjimas didinti prekės vertę ir/arba organizacijos sėkmę. Tiksliau sakant, šis didelės vertės siekimas didina reikšmę to, ką Lesteris Thurowas (1996) vadina „intelektualiomis gamybos šakomis“, tokiomis kaip biotechnologija, medijos ir kompiuterių programinė įranga, kadangi jos vienintelės yra tikras dalykas globalioje ekonomikoje, pertekusioje pigios darbo jėgos, bet nepasiūlančioje naujų sudėtingų produktų mažesnėmis kainomis.

Visi šie veiksniai lemia tai, kad, *suteikiamas prioritetas* po visą pasaulį išplitusioms ir darančioms įtaką *tam tikrų tipų profesijoms*, kurios kartu su mokslo pasiekimuais, vaizduote, finansine įžvalga ar netgi veiksminga ir efektinga reklama gali sukurti didelę pridėtinę vertę gaminiams ir paslaugoms.

Anot Roberto Reicho (1991), jos sudaro apie 20 procentų visų profesijų, vadinamų „simbolių analitikais“, kontroliuojančiais ir tobulinančiais „verslo tinklus“. Šie žmonės „nuolatos užsiėmę idėjų vadyba“ (p. 85) ir turi „intelektinį kapitalą“, kurio įtaka XIX a. yra lemiama. Simbolių analitikai „sprendžia, įvardija ir įkainoja problemas, manipuliuodami simboliais“ (p. 178) ir yra atstovai profesijų, reikalaujančių abstrahavimo, sisteminio mąstymo, eksperimentavimo bei bendradarbiavimo. Tai problemų sprendėjai, jų įvardytojai ir strateginiai tarpininkai, bankininkystės, teisės, inžinerijos, kompiuterijos, buhalterijos, žiniasklaidos, vadybos ir akademinėse srityse.

Visiems šiems darbams bendra tai, kad jie yra susiję su informacija. Žinoma, darbuotojų kompetencija yra susijusi su konkrečia sritimi, bet būtent todėl, kad dirbama nuolatinės ir pašėlusios kaitos pasaulyje, didžiausias jų privalumas yra lankstumas, naudojimasis savo gebėjimais vis kitomis aplinkybėmis. Informacijos darbuotojai sugeba persikvalifikuoti patys, budriai fiksuoja savo srities naujoves, skvarbiu žvilgsniu stebi poslinkius nestabilioje rinkoje, akylai seka visuomenės nuomonių kaitą ir visada gali tobulinti gaminį.

Taip pasirengę simbolių analitikai paprastai nenori užimti nuolatinės pozicijos solidžioje korporacijų biurokratijoje, įvykdę vieną projektą jie mieliau imasi kito, kaskart sudarydami trumpalaikę sutartį, arba dirba konsultantais panaudodami atnaujintas žinias, garantuojančias efektyvumą. Informacijos darbuotojams

būdinga tai, kad jie pereina nuo vieno projekto prie kito, nuo vienos sutarties prie kitos, nuo vienos užduoties prie kitos. Ji pati susikuria „portfelio karjerą", o ne biurokratinę karjerą korporacijoje (Handy, 1995).

Kai kam gali pasirodyti, kad šis pasaulis nesaugus, kad jame nėra nieko pastovaus, kad vis stiprėja socialinė fragmentacija (Hutton, 1995), bet yra ir pozityvių šių permainų vertinimų. Francis Fukuyama (1997), pavyzdžiui, mano, kad „horizontali" organizacija suteikia galių savo darbuotojams, tad jie gali jaustis patenkinti savo savarankiškumu ir, net jei įsipareigojimas organizacijai susilpnėtų, faktas, kad šie aukštos kvalifikacijos laisvai samdomi darbuotojai kartu su vienminčiais vykdo konkrečius projektus, gali iš tiesų skatinti „socialinį kapitalą", nes tokius žmones sieja etiniai ir profesiniai ryšiai.

POFORDIZMO SUNKUMAI

Fordistinės ir pofordistinės teorijos sudomino intelektualus. Tam tikrą susidomėjimą sukėlė pastangos paaiškinti akivaizdų Didžiosios Britanijos kairuoliškų partijų nepajėgumą laimėti rinkėjų simpatijas, kai per pakartotinius balsavimus (1979, 1983, 1987 ir 1992 metais) jie nepanoro pritarti kolektyvistiniams raginimams ir laiko dvasios neatitinkančiam Leiboristų partijos įvaizdžiui. Šią nesėkmę reikėjo kaip nors paaiškinti; juk nuo 1945 m. iki aštuntojo dešimtmečio žmonės dažnai palaikydavo leiboristus, tad kas gi atsitiko? Apskritai nebuvo abejonių, kad vyksta spartūs pokyčiai, kurie įtikino apžvalgininkus, kad randasi kažin kas visiškai nauja. Nenuostabu, kad buvo parašyta daug tekstų, kurie pabrėždavo „naujus laikus" (1988).

Deja, būtent šie aiškinimai, pabrėžiantys visiškai „naujus laikus", kurie asocijuojasi su pofordizmo samprata, ir lemia daug sunkumų. Teigiama, kad visuomenėje vyksta gilūs sisteminiai pokyčiai. O tiesą sakant, kokią kitą išvadą galima padaryti, kai pofordizmas vaizduojamas kaip *besiskiriantis* nuo to, kas buvo seniau? Faktiškai net įvertinus visus kriterijus – nuo gamybos valdymo, klasinės struktūros, vartojimo modelių, darbo santykių, netgi asmens savivokos – pofordizmas yra pateikiamas kaip fordizmo eros lūžis (plg. Hall ir Jacques, 1989).

Galima pastebėti ironišką ir keistą dviejų skirtingoms intelektualinėms tradicijoms priklausančių teorijų – pofordizmo ir Danielio Bello konservatyvios poindustrinės visuomenės teorijos, su kuria susipažinome 3 skyriuje, – sutapimą, jų abiejų bandymą atskirti dabartį nuo nesenos praeities ir aprašyti naująjį, beatsirandantį amžių. Krishanas Kumaras (1992) netgi pavadina pofordizmą „poindustrinės teorijos atmaina" (p. 47), kuriai aktualios labai panašios temos ir tendencijos.

Todėl pravartu prisiminti, kad, kol vyrauja privati nuosavybė, rinkos kriterijai ir korporacijų prioritetai (o kad taip yra, bent jau reguliavimo mokyklos po-

fordizmo versijos pripažįsta), tebegalioja ir gerai žinoma kapitalizmo forma. Taigi galima sakyti, kad labiau tinka neofordizmo terminas, kuris primena, kad *tolydumas* yra svarbiau už kaitą. Todėl peršasi mintis, kad neofordizmas reiškia pastangas atkurti ir sustiprinti kapitalizmą, o ne raginti jį išstumti ir pakeisti.

Daugelis prieštaravimų, bent jau stiprioms teorijos atmainoms, iš esmės yra susiję su koncepcijos polinkiu kaitą laikyti pranašesne už tolydumą. Tai verčia jos šalininkus, ko gero, pernelyg lengvai pritarti dvinarei opozicijai (fordizmas *arba* pofordizmas), supaprastinančiai istorijos procesus ir nuvertinančiai nenutrūkstamą kapitalistinių santykių egzistavimą. Aš čia tik išryškinsiu kai kurias svarbesnes šiai teorijai išsakomas kritines pastabas:

- Fordizmo apibūdinimas verčia manyti, kad nuo 1945 iki 1973 metų toli gražu nebuvo pusiausvyros. Pavyzdžiui, nuo 1950 m. iki aštuntojo dešimtmečio vidurio Didžiojoje Britanijoje nebeliko trečdalio darbo vietų žemės ūkyje (Pollard, 1983, p. 275; Newby, 1977, p. 81), ši į akis krintanti žemės ūkio ypatybė vis dėlto nesukėlė jokių teorijų apie esminius socialinius pokyčius.

  Iš tiesų susidūrus su pofordistais, primygtinai tvirtinančiais, kad, pavyzdžiui, klasių politika yra pasenusi, kadangi darbininkų klasė (suprantant ją kaip fizinio darbo darbininkus) yra beišnykstanti, taip pat reikia prisiminti, kad *pramonės* darbininkų klasė visuomet sudarė mažumą visose šalyse, *išskyrus* Didžiąją Britaniją (ir netgi čia ji tik labai trumpą laiką sudarė daugumą), ir kad fizinio darbo iš esmės ėmėsi žemės ūkio darbininkai. Antai XIX a. viduryje Didžiojoje Britanijoje ūkiuose dirbantys darbininkai sudarė 25 procentus visų dirbančių gyventojų, daugiau negu visi (kartu sudėjus) dirbantys angliakasyboje, susisiekimo srityje, statyboje ir mašinų pramonėje (Hobsbawm, 1968, p. 283, 279). Nuolatinis žemės ūkio smukimas (dabar jame dirba 3 procentai visų dirbančiųjų), išryškina faktą, kad darbininkų klasė turi ilgą persitvarkymo istoriją (Miliband, 1985), kurios metu vienos profesijos radosi, o kitos išnyko.

  Jeigu taip, turime skeptiškai vertinti autorius, kurie daro išvadas, kad nuolatinis protinio darbo augimas reiškia, jog darbininkų klasė nyksta. Gausėjantis būrys nefizinį darbą dirbančių žmonių tikrai turi kai kurių ypatumų, bet būtų per anksti daryti prielaidą, kad šiandien jie daug labiau skiriasi nuo fabriko darbininkų, negu amžių sandūroje prekybininkas ar amatininkas skyrėsi nuo žemės ūkio darbininko. Be to, prisiminus pasidalijimą tarp fizinio darbo profesijų, pravartu būtų apmąstyti faktą, kad darbininkų klasė niekuomet nėra buvusi vienalytė, kaip teigė fordistinė tipologija. Galiausiai jeigu kalbėtume tik apie rinkėjų rodomas simpatijas per rinkimus, galime prisiminti, kad XX a. šeštąjį dešimtmetį Didžiojoje Britanijoje be pertrūkio dominavo konservatoriai.

Taip pat derėtų prisiminti, kad fizinio darbo tapatinimas su darbininkų klase, priskiriant jai pažiūrų vienodumą, yra intelektualų išmislas. Tai gali reikšti susiliejimą, kurio realybėje nėra, bet tai gali reikšti ir neįveikiamą prarają, skiriančią fizinio darbo darbininkus nuo dirbančiųjų nefizinį darbą (taigi ir viduriniosios klasės?). Galiausiai svarstydami šias problemas taip pat galėtume prisiminti, kad fizinis darbas „pofordizmo“ laikais XX a. dešimtajame dešimtmetyje anaiptol neišnyko – Didžiojoje Britanijoje šiandien darbininkai sudaro tik šiek tiek mažiau negu pusę visų dirbančiųjų.

- Pofordizmas išryškina darbo vietų fabrikuose mažėjimą ir poslinkį prie paslaugų, tokių kaip finansai ir laisvalaikio organizavimas. Tai, žinoma, tiesa, bet vargu ar daug bendra turi su giliais ir esmingais pokyčiais. Priešingai, daugelio paslaugų plitimas aiškintinas darbo pasidalijimu siekiant efektyvesnės kapitalistinės veiklos.

- Pofordizmo vartojimo teorijoje, prie kurios sugrįšiu kitame skyriuje, buvo rasta daug prieštaravimų. Paminėsiu svarbiausius iš jų.

(i) Pastebėjimas, kad vartojimo istorija ilga, verčia šiek tiek suabejoti tuo, kaip pofordizmo teoretikai vaizduoja jo naujumą. Vartojimas domina bent jau nuo antrosios XVIII a. pusės, kai dėl gamybos būdų vartojimo prekės pasidarė plačiai prieinamos (McKendrick ir kt., 1982). Žvelgiant iš ilgalaikės perspektyvos, pastarosios naujovės galėtų reikšti tendencijų stiprėjimą, bet vargu ar reiškia esminį perėjimą nuo „gamybos prie vartojimo“.

(ii) Teiginys, esą vartojimui būdinga sustiprėjusi individualizacija (žmonių skirtingumo išryškinimas) ir gamintojų gebėjimas prisitaikyti prie individualių poreikių, yra abejotinas, ypač kai sakoma, jog tai yra pagrindinis skirtumas nuo fordistinės „masinio vartojimo“ ir „masinės gamybos“ eros.

Tarp daugelio prieštaravimų svarbiausias yra tas, kad masinis vartojimas ir masinė gamyba nesumažėjo nė XX a. dešimtajame dešimtmetyje. Septintajame dešimtmetyje tai įrodo televizijos ir automobilių gamyba, o paskutiniame amžiaus dešimtmetyje jau ne tik automobilių, bet ir vaizdo aparatūros, kompaktinių plokštelių grotuvų, buitinių kompiuterių ir indaplovių, įmontuojamos virtuvės technikos, baldų ir panašių dalykų, kurie yra naujausios kartos masinės gamybos plataus vartojimo gaminiai, gamyba. Žinoma, šiandien plataus vartojimo prekių gal yra daugiau, bet jos atitinka masinės gamybos tradiciją. Tai visiškai standartizuoti gaminiai, kurie verčia daryti prielaidą apie pirkėjų homogeniškumą.

Abejotinas ir kitas pofordistų teiginys, esą masinis vartojimas prieštarauja individualizmui (visuomet prisimenamas niūrus ir nuobodus šeštasis dešimt-

metis), juolab kad ir masinės gamybos gaminiais galima pabrėžti savo individualumą. Pavyzdžiui, įvairiausius masiškai gaminamus drabužius galima suderinti labai neįprastai ir šitaip išsiskirti. Iš tiesų standartinių vartojimo prekių gamyba, sąmoninga korporacijų strategija, yra pastangos valdyti vartotojų norą rinktis, *išlaikant* masinės gamybos sistemą.

- Pastebėję, kad masinė gamyba tebevyrauja, pakalbėkime apie tuos, kurie atsako už korporacijų sektoriaus organizaciją. Čia viena iš pasikartojančių pofordistinės teorijos temų yra tai, kad dabartiniu metu lankstumo akcentavimas atveria galimybes mažoms, dinamiškoms ir naujoviškoms organizacijoms patekti į rinkas ir nugalėti savo didesnius varžovus, kadangi jos gali lanksčiau atsiliepti į vartotojų poreikius.

- Reikėtų dar kartą pakartoti, kad per paskutinius maždaug penkiasdešimt metų seniai įsitvirtinusios korporacijos toliau plėtėsi ir stiprėjo. Tarp pagrindinių globalizacijos ypatybių visą laiką buvo tarptautinių korporacijų, kurios, nesvarbu kur veikdamos, sudaro rinkos liūto dalį, pranašumas. *Bet koks bet kurio* pirmaujančio ekonominę reikšmę turinčios rinkos sektorių tyrimas tai atskleistų – ar tai būtų kompiuteriai, automobiliai, telekomunikacijos, buities technika, garso sistemos, vaisiai ar dar kas nors. Iš tiesų didžiausią įspūdį daro tai, kaip daugelis pirmaisiais XX a. dešimtmečiais pirmavusių korporacijų, pavyzdžiui, *Ford, General Electric, Shell Oil, Siemens, Proctor and Gamble, Daimler-Benz, Coca-Cola, Kellogg,* IBM, ICI, *Kodak, Philips, General Motors* ir *Fiat*, išlaikė lyderių pozicijas šių dienų globalizuotoje ekonomikoje. Faktai rodo pokario (ir netgi prieškario) globalizacijos istorijos nepertraukiamumą (išskyrus atsitiktinius pavadinimų pasikeitimus ir susiliejimus), o tai turėtų versti sudvejoti skelbiant bet kokius „po“ procesus ir darinius.

Be to, trūksta įrodymų, leidžiančių teigti, kad šie pramonės galiūnai negali reaguoti į skirtingus vartotojų poreikius arba netgi juos sukurti. Naujų technologijų taikymas sujungtas su lankstesne rinkodara, reiškia, kad TK „išmoningai naudojamos masinės gamybos įvairovei“ (Curry, 1993, p. 110). Viena iš klaidingų prielaidų, kuria dažniausiai remiasi pofordistinė teorija, yra ta, kad pasaulinio masto korporacijos nepajėgia gyvai ir greitai reaguoti į konkrečius vietinius poreikius. Bet nėra sąmoningo globalaus masto ir vietos poreikių nesuderinamumo (Harrison, 1994). Iš tiesų sumanūs rinkodarininkai, pasitelkę atitinkamas informacijos bazes ir tinklus, puikiai pajėgia nusitaikyti į po visą pasaulį išsibarsčiusius vartotojus ir atitinkamai organizuoti gamybą. Šitaip galima suderinti globalizaciją ir reagavimą į vietos poreikius sukuriant tai, ką Kevinas Robinsas (1991b) vadina „lanksčiąja tarptautine“ (p. 27)

korporacija. Būtų galima pridurti, kad skirtingai nuo mažesių įmonių, TK turi vieną ypač veiksmingą lankstumo formą – išteklius, leidžiančius joms pirkti mažesnes ir verslesnes bendroves, kurios yra perspektyvios, pirmos pradėjusios gaminti naują produktą arba radusios nišą rinkoje.

Galima pateikti ir daug kitų kritinių pastabų, paneigiančių teiginį, kad fordizmui, kaip tiksliam kapitalizmo apibūdinimui, metamas rimtas iššūkis. Vis didesnę grėsmę Europos ir Amerikos korporacijoms keliančios Japonija ir Tolimieji Rytai, kur klesti masinė gamyba, verčia suabejoti tais, kurie teigia, kad ji neišsilaikys. Be to, nors galima įžvelgti vertikalios dezintegracijos pavyzdžių, yra faktų, jog kai kurios TK linkusios rinktis ir vertikalią, ir horizontalią integraciją, nes tai korporacijoms leidžia pasiekti maksimalią kontrolę.

LANKSČIOJI SPECIALIZACIJA

Tokia pofordistinių koncepcijų kritika iš tiesų svari, bet į ją bent jau reguliavimo mokyklos veikiami teoretikai visuomet gali atsikirsti teiginiu, kad tai, apie ką kalbama, yra ne nauja sistema, o veikiau kapitalistinio kaupimo režimų mutacija. Galima reikšti nepasitenkinimą dėl jų analizės dviprasmiškumo ir netikrumo – kiek ji kinta, kiek yra tolydi? – bet kadangi dauguma autorių laikosi marksistinio požiūrio, pabrėžiančio kapitalizmo dinamiką ir kaltinančio, kad kapitalistiniai santykiai tebesitęsia, visuomet galima apsiginti, esą viskas, kas minima, yra kitoks kapitalizmo režimas.

Vis dėlto yra bent viena įtakinga ir aiškesniu požiūriu pagrįsta pofordistinė teorija, kuri iš tiesų kalba apie labiau įtikinantį atotrūkį nuo praeities. Michaelis Piore ir Charlesas Sabelis (1984) rašydami apie darbą parodo, kad plintanti lanksčioji specializacija ir gamyba atveria gyvenimo gerėjimo perspektyvą. Kadangi šiame teoriniame aiškinime ypač pabrėžiamas informacijos ir žinių vaidmuo pofordistinėse darbo situacijose, verta jį čia paanalizuoti atskirai nuo reguliavimo mokyklos teorijos.

Teigiama, kad fordizmo laikotarpiu, kai vyravo masinė gamyba, didelės apimties standartizuota gamyba reikalavo atitinkamų mechanizmų ir mažesnės specializacijos. Reikia tik įsivaizduoti konvejerį didžiuliame fabrike ir lengvai suprasime, kokia buvo aplinka. Normalu buvo Tayloro sistemai būdinga gamybos aplinka (tikslus laikas ir judesiai, hierarchiška priežiūra, apribojimai darbininkams, reikalavimai laikytis rutiniškos vadovybės nustatytos tvarkos) ir pusiau kvalifikuotas arba nekvalifikuotas darbas.

Piore ir Sabelis tvirtina, kad „mes išgyvename antrąjį pramoninį padalijimą“, kurį galima palyginti su pirmuoju, XIX a. pabaigoje atnešusiu masinę gamybą.

Tai, kas vyksta pastaruoju metu, pranašauja „lanksčiąją specializaciją“, radikalų atotrūkį nuo nuobodaus ir žemos kvalifikacijos fordizmo laikų darbo, lūžį, po kurio tobulės darbuotojų įgūdžiai, kils kvalifikacija ir bus galima gaminti įvairesnes prekes. Šis lankstumas, kuris pranašauja bukinančio ir nuobodaus darbo pabaigą ir grįžimą prie amatininkų cechus primenančių gamybos būdų (Piore'as ir Sabelis (1984) netgi įsivaizdavo „jomenų demokratijos“ atgimimą) smulkiose, į kintančius rinkos poreikius greitai reaguojančiose kooperatinėse įmonėse, yra naujųjų amžių leitmotyvas, jau sulaukęs pritarimo Italijos Emilia-Romagna regione (Sabel, 1982).

Aiškinant lanksčiosios specializacijos ištakas, pateikiamos trys pagrindinės jos atsiradimo priežastys. Pirma, teigiama, kad darbininkų bruzdėjimai XX a. septintajame dešimtmetyje ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje paskatinę korporacijas decentralizuoti savo veiklą sudarant daugiau subrangos sutarčių ir/arba atsisakant galimybių gaminti organizacijos viduje. Tai paskatino mažų, techniniu požiūriu sudėtingų firmų, kurias dažnai steigdavo atleistieji, plitimą. Šie žmonės norėjo dirbti, turėjo aukštą kvalifikaciją ir mokėjo prisitaikyti. Antra, išryškėjus vartotojų skonių skirtumams, pasikeitė rinkos paklausa. Tai leido, lanksčiai išnaudojant specializacijos galimybes, susirasti nišą nedidelės apimties ir aukštos kokybės rinkoje. Trečia, naujos technologijos padėjo nedidelėms firmoms konkuruoti, kadangi ekonominiai masinės gamybos privalumai sumenko, kai pasitelkusiosios šiuolaikinius kompiuterius kvalifikuotos įmonės pasiekė nepaprasto lankstumo. Tačiau dar daugiau lankstumo teikia įvairios programos, kurias pritaikius dinamiškos mažos firmos labai greitai padidina konkurencingumą, tobulina esamus įgūdžius ir kvalifikaciją, nes „sugrąžina žmogui galimybę kontroliuoti gamybos procesus“ (Piore ir Sabel, 1984, p. 261).

Toks yra supaprastintas lanksčiosios specializacijos teorijos paaiškinimas, kuriame beveik neužsimenama apie tai, kaip ji dera su entuziastingu žavėjimusi japonų *kan-ban* („kaip tik laiku“) sistemomis ir būdais, užtikrinančiais absoliučią kokybę. Man jo reikia dviem dalykams paaiškinti.

Pirmasis yra susijęs su tą pačią sampratą patvirtinančia ypatinga nuomonių įvairove. Tarsi apibendrintai reaguodami į kadaise populiarų Harry'io Bravermano (1974) teiginį, esą kapitalizmo pažanga sukelia laipsnišką darbo jėgos diskvalifikaciją (plg. Penn, 1990), daugybė teoretikų šiandien apie lanksčią specializaciją rašo kaip apie naujus laikus, kai darbuotojai bus ypač aukštos kvalifikacijos. Jungtinėje Karalystėje šiems teoretikams atstovauja ekonomistas Johnas Atkinsonas (1984), kurio ankstyvosios „lanksčiosios firmos“ studijos sulaukė ir politikos, ir verslo lyderių pritarimo bei primygtinio įtikinėjimo, kad atlaikyti konkurencijos grėsmes ir recesiją gali tik lanksti darbo jėga (Atkinson ir Meager, 1986),

Paulas Hirstas ir Jonathanas Zeitlinas (1991), susiję su marksistine tradicija ir teigiantys, kad lanksčiai persikvalifikuoti galima visur, kur „kooperacijos ir koordinacijos" struktūros tenkina „minimalaus pasitikėjimo" tarp darbo jėgos ir darbdavių poreikį (p. 447). Anapus Atlanto yra daug šalininkų, kaip antai kritikas Fredas Blockas (1990), kuris įsivaizduoja, kad „poindustrinės galimybės" lemia „aukštesnį kvalifikacijos lygį" (p. 103), ar Shoshana Zuboff (1988) iš Harvardo verslo mokyklos, kuri dabartinėse tendencijose įžvelgia „esminio persikvalifikavimo" (p. 57) perspektyvą.

Antra, kalbant apie lanksčiąją specializaciją išryškinamas *informacijos* vaidmuo. Viena vertus, sutelkus visą dėmesį į gamybą, kaip daro daugelis autorių, pagrindiniu lankstumo veiksniu ir išraiška, be abejonės, yra minimos informacinės technologijos. Naujosios technologijos yra „protingos", išsiskiriančios gebėjimu aprėpti didžiulius kiekius labai sudėtingos informacijos. Jos atlieka ne kokią nors specifinę funkciją, bet yra organizacinės programos. Jose esanti informacija lemia šių technologijų lankstumą, sudarydama sąlygas, pavyzdžiui, rentabiliai nedidelės apimties gamybai taikantis prie vartotojų poreikių ir sparčiai keičiant gamybos procedūras. Maža to, būtent šis informacijos veiksnys teikia lankstumo pačiam darbo procesui, kadangi tam, kad juos atliktų, darbininkai, žinoma, privalo turėti „universalią kvalifikaciją" ir gebėti prisitaikyti, vadinasi, būti lankstesni (o tai savaime iškelia informacijos vaidmenį). Seniau tam tikrus darbus darbininkai išmokdavo „visam gyvenimui", tačiau informacinių technologijų amžiuje jie turi būti pasirengę atnaujinti ir tobulinti savo įgūdžius taip sparčiai, kaip sparčiai yra diegiamos (arba perprogramuojamos) naujos technologijos. Tokia „įgūdžių įvairovė" (Block, 1990, p. 96) reiškia, kad dirbančiųjų mokymasis ir perkvalifikavimas yra įprasti dalykai, visų pirma – informacinis uždavinys.

Informacija svarbi ir kitu atžvilgiu, kuris taip pat susijęs su padidėjusia priklausomybe nuo perprogramuojamų technologijų. Sudėtinga gamybos struktūra reikalauja darbininkų, turinčių pakankamai informacijos/žinių apie visą sistemą ir pajėgiančių susidoroti su galimais jos veikimo sutrikimais. Taigi informacinės technologijos ne tik skatina nuolat kelti kvalifikaciją, bet ir išmanyti, kaip jos veikia. Taip dirbantys gamybos sektoriuje tampa informacijos darbuotojais. Vartojant Larry'io Hirschhorno (1984) terminologiją, jie yra „poindustriniai darbininkai", kurie turi sugebėti kontroliuoti ir išmanyti visą gamybos procesą, kad būtų pasirengę reaguoti į nenumatytas kliūtis (p. 2). Informacinės technologijos yra „poindustrinės technologijos" (p. 15), kurios keičia fizinį darbą ir išlaisvina iš nuobodaus konvejerinio darbo, bet sykiu reikalauja „didesnio susitelkimo ir akylumo". Todėl, norint, kad „darbininkai būtų pasirengę reaguoti, kai sistema netikėtai ima trikti", vadinasi, išmanytų visą sistemą ir jos veikimą, „jie privalo mokytis". Ga-

lime nuspėti, kad „darbininkas iš kontroliuojamo gamybos proceso elemento taps vykdančiu kontrolę, kontroliuojančiu, kaip atliekama kontrolė“ (p. 72–73). Taigi darbininkai tampa „išsilavinusios darbo jėgos“ dalimi (Block ir Hirschhorn, 1979, p. 369), informacinių technologijų verčiama gyventi „lanksčiai“ (p. 379).

Maža to, lanksčioji specializacija skatina dirbančiuosius dalyvauti planuojant darbus. Tai reiškia, kad gamybos kompiuterizavimas teikia dirbančiajam „kibernetinį grįžtamąjį ryšį“ (Hirschhorn, 1984, p. 40), kuris leidžia pagal poreikius perprogramuoti sistemą. Taigi darbininkas vaizduojamas kaip informaciniu požiūriu supratingas, žinantis ir suvokiantis, kas vyksta gamybos proceso metu ir galintis sumaniai reaguoti, kad pataisytų visą sistemą jai sutrikus. Visa tai jis pasiekia naudodamasis naujomis technologijomis. Šį procesą Shoshana Zuboff (1988) vadina *refleksyvumu*, kuris atsiranda dirbant su IT, arba „informacijos gavimo“ (p. 10) procesu, kuris, jos manymu, sukuria „protavimo įgūdį“.

Scottas Lashas ir Johnas Urry (1994) šį refleksyvumą pabrėžia dar labiau, akcentuodami ne informacines technologijas, o pačią informaciją ir tuo pat metu paliesdami ne tik su gamyba susijusias darbo sritis. Jų požiūriu, mes gyvename „refleksyvaus kaupimo“ eroje, kai ekonominė veikla yra grindžiama prielaida, kad dirbantieji (ir darbdaviai) vis labiau stebi ir kontroliuoja save, geba greitai ir efektyviai reaguoti į vartotojų poreikius, rinką bei technikos naujoves. Tokiomis aplinkybėmis informacija atsiduria pačiame centre, nes būtent ji sudaro refleksyvų procesą, kuris duoda kryptį ir, priklausomai nuo vykstančių procesų, produktų ir rinkų stebėsenos, yra susijęs su nuolatiniu sprendimų priėmimu ir pataisomis.

Be to, gamyba taip persisunkusi simbolių, kad dažnai svarbiausi tampa *dizaino* elementai. Kartu atsirado daugiau darbo, kuris pirmiausia ir svarbiausia yra simbolinis (pvz., kultūros premonė). Šie pokyčiai, Lasho ir Urry'io (1994) teigimu, yra ryškūs mašinų gamyboje (kur didelė dalis naujovių yra labiau susijusios su dizainu negu su siaurai suprantamais techniniais tobulinimais), bet dar labiau yra palietę muzikos verslą, televizijos produkciją ir leidybą – greitai augančias kultūros pramonės šakas, kur informacija įsiskverbia į kiekvieną darbo aspektą (p. 220–222).

Kai į pirmą vietą iškyla informaciniai aspektai, vis daugiau dėmesio pradedama skirti dizainui, nesvarbu, ar tai būtų „stilingų“ drabužių ir aksesuarų gaminimas, ar turizmo ir pramogų sritis. Toliau, prieštaraudami nuomonei, esą darbas iš esmės yra rutiniškas fabrikinis gaminimas, Lashas ir Urry pabrėžia būdus, kaip netgi plataus vartojimo prekių gamyba buvo paveikta pokyčių bei tendencijų, kurios verčia įjungti į gaminius etninius motyvus („estetizuoti“) ir kurios braunasi į darbo santykius, kad skleistų „universitetinį“ etosą novatoriškose srityse, tokiose kaip IT pramonė. Turėdami omenyje šias tendencijas, Lashas ir Urry mano, kad

darbas gali įgauti vieną iš dviejų formų: arba naujovės gali pasiekti cechą ir darbuotojams teks didesnis vaidmuo darbo procese (kaip įsivaizduoja Hirschhornas), arba jos gali cechą aplenkti, o tas funkcijas perimtų „profesionalūs vadybininkai" (p. 122), tokie, kuriuos šiandien matome dirbančius aukštųjų technologijų ir pažangių paslaugų srityse. Ir vienu, ir kitu atveju „lanksčiosios specializacijos" eroje aukštos kvalifikacijos darbas yra perspektyvus.

SANTYKIAI TINKLE

Čia kaip tik tiktų grįžti prie Roberto Reicho (1991), su kurio kai kuriomis idėjomis supažindinome anksčiau. Reicho teiginį, esą „simbolių analitikai" tapo pagrindiniais ekonomikos varikliais bei naujovių organizatoriais, nesunku susieti su lanksčiosios specializacijos idėjomis. Pasak Reicho, „simbolių analitikai" – tie, kurie mąsto, analizuoja ir planuoja informacijos amžiuje – pasikliauja tokiais veiklos būdais ir plėtoja tokius veiklos būdus, kuriuos suprasti padeda ne hierarchiškai organizuotos konkrečios korporacijos, bet „globalių tinklų" modelis. Tokios pat nuomonės laikosi ne tik Manuelis Castellsas, kurį analizuosiu kitame skyriuje, bet ir kiti įtakingi socialiniai mokslininkai.

Teigiama, kad darbas vis labiau reiškiasi ne vertikaliais, bet horizontaliais ryšiais. Fordizmo laikais dauguma žmonių dirbo bendrovei ir pamažu kilo karjeros laiptais, o už savo lojalumą kasmet gaudavo priedą prie atlyginimo ir garantuotą senatvės pensiją. Tačiau šiandien korporacijos naikina hierarchijas, motyvuodamos tai lėšų taupymu (ir todėl, kad IT leidžia joms tai daryti) ir konkurencingumo stiprinimu, bet tai padariusios jos neišvengiamai suteikia galių tiems, kurie vadovauja ir teikia naujoves (taip užtikrindamos pranašumą rinkoje). Pastarieji yra puikiai išsilavinę, aukštos kvalifikacijos ir paprastai nelabai domisi biurokratinėmis subtilybėmis. Jie lojalūs ne bendrovei (kuri iš dalies to atsisakė dėl efektyvumo ir konkurencingumo), bet vykdomam projektui. Be to, jie linkę tapatintis su tokiose pat srityse dirbančiais kolegomis, – kurie geografiniu požiūriu yra plačiai pasklidę. Jiems svarbiausias darbo motyvas yra teigiamas įvertinimas, o ne atlyginimo padidinimas arba išvyka su kolegomis.

Be to, savo kasdieniame darbe jie labai susiję su kolegomis, kurie geografiškai gali būti gerokai nutolę. Vis dėlto, kadangi jie „priklauso tinklui", reikalui esant juos galima suburti projektui. Pasaulyje, kuriame dėl konkurencijos privaloma būti lanksčiam, šie informacijos ekspertai, gebantys greitai veikti ir turintys gerą vardą, įgytą sėkmingai vykdant projektus, yra labai vertinami ir turi paklausą – tačiau bent kiek ilgesniam laikui bendrovė mažai ką gali jiems pasiūlyti. Jeigu įsivaizduojate, ką daro aukščiausio lygio programinės įrangos inžinieriai,

mokslininkai arba žurnalistai, tada šį reiškinį nesunkiai suprasite. Tokie žmonės retai kada svarbiausiu dalyku laiko konkrečią bendrovę, universitetą ar laikraštį, – daug dažniau svarbiausia jiems – sau lygių pagarba. Jiems labiausiai rūpi kuriamas programinės įrangos elementas, tyrimo projektas arba jų rašomas straipsnis, ir tam jie naudojasi savo tinklais. Tokie darbuotojai paprastai patys persikvalifikuoja, mokydamiesi iš tokių pat kaip jie, ir trokšta įgyvendinti naujus projektus bei nesunkiai nuo vieno projekto pereina prie kito. Trumpai tariant, jie yra *par excellence* lankstūs specialistai.

Lanksčiosios specializacijos idėjos, taip pat tai, kad darbas informaciniu požiūriu tapo intensyvesnis ir reikalauja aukštesnės kvalifikacijos negu lig tol, suprantama, yra patrauklu. Nuolatos besimokantis darbuotojas asocijuojasi su „lankstumu“, kuris atrodo gana įtikinamas. Dar patraukliau matyti profesionalų darbuotoją dirbantį kultūros pramonėje, ieškantį naujų idėjų arba „stiliaus“, visą laiką analizuojantį informaciją ir ieškantį nišų rinkoje. Knygelių apie tai, kaip padėti sau patiems, kelionių vadovo autorius, prodiuseris, sudaręs sutartį su *Channel 4*, ir universiteto profesorius – visi jie priklauso tam pačiam darbuotojo tipui.

Vis dėlto „lanksčiosios specializacijos“ teorijos turėjo susidurti su kritika. Paminėsime svarbiausias kritines pastabas.

Pirma, kai kurių šio požiūrio šalininkų samprotavimuose matyti ryškūs technologinio determinizmo ženklai. Antai kibernetines kompiuterių galimybes akcentuojantį Hirschhorną (1984) labai nesunku susieti su tradicija, besilaikančia prielaidos, kad kartu su pažangiomis technologijomis ateina ir aukštesnės kvalifikacijos poreikis. Jo požiūriu, „industrinę technologiją“, kuri yra „tarpkultūrinė“ ir „visur formuoja socialinį gyvenimą“ (p. 15), gali sugriauti (ir išlaisvinti) tik lanksčios „poindustrinės technologijos“ (*sic*).

Antra, „lanksčioji specializacija“ yra vaizduojama kaip masinės gamybos priešybė, ir dėl to tam tikru atžvilgiu nepalanki tebesitęsiančiam didelių korporacinių organizacijų dominavimui. Tačiau keletas priežasčių verčia abejoti, ar taip iš tiesų yra. Viena priežastis, kurią jau minėjome, yra nepakankamas įvertinimas milžiniškų korporacijų lankstumo, jų gebėjimo į savo veiklą diegti naujas darbo formas, naujas technologijas, didinančias universalumą bei standartinę gamybą, kuri leidžia, toliau tęsiant masinę, bet jau diferencijuotą produkciją.

Michaelas Sabelis (1982) pripažįsta, kad „egzistuojančios fordistinės firmos galėtų patenkinti kintančią paklausą neaukodamos savo pamatinių veikimo principų“ (p. 194). Stambių mašinų pramonės gamyklų tyrimai rodo, kad tokia galimybė yra. Pavyzdžiui, *Nissan* įkūrė naują ir lanksčią gamyklą Sanderlende, bet ir toliau reikalauja griežtai kontroliuoti pavaldžią darbo jėgą (Garrahan ir Stewart, 1992). Atlikus *Nike* tyrimą (Vanderbilt, 1998), daroma išvada, kad gamyba tebė-

ra visiškai fordistinė, nes papildomas pelnas bendrovei gaunamas dėl to, kad 70 procentų šios sportinės avalynės pagaminama Kinijoje ir Indonezijoje, o organizavimas ir rinkodara – lemiamą reikšmę turintis informacinis darbas – atliekamas JAV. Ko gero, kaip pastebi Keithas Grintas (1991), neprotinga pokyčius traktuoti tokiais esminiais skirtumais kaip lanksti arba masinė gamyba. Labiau tikėtina, kad „tai, kas yra ... ne vienos gamybos formos pakeitimas kita, bet skirtingoms rinkoms dirbančių, tačiau lygiagrečiai veikiančių sistemų plėtojimas" (p. 298).

Trečia, sunku sutikti ir su tuo, kad, nepaisant neginčijamų lanksčios specializacijos pavyzdžių, išsivysčiusiose valstybėse ir toliau dominuoja masinė gamyba. Todėl bet kokie teiginiai apie žymias permainas empiriniu požiūriu yra neteisingi. Kitas netikslumas – kad lankstumas vargu ar reiškia ką nors nauja, kadangi jis yra kapitalistinės veiklos ypatybė nuo pat jo atsiradimo pradžios (Pollert, 1988, p. 45–46). Specializuotų įmonių, kurios siekė patenkinti rinkos segmentus, pavyzdžių apstu ir XIX amžiuje, bet niekas nesijautė esąs priverstas kaip pavyzdžius, iliustruojančius lanksčiąją specializaciją, pateikti, tarkime, prekybą kilimėliais arba žaislų gamybą (plg. Mayhew, 1971).

Lanksčiąją specializaciją, jos šalininkų vaizduojamą pozityviai, galima interpretuoti ir kaip iš naujo atsiradusį vadinamąjį „segmentuotą darbą". Tai reiškia, kad iš tiesų gali būti branduolys patikimų, kvalifikuotų ir lanksčių darbuotojų, tačiau yra ir daug labiau pažeidžiamų (vadinasi, ir lankstesnių) „periferijoje" esančių žmonių, kurie dirba ne visą darbo dieną, atsitiktinai arba pagal trumpalaikes sutartis (Gordon ir kt., 1982). Šios „periferinės" grupės, be abejo, pastaruoju metu išplito, tačiau ir jos seniai būdingos kapitalizmui.

Ketvirta, teiginys, kad kartu su pofordizmu atsiranda greitai prisitaikantys ir nesunkiai atleidžiami darbuotojai, prieštarauja kitam teiginiui – kad visu etatu dirbančių darbų nemažėja. Nors netrūksta faktų apie „atsitiktinius" darbuotojus ir trumpalaikes sutartis (plg. Sennett, 1998), tačiau sistemingesni duomenys rodo, kad faktiškai etatinių darbų per paskutinius du dešimtmečius padaugėjo (Bowers ir Martin, 2000). Taip gali būti, nes neramiais laikais žmonės siekia stabilumo, arba jie keičia darbo pobūdį toje organizacijoje. Tačiau lygiai taip pat gali būti, kad visa lanksčiosios specializacijos teorija yra pernelyg išpūstas žurnalistų (kurie iš tiesų neatrodo garantuoti dėl savo darbo) pramanas ir akademinių verslininkų bei organizatorių patirties ir supratimo perkėlimas platesnei visuomenei.

Pabaigai, matyt, griežčiausia Annos Pollert (1988, 1990) kritika: ji teigia, kad miglotai ir labai bendrai aiškinamą „lankstumą" suskaidžius į labiau patikrinamus elementus (užimtumo, kvalifikacijos, laiko, gamybos lankstumas), jis tampa nelabai įtikinamas ir originalus (nors visuomet atrodo, kad būtent darbuotojas turi būti lankstus).

PABAIGA

Šiame skyriuje apžvelgėme teiginius, kad nuo fordistinio kaupimo režimo buvo pereita prie pofordistinio, ir su tuo susijusią diskusiją, esą masinė gamyba užleido vietą lanksčiajai specializacijai. Labai sunku apibendrinti ginčą, kadangi nemaža dalis argumentų yra dviprasmiški ir abejotini, nenorint tiesiai pasakyti, ar mes išgyvename nuolatinę sisteminę kaitą, ar tai, kas atsirado, yra labiau įsigalėjusių kapitalistinių santykių tąsa.

Aišku viena, kad mintį, jog socialinių santykių srityje įvyko galybė permainų, reikia vertinti skeptiškai. Kapitalizmo tolydumo požymiai kuo akivaizdžiausi: ir toliau gyvuoja rinkos kriterijų viršenybė, masinio vartojimo produktų gamyba, samdomas darbas, privati nuosavybė ir korporacinė organizacija, demonstruodama sąsajas net su tolima praeitimi. Vis dėlto tikrai neginčijama, kad galima pastebėti reikšmingus pokariniu laikotarpiu įvykusius kai kuriuos užimtumo pokyčius, naujas darbo organizavimo formas, naujas profesijas ir pan. Nereikėtų daryti klaidos ir pripažinus šias permainas toliau teigti, kad esame liudininkai sistemos lūžio, panašaus ir lygintino su tuo, kai, tarkime, vergovę pakeitė feodalizmas, arba su visai neseniai įvykusiu ir, žinoma, daug reikšmingesniu negu perėjimas iš fordizmo į pofordizmą, komunistinių režimų žlugimu ir pastangomis juos pakeisti rinkos ekonomika.

Šalia to, manau, galima užfiksuoti keletą svarbių pokario kapitalistinės organizacijos pokyčių:

- Gilus nuosmukis XX a. aštuntajame dešimtmetyje, sudavęs smūgį kapitalistinėms visuomenėms, skatino santykių, kurie sukėlė suirutę ir nestabilumą, pertvarką.
- Besitęsiantis ir spartėjantis globalizacijos procesas neleido korporacijoms toliau egzistuoti kaip anksčiau, ir kėlė joms iššūkius bei siūlė galimybes, į kurias reikėjo reaguoti.
- Per tą laikotarpį išaugo tarptautinių korporacijų dydis, galimybės ir užmojai; jos tapo pagrindiniais globalios ekonomikos veikėjais.

Visi šie pokyčiai pagreitino kapitalistinės veiklos permainas, ne tik pačios kaitos tempą, kuri skatino lankstesnes gamybos, rinkodaros strategijas, o tam tikru mastu ir vartojimą. Informacija neabejotinai turėjo didžiausios įtakos šiems pokyčiams ir jų valdymui, nuo žemiausių fabriko arba įstaigos grandžių iki korporacijų veiklos visame pasaulyje.

Informacija gal ir nesukėlė šių permainų, bet šiandien jos vaidmuo išsaugant kapitalizmo interesus ir prisitaikant prie pokyčių yra kur kas labiau neginčijamas. Baigdami turėtume pažymėti kai kuriuos informacijos įtakos aspektus.

- Be informacijos srautų neįsivaizduojama globali ekonomika, pirmiausia, finansų ir paslaugų tinklai, kurie susieja ir palaiko išsibarsčiusias veiklas.
- Informacija yra svarbiausia valdant ir kontroliuojant tarptautines korporacijas organizacijų viduje bei išorėje.
- Informacija turi lemiamos įtakos pasaulinės lokalizacijos reiškiniui atsirasti, kai susiejami ir valdomi tarptautiniai ir vietos reikalai bei interesai.
- Dabar, kai visur juntamas kompiuterizacijos poveikis ir pastebimai išaugo daugelio profesijų informacinis intensyvumas, informacija pasidarė neatsiejama darbo dalis.

5 Informacinis kapitalizmas
Manuelis Castellsas

Manuelio Castellso tarp 1996 ir 1998 metų išleista trijų tomų studija „Informacijos amžius“* (*Information Age*) padarė milžinišką įtaką dabartinių socialinių mokslininkų mąstymui. „Informacijos amžius“, dvidešimt penkerius metus trukusius tyrinėjimus vainikuojantis ir, autoriui sunkiai sergant vėžiu, parašytas veikalas yra *magnum opus*. Todėl Castellsas pripažįstamas kaip pagrindinis dabartinės visuomenės pobūdžio teoretikas, pasirodantis ir dėstantis savo požiūrius per televiziją. Apie jį rašoma tokiuose nesugretinamuose laikraščiuose kaip *Wall Street Journal*, *The New Statesman* ir *Guardian*. Castellso maždaug 1200 puslapių trilogija yra labiausiai išplėtota ir enciklopediška informacijos vaidmens dabartiniu laikotarpiu analizė. Ji priskirtina svarbiausiems dabartinės civilizacijos pobūdžio aiškinimams, pasirodžiusiems po Danielio Bello *The Coming of Post-Industrial Society*, 1973 („Poindustrinės visuomenės atsiradimas“) studijos, kurią Castellsas pranoksta ir apimtimi, ir užmoju. Išleidus „Informacijos amžių“ kai kurie apžvalgininkai pripažino Castellsą esant vienoje gretoje su tokiais mąstytojais kaip Karlas Marxas, Maxas Weberis, Emile'is Durkheimas. Sutinku su tokiu vertinimu, nes esu įsitikinęs, kad Castellso teorija yra labiausiai nušviečiantis, vaizdingiausias ir teoriniu požiūriu griežtas bei kruopštus nūdienos pasaulio svarbiausių ypatybių ir dinamikos aiškinimas bei įvertinimas. Kiekvienas, bandantis išsiaiškinti informacijos vaidmenį bei pobūdį ir perprasti socialinio gyvenimo pagrindinius akstinus – sąsajas su kaita ir kaitos spartėjimu, turi susidurti su Manuelio Castellso teorija.

Castellsas gimė 1942 metais Barselonoje ir būdamas dvidešimties metų studentas radikalas, gelbėdamasis nuo Franko režimo, pabėgo iš šalies. Nuvykęs į Paryžių, užbaigė ir apgynė doktoratą, dėstytojaudamas universitete, įsikūrusiame neramumais garsėjusiame Nantero universitetiniame miestelyje Paryžiuje, įsitraukė

* Manuel Castells. Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. I tomas. Tinklaveikos visuomenės raida. – K.: Poligrafija ir informatika, 2005. – 536 psl.

į 1968 metų *évènements*, o 1972 metais paskelbė novatorišką ir įtakos turėjusį tekstą *The Urban Question: a Marxist Approach* („Apie miestą: marksistinis požiūris“), kuris buvo suformuotas tuomet populiaraus Louiso Althusserio (1918–1990) marksistinio struktūralizmo. Ne pagal metus talentingas Castellsas 1979 metais išvyko į Kalifornijos Berklio universitetą, kur tapo Miesto ir regioninio planavimo bei sociologijos profesoriumi. Nuo tada pasiliko San Franciske visam laikui, nors yra užkietėjęs keliautojas ir kaip vizituojantis profesorius lankėsi maždaug dvidešimtyje įvairių pasaulio universitetų, nuo Rusijos iki Singapūro, nuo Taivanio iki Čilės.

Jau seniai Manuelis Castellsas garsėja kaip urbanizacijos analitikas (apie jam rūpimus dalykus liudija jo titulas Berklyje). *The Urban Question* („Urbanizacijos klausimas“) padarė didelę įtaką urbanistiniam planavimui, o jo kvalifikacija dar labiau sustiprėjo, parašius seriją darbų, kurių svarbiausias yra *The Informational City,* 1989 („Informacinis miestas“). Jis niekada nesiliovė domėtis miesto klausimais ir iš tiesų toliau svariai prisideda prie tokių dalykų, kaip miestų atsinaujinimas ir pasidalijimai, supratimo.

Tačiau „Informacijos amžius“ apibendrina ir išplečia jo ankstesnę teoriją apie miestus ir faktiškai yra visos dabartinės civilizacijos pobūdžio įvertinimas ir paaiškinimas. Sykiu ji atskleidžia ilgą kelią nuo jaunatviško marksizmo prie to, ką būtų galima pavadinti pomarksistiniu socialiniu mokslu. Tai nereiškia, kad Castellsas atsižadėjo savo radikalumo. Jis ir toliau aistringai domisi politika ir yra atsidavęs socialdemokratas. Iš tiesų *engagé* savybė skatina ir veikia jo intelektinę veiklą, ir būtent tai jį sieja su tokiais be galo skirtingais socialiniais analitikais, kaip C. Wrightas Millsas, Ralfas Dahrendorfas ir Danielis Bellas. Vis dėlto Castellsas yra pomarksistas tiek, kiek jo „Informacijos amžiuje“ rutuliojami marksizmo kritiniai vertinimai, kuriuos buvo galima numatyti jo ankstesnėje knygoje *The City and the Grassroots,* 1983 („Miestas ir paprasti piliečiai“). Jo pomarksizmą aiškiai liudija įvairūs aspektai: įsitikinimas, kad labai menka tikimybė, jog radikalius politinius pokyčius galėtų sukelti darbininkų klasė (šiuo metu yra neįmanoma, kad proletariatas atliktų išskirtinį kaitos veiksnio vaidmenį); skeptiškas, netgi priešiškas požiūris į komunizmą kaip tikslą: kaip sako Castellsas (1998), „visos utopijos, kai tik rimtai imamasi jas įgyvendinti, atveda prie teroro“ (p. 64); įsitikinimas, kad tapatumo politika, tokia kaip gyvūnų teisės ir feminizmas, dabar turi nepaprastą reikšmę ir kad jų neįmanoma adekvačiai paaiškinti klasės požiūriu; jo skeptiškas ir nepatiklus intelektualių politinių patarimų vertinimas (Castells, 1998, p. 359).

Taigi šiais požiūriais Castellsas nutolsta nuo marksizmo, tačiau marksizmas vis tiek paliko žymę jo mąstyme. Įsitikinsime, kad tai liudija ne tik jo griebimasis marksistinių sąvokų, tokių kaip „gamybos būdas“, ir jo primygtinis tvirtini-

mas, kad būtina išryškinti kapitalizmo vaidmenį. Marksizmo įtaką taip pat galima įžvelgti ir „Informacijos amžiaus“ tomų sąrangoje. Pirmame tome pabrėžiami „informacijos amžiaus“ pagrindą sudarantys socialinės struktūros dalykai, tokie kaip technologija, ekonomika ir darbo procesai. Antro tomo dėmesio centre atsiduria „tinklaveikos visuomenės“ sociologija, ypač socialiniai judėjimai, kurie kilo atsiliepiant į šiuos esminius pokyčius ir paskui pasinaudojo naujomis aplinkybėmis. Svarbiausia trečio tomo, kuris aiškiai skirtas politikai, tema yra socialinė atskirtis ir įtrauktis, o aptariamų temų diapazonas siekia nuo buvusios Sovietų sąjungos iki ateities Europos, Ramiojo vandenyno pakrančių šalių iškilimo ir globalių kriminalinių tinklų reikšmės. Ši procedūra ir surikiuoti prioritetai primena marksistinę metodologiją, kai nuo struktūros ypatumų einama prie socialinių veiksnių ir galiausiai prie politikos reikalų. Tokia yra „Informacijos amžiaus“ sandara, bet tai – kaip vėliau įsitikinsime – taip pat leidžia perprasti, kas, Castellso požiūriu, yra svarbiausios kaitos priežastys. Pirmenybė atitenka ekonomikos ir technologijos dalykams, o po jų – sąmonės ir politikos reikalai.

Svarbiausia yra tai, kad Castellso angažavimasis holistiškai aiškinti nūdienį pasaulį yra akivaizdus marksistinio palikimo požymis. Laikantis marksistinio požiūrio čia teigiama, kad norint adekvačiai paaiškinti visuomenės veikimą reikia išnagrinėti svarbiausius socialinius, ekonominius ir politinius ypatumus kaip tarpusavyje susijusius elementus. Tai nereiškia, kad Castellsas pateikia funkcinį aiškinimą, kaip kiekviena dalis prisideda prie visumos veikimo. Visiškai ne: jo požiūris išryškina dalių susietumą, nors neretai jų santykiai esti prieštaringi, o jų itin antagonistinis pobūdis yra svarbus kaitos veiksnys. Vis dėlto verta dėmesio, kad Castellsas susieja, tarkime, feminizmą su globalizacijos procesais, taip pat ir su ekonomikos bei technologinių naujovių diegimu, su pakitusiomis šeimos formomis ir stratifikacijos pokyčiais. Žinoma, visumos koncepcija nėra marksizmo monopolis, tačiau yra svarbus marksistinės tradicijos aspektas, tebedarantis įtaką Castellsui. Tai taip pat šiek tiek nemadinga šiais postmoderniais laikais, kai į „didžiuosius pasakojimus“ žiūrima nepatikliai ir entuziazmas nukreipiamas į specifinių dalykų ir skirtingumo aiškinimus. Marksistinės krypties besilaikantis Castellsas taip pat išsiskiria šių dienų ortodoksinio nepasitikėjimo totaliniais aiškinimais fone.

Toliau aptarsiu pagrindinius Castellso bruožus, pirmiausia išryškėjusius jo „Informacijos amžiuje“ (žr. Webster, 1995, sk. 6, kur aptariami miesto aspektai). Būtina pasakyti, kad čia tam tikra prasme yra neteisingas jo teorijos pateikimas, nes ji neišvengiamai redukuojama į gana abstrakčius ir teorinius pastebėjimus. Negalima sakyti, kad labiausiai į akis krenta tai, kad Castellsas yra empirinis sociologas. Tai nereiškia, kad jis tiesiog apibūdina situacijas, kaupia duomenis ir aprašymus. Castellsas yra kompetentingas ir tikrai rafinuotas teoretikas, bet jį pirmiausia domina faktai. Jis nepradeda nuo teorijos, kurios, susidūręs su faktais,

ryžtingai laikytųsi (ši prielaida rodo kitą jo pomarksistinės orientacijos aspektą). Iš tiesų Manuelis Castellsas (2000a) pristato „vienkartinę teoriją“ iš esmės atsiliepdamas į perdėtą abstraktaus teorizavimo akcentavimą, kuris paliko žymę į poststruktūralizmą pasukusiuose socialiniuose ir humanitariniuose moksluose. Castellso teorija, priešingai, išsiskiria tuo, kad apima įspūdingos apimties empirinę medžiagą, surinktą iš viso pasaulio (jau minėjome, kad jis daug keliauja ir taip pat kilniaširdiškai į darbus įtraukia savo doktorantus, kuriuos skatina analizuoti daugybę vietovių ir veiklos sričių). Jis pateikia savo duomenis nepaprastai nuosekliai ir suprantamai, nesvarbu, ar tai būtų susiję su „laikinu kapitalizmu“ Rusijoje po 1989 metų, ar su Šiaurės Amerikos didmiesčių apleistais rajonais, ar su Europos Sąjungos gudrybėmis, ir visuomet stengiasi aprėpti esmines tendencijas, svarbiausius įvykius bei į juos reaguoti.

TOLYDUMAS AR KAITA?

Pagrindinis Castellso argumentas yra tai, kad „informacijos amžius“ skelbia susiformavus „naują visuomenę“ (Castells, 2000c, p. 693), kuri atsirado dėl tinklaveikos raidos (tai įgalino IRT) ir kurioje svarbiausia yra informacijos srautai. Apie tai netrukus pakalbėsiu daugiau, bet dabar norėčiau atkreipti dėmesį, kad Castellsas neteigia, jog randasi „informacinė visuomenė“. Jo požiūriu, visos visuomenės naudojasi informacija, tad terminas „informacinė visuomenė“ turi menką analitinę vertę, turint omenyje dabartinės epochos kitoniškumą (Castells, 2000d, 21 p.).

Apibūdinant dabartinę epochą, Castellsui priimtinesnis „informacinio kapitalizmo“ terminas. Šiuo atveju svarbu ir būdvardis, ir daiktavardis. Viena vertus, būdvardis leidžia jam atkreipti dėmesį į tokius svarbius pokyčius, kurie žymi visiškai naujų santykių atsiradimą. Informacionalizmas, vienas iš Castellsui svarbiausių terminų, įvardija „žinių poveikį žinioms kaip pagrindinį našumo šaltinį“ (Castells, 1996, p. 17), kuris reiškia „naują ekonomiką“ ir „naują visuomenę“. Antra vertus, išsaugodamas daiktavardį *kapitalizmas*, Castellsas gali pastebėti, kad vyrauja žinomos ekonominių santykių formos (pelno siekimas, privati nuosavybė, rinkos principai ir kt.). Toliau gilindamasis jis pastebi, kad „informacinis kapitalizmas“ yra ypač neatlaidi, netgi grobuoniška kapitalizmo forma, nes tinklaveikos dėka nepaprastą lankstumą jungia su tikslo siekimu (kurių abiejų nebuvo ankstesnėse kapitalizmo erose) (Castells, 1998, p. 338).

„Informacinės visuomenės teorijos“ stengiasi atskirti mąstytojus, kurie akcentuoja sistemos kaitą ir siūlo „informacinės visuomenės“ sąvoką, ir tuos, kurie tvirtina, kad iškalbingiausias dabarties bruožas yra jos nenutrūkstamas ryšys su praeitimi. Galima paklausti, o kokią vietą šioje schemoje užima Castellsas? Jis vienu metu pabrėžia esmingą kaitą (informacijos amžius, naujoji ekonomika, naujo-

ji visuomenė) ir akcentuoja, kad kapitalizmas ne tik tęsiasi, bet yra netgi dar įžūlesnis ir labiau įsigalėjęs nei anksčiau. Man tikrai atrodo, kad Castellsas stengiasi suderinti tai, kas nesuderinama, įrodinėdamas, jog būtent kapitalistinio vystymosi ir XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pasirodžiusių IRT susiliejimas lėmė informacinio kapitalizmo atsiradimą. Castellsas pripažįsta, kad dabartiniu laikotarpiu kapitalizmas atlieka pagrindinį vaidmenį (tai reiškia, kad ankstesni santykiai išsaugomi ir netgi plečiasi) ir tuo pat metu teigia, kad esminiai pokyčiai įvyko dėl to, kad susiformavo „tinklaveikos visuomenė" ir kad be tinklaveikos neįsivaizduojama jokia būsima socialinė organizacija. Nepanaikinta įtampa tarp požiūrio, kad kapitalizmas yra ryškiausia šiandieninio pasaulio ypatybė (tolydumas), ir kad svarbiausia yra būtent informacionalizmas (kaita), eina per visą Manuelio Castellso *oeuvre*, ir būtent prie šių dalykų šiame skyriuje dar turėsiu sugrįžti.

TINKLAVEIKOS VISUOMENĖ

Castellsas įrodinėja, kad pagrindinė dabar vykstančios transformacijos į „informacijos amžių" ypatybė yra žmones, institucijas ir šalis sujungiančių tinklų plėtra. Iš to išplaukia daug išvadų, bet iškalbingiausia ta, kad tinklaveikos visuomenė gali padidinti plyšius tarp integracijos, kurią stiprina globalizacija, ir augančio socialinio susiskaldymo. Castellsui rūpi ir išanalizuoti būdus, kaip globalizacija integruoja žmones bei procesus, ir įvertinti su tuo susijusias fragmentaciją ir dezintegraciją. Tai yra jo trilogiją vienijanti tema.

Informacijos amžiaus pradžią Castellsas sieja su XX a. aštuntuoju dešimtmečiu, su kapitalizmo krize, kuri ženklino pabaigą to, kas buvo apibūdinama kaip „pokarinis sureguliavimas" (visiškas užimtumas, gyvenimo lygio kilimas, valstybinė socialinės rūpybos sistema ir pan.). Tai pagreitino kapitalistinio verslo restruktūrizaciją, kai korporacijos, patiriančios nuosmukį ir susidūrusios su nuožmesne negu anksčiau konkurencija, ieškojo pelno šaltinių. Dabar ši restruktūrizacija sutapo su pasirodymu to, ką Castellsas vadina „informaciniu raidos modeliu", reiškiniu, kuris glaudžiai siejosi su informacijos ir ryšių technologijų augimu.

Kapitalizmo restruktūrizacija iš esmės buvo susijusi su naujų technologijų įvaldymu ir susigyvenimu su IRT, ieškant naujų sėkmingos komercinės veiklos būdų. Ypač aštuntajame dešimtmetyje atsinaujinusi kapitalizmo forma – tai, ką Castellsas vadina „informaciniu kapitalizmu" – naudojasi informacijos tinklais savo reikalams tvarkyti, pradedant įmonės vidumi (su naujais darbo būdais), baigiant pasauline prekyba. Maža to, tai taip glaudžiai siejasi su ilgalaikiu tebevykstančiu ir spartėjančiu globalizacijos procesu, kad „tinklaveikos visuomenė" yra tokia, kur kapitalistinė veikla vykdoma tuo pačiu metu visame pasaulyje, nepatiriant didelių erdvės apribojimų, o tai neįsivaizduojama be sudėtingos IRT.

Daugelio autorių nuomone, globalių informacijos tinklų plitimas reiškia nacionalinių valstybių baigtį – kadangi sienos nėra svarbios elektroniniams srautams, prekyba, gamyba ir paskirstymas vis dažniau vykdomi pasauliniu mastu, nepaisant valstybių sienų. Castellsas ne kartą pripažįsta šią tendenciją, bet vis tiek netiki, kad tinklai reiškia nacionalinės valstybės baigtį. Ji gali susilpnėti tam tikrais atžvilgiais ir iš tiesų įtraukiama į globalią rinką, bet jos vaidmuo tebėra svarbus. Pirmiausia dėl to, kad nepaisant globalios integracijos tendencijos, visi dalyviai jaučia poreikį kuo geriau adaptuotis. Radikalūs ir dažni rinkos situacijos ir galimybių pokyčiai yra įprastas dalykas pasaulyje, kuriame „kūrybiškas chaosas ... apibūdina naująją ekonomiką“. Kad būtų atsižvelgta į šią „nepaliaujamai kintančią geometriją“ (Castells, 1996, p. 147), vyriausybės privalo pasinaudoti progomis (ir prisiimti kaltinimus). Nacionalinės valstybės yra svarbios, netgi jei yra priverstos veikti globaliame informacinių srautų sūkuryje.

Castellsas greitai apžvelgia dabartinius nugalėtojus ir pralaimėtojus globaliai integruotame pasaulyje, pažymėdamas nevienodus rezultatus Lotynų Amerikoje, buvusioje Sovietų sąjungoje ir Pietų Afrikos galimybes po rasinės segregacijos. Jis teigia, kad *skirtumai* kintančiame pasaulyje, kai tradiciniai terminai, tokie kaip Šiaurė ir Pietūs, veikiau painioja negu padeda susivokti, yra svarbūs, nes parodo, kad tinkamos valdžios strategijos gali iš esmės paveikti šį naują pasaulį. Veiksmingi valdžios sprendimai kreipė ir vedė tokias šalis, kaip Japonija ir Singapūras, į sėkmę, o „grobuoniškos valstybės“ didžiąją dalį Afrikos šalių, tokių kaip Zairas ir Uganda, nustūmė į globalios tinklaveikos visuomenės paribius, pasmerkdamos jas „elgetavimo politinei ekonomikai“ (Castells, 1998, p. 114), kuri leidžia tik vegetuoti.

Castellsas neabejoja, kad pasaulio vaizdas, atrodantis it tankiai suaustas audinys, yra tiesioginis tinklaveikos formavimosi padarinys. Naujausias tarptautinis darbo pasidalijimas gali kisti, bet bendroji kryptis akivaizdžiai matoma ir reiškiasi keturiais lygiais (Castells, 1996, p. 147):

- didelės vertės gamintojai (remiasi informaciniu darbu)
- didelių apimčių gamintojai (remiasi mažai kainuojančiu darbu)
- žaliavos gamintojai (remiasi gamtos ištekliais)
- pertekliaus gamintojai (kurie dirba nuvertintą darbą).

TINKLAVEIKOS ĮMONĖ

Prasidėjo nauja epocha – „tinklaveikos visuomenė“, kuri yra kapitalizmo ir „informacinės revoliucijos“ susiliejimo padarinys. Castellsas mano, kad tai nėra tik globalizacijos reikalas, nors ji ir yra svarbi. Tai esmingai pakeitė ir organizacijos

formas, nes prasidėjus globaliai integracijai, kurią nulėmė tinklų plėtra, prasidėjo ir debiurokratizacija. Sakoma, kad netgi kai korporacija yra tarptautinis milžinas, silpninamos hierarchijos ir įgaliojimai atitenka tikriesiems iniciatoriams, tiems informacijos darbuotojams, kurie valdo tinklus, organizuoja sandorius, vykdo projektą, kuris randa rinkoje nišą, jaučia didesnę atsakomybę tokiems kaip ir jie žmonėms, o ne konkrečiai juos tam tikram laikui nusamdžiusiai bendrovei.

Čia Castellsas nuo tradiciškesnių principų krypsta prie akivaizdaus pritarimo verslo mokyklose madingoms idėjoms. Marksistams mokslininkams informacijos tinklų plėtra reiškia bendrą tarptautinių korporacijų stiprėjimo pasaulio ekonomikoje tendenciją. Peteris Dickenas (1992), Richardas Barnetas, Ronaldas Mülleris (1994) ir Herbertas Schilleris (1984b) atstovauja šiai gerai žinomai analizės tradicijai, kur dramatiškas ir, atrodytų, neatšaukiamas tarptautinių korporacijų iškilimas po Antrojo pasaulinio karo labai dera su informacijos tinklų plitimu, kurie iš tiesų dažnai buvo kuriami ir įdiegiami atsižvelgiant į šių didžiųjų korporacinių klientų interesus (Dan Schiller, 1982). Tokius samprotavimus, atrodytų, patvirtina dažnai cituojami, pavyzdžiui, tokie skaičiai: vertinant valstybių ir korporacijų turtą, pagrindinių tarptautinių korporacijų pajamos sudaro pusę pirmojo šimto turtingiausių, arba kad telekomunikacijos bendrovės pagrindines pajamas gauna iš tarptautinių vartotojų, arba kad apie 20 procentų pasaulio pramonės ir žemės ūkio produkcijos tenka tik šešiems šimtams ar pan. didžiųjų korporacijų.

Tačiau Castellsas, įrodinėdamas, kad integracija visiems ir visur sukėlė neramumus, su tuo nesutiks. Žinoma, jis negali nematyti tarptautinių korporacijų buvimo šioje „tinklaveikos visuomenėje“, bet tvirtina, kad joms, kaip kitkam, tai labai gresia ir dėl to jos arba turi keistis, arba rizikuoja žlugti. Dėl to, tvirtina Castellsas, tarptautinės korporacijos stengiasi vertikalią integraciją keisti ir dezintegruotis, kad transformuotųsi į „horizontalią korporaciją“ (Castells, 1996, p. 166). O kadangi „tinklaveikos visuomenėje“ viskas yra susiję su reagavimo greičiu ir gebėjimu prisitaikyti globalioje rinkoje, tinklai reiškia užvis daugiausiai. Savo ruožtu kad ir kokia centralizuota ir hierarchiškai organizuota atrodytų korporacija, produktus ir paslaugas laiku ir palankia kaina teikia tinklai, kuriuos kuria ir nuolatos perkuria bendrovės viduje arba už jos esantys žaidėjai. Trumpai tariant, tai, kas vyksta, yra „korporacijų transformacija į tinklus“ (p. 115), kur, priklausomai nuo konkrečių aplinkybių ir dalyvių, sudaromos ir paliekamos strateginės sąjungos, ir kur sėkmės receptas yra tai, ką *Toyota* vadybos strategai vadina „penkiais nuliais“ (nulis broko, nulis žalos (t.y. techninių klaidų), nulinis delsimas, nulis kanceliarinio darbo ir nulis atsargų).

Castellsas mano, kad netgi jei tarptautinės korporacijos ir toliau egzistuos, jos turės smarkiai keistis. Praėjo laikai, kai globali imperija planavo ir veikė centralizuotai valdoma iš metropolijos centro. Informacinėje ekonomikoje „didelės

korporacijos ... nebėra ir daugiau nebus uždaros ir savarankiškos“ (p. 163). Jos kaip tik turi perduoti galią tiems, kurie prieina prie tinklo „savo veiklą programuojančių ir nukreipiančių padalinių, kurie remiasi decentralizacija, dalyvavimu ir koordinavimu“ (p. 166). Taip „konkurencijos globalizacija pamažu ištirpina didelę korporaciją įvairiomis kryptimis veikiančių tinklų raizginyje“ (p. 193).

Čia puikiai girdimi pofordistinės teorijos atgarsiai (žr. 4 skyrių), o pofordistinė mantra „lankstumas“ kartojama visose Castellso knygose. Nors Castellsas retai aiškiai nurodo fordistinę literatūrą, jis iškalbingai nurodė (2000b), kad šiandieninė paradigminė korporacija yra *Cisco* bendrovė, kurios tinklalapis yra jos verslo vieta ir jame atliekama 80 procentų jos verslo reikalų. Anot Castellso (2000e), milžiniškos *Fordo* bendrovės gamyklos, standartizuota gamyba ir valdymo iš viršaus į apačią struktūros įkūnijo industrinio kapitalizmo erą, o *Cisco* korporacija yra tipiška informacijos amžiaus „tinklaveikos įmonė“ (p. 180–184).

Tai yra vadybos teorijos *au courant*, ir apie tai galima nuolatos skaityti *Financial Times* puslapiuose. Žinoma, globali ekonomika yra dinamiška, nestabili ir rizikinga beveik visiems, labai priklausanti nuo globalizacijos proceso, kuris kadaise palyginti apsaugotus (dėl jų saugių vidaus rinkų) korporacinius žaidėjus privertė nuožmiai konkuruoti pasauliniu mastu. Bet Castellso keliama sąlyga yra ir daug paprastesnė, ir gilesnė. Jis drąsiai tvirtina, kad „tinklaveikos logika yra galingesnė negu tinkle esančios galios“ (Castells, 1996, p. 193), mįslinga frazė, kuri išvertus reiškia kad IRT susilpnino globalių korporacijų efektyvumą ir suteikė galių tiems žmonėms ir organizacijoms, kurie yra verslūs ir efektyvūs tinklaveikos prasme. Šie žmonės gali dirbti korporacijose, tačiau dėl naujų technologijų jų darbdavių galia decentralizuojama ir perduodama tinklaveikos dalyviams.

Castellsas (1996) toliau liaupsina vadinamąją „informacionalizmo dvasią“ (p. 195). Čia jis pasiskolina Maxo Weberio garsų argumentą, kalvinistinę „išinktųjų“ doktriną susiejantį su kapitalizmo raida, kad „protestantiškoji etika“ susikristalizavo kartu su „kapitalizmo dvasia“, darydamas užuominą apie panašų reiškinį, veikiantį šiandien. Kapitalizmas vis dar egzistuoja, bet jis „naujas, iš esmės pakeitęs formas“ (p. 198), o jo šerdis yra „informacionalizmo dvasia“. Castellso „informacionalizmo dvasios“ apibūdinimas sukelia vaizdinį tokių „kibernetinės erdvės“ dalyvių, kurie gali laisvai keistis informacija, turi gerus ryšius ir labai efektyviai sąveikauja tinkle, todėl gali laimėti. Jis, atrodo, su pagarbia baime žiūri į tai, kad veikiant tinkle priimami sprendimai, sukeldami „kūrybinės destrukcijos“ bangas (Schumpeterio terminais), gali radikaliai keisti gyvenimą ir įvykius visame pasaulyje. Pasak jo, tie, kurie tokius sprendimus priima, yra naujo tipo žmonės, atsakingi ne tik savo darbdaviams ir visuomet atviri gebantiems jungtis į tinklą. Taigi nenuostabu, kad baigdamas Castellsas šią naują padėtį apibūdina kaip realiai egzistuojančią, kur „tinklaveikos įmonės kibererdvėje Schumpeteris

susitinka su Weberiu“ (p. 199) ir kur abu vardai verčia įsivaizduoti svaiginantį smarkios kaitos, kūrybiškumo ir asmeninio veržlumo derinį.

Castellsas taip pat daug dėmesio skiria pakitusioms darbo formoms ir užimtumo struktūros pokyčiams. Gana ištęsto apibrėžimų ir statistikos faktų dėstymo išvada yra tokia: visuomenėje labai padaugėjo informacinio darbo, kuris apskritai yra malonesnis palyginti su ankstesniu, labiau individualizuotas ir kad pakitusios „tinklaveikos visuomenės“ aplinkybės reiškia, jog žmonės privalės įprasti būti „lankstūs“ darydami tai, ką jie daro, ir turėdami omenyje tai, ką jie tikisi daryti ateityje, jei norės išlikti informaciniam kapitalizmui „sistemiškai kintant“.

INFORMACINIO KAPITALIZMO KULTŪRINIAI PADARINIAI

Knygos „Tinklaveikos visuomenės raida“ (*The Rise of the Network Society*) viduryje tonas pasikeičia ir pereinama prie diskusijos apie technologinių pokyčių padarinius kultūrai. Castellsą nelabai jaudina tinklo turinys, jis nesibaimina tokių dalykų, kaip kompiuterinė pornografija ir neofašistų skelbimai, įžvelgia gilesnius IRT padarinius ir tam tikra prasme prisimena Marshallą McLuhaną, kuriam Castellsas (1996) „atiduoda, kas pridera“ (p. 329) už jo įžvalgą, kad televizija paskelbė spaudos („Gutenbergo galaktikos“) pabaigą ir kad ją išstums nauja kultūros forma. Teigiama, kad šiandien, kai politika yra susijusi su televizija, svarbiausia yra ne konkretus turinys, bet faktas, kad norint būti politikos dalyviu, reikia būti televizijoje, todėl „tinklaveikos visuomenėje“ svarbu yra ne tai, kas pasakoma, bet galimybės būti tinkle faktas. Jei nesi įsijungęs į tinklą, teigia Castellsas, nebūsi visavertis „tinklaveikos visuomenėje“. Maža to, kompiuterių tinklai žada televizinės komunikacijos sistemos (kai centralizuota produkcija skleidžiama homogenizuotai auditorijai) pabaigą, nes jie suasmenina ir sudaro interakcijos galimybes. Taigi ryškiausias ir reikšmingiausias kultūrinis poveikis yra susijęs su buvimu tinkle, kai galima gauti informaciją ir bendrauti su kuo tik nori ir kada tik nori.

Castellsas nerimauja dėl kai kurių iki paplintant internetui vykusių technologinių pokyčių, nes jie pagilina socialinę fragmentaciją. Pastaruoju metu linkstama, pavyzdžiui, plėtoti kabelinę ir palydovinę televizijas taip, kad auditorija būtų kreipiama gauti iš anksto parinktas programas, tuos, kurie žiūri, tarkime *Sky Sports*, atskiriant nuo žiūrinčių tik MTV roko kanalus. Štai kodėl Castellsas, pakartodamas McLuhaną, tai vadina „pranešimas tampa priemone, nes jie transliuoja tai, ko reikalauja segmentuota auditorija. Šis procesas vyksta kartu su globalia televizijos šaltinių integracija, kurios įspūdingiausias įrodymas yra Murdocho *News Corporation*, taip pat teikianti specializuotas ir įvairias programas rinkos požiūriu patrauklioms ir be galo skirtingoms auditorijoms. Castellsas ypač baiminasi, kad sustiprės orien-

tacija į namus, kurią lydės šių technologijų diegimas visur, kur esama pramogų poreikio. Jos pranašauja su visuomenine televizija susijusios kultūros praradimą ir reiškia, kad „nors medijos iš tiesų tapo globaliai tarpusavyje susijusiomis, ... mes gyvename ne globaliame kaime, o globaliai kuriamuose ir lokaliai paskirstomuose, vartotojo reikmėms pritaikytuose kotedžuose“ (p. 341).

Vis dėlto technologijų srityje pastebima priešinga tendencija. Pasak Castellso, internetui būdingi „technologiškai ir kultūriškai sąlygoti interaktyvumo ir individualizmo“ bruožai (p. 358). Taip jis gali leisti kurti elektronines bendruomenes, kurios žmones veikiau jungia, o ne skiria. Čia mums reikėtų prisiminti Howardo Rheingoldo (1993) entuziazmą, kad „virtuali bendruomenė“ gali susikurti tinkle. Castellsas (1996) taip pat skelbia, kad „internetas plinta kaip elektroninė erdvė“ (p. 357), sukurdamas „interaktyvią visuomenę“ (p. 358).

Castellsas labai viltingai žvelgia į „virtualios bendruomenės“ galimybes (Robins ir Webster, 1999, 4 d.), nors antrajame „Tinklaveikos visuomenės raidos“ (2000d) leidime sušvelnina savo ankstesnį optimizmą, pripažindamas, kad „vidutinė materializacija“ prieštarauja naujų technologijų „kilniems tikslams“ (p. 398). Aš nuolatos naudojuosi elektroniniu paštu ir internetu, tai labai padeda susisiekti su žmonėmis, su kuriais turiu bendrų reikalų, bet tai nėra kas nors daugiau nei būdas patogiai susirašinėti. Tikras bendruomeniškumo jausmas nėra tokia ribota komunikacija, kadangi tai yra ryšys su žmonėmis kaip su visuma, o ne su specifiniais „bitais“, kurie ir išreiškia bendravimą elektroniniu paštu (Van Morrisono skelbimų lenta, profesijų sąrašas, verslo komunikacija, elektroninė prekyba), kuriuos lengva užbaigti, kai nelieka intereso (Talbott, 1995). Iš tiesų šiek tiek trikdo, kad internetinius santykius su kitais galima nutraukti mygtuko spustelėjimu. Tokie paviršutiniški, netrikdantys ir egocentriški ryšiai nenusipelno būti vadinami bendryste, kuri, be kita ko, reiškia susitikimą su kitais realioje vietoje ir realiu laiku. Reali bendruomenė gali pritarti nuomonėms ir palaikyti išankstines nuostatas, bet taip pat gali reikalauti tam tikro elgesio, gali pasmerkti be jokios galimybės to išvengti elektroniniu būdu (Gray, 1997).

Jau minėjau, kad, Castellso manymu, tinklai yra būtina visaverčio dalyvavimo šiandieninėje visuomenėje sąlyga. Tai argumentas už plėtimą galimybių naudotis IRT, pirmiausia internetu, kaip piliečių teise informacijos amžiuje. Nors galimybes jungtis Castellsas vertina entuziastingai, tačiau baiminasi, kad jeigu tai skatina pramogų poreikis, žmonės ne iš tikrųjų *bendraus* tarpusavyje, o provokuojami centralizuotų jėgų. Be to, teigia Castellsas, „norint patekti į sistemą, reikia mokėti prisitaikyti prie jos logikos, kalbos, įėjimo, kodavimo ir šifravimo būdų“ (Castells, 1996, p. 374). Šis tvirtinimas sugrąžina mus prie McLuhano, nes Castellsas įsitikinęs, kad kultūriniai IRT padariniai yra radikalesni negu demokratiškesnių komunikacijų perspektyva. Jis rašo apie „realią virtualybę“, norėdamas

apčiuopti teksto, garso ir vaizdo formų susiliejimą, kurių reikalauja multimedija ir kas reiškia gyvenimą „tinklaveikos visuomenėje“. Jis teigia, kad apdujus nuo tinklo, net bendraujant su kitais medijos tėra visa mūsų išgyvenama tikrovė. Taigi

> Tai – sistema, kurioje pati realybė ... yra visiškai užgrobiama ir panardinama į virtualių vaizdų aplinką – tą išgalvotą pasaulį, kurio reiškiniai ne tik pasirodo ekrane, per kurį yra perduodama patirtis, bet ir patys tampa ta patirtimi.
>
> (Castells, 1996, p. 373)

Tokia postmoderni interpretacija man atrodo smarkiai perdėta, ją gana išsamiai nagrinėju 9 skyriuje. Castellsas iliustruoja šį naują kultūrinį būvį, apibrėždamas televizijos „muilo operų“ ir politikos samplaiką, kalbėdamas apie Dano Quayle’o patirtį. Per 1992 metų rinkimų kampaniją tuometinis viceprezidentas, norėdamas iliustruoti savo argumentus už „šeimos vertybes“, pasitelkė „muilo operos“ veikėjos pavyzdį. Po Quayle’o kalbos „muilo opera“ atsakė tuo pačiu, įterpdama epizodą apie šį įsikišimą. Susiliejo faktas ir fikcija. Castellsas tai mano esant „realios virtualybės“, kuri yra naujų medijų vaisius, pavyzdžiu. Mano požiūriu, tai yra netinkamas pavyzdys, norint įtikinti, kad čia kažkas nauja. Daugiau kaip prieš šimtą metų labai panašiai elgėsi Charlesas Dickensas, leisdamas atskiromis dalimis pasakojimus, tokius kaip „Oliveris Tvistas“ (*Oliwer Twist*) ir „Pikviko užrašai“ (*Pickwick Papers*), ir labai dažnai kasdieniame gyvenime aiškindamas tikrovę pramanytais charakteriais. Tiesiai sakant, fikcija suteikia mums gana daug galimybių kalbėti apie socialinę tikrovę ir taip gali užgožti, atrodytų, aiškius ir ryškius skirtumus tarp fakto ir pramano. Taip buvo jau prieš daugelį metų, žinoma, gerokai anksčiau negu išplito multimedija ir netgi televizija. Šios naujos kultūros formos siūlo panašius įvaizdžius, kurie gali būti priimti arba nepriimti, bet aš esu įsitikinęs, kad žmonėms nebus labai sunku atskirti tai, kas tikra, nuo to, kas yra literatūra (Slouka, 1995). Vadinti tokius pokyčius „realia virtualybe“ reiškia pernelyg greitai sutikti su postmodernia haliucinacija.

SRAUTŲ ERDVĖ

Skaičiusiems Castellso ankstesnį veikalą „Informacinis miestas“ idėjos apie „srautų erdvę“ bus gerai žinomos. Knygoje „Informacijos amžius“ jis kitaip suformuluoja skirtumą tarp „vietų erdvės“ ir „srautų erdvės“, ir „Tinklaveikos visuomenėje“ akcentuoja pastarąją. Informacijos srautai darosi svarbiausi organizuojant šių dienų visuomenę, todėl regionai ir vietovės, nors tebėra svarbūs, yra „integruojami į tarptautinius tinklus, jungiančius jų dinamiškiausius sektorius į vieną“ (Castells, 1996, p. 381). Castellsas pabrėžia savo mintį, kad regionai ir vietovės tikrai svarbūs,

bet teigia, kad dabar mes patiriame „geografinį atotrūkį“ (p. 393), kuris sutrikdo nusistovėjusius santykius. Nuo kitokios „inovacijų aplinkos“ priklausys, kaip konkrečios vietos klestės arba nyks, bet jos visos bus įtrauktos į „tinklaveikos visuomenę“.

Miestai, ypač tie, kurie veikia kaip platesnio tinklo „centrai“, įgauna ypatingą svarbą ir išsiskiria ypatingomis savybėmis. Tvirtindamas, kad „globalinis miestas yra ne vieta, bet procesas“ (p. 386), informacijos srautas, Castellsas teigia, kad didmiesčiai (tokie kaip Tokijas ir Bombėjus) yra „plėtros varikliai“ (p. 409), kurie tuo pat metu yra susaistyti globaliai, tačiau atskirti vietiniu lygiu, ir ta ypatybė matoma kiekvienam atsitiktiniam lankytojui. Castellsas įterpia intriguojančią diskusiją apie tinkluose „dominuojantį vadybininkų elitą“ (p. 415). Tai kosmopolitai, kurie vis dėlto turi išlaikyti lokalius ryšius, kad galėtų užtikrinti savo, kaip grupės, koherentiškumą, o tai kelia psichologinę įtampą. Šių žmonių ryšiai ir gyvenimo stilius yra panašūs (tokio pat lygio viešbučiai, toks pat laisvalaikis), miestuose, kuriuose gyvena, jie paprastai išsiskiria tuo, kad naudoja naujausias technologijas, siekdami atsiriboti ir apsisaugoti nuo šalia esančių „pavojingų klasių“. Vis dėlto Castellsas šių žmonių neapibūdina kaip klasės. Jis sako, kad „tokio dalyko, kaip globali kapitalistų klasė, nėra“, tačiau yra „beveidis kolektyvinis kapitalistas“ (p. 474), apie kurį plačiau kalbėsime tolesniuose puslapiuose.

BEMATIS LAIKAS

Supažindindamas su „bemačio laiko“ sąvoka, Castellsas, norėdamas pabrėžti, kad „tinklaveikos visuomenė“ stengiasi sukurti „amžiną visatą“, kurioje laiko ribos vis labiau ir labiau nustumiamos atgal, naudojasi gerai žinomu, Anthony'io Giddenso ir ypač Davido Harvey'aus išpopuliarintu argumentu apie laiko ir erdvės kompresiją šiuolaikiniame pasaulyje. Castellsas vykusiai parodo, kad laiku manipuliuoja „elektroniniu būdu valdomos globalinio kapitalo rinkos“ (1996, p. 437) ir kaip jį veikia siekis kuo efektyviau panaudoti darbo laiką („lankstusis laikas“).

Be to, „tinklaveikos visuomenė“ sužadina „gyvenimo ciklų sumišimą“ (p. 445), jai būdingas „biologinių ritmų irimas“ (p. 446), kai yra manipuliuojama biologiniais amžiaus tarpsniais. Taigi penkiasdešimtmetės moterys gimdo vaikus, taip pat matome įsivyraujant „mirties ištrynimo iš gyvenimo“ (p. 454) tendenciją (užšaldymas ir panašūs dalykai). Čia turime prisiminti genetinės inžinerijos atradimus, kuriuos Castellsas sieja su informacijos ir komunikacijos klausimais, ir visa tai prisideda prie bemačio laiko kultūros puoselėjimo.

Ko gero labiau įtikina tai, ką Castellsas vadina „žaibiškais karais“, kuriuos, Vakarams laimėjus šaltąjį karą, trumpomis ryžtingomis staigiomis atakomis kariauja pažangiausias technologijas valdančios valstybės ir kuriuos pasauliui glo-

bali žiniasklaida pateikia pagražinta forma (periferijose, žinoma, tebevyksta kitokie – brutalūs – karai). Visi žinome, kad po Irako karo 1991 metais ir po to, kai 1999 metais NATO pajėgos sutriuškino Serbiją, viskas pasikeitė (Robins ir Webster, 1999, sk. 7), bet Castellsas tradicinio karo pabaigą supranta plačiau. Jis primena, kad dalyvavimą kare bent jau europiečiai laikė svarbiausiu *rite de passage* istorijoje, tai, kas amžiams liudija žmogaus mirtingumą, o vėliau yra atskaitos taškas išlikusiems. Dabar to nebėra, tad palaikomas „bemačio laiko“ kultas, leidžiantis mums gyventi nuolatinėje dabartyje. Be to, Castellsas atskiria „tinklaveikos visuomenėje“ pabrėžiamą momentinę komunikaciją, kai mes beveik akimirksniu iš viso pasaulio surenkame informaciją, kuri pateikiama hipermedijų formomis, spekuliuojančiomis istorija be istorinio konteksto ir paliekančiomis pažeidžiamą „bematį mąstymo horizontą“ (p. 463). Viskas sujungiama „tinklaveikos visuomenės“ kultūroje, kuri „ima sistemingai trikdyti ... reiškinių sekos tvarką“ (p. 464) ir sukelia nuolatinį momentiškumą, tolydumo ir spontaniškumo stygių.

TAPATUMO GALIA

„Informacijos amžiaus“ 2 tome nuo „tinklaveikos visuomenės“ ir jai būdingų integracijos ir fragmentacijos tendencijų interpretavimo pereinama prie kolektyvių tapatumų svarstymo. Pagrindinė tema čia yra *socialiniai judėjimai*, kuriuos Castellsas (1997a) supranta kaip „tikslingus kolektyvius veiksmus, [kurie] transformuoja visuomenės vertybes ir institucijas“ (p. 3) ir teikia žmonėms pagrindinius jų tapatumo elementus. Kitaip sakant, ši knyga yra apie gyvenimo dabartiniame pasaulyje politiką ir sociologiją.

Diskutuojama iš esmės apie tai, kaip, griaunant tradicijas, formuosis tapatumas. Castellsas, pavyzdžiui, mano, kad nacionalinėms valstybėms ir jas įteisinančioms institucijoms, kurias suprimityvintai vadiname pilietine visuomene (socialinė rūpyba, suverenumo teisės, į klases orientuota politika, demokratija ir įtakos grupės, tokios kaip profsąjungos) iššūkį meta globalėjanti „tinklaveikos visuomenė“. Taigi, pavyzdžiui, gerovės valstybei grėsmę kelia visuotinė konkurencija dėl pigesnės darbo jėgos, nacionalinę ekonomiką darosi vis sunkiau kontroliuoti dėl nuolatinių prekybos sandorių jenomis, doleriais ir eurais, o politinę demokratiją, tarpininkaujant informacijos ir komunikacijos priemonėms, negrįžtamai keičia išaugusi „informacinė politika“, kuri yra globali, nepagarbi ir orientuota į skandalus.

Nacionalinė valstybė negali naujų technologijų panaudoti efektyviai gyventojų kontrolei, nes pačias valstybes ardo dalinę autonomiją įgyjantys regionai (ir netgi miestai), piliečiams nesudėtinga susisiekti tarpusavyje nepaisant skiriančių mylių, o globali, bet labai diferencijuota žiniasklaida nuolatos kiša nosį ir viešina politikų machinacijas (prisiminkime Italijos premjero Sylvio Berlusconi iškilimą

ir nušalinimą XX a. paskutiniame dešimtmetyje, o paskui vėl stulbinantį sugrįžimą į tas pačias pareigas 2001 metais, arba nesibaigiančias informacija apie politikų korupciją ir sekso skandalus). Tie, kurie baiminasi Orwello aprašytos valstybės, matyt, labiau turėtų bijoti Castellso prognozės: „Mūsų visuomenė yra ne tvarkingas kalėjimas, bet netvarkingos džiunglės“ (p. 300). Viskas čia yra netikra, neturi savo šaknų, tradicijos pamintos, ankstesnis tikrumas prarastas amžiams.

Šio košmaro fone Castellsas samprotauja, kad tapatumai formuojasi veikloje, taigi „tinklaveikos visuomenė“ sukelia *pasipriešinimo* ir netgi *suplanuotų* tapatumų sąjūdžius. Tada mes leidžiamės analizuoti įvairiausius pasipriešinimo judėjimus (nuo Meksikos *zapatistų* iki neofašistų Jungtinėse Valstijose, nuo Japonijos *Aum Shinrikyo* fanatikų iki religinio fundamentalizmo atmainų islame, nuo etninio nacionalizmo buvusioje Sovietų sąjungoje iki teritorinių kovų, tokių kaip Katalonijoje). Castellsas nei pritaria, nei nepritaria šiems reakcingiems sąjūdžiams, bet įžvelgia juose kolektyvių tapatumų formavimosi naujų ir stiprių įtampų akivaizdoje įrodymą.

Iliustruodamas tai Castellsas smulkiai aprašo apgalvotus aplinkosaugos ir feminizmo judėjimus, kurių įtaka buvo ir tebėra nepaprastai didelė. Šių sąjūdžių negalima laikyti tiesioginiu atsaku į „informacijos amžiaus“ keliamą įtampą, nes visi jie patys pasisavina „tinklaveikos visuomenės“ teikiamas galimybes ir jomis naudojasi organizaciniais ir pažiūrų sklaidos tikslais.

Castellso feminizmo analizė (1997a, sk. 4) rodo, kad patriarchalizmas, daugelį amžių buvęs visų visuomenių norma, neišvengiamai nyksta dėl keturių tarpusavyje susijusių priežasčių. Pirma, vis daugiau moterų tampa darbo jėga, ir tai glaudžiai siejasi su informacinio darbo plitimu ir „tinklaveikos visuomenės“ akcentuojamu „lankstumu“. Antra, vis didesnė jų biologinė kontrolė, kurią akivaizdžiausiai įrodo įvairūs genetinės inžinerijos laimėjimai, išlaisvina moteris nuo reprodukcinės funkcijos sukeliamų apribojimų. Trečia, įvairiausiomis formomis besireiškiantis feministinis sąjūdis. Ketvirta, IRT plėtra, leidžianti „beveik visos planetos moterims kalbėti vienu balsu“ (Castells, 1996, p. 137). Visi drauge šie veiksniai yra nepaprasti, prieštaraujantys šimtmečius galiojusioms lyčių normoms ir todėl „paminantys heteroseksualumą kaip standartą“ ir privačioje, ir viešoje srityse. Castellsas kalba apie „feministes praktikes“ (p. 200) visame pasaulyje, kurios imasi veiksmų, kad pakeistų savo gyvenimą ir kuria naujus tapatumus, pašalindamos iš „visuomenės institucijų lytiškumo aspektą“ (p. 202).

NAUJOS STRATIFIKACIJOS FORMOS

Castellsas teigia, kad tinklaveikos visuomenėje ankstesni socialiniai sluoksniai išnyksta ir atsiranda naujo tipo nelygybė. Jau nagrinėjau, kaip jis aiškina hori-

zontalios korporacijos, kuri nepalanki biurokratui, bet bet atveria galimybes paliktiems nuošalų, radimąsi ir jo argumentą, kad globaliu mastu informacijos amžius iškelia kapitalizmą, kuris yra sistemiškas, bet be valdančios kapitalistų klasės. Apie stratifikaciją informacinio kapitalizmo sąlygomis verta pakalbėti plačiau, nes jos poreiškiai ir padariniai yra labai gilūs ir esminiai. Atsiradus šioms naujoms stratifikacijos formoms pakito ir galių santykiai, išteklių paskirstymas ir ateities perspektyvos. Pasidalijimas tarp darbo ir kapitalo, pasidalijimas, kuris yra politinių priklausomybių (ir dar daugiau) pamatas, XX a. pabaigoje buvo sugriautas.

Vietoje kapitalizmo, kuriam vadovavo valdančiosios klasės, dabar turime kapitalizmą *be* kapitalistų klasės. Šiandien kapitalizmui vadovauja į tinklą orientuota ir kvalifikuota „informacinio darbo jėga". Ši grupė pasidarė svarbiausia visuomenės dalis, atsakinga beveik už viską, nuo technologijų kūrimo iki korporacijų vadybos pokyčių ir agitavimo keisti įstatymus. Savo ruožtu dirbantieji fizinį darbą (Castellso pavadinti „tipiška darbo jėga") informaciniame kapitalizme vis dažniau darosi nebereikalingi ir nepatogūs. Jiems nuolat kelia grėsmę jų pačių nepaslankumas, kuris neleidžia jiems susidoroti su pokyčiais, taip pat ir su informacinio darbo jėga, kuri, būdama nauja ir turtus kurianti jėga, dažnai pati juos verčia keistis. Ši tipiška darbo jėga, paprastai vyrai, atstovauja, kaip vadina sociologai (ir kiti), „darbininkų klasei", kurios dienos suskaičiuotos. Be to, socialinė segmentacija lemtingai paliečia tuos, kurie yra nustumti į informacinio kapitalizmo paribius – neturinčius kvalifikacijos ir tinkamo išsimokslinimo. Geriausiu atveju jie susiranda nekvalifikuotą ir nesaugų darbą, o blogiausiu – įsilieja į organizuotų nusikaltėlių gretas.

Toks naujas persiskirstymas ima ardyti nusistovėjusias mobilizacijos formos. Pasikeitus senajai klasių sistemai, klasinė politika tampa atgyvenusi ir ją pakeičia socialiniai judėjimai, kurie geriau atliepia pakitusias tinklaveikos visuomenės aplinkybes ir gyvenimo stilių bei dabartinei erai būdingą tapatumo politiką. Šių naujų judėjimų lyderiai taip pat turi komunikacinių ir organizacinių įgūdžių, kurie yra būtini efektyviai mobilizacijai informacijos amžiuje.

Nors Manuelis Castellsas nenori savo analizės tiesiogiai susieti su kitokia dabartine socialine mąstysena (pavyzdžiui, Anthony Giddensas, Alainas Touraine ir Danielis Bellas tik paminimi), aišku, kad jo požiūriai dera su nemaža dalimi pastarojo meto tekstų. Taip pat daug bendrumų su „trečiojo kelio" politine mąstysena, kurią galima įžvelgti Blairo vyriausybėje, ir keleto jo intelektualinių šalininkų, tokių kaip Geoffas Mulganas (1998) ir Anthony Giddensas (1998). Konkrečiau, Castellso esmingai pasikeitusios stratifikacijos sistemos akcentavimas, ypač jo dėmesys išsilavinusios informacinės darbo jėgos vaidmeniui ir naujų politinės mobilizacijos formų, kurios peržengia ankstesnį pasidalijimą į klases, akcentavimas aprėpia platų spektrą nuomonių, kad „nauji laikai" tikrai atėjo.

DARBININKŲ KLASĖS BAIGTIS

Castellsas, numatydamas tradicinės darbininkų klasės baigtį, turi omenyje du tarpusavyje susijusius aspektus. Pirma, ši klasė, seniau buvusi visų radikalių politinių sąjūdžių ramstis, nyksta kiekybiškai ir ją pakeičia nefizinė darbo jėga, dažniausiai moterys. Antra, labai sumažėjo jos indėlis į visuomenės gerovę: darbo jėgos vertės teorija turės būti pakeista informacijos (arba žinių) vertės teorija. Castellso (1997a) žodžiais tariant,

> žinios ir informacija yra esminė naujų gamybos procesų medžiaga, o išsilavinimas yra svarbiausia darbo jėgos savybė, [vadinasi] naujieji informacinio kapitalizmo gamintojai yra tie žinių generatoriai ir informacijos tvarkytojai, kurių indėlis didžiausią vertę turi ... ekonomikoje.
>
> (Castells, 1997a, p. 345)

Anksčiau darbininkų klasė buvo pavaldi kapitalistams, bet niekas neabejojo, kad pastariesiems ji būtina. Juk kad išgautum anglį, kad veiktų konvejeris ir būtų gaminamas maistas, reikia angliakasių, fabriko operatorių ir ūkio darbininkų. Šis esminis darbininkų klasės indėlis yra darbo jėgos vertės teorijos pamatas ir ryški „paveldėjimo" tema socializme – esą „darbininkų klasė sukuria turtą ir vieną dieną susilauks pelnyto atpildo". Dabar, deja, taip nėra. Iškilo naujoji klasė – informacinė darbo jėga – ir dėl to senoji darbininkų klasė tampa nebereikalinga. Informacinė darbo jėga veikia tipišką darbo jėgą taip, kad darosi labai aišku, kas visuomenėje yra svarbiausias. Tai padaroma įvairiais būdais, tikriausiai automatizuojant tipiškos darbo jėgos funkcijas (naudojant kompiuterizuotas technologijas) arba perkeliant gamybą į kitas geografines vietoves (planuotojams, galintiems naudotis aukštosiomis technologijomis, tai nesunku padaryti) arba sukuriant naujus produktus, kurių tipiška darbo jėga, būdama nepaslanki ir nekintama, nepajėgia įvaldyti.

Naujajame pasaulyje informacijos darbuotojas yra pagrindinis gerovės kūrėjas, o darbininkų klasė nyksta, nes nespėja keistis taip greitai, kad neatsiliktų. Kaip dabar įprasta sakyti, stokoja „lankstumo". Todėl keičiasi politika: nuo klasės (kuri šiaip ar taip buvo beviltiškai įklimpusi nacionalinėje valstybėje, ir tai yra dar vienas jos nepajėgumo globaliame pasaulyje paaiškinimas) krypstama prie socialinių judėjimų, tokių kaip feminizmas, etniškumas ir aplinkosauga. Šie judėjimai siekia gerokai toliau negu tradicinės klasės ir apeliuoja į jų šalininkų gyvenimo stilių ir tapatumus. Juose taip pat pastebimai įsiskverbusi vienokio arba kitokio pobūdžio informacinė darbo jėga. Imkime, pavyzdžiui, *Amnesty International, Greenpeace* arba *Friends of the Earth*, kiekviena iš jų yra globalaus masto, turi kompiuterinius narių sąrašus ir būrius puikiai išsilavinusių, kvalifikuotų ir medijų reikšmę suprantančių bendradarbių ir rėmėjų.

Castellsas pabrėžia, kad informacinis kapitalizmas yra nepaprastai galingas ir plintantis, ypač turint omenyje būdus, kuriais jis slopina rinkai nepalankius veiksmus, tačiau taip pat tvirtina, kad aiškios kapitalistų klasės nebėra. Kadangi kapitalizmas pasidarė globalus, paskiros valstybės radikaliai sumažino galimybes manevruoti, ypač nacionalinės ekonomikos strategijų požiūriu. Tai nereiškia, kad valdžios veiksmai yra nesvarbūs – priešingai, į neadekvačius veiksmus pasaulio ekonomika reaguoja ypač greitai. Vis dėlto klystume manydami, kad pasaulio sistemą kontroliuoja kapitalistų klasė. Pasak Castellso, tai „beveidis kolektyvus kapitalistas" (1996, p. 474), bet tai yra kažin kas už konkrečios klasės ribų. Pavyzdžiui, reguliari prekyba pasaulio fondų biržose arba svetimomis valiutomis reiškia, kad vargu ar galima atsisakyti kapitalistinio verslo. Tačiau šios sistemos funkcionieriai yra ne turtingi kapitalistai, bet veikiau informaciniai darbuotojai, kurie ir yra pagrindiniai žaidėjai. Šis scenarijus verčia manyti, kad šiandien kapitalizmas yra valdomas buhalterių, sistemų analitikų, finansininkų, pelno investuotojų, reklamos specialistų ir pan. Tačiau jis teigia, kad aplink nėra „didžiųjų projektuotojų", kadangi sistema turi įgimtą, genetiškai užkoduotą varomąją jėgą, tinklas yra stipresnis negu kuri viena grupė arba net organizuotos grupės. Maža to, būtina pabrėžti, kad šie žmonės yra ten, kur yra, ne dėl to, kad yra turtingi (turi nuosavybę), bet kad yra kvalifikuoti ir patyrę. Jie yra vienokie arba kitokie informaciniai darbuotojai ir jie liudija ne tik darbininkų klasės, bet ir turtingųjų klasės pabaigą.

Galiausiai yra ir nekvalifikuoti ir/arba netinkami informaciniam kapitalizmui, tie, kuriuos Castellsas vadina „ketvirtuoju pasauliu", ir kuriems nebeliko vaidmens, nes jie neturi kapitalo šaltinių ir/arba įgūdžių, kad būtų patrauklūs globaliam kapitalizmui. Čia jis rašo apie JAV miestų varguomenę, tuos, kurie priskiriami žemiausiai klasei, gyvena greta naujai pasaulio sistemai svarbios informacinės darbo jėgos ir dažnai nepavydėtinomis sąlygomis dirba padavėjais, auklėmis, durininkais, sargais ir šios naujos klasės patarnautojais. Castellsas atkreipia dėmesį į baimę, kad tipiška darbo jėga ilgainiui gali nusileisti iki žemiausios visuomenės klasės (varguomenės), jeigu jos nariai nepajėgs lanksčiai prisitaikyti prie naujos ekonomikos reikalavimų.

Taigi Castellsas teigia, kad informacinis kapitalizmas radikaliai pakeitė stratifikacijos sistemą. Visų pirma, tai pasireiškia tuo, kad Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos, EBPO (*Organisation for Econiomic Cooperation and Development,* OECD) šalių užimtumo struktūroje 30 procentų sudaro informacinis darbas. Dėstydamas argumentus, kurie labai daug kuo atspindi dabar paplitusią mąstyseną, nuo Roberto Reicho (1991) entuziastingai vertinamų „simbolių analitikų", Peterio Druckerio (1993) įsitikinimo, kad „žinių ekspertai" dabar yra „pagrindinis kapitalizmo" išteklius, iki „kognitariato", kurį Alvinas Tof-

fleris (1990) išskiria kaip svarbiausią „žinių visuomenėje“, Castellsas tvirtina, kad informacinis darbas yra sritis, kuri sukelia pokyčius, išlaiko patvarią naują ekonomiką ir apskritai daro tai, ko reikalauja informacinis kapitalizmas – mąsto, įsivaizduoja, sugalvoja, planuoja ir įgalina veikti.

Todėl informacinis darbas yra informacinio kapitalizmo rišamoji medžiaga. Kaip jau pastebėjome, jis pasiglemžė pasenusias kapitalistines klases, kadangi kapitalo nuosavybės nebeužtenka, kad būtų daroma pažanga šių dienų pasaulyje. Tiems, kurie valdo bendroves, reikalingi informaciniai įgūdžiai, kurie leistų jiems išlikti perspektyviems nepaprasto netikrumo ir nuolatinės kaitos akivaizdoje. Sėdėti ant kapitalo krūvos negana, nes jis bus prarastas, jei neįstengsi išlaikyti tempo pasitelkęs informacinį darbą. Vadinasi, pirmenybė atiduodama toms informacinėms profesijoms, kurios reikalauja analitinio mąstymo, gebėjimo kurti strategijas, efektyviai komunikuoti ir numatyti – to, dėl ko jos tampa kapitalistinio verslo šerdimi.

Specifiniai įgūdžiai šiems žmonėms nėra tokie svarbūs kaip mokėjimas prisitaikyti. Tai reiškia, kad jie „patys save programuoja“, jeigu to reikia, geba mokytis ir keisti kvalifikaciją. Dėl to jie yra ypač prisitaikę išlikti spartaus tempo ir grėsmingai „lanksčiame“ informacinio kapitalizmo pasaulyje. Nuolatinio ir garantuoto darbo didelėje biurokratijoje laikai baigėsi, juos pakeitė darbas pagal sutartis, sudaromas konkrečiam projektui vykdyti. Daugelį tai baugina. Tik ne informacinius darbuotojus, nes jie energingai prisitaiko prie „portfelio“ karjeros, jei tik sugebėjimus įrodo įvairiuose darbuose pasiektų laimėjimų sąrašu (Brown ir Scase, 1994). Senosios vertybės, tokios kaip ištikimybė konkrečiai bendrovei, vis labiau tolsta į praeitį. Šie nomadai sėkmingai nuo vienų projektų pereina prie kitų, naudodamiesi savo ryšiais tinkle, o ne remdamiesi korporacijos hierarchija. Jie siekia ne nuolatinės, saugios tarnybos, bet įdomumo ir iššūkio savo sričiai. Nepamainomi, bet visiškai nesusisaistę su bendrove tokie darbuotojai pasirašo „projektui“, o jį atlikę patenkinti eina savo keliais. Turiu mintyje, pavyzdžiui, laisvai samdomą ir nepriklausomą žurnalistą, gebantį parengti, ko gero, bet kokį reportažą; programinės įrangos inžinierių, atsidėjusį konkrečiam kuriamos programos elementui ir palaikantį ryšius su keliais šimtais panašiai mąstančių žmonių visame pasaulyje; arba profesorių, kuris jaučiasi labiau priklausantis tokių kaip jis ratui, o ne konkrečiai institucijai.

Neįmanoma išvengti sugretinimo su tipiška darbo jėga. Pastaroji yra nepaslanki ir sunkiai besikeičianti, trokštanti garantuoto ir saugaus darbo ir galinti diena iš dienos vykdyti tas pačias užduotis, kurias seniai išmoko, o informacinė darbo jėga gali ir netgi trokšta keistis. Nūnai svarbiausias gerovės šaltinis yra informacinis darbas, nesvarbu, ar tai buhalterinės paslaugos, ar „specialių žinių reikalaujantis“ verslas, toks kaip programinės įrangos inžinerija ir biotechnologija, ma-

dingų drabužių modeliavimas, patrauklios reklamos kūrimas arba tiesiog sumanymas, kaip pelningiau parduoti gaminius.

MERITOKRATIJA?

Šis informacinio darbo kategorijos iškėlimas kartu primena seną meritokratijos idėją, kad sėkmę lemia ne paveldėti pranašumai, bet gebėjimai ir įgytas išsilavinimas. Informacinis darbas, nors ir nėra siejamas su konkrečiomis disciplinomis, iš tiesų reikalauja gero išsilavinimo. Universitetuose buvo gana intensyviai domimasi, kaip įdiegti studentams „perkeliamus įgūdžius", kad baigę universitetą galėtų pasiūlyti tai, ko reikia ir kas patrauklu darbdaviams: gebėjimą bendrauti, mokėjimą dirbti komandoje, gebėjimą spręsti problemas, mokėjimą prisitaikyti, nusiteikimą „mokytis visą gyvenimą" ir pan. Neatsitiktinai visose brandaus kapitalizmo šalyse aukštosiose mokyklose mokosi apie 30 procentų to paties amžiaus žmonių, o tai, Castellso skaičiavimais, atitinka darbo rinkoje informaciniam darbui tenkančią dalį. Castellso informacinio darbo traktuotė primena apie meritokratiją, nes teigia, kad sėkmė užimtumo struktūroje reikalauja ne (paveldėto) ekonominio kapitalo, bet informacinių gebėjimų, kurių dauguma įgyjami studijuojant universitetuose. Tam, kad darbuotojai patektų į elitinę informacinio darbo sritį, jie turi turėti kvalifikacijas, kurias suteikia universitetinis išsilavinimas (nors siekiant tolesnės sėkmės, jiems, žinoma, reikės profesinės patirties ir pasiekimų). Castellsas pritaria meritokratiniam principui teigdamas, kad šiandienį kapitalizmą tvarko tie, kurie valdo informacinį kapitalą, nes norint kontroliuoti galių svertus, ekonominio kapitalo nebeužtenka. Tada neišvengiamai atveriami vartai tiems, kurie įgyja akademinę kvalifikaciją ir paskui komplektuoja įspūdingą gebėjimų portfelį. Priešingai, jie užsiveria tiems, kurie, nors ir pranašesni savo kilme, nesugeba įgyti kvalifikacijų, kurios leistų jiems tapti informaciniais darbuotojais.

Su šia nuostata siejasi tai, kad informacinio kapitalizmo stratifikacijos sistema yra neginčijama, nes yra pelnyta. Pagalvokime, kaip tai nesutampa su tradiciniu kapitalizmo paveikslu, kuriame darbininkai kūrė turtus, kuriuos paskui nusavino turtingieji ne dėl kokių nors įgimtų savybių, bet tiesiog todėl, kad kapitalas valdė, ir darbininkų ekonominės padėtis vertė juos būti pavaldiems.

KRITIKA

Castellso aiškinime, kad ir kokia meritokratiška būtų jo potekstė, esama keleto keblumų. Stulbina jo pasikliovimas savo žinojimu, duodantis pagrindo netikėti realių reiškinių, kuriais jis yra grįstas, naujumu. Castellso akcentuojami gebėjimas transformuotis ir informacinių darbuotojų savybės primena ankstesnius teiginius,

jog pasaulis keičiasi dėl to, kad atsiranda vienokių arba kitokių „ekspertų“. André Gorzas (1976), Serge Mallet (1975), Kennethas Galbraithas (1972), Danielis Bellas (1973) ir, jei plėsimės dar toliau, Henris Saint-Simonas (Taylor, 1976), kai reikėdavo apibrėžti išsilavinusį visuomenės narį, kiekvienas išskirdavo vis kitus aspektus. Vieni minėdavo jų techninius įgūdžius, kiti pažintinius gebėjimus, tretiems atrodė svarbus formalusis išsimokslinimas. Bet iš esmės visi pateikdavo tą patį argumentą: mokslo elitas yra svarbiausias visuomenėje. Tokios pažiūros yra daugiau arba mažiau technokratiškos. Jos remiasi prielaida, kad darbo ir technologijų pasidalijimas neišvengiamai kuria galios ir pagarbos hierarchiją, lemiančią „natūralią“ nelygybės formą, kuri peržengia socialumą, net jei sukelia didžiulius socialinius padarinius (Webster ir Robins, 1986, p. 49–73).

Kita bėda yra ta, kad Castellso informacinio darbo sąvoka apima daug aspektų. Castellsas pabrėžia išsilavinimą, gebėjimą bendrauti, organizacinius įgūdžius, teorinį išmanymą, į viena suplakdamas skirtingas veiklos rūšis ir gebėjimus. Kartais atrodo, kad jis nepasako nieko daugiau, tik kad toms atskiroms veikloms reikalingi organizaciniai įgūdžiai arba mokėjimas jas koordinuoti, arba kad organizacijoms paprastai vadovauja nemokantys bendrauti asmenys. Daugybė autorių jau seniai yra sakę beveik tą patį. Prisiminkime Roberto Michelso ([1915] 1959) klasikinį veikalą *Political Parties* („Politinės partijos“), kuriame atskleistos oligarchų savybės atrodo labai panašios į Castellso informacinių darbuotojų, tai yra: organizacijos veikimo mechanizmo išmanymas, komunikaciniai gebėjimai, oratoriniai įgūdžiai ir kitkas.

Castellso plati informacinio darbo apibrėžtis kaip terminas stokoja analitinės galios. Tuo pat metu kaip informacinius darbuotojus jis gali įvardyti tuos, kurie turi pakankamai techninių žinių, kad galėtų nesunkiai naudotis IRT; tuos, kurie turi teorinių žinių ir gali jomis vadovautis; taip pat vadybą, kaip bendrą kategoriją, įkūnijančią savybes, kurios padeda organizuoti institucijų veiklą, rašymo įgūdžius ir gebėjimą strategiškai planuoti. Žinoma, yra galybė skirtumų tarp biržos brokerio, dirbančio Sityje, ir vandens inžinieriaus, kuris rūpinasi rezervuarais Kumbrijoje, tačiau pagal Castellsą ir vienas, ir kitas yra informacinis darbuotojai. Panašiai dienraščio žurnalistas Castellsui yra beveik toks pat informacinis darbuotojas kaip ir chirurgas. Bet šiuos žmones sieja tik aukštas išsilavinimo lygis ir jokiais kitokiais apibūdinimais negali jų suplakti į vieną grupę. Iš tiesų galima įtikinėti, kad privačia praktika besiverčiantis dailidė kaip ir importo bei eksporto vadybininkas priklauso informacinių darbuotojų kategorijai, nes ir vienas, ir kitas turi sugebėti paveikiai bendrauti, tinkamai analizuoti, planuoti ir koordinuoti savo veiklą. Castellso informacinio darbo sąvoka tokia talpi, kad gali aprėpti bemaž kiekvieną žmonių grupę, susijusią su menkiausiais vadovavimo vaidmenimis, pavyzdžiui, „proletariškomis“ profsąjungomis ar darbininkiškomis partijomis.

ISTORINĖ INFORMACINIO DARBO RAIDA

Tarkime, kad visų darbų atstovams padaugėjo informacinio darbo, bet tada kyla klausimas apie jo naujumą, mastą ir reikšmę. Istorinė Haroldo Perkino knyga *The Rise of Professional Society,* 1989 („Profesionalios visuomenės raida") yra vertinga tuo, kad joje kalbama apie specialaus išsilavinimo reikalaujančių darbo vietų augimą praėjusiame amžiuje, tuo tarpu Castellsas kalba apie pastarąjį laiką. Perkinas teigia, kad Anglijos istorija, bent jau nuo 1880 metų, gali būti interpretuojama kaip „profesionalų visuomenės", kuri savo dominavimą grindžia visų pirma dėl „išsilavinimo sukurtu kapitalu" (p. 2), radimasis. Profesionalai, be abejo, yra „informaciniai darbuotojai", tačiau, anot Perkino, jų iškilimas truko daugiau nei šimtą metų. Šis tolydus ir ilgalaikis informacinio darbo augimas turi priversti suabejoti jo naujumu – ir įrodinėjimu, teikiančiu reikšmę kategorijos išplitimui.

Be to, galima suabejoti, ar žinių reikalaujančios pramonės šakos iš tiesų yra naujos. Šiandien apžvalgininkus domina biotechnologija ir programinės įrangos inžinerija, bet praeityje taip pat būta žinių reikalaujančių įvairių verslo sričių. Naftos perdirbimas, farmacija, elektros inžinerija ir netgi bankininkystė yra šakos, kurių šaknys siekia pirmuosius XX a. dešimtmečius ir kurios žymiai prisidėjo prie BVP ir užimtumo. Reikia prisiminti, kad tokie pasiekimai, kaip kietojo kūno fizika, branduolinė energija, radarai ir reaktyvinis variklis, plastmasės ir televizija, yra svarbūs pramoniniu požiūriu (ir kasdieniame gyvenime), ir kiekvienu atveju žinioms tenka reikšminga vieta, tačiau visi jie susiję bent jau su tarpukariu.

Perkinas taip pat teigia, kad aukštasis mokslas savaime nesuteikia privilegijų. Bent jau tokią pat reikšmę turi padėtis rinkoje, ir ypač profesinis gebėjimas veikti rinką. Pasižvalgius aplinkui po šiandieninį turbo-kapitalizmą, peršasi mintis, kad dauguma informacinių darbuotojų yra priklausomi nuo vietos rinkoje, taigi gerokai nutolę nuo Castellso vaizduojamų įtakingų biržos tarpininkų. Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio kilo grėsmė daugeliui profesijų (pavyzdžiui, universitetų dėstytojams, architektams, mokslininkams, bibliotekininkams ir gydytojams), aukštasis mokslas labai išsiplėtė ir aiškiai sumažėjo aukštąjį išsilavinimą turinčiųjų pajamos. Tai liudija ne apie informacinio darbo, bet apie rinkos sistemos galią, kuri yra svarbiausias veiksnys, nepriklausomai nuo darbuotojų intelekto. Informacinio darbo iškilimas, atrodo, mažai, o gal ir visai neapribojo kapitalo įtakos darbo sričiai.

Verta pakomentuoti skubotą teiginį, kad didesnis aukštojo išsilavinimo siekiančiųjų skaičius savaime reiškia informacinio darbo plitimą. Reikia pateikti nepatogių klausimų apie pakitusius standartus, kurių reikalaujama išsiplėtusioje švietimo sistemoje, o taip pat apie darbo vietų ir specialistų skaičiaus atitikimą. Išaugus aukštojo išsilavinimo siekiančiųjų skaičiui, rimtų klausimų kyla dėl aukštojo

mokslo standartų, o kadangi tai yra diskusijų objektas (Phillips, 1996), galima beveik neabejoti, kad darbdaviai kelia aukštus kvalifikacinius reikalavimus, nors specialistų parengimo kokybė nebūtinai pagerėjo. Pavyzdžiui, esama ženklų, kad įgytas diplomas rodo klasikinius gerovės simptomus: kuo daugiau gyventojų turi universitetinį išsilavinimą, tuo mažesnė laipsnio vertė, turint omenyje galimybes gauti prestižinį darbą, ir tuo vertingesnis tampa santykinis institucijos, kurioje buvo įgytas laipsnis, išskirtinumas.

Tai parodo, kokie aktualūs yra įstojimo į prestižinius universitetus, kuriuos baigus atsiveria galimybės siekti karjeros aukščiausiuose informacinių profesijų ir pareigybių, sudarančių kapitalizmo šerdį, lygmenyse, klausimai. Didžiojoje Britanijoje yra ženklų, kad išskirtiniai – Oksfordo ir Kembridžo – universitetai pastaraisiais dešimtmečiais pasidarė dar uždaresni kandidatų socialinės kilmės atžvilgiu. Taigi nors Jungtinėje Karalystėje privačiu mokslu gali pasinaudoti tik septyni procentai atitinkamos amžiaus grupės atstovų, pusė visų Oksfordo ir Kembridžo studentų yra atėję iš panašaus lygio mokyklų (Adonis ir Pollard, 1997), tuo tarpu maždaug prieš tris dešimtmečius jų buvo trečdalis. Gerą vardą turinčių universitetų ryšio su neproporcinga privilegijuotų studentų persvara sunku nepastebėti. Maža to, tai nereiškia išankstinio universitetų nusistatymo. Veikiau tai kalba apie privačių mokyklų gebėjimą užtikrinti nepalyginamai geresnius jų abiturientų valstybinių egzaminų rezultatus, nuo kurių labiausiai priklauso galimybė įstoti į universitetą. Tai iškelia lemtingą, bet Castellso nepakankamai išnagrinėtą klausimą, ar atvirai meritokratinius principus deklaruojančios socialinės sistemos vis dar gali teikti pirmenybę tam tikroms socialinėms ekonominėms grupėms.

TURTINGŲJŲ KLASIŲ GAJUMAS

Nors nepaneigiama, kad globalus kapitalizmas yra reiškinys, kuris visiems kelia nerimą ir netikrumo jausmą, įskaitant ir pačias kapitalistines korporacijas, yra pagrindo teigti, kad pagrindinė interesų grupė yra turtingųjų klasė, valdanti didžiąją korporacijų kapitalo dalį. Šia prasme Johno Scotto (1982, 1986, 1991, 1996) veikalas yra svarbiausias šaltinis, kadangi jis, nors tiesiogiai nenagrinėja informacinio darbo svarbos klausimo, griauna daugelį pagrindinių Castellso teiginių ir argumentų. Pavyzdžiui, Scottas primena, kad svarbus kapitalizmo pokytis buvo perėjimas nuo asmeninių prie nuasmenintų kontrolės formų. Tai reiškia, kad vieno asmens valdomas firmas keičia akcinės bendrovės. Taigi šiuo metu korporacijos paprastai priklauso įvairioms institucijoms, tokioms kaip bankai ir draudimo bendrovės, kurių dalininkai paprastai valdo nedidelį procentą akcijų.

Castellsas tai irgi pripažįsta, bet paskui, remdamasis sena „vadybinės“ sociologijos tradicija, pareiškia, kad šias korporacijas valdo „vadybininkų klasė“, kuri

„sudaro informacionalizmo esmę, nes turi šiuos vadybinius gebėjimus“ (1997a, p. 342). Tačiau Scottas aiškiai parodo, kad akcinių bendrovių ir korporacijų augimas nereiškia, kad kapitalistų klasė prarado kontrolę, nes santykiai, grįsti tarpusavyje susipynusių akcijų valdymu, užtikrina, kad jų pozicija bus išlaikyta „konsteliuojant interesus“ (Scott, 1997 p. 73).

Priešingai negu mano Castellsas, atrodo, kad kapitalistinėje sistemoje tebėra kapitalistų klasė (Sklair, 2001). Ji gerokai mažiau anonimiška, negu jis mano, nes tiesiogine prasme kapitalizmo gal ir nebevaldo. Castellsas tikrai teisingai atkreipia dėmesį į kapitalizmui būdingą nestabilumą ir nenuspėjamumą, kuris šiais laikais, ko gero, ypač akivaizdus. Užtenka paanalizuoti naujienas iš Tolimųjų Rytų ir Lotynų Amerikos arba keblią dabartinės Rusijos padėtį, kad suprastum, koks nepastovus ir nekontroliuojamas šiandieninis kapitalizmas. Vis dėlto tai nereiškia, kad aukštesnieji sistemos ešelonai nėra monopolizuoti turtingųjų grupių.

Neabejotina, kad kapitalo ir klasės reprodukcijos mechanizmai iš dalies suiro (Scott, 1997, p. 310). Kapitalistai vis dar yra pajėgūs perduoti nuosavybę savo įpėdiniams, bet negali garantuoti asocijuotų aukščiausios vadovybės pozicijų perdavimo. Vis dėlto šis atsiejimas, kurį nemaža dalimi lemia išsilavinimo poreikis, labai stipriai neišplito. Scottas mano, kad turtingųjų klasė taip pat „sudaro klaną, iš kurio samdomi aukščiausi korporacijų vadybininkai“. Maža to, ši turtingųjų klasė, besinaudojanti ypatingomis privilegijomis švietimo sistemoje, paprastai pasirodo turinti aukščiausio lygio informacinius įgūdžius, kuriuos pabrėžia Castellsas. Tai, žinoma, svarbiausia priežastis, lemianti išskirtines galimybes įstoti į Oksfordą ir Kembridžą, apie kuriuos kalbėjome anksčiau. Scottas tai paaiškina:

> kapitalistų klasė turi interesų korporacinėje sistemoje ir yra pajėgi užtikrinti savo nenutrūkstamumą, monopolizuodama ne tik turtą, bet ir švietimo sistemą. Ji yra visuomenės sluoksnių viršūnėje ir gyvenime turi puikiausias galimybes, nepalyginamas su tų, kurie priklauso pavaldžiai paslaugų klasei, atstovaujančiai atitinkamą korporacinės hierarchijos pakopą.
>
> (Scott, 1997, p. 20)

Be abejo, korporacijos vadovybė priklauso informacinių darbuotojų grupei, bet negalima jų lyginti su programinės įrangos inžinieriais, buhalteriais ir žurnalistais, kurie taip pat dirba su informacija. Globalizuoto kapitalizmo centre yra tikrieji informaciniai darbuotojai, bet dažniausiai jie yra ten, kur yra, ir bus ten dėl savo išskirtinės kilmės, išskirtinio išsilavinimo ir neįkainojamo pranašumo, kurį suteikia paveldėtas turtas. Iš tiesų kapitalizmui tapus globaliu, kapitalistinių klasių modeliai pasidarė įvairesni. Tačiau netgi ir čia turtingųjų grupių įtaka gali būti neproporcinga, ir tai byloja apie nepaprasto masto savireprodukciją (Useem, 1984).

INFORMACINIO KAPITALIZMO IŠTAKOS

Dabar norėčiau sugrįžti prie konceptualesnių „Informacijos amžiaus" aspektų. Castellsas skiria terminus *informacinis raidos modelis* ir *kapitalistinis gamybos būdas*. Pastarasis kilęs iš marksizmo tradicijos ir nurodo rinkos ekonomiką, gamybą siekiant pelno, privačią nuosavybę ir panašius dalykus. Tačiau raidos modelis susijęs su būdais ir priemonėmis, kuriais sukuriamas tam tikras gerovės lygis. Industrializmas buvo vienas raidos modelis, o dabar prasidėjo nauja socialinė ekonominė paradigma – informacinis raidos modelis, kuris siūlo naują gerovės kūrimo būdą. Castellso požiūriu, informacinis raidos modelis yra toks, kai „pagrindinis našumo šaltinis yra žinių poveikis pačioms žinioms". Kaip jau pastebėjome anksčiau, Castellso požiūriu, XX a. aštuntajame dešimtmetyje įvykusi kapitalizmo krizė ir „informacinė revoliucija" davė pradžią šių dienų „informaciniam kapitalizmui".

Bet trumpai paanalizuokime konceptualųjį aparatą, kuris čia naudojamas. Jis apima tvirtinimą, kad mes galime išnagrinėti kaitą remdamiesi dviem atskiromis ašimis. Viena iš jų yra gamybos būdas, kita – raidos modelis, viena teikia turtą, o kita tą turtą organizuoja ir tvarko. Čia labai pravartu prisiminti novatorišką Danielio Bello teoriją. Gerai žinoma, kad Bellas sugalvojo poindustrinės visuomenės sąvoką, kurią vėliau pakeitė „informacinės visuomenės" terminu, nors savo teoriją išplėtojo remdamasis Weberio teorinėmis pažiūromis. Manuelis Castellsas (1996), nors pats save priskiria daug radikalesnei intelektinei tradicijai negu Bellas, puikiai suvokia skolą savo pirmtakui, kurį laiko „informacionalizmo protėviu" (p. 26). Tačiau priklausomybė yra daug gilesnė negu galima manyti iš šios pastabėlės, ir būtent tai palieka daugiausia klaustukų prie Castellso sampratos.

Šiame kontekste pravartu prisiminti Danielio Bello teorines prielaidas, nes jos labai gerai atspindi Castellso prielaidas. Ypač vertėtų įsidėmėti, kad Bello teorijos, kuri kilo iš jo susidomėjimo marksizmu, pradinis taškas sutampa su Castellso. Knygos „Poindustrinės visuomenės atsiradimas" tezė, jog prasideda „informacijos amžius", sukasi apie Bello teiginį, kad gamybos technikos ir technologijos pasidarė daug svarbesnės negu ant jų pamato iškylanti konkreti socialinė sistema. Tai yra, marksistai teigtų, kad esminiai pokyčiai reiškia raidą, kuri apima vergovę, feodalizmą ir kapitalizmą, o Bellas tvirtina, kad iškalbingiausia yra kaita, apimanti žemdirbystę, industrializmą ir poindustrializmą, pastarąjį apibūdinant kaip informacinę visuomenę. Bello (kvazimarksistine) kalba, „gamybinės jėgos [technologija] pakeičia socialinius santykius [nuosavybę] kaip svarbiausią visuomenės ašį" (Bell, 1973, p. 80).

Čia Bellas kerta Marxą Weberio koziriu. „Gamybiniams santykiams" klasių konfliktai, pasirodo, yra mažiau svarbūs negu plintantis „daugiau už/su mažiau"

etosas, kuris yra visų pirma technologinių naujovių diegimu pasireiškiančio efektyvumo varomoji jėga. Bello argumentai už kaitą neišvengiamai sukasi apie technologiškai deterministinį principą, nes būtent tai palaiko socialinį ir politinį gyvenimą. Ištikimas Weberiškai Amerikos sociologijos tradicijai Bellas galiausiai teigia, kad svarbiausi istoriniai pokyčiai yra paženklinti judėjimo nuo ikiindustrializmo, per industrializmą į poindustrializmą, o kiekvieną lūžį lydi techninė pažanga, sukelianti nepaprastą našumo didėjimą.

Labai panašius argumentus girdime iš Castellso. Nors analizės sumetimais padaręs perskyrą tarp gamybos būdo ir informacinio raidos modelio jis gali pripažinti, kad faktiškai išgyvename „informacinio kapitalizmo" periodą, aišku, kad tikrasis kaitos variklis yra „technologijų revoliucija, labiausiai susijusi su informacinėmis technologijomis, [kurios] iš naujo daug spartesniu tempu performuoja materialųjį visuomenės pamatą" (1996, p. 1). Castellsas pritaria principui, kad būtent informacijos technologijų revoliucija yra pagrindas „tinklaveikos visuomenei" kurti. Tai reiškia, kad, nepaisant radikalizmo, Castellsas, panašiai kaip ir Danielis Bellas ir visi kiti „informacijos amžiaus" teoretikai, yra ištikimas technokratiniam požiūriui į raidą (Kumar, 1995). Turint omenyje prielaidą, esą pradeda rastis „tinklaveikos visuomenė", kad ir tiksliai nenustatytu mastu kintant „raidos modeliui", Castellsas, nepaisant jo šiek tiek kitokios terminologijos, turi susidurti su kaltinimu, jog jis kaitą supranta kaip hierarchiškai išdėstytų pakopų seriją, panašią į tai, kas gerai žinoma visiems poindustrinės teorijos skaitytojams: ar einame iš industrializmo į poindustrializmą (Bello koncepcija), ar iš industrializmo į informacionalizmą (Castellso pasirinktas terminas), esminius skirtumus sunku įžiūrėti. Jis ir toliau įrodinėja, kad tam tikras technologinis pamatas yra svarbiausia viso socialinio ir politinio gyvenimo sąlyga ir veiksnys.

Be to, tai reiškia, kad mažėja politinių pasirinkimų (nors reiškia būtent tai), nes ši pozicija ganėtinai prasilenkia su sociologine technologinės kaitos analize, ypač tvirtinimu, kad yra klaidinga įsivaizduoti technologiją kaip autonomišką, asocialų reiškinį, kuris vis dėlto daro visuomenei lemiamą poveikį. Galima pastebėti, kaip Castellsas nesutinka su dabartiniuose socialiniuose moksluose susiklosčiusia bendra nuomone šiuo klausimu. Nors skirtumų tarp mokslininkų ir jų tradicijų esama, tačiau šiandien įprasta atmesti kaitos traktavimą „technologijų poveikio" aspektu ir vietoje to analizuoti, kokiais būdais technologijų inovacijos įsitvirtina socialiniuose santykiuose (Dutton, 1996).

EPOCHOS KAITA

Šioje vietoje Castellso prielaidą, esą informacinis kapitalizmas žymi epochos kaitą, tiktų pasvarstyti plačiau. Kapitalizmas tebeveikia, tačiau aišku, kad Castellsas įsi-

tikinęs – kaip skelbia ir jo trilogijos antraštė – kad prasideda „informacijos amžius". Prieš tai išvardijau, kokie prieštaravimai būdingi Castellso technologinio determinizmo kaitos aiškinimui. Dabar ketinu tai panagrinėti išsamiau, keldamas klausimą, kaip jis įvardija epochos kaitą? Norėčiau suabejoti Castellso informacijos samprata, kuri, kaip įrodysiu, yra miglota, eklektiška ir paini, nors jo epochos kaitos sampratai labai svarbi.

Pagalvojus iškart tampa aišku, kad epochų pokyčiai siejami su esminiais procesais. Pavyzdžiui, reikšmingus padarinius gali sukelti karai ir marai (nelaimės), badmečiai ir religinės krizės, bet keliant juos į epochų pokyčių ženklų lygmenį reikalinga interpretavimo schema. Čia norėčiau pabrėžti, jog tai nereiškia, kad yra neigiama tam tikrų įvykių ir procesų reikšmė; veikiau norima pabrėžti, kad interpretacija yra neišvengiama. Antra vertus, nenorima pasakyti, kad epochų pokyčiai yra akivaizdžiai kiekvienam matomi: dėl pateikiamų įrodymų ir argumentavimo kokybės vienus ženklus priimti lengviau negu kitus. Aš palankiai žiūriu į epochų istorijos rašymą ir esu įsitikinęs, jog tai įmanoma, nors teigiu, kad epochų pokyčiai nėra akivaizdžiai *čia* nei politinių tendencijų, nei ekonominės raidos, nei technologinių inovacijų pavidalu.

Martinas Albrow (1996) įdomioje studijoje *The Global Age* („Globalusis amžius") pažymi faktą, jog esama kitų alternatyvių būdų įvardyti svarbiausias transformacijas. Jis išskiria tris istorines epochas: viduramžių, moderniąją ir globaliąją, įrodinėdamas, kad pastarasis amžius, į kurį neseniai įžengėme, atsirado dėl susikaupusių veiksnių. Šį amžių skelbia tai, kad ekonomikos, politikos, švietimo ir ekologijos reikaluose atskaitos tašku tapo planeta. Marksistai, žinoma, išryškino kitus epochų kaitos ženklintojus: vergovę, feodalizmą ir kapitalizmą. Mano jau minėtas Danielis Bellas turi kitus indikatorius: ikiindustrinė, industrinė ir poindustrinė. Manuelis Castellsas, nors atvirai daug apie tai nekalba, neabejotinai pritaria požiūriui, kad informacijos amžius yra epochos lūžis.

Castellsas teikia didelę reikšmę informaciniams pokyčiams, kurie rodo šią transformaciją. Tai suprantama, tačiau reikia paklausti, ką Castellso aiškinime apie naująjį amžių reiškia informacija. Savo trilogijoje jis laikosi kintamos sampratos, nuo „tinklaveikos visuomenės", kurios skiriamasis bruožas yra informacijos srautai, akcentavimo eidamas prie diskusijos apie darbo procesų automatizavimą, pasitelkiant įvairias elektronines priemones, iki tvirtinimo apie informacinio darbo, kuriam būdingos tokios esminės savybės kaip komunikavimo ir analitiniai įgūdžiai, svarbą, prie informacionalizmo apibrėžimo kaip „žinių poveikio žinioms kaip pagrindinio našumo šaltinio" (1996, p. 17), paskui prie teiginio, kad „informacionalizuota visuomenė yra tokia, kurioje informacijos generavimas, apdorojimas ir perdavimas tampa esminiu našumo ir galios šaltiniu". Visai nesunku pripažinti, kad šios informacijos sampratos jokiu būdu nėra tokios pat. Pavyzdžiui, „ži-

nių poveikis žinioms“ negali būti priskirtas informacijos srautui, nes, pavyzdžiui, projektuotojas gamyboje gali pridėti gaminiams vertės kūrybiniu indėliu, kuriam nelabai reikia informacinio tinklo. Arba informacinis darbas, bent jau kai kurie jo elementai, gali visai efektyviai funkcionuoti reguliariai nesinaudodami informaciniu tinklu. Be to, yra problemiška nuspręsti, kas būtent sudaro tinklą, nes tai gali būti ir du telefonu šnekantys žmonės, ir milžiniški elektroninės informacijos srautai tarp kompiuterių terminalų.

Nėra neprotinga paklausti Castellso, kuris konkretus informacijos apibrėžimas tinkamiausias naujam amžiui įvardyti. Jau sakiau, kad jis grįžta prie žinomos technologijos pagrindo, ypač prie IRT, kuri, atrodo, nusako informacinį raidos modelį, nors tai šiek tiek nesiderina su jo kitur išryškinama informacinio darbo svarba. Castellsas, siekdamas suprasti bendrą vaizdą, suplaka į viena įvairias informacijos sampratas, kaip galima spėti, tuo pagrindu, kad informacijos ir ypač informacijos judėjimo tarp veikėjų ir vietų, kuris išskiria naują amžių, svarba iš tikrųjų išaugo.

Vis dėlto šio homogenizacijos proceso neužtenka, nes lieka lemtingas klausimas: kokia informacija apibūdina naują amžių? Numanomas Castellso atsakymas, kad tai iš esmės bet kokia informacija, tiesiog netinka, nes turime surasti, kaip atskirti tai, kas svarbiau, nuo to, kas mažiau svarbu. Galėtume suprasti iš šio prieštaravimo, jeigu, tegul tik euristiniais sumetimais, pamąstytume apie alternatyvią informacijos sampratą. Ne visai tiksliai remiantis Desmondo Bernalo (1954) ir naujesne Nico Stehro (1994) teorijomis galima istoriją padalyti į epochas teorinių žinių, kurias galima būtų apibrėžti kaip abstrakčią ir apibendrinamą informaciją, kuri užkoduojama vienokiuose arba kitokiuose tekstuose, vaidmens požiūriu.

Bernalas istoriją suskirstė pagal teorinių žinių naudojimo skirtumus, taigi XVI ir XVII amžiai, mokslinės revoliucijos periodas, pasižymi teoriniais laimėjimais, neturėjusiais arba sukėlusiais nedaug praktinių padarinių (tai Koperniko, Keplerio, Galilėjaus, Niutono ir kitų, kurių laimėjimai planetų judėjimo, žemės traukos jėgos ir pan. srityse buvo informatyvūs, bet praktiškai nepritaikomi). Antroji Bernalo išskirta epocha yra Pramonės revoliucija, nusitęsusi nuo XVIII a. vidurio per XIX a., kurią apibūdina esmingi praktiniai pokyčiai, kuriems kelius praskynė žmonės, apskritai neturėję jokių teorinių žinių. Priešingai, tokios asmenybės kaip George Stephensonas reagavo į praktinius poreikius sukurti tokias technologijas, kaip geležinkelio ir garo varikliai. Trečiąją, paskutinę epochą Bernalas vadina *Moksline technine revoliucija*, tai XX a. periodas, kai teorės žinios imamas sieti su praktine veikla. Pavyzdžiai galėtų būti nuo erdvėlaivio iki radarų tobulinimo, nuo tekstilės iki plastiko, o pagrindinė mintis yra ta, kad teorės žinios

vaidina svarbiausią vaidmenį kuriant naujas technologijas. Istorikas Ericas Hobsbawmas (1994) pritaria, rašydamas, kad per XX amžių „teoretikai [sėdėjo] prie vairo ... aiškindami praktikams, ko jiems ieškoti ir ką reikėtų atrasti jų teorijų šviesoje" (p. 534–535).

Neturiu tikslo įtikinti skaitytojus, kad teorinės žinios yra požymis, pagal kurį skiriamos epochos (nors tikrai manau, kad kaip vienas iš žiūros būdų vertas dėmesio). Greičiau, turėdami omenyje kitokį skirtingų epochų apibūdinimą, galime suabejoti, ar Castellso pareiškimai apie „informacijos amžių" tikrai tinkami. Teorinės žinios Castellso modelyje nepasirodo, tačiau nesunku įrodyti, kad jos vaidina pagrindinį vaidmenį dabartiniame pasaulyje. Maža to, būtent ši alternatyvi konceptualizacija leidžia mums geriau suprasti ir įvertinti, koks neaiškus paties Castellso informacijos apibrėžimas.

PABAIGA

Netiktų Manuelio Castellso teorijos aptarimą užbaigti prieštaringa gaida. Jo trilogija yra *tour de force*, kuri pelnytai padarė jos autorių vienu pagrindinių informacijos amžiaus apžvalgininkų. Kaip dabartinio pasaulio krypties ir dinamikos analizė ji yra nepralenkta. Ji taip pat vykusiai atskleidžia, kad informacijos srautai ir tinklai, kurie jiems reikalingi, labiausiai lemia tai, kaip mes gyvename. Vis dėlto Castellso aiškinime lieka neaiškumų, pradedant esminiais dalykais, tokiais kaip jo nepakankamai įvertinta klasių nelygybės svarba, santykis tarp tolydumo ir kaitos jo teorijoje, dviprasmiškai suprantama informacija ir išlikęs jo teorijoje technologinis determinizmas. Joks informacijos analitikas šiandien negali nepradėti nuo Manuelio Castellso. Bet ir joks adekvatus aiškinimas negali baigtis *informacijos amžiumi*.

6 Informacija ir brandus kapitalizmas
Herbertas Schilleris

Kiekvienas šiuolaikinį pasaulį analizuojantis teoretikas turi pripažinti, kad informacijos ir IRT labai padaugėjo. Netgi paviršutiniškai pažvelgus aišku, kad šiandien kaip niekada gausu idėjų ir, žinoma, jų perdavimo technologijų. Visą Žemės rutulį apraizgę informacijos tinklai, kuriais didžiuliai informacijos srautai cirkuliuoja tokiu greičiu, kad XX a. aštuntojo dešimtmečio telegramos ir telefonija atrodo gerokai sensteleję. Visi puikiai žino, kaip stulbinamai plinta internetas, kuriuo, baigiantis 2000-iesiems, galėjo naudotis beveik trečdalis (šis kiekis sparčiai didėja) visų Jungtinės Karalystės namų ūkių. Drąsiai galima sakyti, kad kol bus spausdinama ši knyga, internetu savo namuose arba bibliotekose, biuruose ir pan. galės naudotis dauguma britų. Neįmanoma nepastebėti, kad kasdienybe tapo tekstų tvarkymo sistemos, kompiuterizuotos darbo vietos įstaigose, reklama ir jos metamorfozės, pasireiškiančios tokiomis formomis kaip sporto rėmimas, reklaminės medžiagos siuntimas paštu ir korporacijos įvaizdžio propagavimas. Trumpai tariant, „informacinis sprogimas" yra ryškiausias šiuolaikinio gyvenimo bruožas, ir kiekvienas tai ignoruojantis socialinis analitikas rizikuoja būti nesuprastas.

Kaip žinome, kai kurie teoretikai bei garsiausias jų Danielis Bellas tai vadina naujos „informacinės visuomenės" atsiradimo požymiu. Jiems naujumas ir kaita yra svarbiausi dalykai, kurių buvimas reiškia atotrūkį nuo praeities. Prieštaraudamas tokioms interpretacijoms šiame skyriuje kreipsiu žvilgsnį į marksistinę (tiksliau – Marxo teorijos paveiktą)[1] analizę, susikoncentruodamas į vieną teoretiką – Herbertą Schillerį, kuris pripažįsta, kad pastaruoju metu sustiprėjo informacijos reikšmė

[1] Norėdamas atskleisti intelektinę tradiciją, aš dažnai naudoju šiuos terminus kartu su keletu būdingų akcentų, tokių kaip klasių kova, kapitalo kaupimas, ekonominių santykių svarba. Nors įprasta, kad marksistai pritaria radikaliai politikai, o marksizmo šalininkai (turiu galvoje marksizmo veikiamus, o ne analizuojančius marksizmo teoriją) yra kairiųjų pažiūrų, aš vis tik norėčiau pasilikti prie nuomonės, kad šie terminai turėtų būti skiriami nuo akademinio patikimumo.

ir sykiu pabrėžia jos svarbą *vykstantiems* pokyčiams, tačiau teigia, jog informacija ir komunikacijos yra pamatiniai įsigalėjusio įprastinio kapitalizmo elementai.

Turint omenyje paplitusią nuomonę, esą marksistų, tvirtinančių, kad niekas per pastarąjį šimtmetį smarkiai nepasikeitė, pažiūros paseno, gal ir keistokai atrodo Marxo pažiūrų paveiktas mąstytojas, kuris pripažįsta ir netgi pabrėžia, kad gyvename laikais, kai „informacijos gaminimas ir platinimas pasidarė visos sistemos pagrindinė ir neišvengiama veikla“ (Herbert Schiller, 1976, p. 3). Matyt, ši prielaida reiškia, kad esama nemenkų nesusipratimų dėl Marxo teorijos. Žinoma, dalis teoretikų lieka prie nusistovėjusių socialinės analizės temų, bet tarp jų yra grupė apžvalgininkų, įsigilinusių ir (gerai perpratusių) informacijos srityje vyraujančias tendencijas. Šalia Herberto Schillerio sistemingai ir nuosekliai informacijos bei informacinių technologijų panaudojimą ir plėtrą kapitalizmo sąlygomis analizuoja Peteris Goldingas, Grahamas Murdockas ir Nicholas Garnhamas Didžiojoje Britanijoje, Ceesas Hamelinkas Olandijoje, Armandas Mattelart Prancūzijoje, Kaarle Nordenstrengas Suomijoje ir Vincentas Mosco, Geraldas Sussmanas bei Stuartas Ewenas Šiaurės Amerikoje. Tokie marksistiniai aiškinimai yra daugiau nei įtikinami, todėl nusipelno rimto dėmesio.

Herbertas I. Schilleris (1919–2000) yra iškiliausias tarp kritinės teorijos atstovų (Šiaurės Amerikoje savotiškas marksistinių pažiūrų mokslininkų eufemizmas), analizuojančių ir aiškinančių XX a. pabaigoje informacijos srityje besireiškiančias tendencijas. Kaip ir Danielis Bellas, Schilleris, pilnametystės sulaukęs XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, intelektualiai subrendo Niujorke. Tačiau kitaip negu daugelis iš to pat miesto kilusių jo vienmečių ir bendramokslių iš kolegijos, suaugęs Schilleris nepakeitė savo politinių pažiūrų (Bloom, 1986). Jo pažiūrų radikalėjimui turėjo įtakos tarpukario nuosmukis, kai jo tėvas dešimt metų neturėjo darbo, ir jo paties 1943–1948 metų kareiviška patirtis Šiaurės Afrikoje ir Europoje. Nedideliame bute užaugusį Schillerį giliai sukrėtė baisus nepriteklius, kurį jis išvydo Maroke ir Alžyre, o Vokietijoje jis buvo pritrenktas sustiprėjusių antikomunistinių nuotaikų ir JAV bei Britanijos pareigūnų, grąžinančių nacius į ankstesnes įtakingas pareigas. Herbertas Schilleris ir subrendęs liko kairiųjų pažiūrų. Visur ir visada jis akylai stebėjo padėtį vadinamajame „trečiajame pasaulyje“, regionuose, kuriuose didžioji dalis žmonių iš esmės gyvena skurde arba ties skurdo riba, o Berlyne patirti dalykai vertė jį skeptiškai vertinti JAV vyriausybių kartojamus pareiškimus apie garbingą elgesį tiek savo šalyje, tiek svetur.

Gana vėlai atėjęs į mokslą, pirmąją savo knygą išleidęs 1969 metais ir tik porą metų anksčiau pradėjęs dėstyti informacijos ir komunikacijos kursą, Schilleris padarė žymų poveikį „informacijos amžiaus“ sampratai. Iš dalies tai lėmė jo dalyvavimas tarptautinėse konferencijose ir sambūriuose, kur galėjo pademonstruoti savo įspūdingus oratorinius gebėjimus bei mokėjimą diskutuoti. Daugeliui,

kam teko susidurti su Schilleriu ir jo klausytis, darė įspūdį aukšto ir prakaulaus vyriškio sardoniškas sąmojis, sklandi niujorkietiško atspalvio kalba. Nuolat publikuojamos knygos ir straipsniai (iš kurių svarbiausios yra *Who Knows?*, 1981 („Kas žino?"); *Information and the Crisis Economy*, 1984 („Informacija ir krizės ekonomika") ir *Culture Inc.*, 1989 („Kultūros korporacija") taip pat darė didelę įtaką. Jis taip pat svarbus ir tuo, kad savo veikaluose kelia problemas, kurias entuziastingi „informacinės visuomenės" šalininkai nustūmė į šešėlį – apie nelaimingus, socialiai nuskriaustus, ne Europos ir ne Šiaurės Amerikos šalių gyventojus.

POLITINĖ EKONOMIJA

Pagal išsilavinimą ekonomistas ir San Diego universiteto Kalifornijoje komunikacijų profesorius dėstyti jis pradėjo 1970 metais ir dirbo čia trisdešimt metų, iki pat mirties. Jo išsilavinimas ir interesai bei radikalios pažiūros stipriai veikė dabar gerai žinomo „politinės ekonomijos" požiūrio į komunikacijų ir informacijos problemas. Iš šiam požiūriui būdingų bruožų (plg. Golding ir Murdock, 1991) trejetas, mano galva, yra ypač reikšmingi.

Pirma, reikalaujama atsižvelgti į tai, kas slypi už informacijos, pavyzdžiui, į laikraštinių istorijų arba televizijos scenarijų formą, į žiniasklaidos pranešimų *struktūrą*. Dažniausiai tai būna ekonominės sąvokos: nuosavybės pobūdis, reklamos pajamų šaltiniai ir auditorijos perkamoji galia. Politinių ekonomistų požiūriu, šie struktūriniai elementai, tarkim, televizijos naujienose arba kuriamose kompiuterių programose, daro juos painiai įmantrius. Antra, „politinės ekonomijos" požiūriu būtina sisteminė informacijos ir komunikacijų analizė. Tai reiškia, kad stengiamasi nustatyti konkretaus dalyko, pavyzdžiui, kabelinės TV stoties arba programinės įrangos bendrovės, vietą visos socialinės bei ekonominės sistemos funkcionavimo kontekste. Todėl politiniai ekonomistai, siekdami įvertinti pokyčių informacijos srityje reikšmę ir tikėtiną jų kryptį, pradeda nuo *kapitalistinės sistemos* veikimo analizės. Galima būtų pasakyti ir kitaip – kad šis požiūris pabrėžia *holistinės* analizės svarbą, bet – užbėgant už akių kritikams, priekaištaujantiems, jog toks aiškinimas yra primityvus ir ribotas, nes jeigu viskas funkcionuoja priklausomai nuo visos „sistemos", trečias svarbus bruožas būtų tai, kad mažai kas gali keistis. Taip akcentuojama *istorija*, pabrėžiamos tendencijos ir raidos periodizacija. Todėl politiniai ekonomistai atkreipia dėmesį į skirtingų kapitalistinės raidos epochų svarbą ir į konkrečius apribojimus bei galimybes.

Pastarasis yra aiškiai matomas Schillerio, kurį ypač domina dabartinės komunikacijų tendencijos, teorijoje. Išeities tašku Schilleris pasirenka faktą, kad dabartinėje kapitalizmo epochoje informacija ir komunikacija reikšmingai veikia ekonominės sistemos stabilumą ir kokybę. Sekdami Hansą Magnusą Enzensbergerį,

Schilleris ir jo vienminčiai teigia, jog „proto industrija“ daugeliu atžvilgių yra „pagrindinė XX a. pramonės šaka“ (Enzensberger, 1976, p. 10). Taigi Herbertas Schilleris rašo:

> Nekyla abejonių, jog nūnai sukuriama informacijos daugiau nei iki šiol. Taip pat neabejotina, kad anksčiau niekada nebuvo galimybės naudotis tokios kokybės ir pobūdžio struktūromis, generuojančiomis, saugančiomis, atrenkančiomis, apdorojančiomis ir skleidžiančiomis šią informaciją. Stebina informacijos kūrimo, saugojimo ir skleidimo infrastruktūra.
>
> (Schiller, 1983a, p. 18)

Suprantama, kad tokios pat išeities pozicijos laikosi ir tie autoriai, kurie tai laiko naujos visuomenės požymiu. Vis dėlto Schilleris su tuo nesutinka. Nepaisant papildomos informacijos ir jos virtuoziškų technologijų, kapitalizmo prioritetai ir sunkumai nekinta:

> Priešingai nuomonei, esą kapitalizmas buvo pranoktas, ilgą laiką dominavusi rinkos ekonomika taip pat reikšmingai veikia technologijų ir informacijos srityje vykstančius pokyčius.
>
> (Schiller, 1981, p. xii)

Labai svarbu suprasti, ką pabrėžia marksistinė analizė: taip, permainos vyksta, daugelis jų yra stulbinamos, tačiau kapitalizmas ir jo problemos liko nepakitę ir pirmaeiliai. Antai Douglas Kellneris (1989b) pripažįsta, kad „šių laikų kapitalizme įvyko esminių, įspūdingų pokyčių“ (p. 171). Jis pritaria „technokapitalizmo“ terminui, kuriuo apibūdinamas laikotarpis, kai „naujos technologijos, elektronika ir kompiuterizacija ėmė išstumti mašinas ir mechanizavimą, o informacijos ir žinių vaidmuo gamybos procesuose, visuomenės organizacijoje ir kasdieniame gyvenime darėsi vis svarbesnis“ (p. 180). Tačiau visos šios naujovės bei pokyčiai nei pasendino pagrindines kritinės teorijos sąvokas, nei pakeitė įsitvirtinusius kapitalizmo prioritetus. Iš tiesų, toliau aiškina Kellneris, sistema tebėra iš esmės nepaliesta, tad ankstesnės marksistų kartos vartoti terminai (klasė, kapitalas, suprekinimas, pelnas ir pan.) tebėra reikšmingi (Kellner, 1999). Faktiškai jų vertė neabejotinai didesnės, nes dabar informacijos ir komunikacijų pokyčiai labai dažnai interpretuojami kaip lūžio ir atotrūkio nuo ankstesnių visuomenių požymis. Mokslininkams, kurie tebesiginčija dėl pavadinimų „postmoderni“, „poindustrinė“ arba „pofordistinė“ visuomenė, kaip antai Kellneriui, marksizmo sąvokos atrodo labai parankі „alternatyva visoms pokapitalistinėms socialinėms teorijoms“ (p. 177).

Neatsiejamas marksistinio domėjimosi informacijos srities padariniais objektas yra *galios, kontrolės ir interesų* vaidmuo. Daugiau kaip prieš dvidešimt metų Herbertas Schilleris primygtinai įtikinėjo, kad „pagrindiniai klausimai, susiję su naujų

informacinių technologijų pobūdžiu ir perspektyvomis, yra šie: *kieno labui ir kam kontroliuojant tai bus įgyvendinta*?" (Schiller, 1973, p. 175). Tai labiausiai rūpi panašių pažiūrų mokslininkams, ir paprastai jie išryškina klausimus, kurie periodiškai sugrąžina mus į pažįstamas aplinkybes, kad paaiškintų naujoves ir, kaip įsitikinsime, pabrėžtų naujų technologijų palaikomų santykių tęstinumą ir tolydumą. Būdingi Shillerio klausimai yra: kas inicijuoja, kuria ir taiko naująsias informacines technologijas? kokias galimybes jomis naudotis ir pritaikyti turi – ir kokių neturi – pavieniai žmonės? dėl kokių priežasčių ir kokių interesų siekiant yra propaguojami ir palaikomi pokyčiai? koks yra informacijos srities plėtros tikslas ir kokius padarinius tai sukels? Taip suformuluoti klausimai gali ir nekelti nerimo, bet jei susiesime juos su kitais kritinės teorijos atstovų analizės elementais, galėsime kur kas geriau įvertinti jų prasmę.

PAGRINDINIAI ARGUMENTAI

Herberto Schillerio teorijoje ypač akcentuojami trys teiginiai. Pirmasis atkreipia dėmesį į rinkos ryšį su pokyčiais informacijos srityje. Šiuo požiūriu labai svarbu pripažinti, kad informacijai ir komunikacijų inovacijoms lemiamos įtakos turi rinkos daromas spaudimas pirkti, parduoti ir prekiauti siekiant gauti pelną. Profesorius Schilleris (taip pat ir informacijos tendencijas tirianti jo žmona bibliotekininkė Anita) mano, kad rinkos principų vaidmuo yra galinga paskata informaciją paversti preke, o tai reiškia, kad ji vis dažniau ir labiau tampa pasiekiama tik su sąlyga, kad yra tinkama parduoti ir turi paklausą. Šiuo atžvilgiu kapitalizmo sąlygomis ją reikėtų traktuoti kaip daugumą kitų prekių: „Informacija šiandien yra laikoma preke. Ji vis dažniau yra perkama ir parduodama lyg dantų pasta, javainiai ir automobiliai" (Schiller ir Schiller, 1982, p. 461).

Antras argumentas teigia, kad klasinė *nelygybė* reikšmingai veikia informacijos išsidėstymą, galimybę ja naudotis ir kurti. Atvirai kalbant, kas ir kokią informaciją gauna ir kokio pobūdžio informaciją galėtų gauti, priklauso nuo klasinės padėties. Taip, priklausomai nuo padėties socialinėje hierarchijoje, „informacijos revoliucijos" sąlygomis galima pasipelnyti arba pralošti.

Trečias svarbus Herberto Schillerio teiginys yra tas, kad ten, kur informacijos ir komunikacijų srityse vyksta tokios reikšmingos permainos, esama *korporacinio kapitalizmo*. Tai reiškia, kad dabartiniame kapitalizme vyrauja korporacinės institucijos, kurioms būdingi tam tikri bruožai. Šiandien korporacijos yra labai koncentruotos, daugiausia oligopolinės – nors neretai monopolinės – organizacijos, kontroliuojančios valstybines ir tartautines sritis. Užtenka tik įsivaizduoti, tarkime, naftos bendroves, nuo kurių priklauso energijos tiekimas: *Shell, BP, Exxon, Texaco* ir keletas kitų yra milžiniškos, centralizuotos įmonės, nors ne-

paprastai geografiškai išplitusios, sujungiančios žemynus, tuo pat metu giliai įsiskverbusios į kiekvieną progresuojančių šalių miestą ir miestelį.

Kritinės teorijos požiūriu šių dienų kapitalizmas yra toks: kur tik pažiūrėsi, visur dominuoja korporacijos, kurių keli šimtai yra pasiekusios pačias ekonomikos viršūnes (Trachtenberg, 1982; Barnet ir Muller, 1975). Dėl šios priežasties Herbertas Schilleris korporaciniam kapitalizmui teikia prioritetą informacijos srityje. Jo prioritetų sąrašo viršuje įrašytas principas, kad informacija ir IRT turi būti plėtojama siekiant veikiau *privačių*, nei viešųjų tikslų. Todėl informacijos srityje korporacinio kapitalizmo poveikis yra ryškesnis negu bet kuriame kitame šiuolaikinės visuomenės segmente.

Aišku, jog tai gerai žinomi kapitalizmo bruožai. Rinkos kriterijai ir klasių nelygybė buvo svarbūs kapitalizmo elementai nuo pat jo pradžios, ir nors korporacinio kapitalizmo istorija siekia gerokai per šimtmetį (plg. Chandler, 1977), daugelis ryškiausių jo bruožų atsikleidė XX a. pabaigoje. Bet būtent tai, Herberto Schillerio nuomone, ir sudaro esmę: seniai nusistovėjusios kapitalizmo ypatybės yra pagrindiniai vadinamosios „informacinės visuomenės" struktūros elementai. Žvelgiant iš šios perspektyvos, sunku sutikti su tais, kurie mano, kad informacijos tendencijos žymi lūžį ir santykių su praeitimi nutrūkimą, nes, klausia Schilleris, kaip galima tikėtis, kad būtent tas jėgas, kurios kuria informaciją ir IRT, galėtų išstumti ir pakeisti tai, kas jų sukurta? Daug labiau tikėtina, kad „informacinė revoliucija" padarys tai, ką ketino jos sumanytojai – konsoliduos ir išplės kapitalistinius santykius.

Taigi „informacinė visuomenė" atspindi kapitalizmo reikalavimus. Tai reiškia, kad korporacijų ir klasės problemos bei rinkos prioritetai daro lemiamą įtaką naujoms kompiuterių komunikacijų galimybėms, o šie informaciniai pokyčiai teigiamai veikia kapitalizmą. Tokiu būdu Schilleris paaiškina informacijos ir IRT svarbą įvardydamas, kaip kapitalizmo raida paveikė informacijos sritį ir kaip informacija tapo svarbiausiu tokios istorinės raidos pamatu.

DAUGIAŠALĖ IMPERIJA

Galbūt geriau suprastume, kaip šią padėtį suvokia profesorius Schilleris, šiek tiek laiko skyrę jo požiūriui į kapitalizmo raidą XX amžiuje apžvelgti. Jis įspėja, kad išaugus korporaciniam kapitalizmui susikūrė ir tai, ką būtų galima pavadinti *daugiašale imperija.* Automobilių pramonė šiandien yra pasaulinio masto. Joje pirmauja *Ford*, *General Motors* ir *Nissan*; kalbant apie kompiuterius, turima omenyje IBM ir grupelė smulkesnių (bet vis tiek milžiniškų) bendrovių, tokių kaip *Digital Equipment, Sperry-Univac* ir *Apple*; kalbant apie telekomunikacijas, turima omenyje AT&T, ITT ir panašios galios bei išskirtinumo gigantai.

Informacijos ir informacinių technologijų raida buvo skatinama šių procesų ir jos pačios keliais atžvilgiais turėjo lemiamos reikšmės šiems procesams. Vienas jų susijęs su faktu, kad po visą Žemės rutulį išplitusių korporacijų veiklai reikalinga sudėtinga kompiuterinių komunikacijų infrastruktūra. Neįsivaizduojama, kad bendrovė, kurios centras yra Niujorke, galėtų kontroliuoti ir koordinuoti gal kokiose penkiasdešimtyje arba šešiasdešimtyje šalių (taip pat ir įvairiose Jungtinių Valstijų vietose) vykdomą veiklą, jei neturėtų patikimo ir sudėtingo informacijos tinklo. Iš tiesų tarptautinės korporacijos atlikdamos įprastas užduotis tolimaisiais ryšiais kasdien siunčia daugybę duomenų ir laiškų. Be to, informacijos tinklai svarbūs ne tik korporacijoms – jie sujungia verslo paslaugas, reikalingas pasaulinei rinkai funkcionuoti. Nenuostabu, kad tarptautiniai finansų tinklai pirmauja informacijos srityje (plg. Hamelink, 1982).

Anot Schillerio, tai rodo, kaip informacija pajungiama korporacijos reikmėms, bet aš manyčiau, kad menkiau angažuotas stebėtojas galėtų ginčytis, jog „IT perversmas" įvyko atsiliepiant į korporacijų problemas, nors ilgainiui susiformavo korporacijų priklausomybė nuo informacinių tinklų. Tačiau tokius samprotavimus galima atremti dviem teiginiais. Pirma, informacija sklindanti iš kur nors, yra ypatingos rūšies, paprastai išreiškianti korporacijų prioritetus. Antrasis suformuluotas Dano Schillerio (1982, 1999), įrodinėjančio, kad kompiuterinių komunikacijų tinklo – jo išdėstymo, techninių reikalavimų, kainų nustatymo praktikos, galimybės naudotis politikos – genezė verslo kriterijus iškėlė viršum viešųjų interesų kriterijų. Danas Schilleris analizuodamas informacijos tinklų istoriją atskleidžia, kad korporacijų interesai lėmė IT evoliuciją ir *tas*, o ne *kitas* jos kryptis, suteikdami jai galią lemti kapitalizmo procesus. Informacija buvo taip plėtojama, kad tenkintų korporacijų interesus, nors palaipsniui pačios korporacijos pasidarė priklausomos nuo informacijos srautų.

Dano Schillerio tezę verta panagrinėti, nes ji pabrėžia informacijos ir korporacinės veiklos abipusę priklausomybę. Jis aprašo telematikos (kompiuterinės ir komunikacijų įrangos) plėtrą trijose srityse: Amerikos vidaus rinkos, daugiašalių komunikacijų ir srityse, kur JAV valdymas vaidino svarbiausią vaidmenį. Schilleris suranda telematikos augimo pėdsakus JAV verslo plėtros ir sklaidos modelyje. Anot jo, sunku įsivaizduoti, kad informaciniai tinklai būtų nesukurti, nes jų primygtinai reikėjo didėjančioms korporacijoms. Kadangi korporacijos labai išaugo ir steigė savo antrines bendroves Junginėse Amerikos Valstijose, o vėliau už jų ribų, „tik telematika, kuri atsirado iš centralizuotų korporacijų poreikio, galėjo kontroliuoti ir sujungti sudėtingas gamybines ir komercines operacijas (Dan Schiller, 1982, p. 4). Reikėtų pabrėžti, kad telematika nebuvo kuriama negalvojant apie Amerikos korporacijų poreikius. Priešingai, nuo pat pradžių komunika-

cijų paslaugos buvo valdomos korporacijų, kurios atkakliai siekė, kad paslaugų sektorius plėtotųsi joms palankiausiomis formomis ir jų pasirinktomis kryptimis. Taigi Schillerio teigimu, „verslo vartotojai, reikalaudami pažangios telematikos paslaugų, išsikovojo politikų paramą, kad sustiprintų savo kontrolę ne tik informacijos technologijoms, bet visai mūsų ekonomikai ir visuomenei" (1982, p. xv). Schilleris įrodo, kad pastangos susilpninti „natūralią monopoliją" vidaus telekomunikacijoms Jungtinėse Valstijose, kurią iš kartos į kartą turėjo AT&T (Bello sistema), ir šitaip baigti su „visuotinės paslaugos" idealu, kuris buvo susijęs su valdžios jai teikiamomis monopolinėmis privilegijomis ir kurio buvo siekiama subsidijuojant paslaugas, kilo iš korporacinių poreikio tobulesnėms ryšių paslaugoms (ypač duomenų ir tekstų tvarkymo) už mažiausią kainą. Taigi Schillerio požiūriu JAV vidaus komunikacijos kinta privačioms korporacijoms, kurios „siekė valdyti besiformuojančios nacionalinės telekomunikacijų infrastruktūros kryptį ir pobūdį" (p. 61) palankia linkme, beveik nepaisydamos visuomenės poreikių.

Panašūs procesai vyko ir tarptautiniame sektoriuje. Tarptautinėms korporacijoms reikalingi informacijos tinklai, kurie atitiktų korporacijų poreikius ir dirbtų joms. Taigi privačios korporacijos, vadovaujamos Amerikos koncernų, ėmėsi žygių Europoje, kad būtų sukurtas ryšių tinklas, galintis teikti jiems reikalingas paslaugas ir paklustų jų sąlygoms. Sunkumų sudarė Europoje nuo seno įsitvirtinusi tradicija, kad ryšių monopolis priklauso valstybei. Tam niekas taip nesipriešino, kaip tarptautinės korporacijos, reikalavusios „liberalizuoti", „atsisakyti valstybės reguliavimo" ir „privatizuoti" (Dan Schiller, 1982). Joms buvo atlyginta vis atviresnėmis ir į verslą orientuotomis naujomis paslaugomis (p. 142–145).

Kitas būdas, kuriuo buvo formuojama informacijos erdvė, turėjusi palaikyti tarptautinio kapitalizmo tikslus ir interesus, yra prekybos mechanizmas. Herbertas Schilleris pažymi, kad didžioji dauguma žiniasklaidos kuriamų vaizdinių ir idėjų yra pritaikyti rinkai ir tuo pat metu skirti tam, kad padėtų prekiauti pirmiausia amerikietiškais gaminiais. Taigi televizijos produkcija, Holivudo filmai, palydovinės transliacijos – visa pramogų pramonė *tout court,* kurioje JAV atlieka pagrindinį vaidmenį (plg. Tunstall, 1977), – yra organizuojama komerciniu pagrindu ir funkcionuoja tam, kad palengvintų prekybą prekėmis ir paslaugomis. Tai pasireiškia tuo, kad TV kanalai kuriami tik komerciškai perspektyviose vietose, o televizijos programos rengiamos vadovaujantis komerciniais kriterijais – joms parengti dažniausiai pakanka iš reklamos gaunamų pajamų. Tai veikia programų turinį,– paprastai nusveria jausmingi ir veiksmo ar nuotykių filmai, „muilo operos" ir serialai, mąstymo nereikalaujančios ir politiškai nepavojingos programos, kurių tikslas yra kiek įmanoma aukštesni auditorijos reitingai, kurie daro didžiausią įspūdį reklamos specialistams ir stambiems rėmėjams.

Kita vertus, sunku būtų įsivaizduoti, kaip, tarkime *Levi's* džinsai, kokakola, automobiliai *Ford* arba *Marlboro* cigaretės būtų pardavinėjami visame pasaulyje be žiniasklaidos kaip informavimo priemonės pagalbos (Janus, 1984). Anot Herberto Schillerio, tai svarbiausia (plg. Mattelart, 1991). Amerikos žiniasklaida turėtų garbinti kapitalistinį gyvenimo būdą – tik dėl jo tiek daug programų, kuriose rodoma tiek daug gražių namų, galybė garsenybių, pavydą keliančių gyvenimo stilių ir galimybių... Žinoma, kai kurios populiarios programos iš tiesų parodo ir dabartinės Amerikos gyvenimo blogybes, pirmiausia apleistų miesto rajonų piktžaizdes, tačiau ir tokios programos išlaiko romantiką ir žadina jausmus, kuriais gali gėrėtis Seulo, Manilos arba Sanpaulo žiūrovai. Pagrindinis JAV žiniasklaidos tikslas yra ne serialais „Dalasas", „Bonanza" ar „Draugai" šviesti indoneziečius, italus arba indus, o veikiau „atverti rinkas ir nusigvelbti kuo didesnį kąsnį pasaulinės rinkos" (Herbert Schiller, 1992, p. 1).

Šiuo požiūriu svarbu ne dejavimas, „kodėl visos televizijos programos negali būti tokio lygio, kaip, tarkime, puikios mūsų matytos dokumentinės apybraižos apie Vietnamo karą arba apie vergovės palikimą?" Iš tiesų svarbiausia problema yra greičiau ta, kad, turint omenyje dabartinio kapitalizmo struktūros nulemtą poreikį *parduoti ir padėti parduoti*, medijose vyrauja vienintelė – pramoginė – informacijos rūšis. Iš tiesų, turint omenyje medijų vaidmenį plečiant ir palaikant rinkos sistemą, svarbiausias klausimas galėtų būti toks: kodėl reikia transliuoti kokios nors mažumos interesams, problemoms arba kritikai skirtą programą?

Kitas aspektas, kuriuo informacijos srityje pasireiškiančios tendencijos atspindi kapitalizmo prioritetus ir palaiko jo nepertraukiamumą, yra tai, kad jos suteikia ideologinę išraišką pagrindinės kapitalistinės valstybės – Jungtinių Amerikos Valstijų – vertybėms ir pasaulėžiūrai. Žinoma, tai panašu į minėtą pardavimo funkciją. Jeigu tik žiniasklaidos kuriami vaizdiniai veikia kaip paskata pirkti daiktus, kuriuos gamina korporacijos, jie reikšmingai padeda visai kapitalistinei sistemai. Vartotojiško gyvenimo būdo aukštinimas taip pat yra didžiulė ideologinė parama kapitalistinėms šalims.

Vis dėlto Herbertas Schilleris, nors tikrai neignoruoja šio masinės komunikacijos indėlio Amerikos dominavimo ideologijai, išskiria ir tokius būdus, kuriais masinės informavimo priemonės, daugiausia Jungtinių Valstijų, ideologiškai palaiko daugiašalę imperiją. Vienas jų susijęs su Jungtinių Valstijų pirmavimu gaminant ir platinant naujienas. Kadangi JAV yra svarbiausias žinių šaltinis, nenuostabu, kad Amerikos žiniasklaida atspindi šios šalies problemas ir interesus. Todėl naujienų tarnybos plačiai vartoja ir kartu propaguoja tokius posakius, kaip „laisvas verslas", „laisva prekyba" ir „privati nuosavybė". „Ekonominė gerovė", „klestėjimas" ir „profesinė sėkmė" taip pat yra apibrėžiamos atsižvelgiant į kapitalistinėje ekonomikoje vyraujančius požiūrius ir aplinkybes – todėl tokie terminai kaip

„konkurencija“, „rinka“ ir „pasitikėjimas verslu“ yra nedvejojant perimami kalbant apie tai, kas yra laikoma normalu ir pageidautina.

Ko gero, dar svarbiau, kad pasaulyje vykstantys įvykiai ir tendencijos yra nušviečiami išskirtinai iš metropolijos – paprastai Amerikos – perspektyvos. Apie kitas valstybes žiniose kalbama tik galimų padarinių JAV prasme – nebent nelaimė arba katastrofa yra tokia didelė, kad savaime užsitarnauja dėmesį. Pavyzdžiui, 1993 m. pabaigoje Somalis – šalis Afrikos kyšulyje, kurią retas amerikietis sugebėtų parodyti žemėlapyje – atsidūrė matomiausioje JAV žiniasklaidos vietoje dėl to, kad nereguliari šalies kariuomenė nukovė JAV kareivius, o tokios valstybės kaip Haitis susilaukia dėmesio, kai ten susiklosčiusi situacija gali sukelti padarinių imigracijai į JAV. Taip pat ir Viduriniųjų Rytų reikalai nušviečiami daugiausia tada, kai „krizė“ sukelia svarbių padarinių Jungtinėms Valstijoms ir jų sąjungininkėms. Tuo tarpu tokios šalys kaip Indija, Pietų Afrika ir Kinija (kuriose gyvena beveik pusė planetos žmonių) nusipelno būti nušviečiamos dažniausiai dėl sukrečiančių įvykių – žemės drebėjimų, potvynių ir bado, per kuriuos nukenčia tūkstančiai gyventojų. Situacija pasikeičia, kai kas nors atsitinka įsipainiojus Jungtinėms Valstijoms, pavyzdžiui, kai 2001 metais Kinijoje buvo nutupdytas JAV šnipų lėktuvas. Tada informacija apie Kiniją keletą dienų buvo tarp svarbiausių žinių.

Didelė dalis – faktiškai 90 procentų – pasaulio spaudoje skelbiamų tarptautinių žinių yra tik iš keturių Vakarų naujienų agentūrų, iš kurių dvi (*United Press International* ir *Associated Press*) yra amerikietiškos, viena Britanijos (*Reuters*) ir viena Prancūzijos (*Agence France Presse*). Jos atspindi savo krašto aktualijas; *UPI* du trečdalius savo apimties skiria Jungtinėms Valstijoms ir tik du procentus Afrikai. Kai informacijos santykis spaudoje toks nesubalansuotas, JAV (ir Vakarų valstybėms apskritai) nereikia skelbti tokių primityvių teiginių kaip „amerikietiškas būdas“ arba „remkime kapitalistinį verslą“, kad atliktų savo ideologinę paskirtį. Užtenka pateikti iš esmės vakarietišką požiūrį į įvykius, išryškinti, kas svarbu metropolijai, o visą likusį pasaulį nušviesti kaip „neramumų“ – „karo“, „karinių perversmų“, „katastrofų“ ir „sausrų“ zoną (dažniausia, kai tai paliečia dominuojančias valstybes). Pateiktos kaip „problemos“, žinios iš pasaulio nesunkiai interpretuojamos kaip keliančios nerimą, prievartos ir smurto grėsmę bei nepatikimos, dramatiškos arba kaip tai, dėl ko galima apgailestauti – kai užklumpa naujas ciklonas, išsiveržia vulkanas arba žūva derlius. Pasak Johno Pilgerio, palaikančio Herberto Schillerio nuomonę, pernelyg dažnai rodomos „tik televizijos ekrane šmėkščiojančios bežadės figūros. Jie nesiginčija ir nesipriešina. Jie neturi drąsos. Jie neturi vizijos“ (Pilger, 1991b, p. 10). Apskritai jie neatrodo „tikri žmonės“, bent jau „žmonės kaip ir mes“, ir ta regimybė padeda palaikyti nuomonę, kad brandaus kapitalizmo kraštai (kuriuose gyvena 25 procentai viso pasaulio gyventojų ir kuriuose yra apie 80 procentų viso turto) iš tiesų yra „normalūs“.

Be to, nors tai kalba apie vakarietiškos, pirmiausia amerikietiškos žiniasklaidos dominavimą, turime nepamiršti, kad technologinis Vakarų pranašumas (palydovais, telekomunikacijomis, kompiuteriais) stiprina jų perspektyvas. Tai rodo ir Amerikos pirmavimas daugelyje pramogų sričių: amerikietiški filmai, amerikietiška televizija, taip pat didelė dalis muzikos verslo. Būtent kapitalistiniai Vakarai turi lėšų filmams kurti, išteklių ir galimybių organizuoti globalią rinkodaros kampaniją, galimybę kurti ir platinti „muilo operas". Ideologinis šios srites turinys dažnai esti neaiškus, retsykiais turintis tam tikrų niuansų, o kartais netgi prieštaraujantis privačiam kapitalui. Vis dėlto tikrai būtų sunku ginčytis, kad apskritai amerikietiškų pramoginių filmų, tebūnie tai „Namelis prerijose", „Aš myliu Liusi" arba „Draugai" idėjinis turinys patvirtina Amerikos, kaip trokštamos, pavydą keliančios visuomenės, kurios pavyzdžiu turėtų sekti kitos valstybės, įvaizdį.

Tokius dalykus įžvelgia Herbertas Schilleris, vienas ryžtingiausių *naujos pasaulio informacinės sistemos* šalininkų. Schillerio pozicija logiškai išplaukia iš prielaidos, kad žiniasklaidoje vaizduojami nelygūs struktūriniai santykiais, kurie padalija pasaulio gyventojus, pagrįsta tikrovė. 1992 metų gegužę kalbėdamas Prancūzijoje jis paragino atkreipti dėmesį į nepaliaujamai didėjantį atotrūkį tarp turtingų ir skurstančių šalių. Jo požiūriu, ši „globalios nelygybės" problema kyla iš Vakarų kapitalizmo dominavimo pasaulio ekonomikoms, o Vakarų žiniasklaida, jo įsitikinimu, prisideda prie šio dominavimo, pateikdama ją palaikančias idėjas bei įvaizdžius (Schiller, 1992, p. 2).

Jis tvirtina, kad norint sudaryti sąlygas neturtingesnėms šalims pagerinti savo dalią, būtina mesti iššūkį „informaciniam imperializmui". Šiuo metu pasaulio informacinė aplinka daugiausia formuojama Vakarų valstybių, pirmiausia Amerikos (McPhail, 1987). Naujienos, filmai, muzika, švietimas, knygų leidyba yra beveik „vienos krypties" (Varis, 1985; Nordenstreng ir Varis, 1974). Netgi nuosaikūs analitikai sutinka, kad egzistuoja „medijų priklausomybė" nuo Vakarų (Smith, 1980), o tokia situacija ir galimi padariniai kelia rūpestį taip pat ir daugeliui nemarksistinės pakraipos teoretikų. Pavyzdžiui, Prancūzijoje seniai įprasta kalbėti apie amerikietiškų medijų persvaros grėsmę kultūros vientisumui (Servan-Schreiber, 1968). Tai ne išimtis, kadangi, kaip pastebi Dyson ir Humphries (1990), yra „daug Vakarų Europos transliuotojų ir politikos strategų, kurie bijo dėl „visaapimančio Dalaso" prarasti Europos kultūrinį tapatumą" (p. 19).

Anot Herberto Schillerio, informacinės priemonės, padedančios išlaikyti Vakarų dominavimą, ir reiškia „kultūrinį imperializmą" (Tomlinson, 1991). Jis ragina atremti jį nauju iššūkiu – todėl ir buvo iškeltas reikalavimas sukurti „naują pasaulio informacijos sistemą", paveikęs UNESCO (Nordenstreng, 1984) ir privertęs Jungtines Valstijas pasitraukti iš šios organizacijos, šiai perėjus prie minėtos politikos (Preston ir kt., 1989). Atsigręžęs į debatus UNESCO, vykusius iki

1989 metų, Schilleris, apžvelgdamas judėjimo už naują pasaulio informacinės srities istoriją, išdėstė savo požiūrį į dabartinę informacijos aplinką. Naujoji pasaulio informacinė sistema, jo žodžiais, buvo

> pastanga bent šiek tiek kontroliuoti informaciją, nukreiptą į jų (trečiojo pasaulio) šalis ir susigrąžinti savo nacionalinių kultūrų kontrolę. Jos norėjo kelti savo klausimus ir sukurti kitokio gyvenimo viziją. Vakaruose visa tai buvo deformuota. Naujų pasaulio informacinių sistemų poreikis Vakaruose buvo pateikiamas išimtinai kaip trečiojo pasaulio diktatorių pastangos paversti vergais savo liaudį, uždraudus laisvai sklindantį Vakarų „švietimą". Žinoma, kai kuriuos kraštus yra valdę ir autoritarinės krypties vadovai, tačiau šitoks viso judėjimo vertinimas yra aiškiai iškraipytas. Raginimas kurti naują informacinę sistemą jau pamirštas. Bet mes vis tiek turime naują sistemą – transnacionalinę informacinę sistemą.
>
> (Schiller, 1989b)

Aišku, kad marksistinis požiūris pabrėžia korporacinio kapitalizmo plitimo įtaką informacinei aplinkai ir savo šalies viduje, ir, neišvengiamai, tarptautiniu mastu. Reikėtų pabrėžti, kad mes ne tik konstatuojame išorės aplinkybių daromą spaudimą informacijos sričiai. Priešingai, korporacinio kapitalizmo brendimas buvo procesas, kurio sudėtinė ir paveiki dalis buvo informacijos pramonė. Taigi korporacinio kapitalizmo plėtros istorija sykiu buvo ir žiniasklaidos korporacijų plėtros istorija. Kaip ir visas korporacinis kapitalizmas, žiniasklaidos korporacijos stambėjo, koncentravosi, plėtė savo interesus ir ryžtingai perėjo į tarptautinį lygmenį.

Pagrindiniai britų „politinės ekonomijos" specialistai Peteris Goldingas ir Grahamas Murdockas nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio vidurio uoliai fiksavo šias tendencijas (Murdock ir Golding, 1974; 1977). Jų išsamaus britų informacijos pramonės permainų empirinio tyrimo išvada tiesmuka: atsirado „didžiuliai komunikacijų konglomeratai", turintys su niekuo nesulyginamą galią formuoti simbolinę aplinką, kurioje mes visi gyvename" (Murdock, 1990, p. 2). Jie išskiria skirtingus žiniasklaidos konglomeratų tipus (pavyzdžiui, pramonės konglomeratai, tokie kaip Amerikos milžinas *General Electric*, kuriam priklauso TV tinklas *NBC* ir pagrindinė įmonė *RCA,* ir komunikacijų konglomeratai, tokie kaip Ruperto Murdocho *News International*, kuriam priklauso laikraščių, kino ir televizijos akcijos visame pasaulyje). Visos jos yra milžiniškos nacionalinio ir tarptautinio masto kapitalistinės korporacijos (Murdock, 1982; Golding, 2000).

Žinodami tai, samprotauja Herbertas Schilleris, neturime stebėtis, kad šiuolaikinė žiniasklaida uoliai palaiko kapitalistinę sistemą. Iš tiesų, žinant jų veiklos principus ir organizacijos formas, be abejo, kebloka paaiškinti tas kelias šiuolaikinių komunikacijų sritis, kurios aklai nepalaiko kapitalizmo vertybių (Dreier, 1982).

Maža to, pagrindiniai žiniasklaidos bruožai atsispindi visose jų veiklos srityse. Pasvarstykime šiuo aspektu Schillerio nuomonę, kad su darbo jėga jos elgiasi taip, kaip ir kitos kapitalistinės korporacijos:

> Manau, kad žiniasklaidos pramonė nėra kitokia negu pagrindiniai ... Amerikos pramoniniai koncernai. Jeigu prieisime iki esminių problemų, tokių kaip darbo vieta, ir paklausime, „koks žiniasklaidos industrijos požiūris į darbą?"... sužinosime, kad didžioji žiniasklaida – tai galingi darbdaviai. Vadinasi, jų požiūris į darbą ir darbo jėgą vargu besiskiria nuo požiūrio didelėse automobilių gamyklose, paslaugų pramonėje ir draudimo bendrovėse. Darbas ir darbo jėga turi savo kainą, ir tu, kiek galėdamas, stengiesi tą kainą numušti. Tai tipiškas darbdavio požiūris. Taigi aš manau, kad didžiosios žiniasklaidos dalies interesai panašūs kaip ir visos korporacinės bendruomenės.
>
> (Schiller, 1990a, p. 20)

Labai jau knieti priminti ryžtingą ir (pergalingą) *News International* spaustuvių profsąjungų puolimą XX a. devintajame dešimtmetyje, kurio buvo imtasi norint perkelti biurus ir gamybos padalinius iš Flytstryto gatvės Londone į Wappingą, kur buvo diegiamos naujos technologijos ir naujos darbo taisyklės. Rezultatas – spaustuvėje liko daug mažiau darbuotojų, o šie tapo daug „lankstesni" negu ligi tol – galėtų būti pavyzdžiu kitoms korporacijoms, kaip šiais laikais modernizuoti, valdyti ir disciplinuoti nepaklusnius darbuotojus.

RINKOS KRITERIJAI

Schillerio požiūriu, šiuolaikinė informacinė aplinka išreiškia korporacinio kapitalizmo interesus bei prioritetus ir yra svarbiausias tarptautinę kapitalistinę ekonomiką palaikantis dėmuo. Tačiau marksistinė informacijos samprata apima gerokai daugiau. Kad geriau suprastume jos indėlį, pateiksime pavyzdžių, kaip pagrindiniai kapitalizmo interesai prisideda prie vis didesnės visuomenės „informatizacijos".

Pravartu pradėti nuo svarbiausio kapitalizmo intereso – rinkos. Schilleris teigia, kad rinkos dėsniai, pirmiausia maksimalaus pelno siekimas, iškalbingi informacijos srityje yra tokie pat, kaip ir visoje kapitalistinėje visuomenėje. Paprastai informacija bus gaminama ir pasiekiama tik ten, kur galima ją pelningai parduoti, ir gausiausiai ir (arba) kokybiškiausiai bus gaminama ten, kur pelno galimybės yra geriausios. Taigi rinka lemia sprendimus, kokio pobūdžio informaciją gaminti, kam ir kokiomis sąlygomis.

Šis spaudimas juntamas netgi naujų technologijų diegime. Kad iki galo suprastume šio teiginio reikšmę, turime prisiminti, kaip „informacinės visuomenės" teoretikai įpratę įrodinėti, jog technologinės naujovės skelbia „informacijos am-

žių". Žvelgiant iš šios perspektyvos, galima numanyti, kad kažin kokiu nesuvokiamu būdu išrastos technologijos tiesiog „atsiranda" ir patekusios į socialinę sritį gali būti naudojamos pozityviais arba negatyviais tikslais. Šiuo požiūriu informacinės technologijos lemia „informacinės visuomenės" formavimąsi ir kartu yra neutralios, laisvos įvairių vertybių arba grupinių interesų. Prieštaraujantys šiam požiūriui įrodinėja, kad kapitalistinėse visuomenėse viską lemia rinka, kad produktai, kurie pasidaro prieinami, patys turi rinkos vertybių žymę. Stebinantis pavyzdys buvo pagrindinio britų IT tiekėjo bendrovės *Thorn-EMI* direktoriaus pareiškimas, kad jo bendrovė „priėmė sprendimą pasitraukti iš medicinos elektronikos srities, nes paaiškėjo, kad artimiausioje ateityje sunku tikėtis gero pelno" (Thorn-EMI, 1980). Šiuo atveju lėmė tai, kad *Thorn-EMI* suvokė, jog savo interesus geriausiai gali patenkinti orientuodamasi į plataus vartojimo prekių gamybą. Medicinos elektronika, jų nuomone, nėra ta sritis, kuri duotų maksimalų pelną, tuo tarpu televizija, vaizdo ir kitokia laisvalaikiui skirta produkcija tam tiko, tad *Thorn-EMI* ėmė rinktis, siekdama sėkmės rinkoje tikslo.

Informacijos pramonėje dominuojančios korporacijos nesidrovėdamos veikia pagal rinkos dėsnius ir pritaiko savo produkciją pelningiausioms sritims. Tai turi gluminti manančius, kad „informacijos amžiuje" informacinės technologijos nepatenka į socialinių įtakų lauką bent jau turint galvoje techninę įrangą (juk asmeninis kompiuteris nėra nei gėra, nei bloga, ir neturi socialinės vertės; jį galima naudoti pamokslams rašyti ir juodžiausiai pornografijai rodyti), ir kad daugiau informacijos yra iš esmės geras dalykas (atrodo, čia giliai įsišaknijusi nuostata, jog daugiau informacijos savaime yra naudinga).

Turėtų trikdyti, kad šis kritinės teorijos principas nukreiptas į tai, kas yra už baigtinių produktų, kurie pasiekia rinką, ir klausia, kokie buvo korporacijų prioritetai mokslinio tyrimo metu? MTP biudžetai, kuriuos sudaro kasmet tokių bendrovių lyderių kaip IBM, AT&T ir *Siemens* skiriami milijardai dolerių, yra naudojami naujos kartos technologijoms kurti, bet atvirai užsakovas tam neįpareigoja. Antai Didžiosios Britanijos telekomas (BT) kasmet išleidžia šimtus milijonų svarų mokslo tiriamiesiems ir eksperimentiniams darbams, bet tai buvo kruopščiai suplanuota ir tikslinga investicija. Du *Financial Times* žurnalistai, pastebėję, kad „tyrimo dėl paties tyrimo laikai jau baigėsi", paaiškino, jog tai yra „prabanga, kurios komerciškai orientuotas, turintis konkuruoti BT negali sau leisti" (Bradshaw ir Taylor, 1993).

Aišku, kad santykis nėra toks (MTP negali garantuoti, kad bus sukurta tam tikra inovacija), tačiau nenuginčijama, kad privačios korporacijos nusprendžia investuoti į mokslinio tyrimo projektus daugiausia komerciniais sumetimais. Vienas pavyzdys iš daugelio: 1986 m. BT paprašė Monopolijų ir jungimosi komisijos leidimo įsigyti Kanados telekomunikacijų įrangos tiekimo bendrovę (*Mitel*),

kad galėtų pagerinti savo verslo perspektyvas. Prašymą pagrindė argumentas, kad norėdamas išplėsti savo rinką BT turi „išplėsti ir produkcijos apimtį, įdiegdamas naujus „svarbiausius“ gaminius, kuriais remiantis būtų kuriamos įvairios biurų sistemos, skirtos parduoti šalyje ir svetur“. Toliau bendrovė aiškino, kad sumanymas atnaujinti asortimentą buvo sąmoningai suplanuotas galvojant apie konkrečias rinkas. Iš tiesų komisija į protokolą įrašė:

> BT paaiškino, jog norint tokius produktus greitai perkelti iš abstrakčių sąvokų stadijos į rinką, svarbiausia turi būti glaudus ryšys tarp mokslinio tyrimo, plėtros, gamybos ir platinimo. Todėl BT strategijoje numatytas jungtinis mokslinių bei eksperimentinių programų ir gamybos sektorius.
>
> (Monopolies and Mergers commission, 1986, p. 42)

Esant tokiam spaudimui neišvengiama, kad skirstant lėšas mokslo tiriamosioms ir eksperimentinėms programoms palankiausiai vertinamos rinkai patraukliausios sritys. Tai reiškia, kad produktus ir paslaugas taip pat veikia rinkos dėsniai. Pavyzdžiui, pagrindinė telekomunikacijų rinka yra korporacijos – didieji vartotojai. Didžiosios Britanijos telekomas beveik trečdalį pajamų gauna iš 300 klientų, daugiau negu 70 procentų apyvartos susiję su verslo klientais (Newman, 1986, p. 29), o tarptautiniai ryšiai yra neabejotinai pelningiausias BT baras. Taigi nesunku atspėti, kur sutelkti paklausiausi informacijos produktai ir paslaugos. Korporaciniam sektoriui yra pasiekiamos visos aukščiausios kokybės paslaugos – nuo tarptautinių ryšių tinklų, PABX sistemų, fakso paslaugų, duomenų ir teksto apdorojimo iki vaizdo konferencijų. Tuo pat metu mažiausiai 20 procentų namų ūkių Jungtinėje Karalystėje neturi paprasčiausio telefono. Suprantama, kad tokiomis aplinkybėmis pagrindinis BT konkurentas *Mercury* (tarptautinės bendrovės *Cable and Wireless* antrinė bendrovė) buvo įsteigtas galvojant apie pelningą verslo sritį. Siekiant šio tikslo, jo paslaugos buvo sukoncentruotos Londono centre ir didžiuosiuose miesto rajonuose, kuriuose daugiausia vartotojų.

Vieną paradoksalią šio prioritetų nustatymo pasekmę pastebėjo buvęs žurnalo *Computing* redaktorius Richardas Sharpe. Jo nuomone, didžioji dalis „naujųjų“ technologijų iš tiesų yra „senos“, kadangi esami produktai, kurių paklausa pasitvirtino, tik papildomi. Tokiu būdu kompiuterių pramonė, teigia Sharpe, pateikia „viešumai pažangos kaukę, slepiančią konservatyvų veidą“ (Sharpe, be datos, p. 111). Pavyzdžiui, stebėtina, kad dauguma namams skirtų informacinių produktų faktiškai yra televizoriaus patobulinimai. Vaizdo aparatūra, kompiuteriniai žaidimai ir panašūs dalykai – visa tai yra sėkmingos komercinės technologijos rezultatas. Kam siūlyti naujus dalykus, jei televizija yra visų mėgstamiausia laisvalaikio technologija?

Tie skaitytojai, kurie mano, kad tokį rezultatą lemia naujos technologijos ir kad tai neišvengiama, dabar turi pasitelkti vaizduotę. Tikrai nėra techninio pagrindo namų IT sieti su televizoriumi nei kurti pabrėžtinai pramogines programas. Stipriausias reikalavimas, be abejo, yra pelningai parduoti; vadinasi, namams skirtos IT/informacija buvo plėtojamos taip, kaip diktavo rinka. Galiausiai, kaip tikėtasi, sukuriami įprasti produktai ir programos. Sharpe komentuoja:

> Alternatyvios grupės ieško alternatyvių būdų, kaip panaudoti technologijas. Bet jų labai nedaug. Dažniausiai joms nepasiseka, kadangi technologija nėra skirta alternatyviam panaudojimui, ji sukurta ne tam, kad ką nors keistų – ji sukurta, kad išsilaikytų.
>
> (Sharpe, be datos, p. 40)

Atidžiau panagrinėjus informaciją, kurios taip padaugėjo pastaraisiais metais, nesunku nepastebėti rinkos požymių. Įprasta manyti, kad kuo informacijos daugiau, tuo geriau, tad apie rinkos vaidmenį ir galimus neigiamus to spaudimo padarinius retai susimąstoma. Bet pakanka kritiškai įvertinti posakį, jog visa informacija informuoja ir tam tikru atžvilgiu kuria pažangą, palyginti su ankstesniais – tikriausiai, ne tokiais „informuotais“, vadinasi, ir mažiau žinių turėjusiais laikais, kad suabejotum, ar kasdienybę užmiršti padedančios televizijos programos yra vertingos. Manau, kad su tuo sutiks daugelis skaitytojų. Galima taip pat skeptiškai vertinti internetinę informaciją. Žinoma, jos labai daug ir ji be galo įvairi. Nemaža dalis internete skelbiamos informacijos, ypač tokių viešųjų organizacijų kaip universitetai (apie tai kalbėsiu 7 skyriuje), yra kokybiška. Bet ar kas pasvarsto, kad internete labai daug abejotinos vertės informacijos, kad tai yra ne kas kita, kaip, tarkim, nauja patrauklų įvaizdį bekuriančios ir savo gaminius reklamuojančios korporacijos prekybos erdvė?

Užuot su išgąsčiu stebėjus, kaip auga duomenų bazės, kuriomis dabar galima naudotis iš bet kurio terminalo, naudingiau griežtai paklausti, kokiais kriterijais remiantis jos sudaromos ir kuo pagrįstas jų prieinamumas. Nesunku suprasti, kad informacijos paslaugų kūrėjai paprastai stengiasi patraukti korporacijų dėmesį, nes joms informacija reikalinga čia ir dabar, ir jie pajėgūs mokėti aukščiausią kainą. Ši aplinkybė nulėmė spartų „informacijos fabrikų“ *TRW, Telerate, Quotron* ir *Datastream*, augimą. Todėl labai iškalbinga Schillerio pastaba:

> Rinkos ekonomikoje savikainai neišvengiamai tenka svarbiausias vaidmuo sprendžiant ... kokia bazė bus sukurta ir kam ji bus naudojama (ir kas apmokės). Medžiagos, kuri patenka į duomenų bazę, atranka yra glaudžiai susijusi su informacinės paslaugos poreikiu ir jos perkamumu.
>
> (Schiller, 1981, p. 35)

Būtent tai verčia profesorių Schillerį piktai klausti:

> Kas toji šiandien gaminama neįtikėtinai sudėtinga informacija? Fondų biržų kainos, prekių kainos, informacija apie valiutų kursus. Yra stambių privačių duomenų gamintojų, visokiausių tarpininkų ... kurie turi savo monitorius ir nardo informacijos tinkluose, kur jiems atsiveria neįtikėtini specifinės informacijos masyvai, bet visa tai susiję su siekiu sukaupti daugiau pinigų fondų biržoje ... reguliuoti kapitalo judėjimą šalies viduje ir už jos ribų ... štai kam tenka didžioji šios informacijos dalis.
>
> (Schiller, 1990b, p. 3)

Davidas Dicksonas (1984) šį argumentą praplečia, aiškindamas mokslo ir technologijų – pagrindinių žinių sričių – istoriją po Antrojo pasaulinio karo. Kaip svarbiausius naujovių skatintojus jis mini korporacijas ir kariuomenę. Herbertas Schilleris mano, kad šių veiksnių yra mažiau, kadangi kariuomenės pareiga apginti ir išsaugoti kapitalistinę sistemą ir rinkos etosą. Jis rašo, kad

> kariuomenės dėmesys komunikacijai, kompiuteriams ir palydovams ... nėra tik šiaip domėjimasis pažangiomis technologijomis. JAV ginkluotųjų pajėgų užduotis – tarnauti valstybei ir ginti pasaulinę ekonominės organizacijos sistemą, kuriai vadovauja galingi ir įtakingi privataus kapitalo konglomeratai, gaunantys iš jos pelną.
>
> (Schiller, 1984a, p. 382)

Kariuomenė galėtų kelti milžiniškus reikalavimus informacijai, bet kadangi ji turi palaikyti viso pasaulio kapitalistinę imperiją, informacijos sritį iš esmės reguliuoja rinka – kapitalistinio verslo, kuriam kariuomenė yra pasišventusi, šerdis. Laikantis šio požiūrio lengviau suprasti Schillerio „informacinės visuomenės“ vertinimą: būdama anaiptol ne labdaros padarinys, ji išreiškia kapitalo įsipareigojimą pelno siekimo etikai. Taigi

> tai, kas vadinama „informacine visuomene“, iš tikrųjų yra gaminimas, apdorojimas ir platinimas labai didelio kiekio įvairiausio pobūdžio duomenų – asmeninių ir viešųjų, socialinių ir komercinių, ekonominių ir karinių. Didžioji dalis informacijos yra gaminama tam, kad patenkintų specifinius brandžios industrinės valstybės superkorporacijų, valstybės valdymo biurokratijos ir kariuomenės poreikius.
>
> (Schiller, 1981, p. 25)

Dicksonas praplečia šią temą trimis pagrindinėmis Amerikos mokslo politikos tarpsniais. Pirmajame, pokariniame, svarbiausia buvo mokslą susieti su kariniais poreikiais ir branduoline energija. Septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais įvyko ryškūs pokyčiai, svarbesnis vaidmuo teko socialinėms reikmėms ir sveikatos ap-

saugos bei aplinkos apsaugos problemoms, pakoregavusioms mokslo politiką. Trečiajame tarpsyje, prasidėjusiame XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir vis dar tebesitęsiančiame, daugiausia dėmesio skiriama ekonominėms ir karinėms reikmėms patenkinti. Devintojo dešimtmečio pradžioje svarbiausia buvo, kad „mokslas padėtų Amerikos pramonei konkurencinėje kovoje ir karo technologijomis“ (Dickson, 1984, p. 17). Dėl to mokslas vis dažniau laikomas „pelninga preke“ (ten pat, p. 33), o į mokslinę veiklą braunasi valdybų posėdžių ir korporacinių planų kalba. Nūnai, Dicksono vertinimu, diegiant naujoves, vadovaujamasi principu, kad bus gaminama tik tai, kas neš pelną. Todėl įprasta kalbėti apie „žinių kapitalą“, o tai perša mintį, kad mokslininkai ir technologai yra suvokiami kaip veiksniai, į kuriuos investuojama ir iš kurių tikimasi atitinkamo pelno. Netgi į universitetuose ir akademinėje srityje dirbančius mokslininkus imama žiūrėti kaip į „antreprenerius“, raginant juos glaudžiai bendradarbiauti su verslu ir kurti komerciniu požiūriu perspektyvius gaminius.

Dicksonas tvirtina, kad siekiant sėkmės rinkoje, mokslo ir technologijų žinios neišvengiamai nukreipiamos nuo kitų svarbių tikslų, tokių kaip visuomenės sveikata, paslaugos, darbo sąlygų gerinimas arba aplinkosauga. Todėl universitetai, kitos institucijos, kadaise jautusios pareigą bent iš dalies tenkinti visuomenės poreikius ir siekti žinių, vis dažniau keičia kryptį ir imasi mokslinių tyrimų, kurių tikslas – stiprinti konkurencinę pramonės galią ir formuojant nuomonę, kad technologinius pokyčius lemia rinka.

Informacijos sritį stipriai paveikė programos, siekusios *privatizuoti* kadaise visuomenei priklausiusias komunalines įmones ir *panaikinti valstybinį reguliavimą* anksčiau valstybės žinioje buvusioms organizacijoms. Jų šalininkai atvirai teigė, kad rinka efektyviausiai skatina našumą (privati nuosavybė teikė vilčių, jog atsiras asmeninis suinteresuotumas ištekliais ir bus atsižvelgiama į klientus) ir konkurenciją (taigi ir paslaugų kokybę) anksčiau monopolistinėse srityse. Visoje Europoje, Jungtinėse Valstijose ir Tolimuosiuose Rytuose, priklausomai nuo vietos sąlygų ir istorijos, nuo XX a. 9-ojo dešimtmečio buvo įgyvendinamos strategijos, kaip padaryti, kad informacijos sritis labiau reaguotų į rinkos reikalavimus ir nuo jų priklausytų (Nguyen, 1985). Vincento Mosco (1989) nuomonė, jog tai „reiškia strategijos atsisakymą dėl rinkos“ (p. 201), yra visiškai teisinga, kadangi pabrėžia rinkos prioritetą, tačiau klaidinga sakyti, kad tai esąs strategijos atsisakymas. Priešingai, privatizavimas ir valstybės reguliavimo panaikinimas yra sąmoningai ir aktyviai vykdoma politika, siekiant užtikrinti, kad IRT ir informacija būtų racionaliai ir tinkamai plėtojamos.

Pagrindiniai rezultatai buvo akivaizdžiai matomi pirmiausia telekomunikacijų srityje, bet kurios „informacinės visuomenės“ svarbiausiame ramstyje (Garn-

ham, 1990, p. 136–153). Nuo pat įkūrimo 1981 metais, žlugus valstybės valdomam pirmtakui *Post Office*, Britanijos telekomas veikė vadovaudamasis komerciniais principais, prioritetą teikdamas klientams, turintiems storiausias pinigines (korporacijoms ir stambiems vyriausybiniams sektoriams), diegdamas naujas bei tobulindamas esamas paslaugas ir imdamasis priemonių, skirtų užtikrinti jo, kaip pelno siekiančios įmonės, sėkmę.

Iki XX a. devintajam dešimtmečiui būdingų strategijų, nors jų politika retai būdavo aiškiai formuluojama, telekomunikacijos Didžiojoje Britanijoje veikė pagal, taip vadinamas bendrąsias „viešųjų paslaugų" normas. Buvo orientuojamasi į jų pasiekiamumą nieko nediskriminuojant, galimybę gauti informaciją ir ja naudotis, „pagrįstas kainas ir [produkto] įperkamumą" (OECD, 1991, p. 26). Tai buvo pasiekta kompleksiškai subsidijuojant atskirus tinklo segmentus. Telekomunikacijų monopolis taip pat veiksmingai palaikė Didžiosios Britanijos elektronikos pramonę iš šių vidinių šaltinių pirkdamas per 80 procentų reikalingos įrangos ir šitaip remdamas vyriausybės strategiją ekonomikos srityje.

Vis dėlto Thatcher vadovaujamos vyriausybės (1979–1990) į rinką orientuota politika skatino atsisakyti valstybinio reguliavimo ir atėmė iš Britanijos telekomo „natūralų monopolį". Į tai buvo greitai sureaguota, ir privataus kapitalo pagrindu susikūrė bendrovė *Mercury*, kėlusi uždavinį ne teikti alternatyvias telefono paslaugas, bet veikiau užkariauti verslo informacijos srautus, neabejotinai svarbiausią telekomunikacijų rinką. Kadangi *Mercury* valdo tik vos daugiau negu 10 procentų rinkos, ji svarbi pirmiausia ne kaip konkurentė, bet labiau kaip telekomunikacijose įsigalėjusių naujų prioritetų rodiklis.

Tolesnis BT privatizavimas reiškė, kad vėl akcentuojamas pelnas ir ryžtingai orientuojamasi į rinką. Tai reiškėsi įvairiais būdais. Pirma, atsakydama į *Mercury* pastangas patraukti turtingiausius klientus, tose srityse BT sumažino kainas. Bendrovė netrukus pasiskundė, kad „patiria nuostolių teikdama paslaugas vietos vartotojams", kadangi seniau pastaruosius rėmė imdama didesnius mokesčius iš verslo vartotojų. Žinoma, anksčiau tokios problemos nebuvo, bet apie 1990 metus *Mercury*, neslegiama įsipareigojimo teikti paslaugas visiems, atakavo korporacijų rinką gaudama beveik 30 procentų iš valstybės biudžeto už vartotojų, turinčių 100 ir daugiau linijų, pokalbius. Dabar BT ėmė dejuoti, kad „daug vartojantys klientai [t. y., korporacijos] už ryšių paslaugas moka per brangiai", o pats BT „negali gauti reikiamų pajamų iš maždaug 80 procentų klientų [t. y. namų ūkių]" (British Telecom, 1990). Ką tai reiškė, nesunku nuspėti: privatizavus ir panaikinus valstybinį reguliavimą šiokią tokią vyriausybės kontrolę vykdė Telekomunikacijų tarnyba (*Office of Telecommunication, Oftel*), kuri nustatė BT kainų kėlimo ribas, tačiau tokias, kurios lietė tik kainų vidurkį. Realiai namų vartotojams kainos pakilo anksčiau nei verslui.

Antra, BT, dabar jau privati korporacija, siekianti maksimalaus pelno, stengėsi patekti į pasaulinę telekomunikacijų rinką. Jis įsigijo gamybinės įrangos Šiaurės Amerikoje ir buvo mažiau suinteresuotas pirkti įrangą iš britų tiekėjų. Toliau 1993 metais BT investavo 4,3 milijardų dolerių (2,8 milijardo svarų) už 20 procentų bendrovės MCI (*Microwave Communications Inc.*), antrosios pagal dydį JAV tarptautinių komunikacijų bendrovės akcijų, o po kelerių metų sudarė daugiamilijoninę sutartį sujungti turtus su Šiaurės Amerikos milžinu AT&T. Tokio žingsnio motyvas – noras labiau įsiskverbti į rinką, suprantant, kad sparčiausiai auganti rinkos sritis darosi vis labiau tarptautinė ir kad svarbią tarptautinės rinkos dalį sudaro informacijos srautai tarp korporacijų. Bendra BT ir AT&T įmonė, pradėjusi veikti 2000 metais, nusitaikė į „tarptautinio verslo klientus". BT tai suprato ir pripažino, kad „stambiausi klientai ... paprastai yra tarptautinės bendrovės, turinčios savo filialus visame pažangiame pasaulyje" (British Telecom, 1990, p. 6). Taigi BT dabar „labai aiškiai siekia aprūpinti ryšių tinklais ir ryšių paslaugomis tarptautines bendroves" (British Telecom, 1993, p. 25). Tikėtasi, kad dalis MCI, sąjunga su AT&T ir parterystė su Europos korporacijomis padės BT tapti lyderiu teikiant korporacijoms tinklo paslaugas. Tai, kad šie ambicingi sumanymai dramatiškai žlugo (sutartis buvo nutraukta 2001 metais, o susiliejimas su MCI įstrigo), nereiškia, kad nieko nebuvo daroma gerinant paslaugas eiliniams namų vartotojams. Investavimo tikslas – sujungti į globalų tinklą maždaug 25 000 tarptautinių korporacijų, suteikiant joms galimybę pareikšti savo nuomonę ir gauti informacines paslaugas, būtinas jų sėkmingai veiklai.

BT nejaučia jokių nepatogumų suteikusi prioritetą verslo rinkai, manydama, kad tai „būsiąs pajamų šaltinis paslaugoms gerinti ir technikai tobulinti, vėliau [nauju pavidalu] teksiantis ir gyventojų rinkai" (British Telecom, 1990, p. 6). Tai, be abejo, „nutekėjimo" ekonomikos teorija, pritaikyta „informacijos revoliucijai".

Trečia, per 1990 metus BT sumažino darbuotojų skaičių, tačiau gavo didesnį pelną: iš 1989 metais buvusių maždaug 250 000 dirbančiųjų 1991 metais liko 150 000, o pajamos per tą patį laikotarpį išaugo nuo 11 milijardų iki 13,3 milijardų svarų sterlingų.

Nė vieno iš šių faktų nereikėtų vertinti kaip nepasitenkinimo BT, o verčiau žiūrėti kaip į pavyzdį, iliustruojantį, jog informacijos srities pokyčius iš esmės sąlygoja rinkos principai ir prioritetai. Išlaisvintas nuo ankstesnių suvaržymų ir apribojimų, kai dar buvo valstybei priklausantis monopolis, Britų telekomunikacijų milžinas nūnai veikia kaip bet kuri kita privati korporacija. Jos svarbiausias kasdienis tikslas yra sėkmė rinkoje, tad savo paslaugas ir veiklos būdus BT derina su šiuo tikslu. Jeigu tai reiškia kainų didėjimą namų ūkių vartotojams, atleidimus iš darbo ir naujų informacinių paslaugų orientavimą į labiausiai pasiturin-

čius klientus – nieko nepadarysi. Tai tiesiog rinkos logika ir suprantamas bei pagrįstas antreprenerių vadybinis sprendimas.

Galiausiai galima būtų atkreipti dėmesį į rinkos *spaudimą* tokiems dalyviams kaip BT. Nesunku patikėti, kad iš esmės pačios bendrovės pasirenka, ar perimti rinkos principus, bet taip nėra. Iš tiesų esama milžiniško spaudimo laikytis tam tikros strategijos. Svarbiausia yra tai, kad informacinių tinklų aprūpinimas ir paslaugų teikimas, nors ir labai svarbus kasdieniam korporacijų funkcionavimui, yra intensyviai konkuruojanti rinka, kuri verčia dalyvius atitinkamai elgtis. Kaip pastebėjo BT (1990), nors „galima tikėtis, kad pasaulinė telekomunikacijų pramonės struktūra" atsiras per artimiausią dešimtmetį, ją sukurs ir valdys „tikriausiai [tik] keturi arba penki stambūs tiekėjai, nuožmiai konkuruojantys pasaulinėje rinkoje" (p. 6). BT turi ambicijų būti tarp geriausių, bet jam teks susidurti su panašių ambicijų turinčiais daug stambesniais subjektais, kurie lygiai taip pat ryžtingai nusiteikę užimti didžiulę pasaulinės tinklo rinkos dalį. BT (ir didžiosios Amerikos, Japonijos, Europos telekomunikacijų organizacijos) visa tai suvokia: nesunku suprasti, kokias rinkos galimybes žada tarptautinio verslo klientai, kurie turi milijoninius biudžetus ir sudėtingų telekomunikacijos paslaugų poreikį. Aišku, kad sėkmė šioje rinkoje būtų didelė dovana. Tačiau lygiai taip pat aiškiai suprantama, kad nesėkmė arba netgi nepatekimas į globalią telekomunikacijų rinką pagrindiniams tiekėjams yra neįsivaizduojamas dalykas. Taigi jie taip pat verčiami dalyvauti konkurencijoje, kurioje nuo jų mažai kas priklauso. Kaip ir buvo galima spėti, dėl to buvo daugybė susijungimų, perorganizavimų, per kuriuos tokios bendrovės kaip *Deutsche Telekom* (Vokietijos telekomas) siekia susijungti su *Telekom Italia* (Italijos telekomu), BT siūlo partnerystę IBM, *Microsoft*, ir vis norėdamas įgyti pranašumą rinkoje, skirtoje tik stambiems žaidėjams.

Rinkos kriterijų primatas informacijos srityje sukėlė ir kitokių padarinių. Skatinant rinką, teko sumažinti paramą pagrindinėms informacijos institucijoms, kurios ilgą laiką priklausė nuo valstybės finansavimo. Plačiau apie tai – kitame skyriuje, o čia tik keletas bendresnių minčių. Tokios institucijos, kaip muziejai ir dailės galerijos, bibliotekos, valstybinės statistikos tarnybos, BBC ir švietimo sistema „informacijos sprogimo" akivaizdoje susidūrė su nuolat mažinamu finansavimu, nes prioritetu dabar tapo į rinką orientuotos strategijos.

Daugiau kaip dešimtmetį Didžiosios Britanijos valdžia laikėsi nuostatos, kad efektyviausias būdas skatinti „informacijos revoliuciją" – paversti ją *verslu* (ITAP, 1983). Todėl daugeliui informacijos institucijų valstybės dotacijos buvo sumažintos pirmenybę suteikiant komercijai. Anot Herberto Schillerio, tai kalba apie „pastangas komercializuoti informaciją visose socialinėse srityse" (Schiller, 1987, p. 25). Panašūs dalykai, kai ribojamos bibliotekų darbo valandos, mažinamos knygų pirkimui skirtos lėšos, nustatomos bilietų į parodas, kurias anksčiau buvo galima lan-

kyti nemokamai, kainos, pernelyg išpučiami valdžios informacijos įkainiai, atsisakoma ekonominiu požiūriu neperspektyvių kursų koledžuose ir pan., yra aiškūs tokio rinkos sureikšminimo iki tol globojamose srityse rezultatai.

Pasak Schillerio, visa tai rodo, kad „vis labiau skursta socialinė ir viešoji sritys" (Schiller, 1989b) ir ateinanti karta gali susidurti su sunkumais gauti informaciją ir ja naudotis. Jo nuomone, mes esame liudininkai „tylios kovos tarp tų, kurie trokšta pasisavinti šalies informacijos išteklius ir priemones, siekdami privačios naudos, ir tų, kurie pritaria, kad informacija turi pasiekti visus, ir kurie šioje kovoje priversti trauktis" (Schiller, 1985c, p. 708).

Sunku nesutikti su požiūriu, jog kai valstybės subsidijas išstumia privatūs interesai (arba jos niekuo nepakeičiamos), kuriems paklūstant informacija gaminama rinkai, o – geresniu atveju – kai valstybė skiria tiek nedaug lėšų, kad norėdamos išsilaikyti institucijos yra priverstos ieškoti privačių lėšų, nukenčia informacijos kūrimo sąlygos ir jos prieinamumas. Mažų mažiausiai tai verčia didinti kainas informacijos vartotojams, šitaip kaupiant lėšas programoms, kurios gali ir/arba būti populiarios (paveikti ir paskatinti plačiąją visuomenę mokėti už įėjimą), ir/arba patraukti rėmėjus (paprastai iš korporacinio sektoriaus). Būtų sunku patikėti, kad tai neveikia nei informacijos prieinamumo, nei gamybos prioritetų. Kai žmonėms reikia mokėti už įėjimą į muziejų arba į dailės galeriją, tam tikri visuomenės sektoriai nustoja būti skatinami lankytis, o institucijos yra verčiamos rengti mokiems vartotojams patrauklias ekspozicijas. Žinoma, būtų galima įrodinėti, kad čia nėra nieko bloga, nes lankytojai mokosi vertinti tai, už ką moka, o ekspozicijos labiau atliepia lankytojų poreikius. Tačiau tai nepaneigia fakto, kad galimybė naudotis informacija ir jos tiekimas yra formuojamas tam tikromis kryptimis. Maža to, rinkos sąlygos gali žadinti vaizduotę ir paskatinti naujoves, tačiau patrauklių kavinių, suvenyrų parduotuvių ir egzotiškų vitrinų akcentavimas vargu ar prisideda prie informacijos kokybės, net jei ji tampa pasiekiama. O kai į procesą įsijungia rėmėjai – kaip vis dažniau nutinka universitetams, bibliotekoms, teatrams ir televizijai – padariniai būna reikšmingi, kadangi rėmėjai, nors ir labai apsišvietę bei išprusę, dalyvauja ne labdaringais tikslais, bet siekdami savo interesų ir turėdami savo planus. Todėl vargu ar galima tikėtis paramos, pavyzdžiui, išmanymo reikalaujančiam profesionaliam menui (Aghatos Christie, bet ne Dario Fo) ir švietimui (verslo vadybai, bet ne rasių santykiams).

Grahamas Murdockas (1990), pritardamas Schillerio interpretacijai, tvirtina, kad tokio požiūrio į rinką padariniai yra ypač rimti, turint omenyje tai, kad didžioji dalis masinės komunikacijos sukoncentruojama stambių korporacijų rankose. Jo požiūriu, „masinės kultūros institucijos", tokios kaip BBC ir nemokamos bibliotekos, turėjo „galią atsverti" bulvariniuose laikraščiuose ir reitingų lentelėse dominuojančias komercines televizijas. Šios institucijos „geriausiu atveju"

„reiškia įsipareigojimą įvairovei ir atviriems debatams, o mažų mažiausiai – užpildo daugybę komerciškai organizuojamo tiekimo spragų“ (Murdock, 1990, p. 6–7). Šiuos klausimus išsamiai aptarsiu 7 skyriuje. Dabar užteks pasakyti, kad „kultūros įstaigų“ struktūros ir finansavimo pokyčiai orientuojantis į rinką iš tiesų veikia informaciją ir galimybę ja naudotis.

KLASINĖ NELYGYBĖ

Tai, kad rinka informacijos srityje atlieka svarbiausią vaidmenį, reiškia, kad informacija ir informacinės technologijos yra kuriamos tiems, kurie, gali už jas sumokėti. Žinoma, tai nereiškia, kad tik jiems. Iš tiesų informacijos produktais ir paslaugomis gali naudotis visi. Akivaizdus to pavyzdys yra televizija, radijas ir spauda. Rinka atveria galimybes visiems vartotojams naudotis tuo, kas siūloma, bent jau kiekvienam, galinčiam pirkti. Vis dėl to tai, kad pasiskirstymą reguliuoja rinka, reiškia, kad atsižvelgiama į nevienodas visuomenės narių pajamas ir turtą. Klasinė nelygybė – tiksliau, hierarchinis visuomenės susiskirstymas – „informacijos amžiuje“ daro didžiausią įtaką.

„Visuomenės mokamas mokestis“, kaip jį vadina Vincentas Mosco (1989), atskleidžia, kad informacijos gaminimą ir prieinamumą lemia *mokumas*: kuo aukštesnę padėtį užimi klasinėje visuomenėje, tuo įvairesne ir kokybiškesne informacija gali naudotis. Leidžiantis visuomenės laiptais žemyn, „leidžiasi“ ir informacijos kokybė.

Herbertas Schilleris (1983a) pritaria šiai pažiūrai, pagrindiniais „informacijos revoliucijos“ vykdytojais – pajėgiais turėti brangiausius ir naujausius informacijos pramonės produktus – laiko tris institucijas: karo pramonę, stambias privačias korporacijas ir valstybines įstaigas. Jam pritaria verslo konsultantai, kurių skaičiavimais daugiau kaip tris ketvirtadalius IRT rinkos užima korporacijos ir valstybės institucijos, o likusią – „plačioji visuomenė“ (t. y., visi, kas nepriklauso šioms privilegijuotoms grupėms). Trumpai tariant, virtuoziškos technologijos atitenka tokiems kaip *Ford* ir karinės oro pajėgos; didžioji dalis gyventojų gauna likučius – dažniausiai televizijos žaislus.

Mokumo sureikšminimas ir su juo susijusi klasinė nelygybė verčia Herbertą Schillerį pabrėžti tai, ką galėtume pavadinti „informacijos stratifikacija“. Jis išskiria „informacijos turtuolius“ ir „informacijos vargšus“ valstybine prasme ir valstybių viduje (Schiller 1983b, p. 88). Taigi:

> Naudojimasis informacija tampa visuomenės turtingumo ir pajamų veiksniu. Plačioji visuomenė ir valstybė yra vis labiau atskiriamos viena nuo kitos... Plačiosios visuomenės pasidalijimas į informacijos „turtuolius“ ir „skurdžius“ ryškėja, lygiai kaip ryškėja takoskyra tarp valstybių, stiprindama menkiau išsivysčiusių šalių,

> kurių informacijos amžiuje yra daugiausia, priklausomybę nuo keleto informacijos gamintojų, procesorių ir siųstuvų.
>
> (Schiller, 1983b, p. 88)

Tai visai nesunku iliustruoti pavyzdžiais. Keista, kad tokiose šalyse kaip Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos „plačioji visuomenė" „informacijos revoliuciją" sieja su televizija. Tobulėjo ne tik TV aparatūra (kabeliai, namų kompiuteriai, vaizdo aparatūra), bet ir gerai žinomas produktas – pramoga. Priežastis nesunku įžvelgti. Jos sietinos su daugelį metų tebesitęsiančia nepaprasta televizijos sėkme (daugėja įrangos namų ūkiuose, stiprias pozicijas užėmė reklama, palyginti nebrangiai sukuriami ir patrauklūs pramoginiai šou). Reikia prisiminti, kad čia svarbiausia yra masinis pardavinėjimas, kadangi kiekvienas namų ūkis yra santykinai menkas pajamų šaltinis informacijos pramonei. Tie, kurie planuoja tiekti produkciją namų ūkiams, turi stengtis patenkinti masinę rinką, kadangi tik tuomet, kai atskiri namų ūkiai sudaro visumą, „plačiąją visuomenę", jie tampa patrauklūs rinkai. Tačiau „plačiajai visuomenei" reikia pasiūlyti nediferencijuotų informacijos produktų, – televizijos ekraną ir galybę žaidimų bei pokalbių laidų, filmų ir sporto. Be to, „plačioji visuomenė", kaip paaiškėjo, nenori mokėti už TV programas, kurias subsidijavo reklamos užsakovas ir/arba rėmėjas. Ir vėl, su retomis išimtimis, reklamos užsakovams, kurie naudojasi televizija, rūpi pasiekti masinę auditoriją, o tai savo ruožtu verčia rengti daugmaž tokias pačias programas, garantuojančias daugiamilijoninę auditoriją. Nėra pagrindo galvoti, kad namų ūkiams reikėtų nevienalytės ir rafinuotesnės informacijos, tad pagrindiniai informacijos perdavimo kanalai skiriami pramoginėms, žemiausius poreikius tenkinančioms programoms.

Beveik tas pat pasakytina apie kabelinės ir palydovinės televizijų paslaugas. Nors buvo daug rašoma apie televizijos perspektyvas efektyviai reaguoti į skirtingus žiūrovų poreikius, trisdešimtyje arba daugiau kanalų siūlant dramą tiems, kurie domisi teatru, baletą tiems, kuriuos traukia šokis, naujienų laidas uoliai besidomintiems politika ir šviečiamąsias laidas norintiems tobulėti, tačiau, pasak Bruce'o Springsteeno, „57 kanalai, bet kas iš to". Kabelinė televizija siūlo pramogines laidas: vyrauja sportas, švelni pornografija, nuotykiai, roko muzikos įrašai ir filmai. Deja, XX a. devintojo dešimtmečio pradžios futuristų svajonės apie sudėtingus specializuotus kanalus nuėjo niekais, kadangi buvo pernelyg brangu kurti labai mažai gyventojų daliai. Išlikę kanalai susiliejo į vieną stambų – pramogų – tinklą, didelę auditoriją patraukiantį nedideliu mokesčiu arba disponuojantį pajamomis už reklamą, kuriai pažadama didelė auditorija. Kažin ar kas nors rimtai sakytų, kad įdiegus Europoje Ruperto Murdocho *Sky* televiziją, informacinė aplinka gerokai praturtėjo?

Nors tokie pavyzdžiai aiškiai parodo, kad „plačioji visuomenė" yra „informacijos skurdžiai", kurie verti dėmesio tik suplakti į masę, komercinių taisyklių

taikymas kabelinei televizijai gali labai paveikti visuomeninį transliuotoją. Išsamiau tai aptarsiu 7 skyriuje, o čia pastebėsime, kad kabelinės televizijos transliuotojų įsipareigojimas masinei auditorijai veikia tokio rango transliuotojus kaip BBC. Iš dalies dėl to, kad programos, transliuojamos visuomeninių kanalų „už dyką" ir pasiekiančios keleto milijonų auditoriją, greitai patenka į kabelinių televizijų akiratį, kurios pačios siekia tapti transliuotojomis – žiūrovų mokumo pagrindu. Jungtinėje Karalystėje tai akivaizdžiai patvirtina sportas. Nuo 1990 metų visos Aukščiausios lygos futbolo ir tarptautinės rungtynės, kuriose žaidžia Anglija, ir kiti svarbesni sporto įvykiai, pavyzdžiui, *Ryder* taurės golfo ir pasauliniai bokso turnyrai, buvo įsigyti *Sky* televizijos. Galiausiai tie, kurie anksčiau šias sporto varžybas žiūrėjo nemokamai, dabar to daryti nebegali, jeigu nėra pasirengę kas mėnesį mokėti abonentinio mokesčio (o kartais papildomas sumas už atskiras programas).

Žinoma, tai nereiškia, kad dėl to pasidaroma „informacijos skurdžiumi". Vargu ar būtų įmanoma tvirtinti, kad tapus kabelinės televizijos abonentu įgyjama kokybiškesnė informacija. Šis neatitikimas dar labiau skurdina tuos, kurie informaciniu požiūriu yra nuskriausti. Taip atsitinka dėl to, kad per visuomeninę televiziją rodoma mažiau programų. Paradoksas, bet kabeliniai tinklai nesiūlo daugiau galimybių, o kadangi už naudojimąsi kabeliniais tinklais reikia mokėti (taip ekonominiu pagrindu išstumiami potencialūs žiūrovai), be to, kabelinių kanalų programos yra labai vienodos (sportas, filmai arba kitos pramoginės laidos), sumažėja laidų įvairovė, būdinga Britanijos visuomeniniam transliuotojui.

Panašūs procesai vyksta valstybėse, kuriose pajamų skirtumai lemia didelius informacijos skirtumus. Pažengusios valstybės, kuriose sutelktas pasaulio turtas, daugiausia naudos gauna iš „informacijos revoliucijos". Skurdesnės valstybės, kuriose gyvena didžioji dalis pasaulio gyventojų, tenkinasi pirmojo pasaulio likučiais (pavyzdžiui, pakartotinai rodomais Holivudo serialais), yra priklausomos nuo turtingųjų valstybių valios, kokią informaciją ji padarys prieinama (pavyzdžiui, ką pateiks naujienų tarnybos) ir gali būti toliau skurdinamos bei skriaudžiamos tik todėl, kad pažangiausių informacijos technologijų, tokių kaip palydovai, monopolis priklauso turtingosioms. Šios gali iš aukštai stebėti ir kontroliuoti skurdesnes valstybes (pavyzdžiui, jų pasėlius, mineralų telkinius, žuvų guotus, netgi akivaizdžiai šnipinėti) ir/arba transliuoti vakarietiškus šou, kurie kenkia tenykščių kultūrų tradicijoms ir mentalitetui.

Noriu pasakyti, kad „informacijos revoliucija" užgimė klasinėje visuomenėje, yra paženklinta esamos nelygybės ir gali ją pagilinti. Taigi vadinamasis „informacijos atotrūkis" gali platėti, nes privilegijuotųjų padėtis ekonominiu ir išsilavinimo požiūriu yra palankesnė, jie gali naudotis brangiais informacijos šaltiniais, pavyzdžiui, duomenų bazėmis, sudėtingiausiomis bei pažangiausiomis kompiuterių komunikacijomis, o klasinės sistemos apačios vis labiau klimpsta į, pa-

sak Schillerio, „informacijos šiukšlyną", kuris išblaško, linksmina, teikia pramogą ir skleidžia paskalas, bet beveik nesiūlo vertingos informacijos.

Schilleris pastebi, kad patys savaime didesni informacijos srautai nepraturtina žmonių gyvenimo. Priešingai, kadangi informacijos prieinamumas bei naudojimasis ja ir jos tiekimas iš esmės priklauso nuo mokumo, tai, kas siūloma daugumai, yra nebrangiai pagaminama, lėkšta, paviršutiniška informacija masėms. Apžvelgęs gausybę informacijos, kuri pastaraisiais dešimtmečiais „plačiajai visuomenei" brukama įvairiausio šlamšto, kurio galima įsigyti netgi maisto parduotuvėse, pavidalu, į kiekvienus namus nemokamai pristatomus laikraščius, nepaprastai išaugusį paštu siunčiamų reklamų kiekį, visą parą transliuojamas televizijos laidas, kiekvienoje pagrindinėje gatvėje veikiančius vaizdajuosčių nuomos punktus, garsus žurnalistas Carlas Bernsteinas (1992) padarė išvadą, kad „vidutinis amerikietis yra kimšte prikimštas šlamšto". Herbertas Schilleris (1987) pritaria šiai nuomonei teigdamas, kad „regime ir girdime vis daugiau to, kas turi vis mažiau reikšmės. Rytinės televizijos „žinios", kai pusantros valandos beprasmiškai plepama, yra tipiškas dabartinės situacijos pavyzdys". Šia prasme „informacijos revoliucija" suteikė galimybę „informacijos skurdžiams" kutinėtis žiniose apie yrančias karališkos šeimos narių santuokas, galimybę kasdien vėpsoti į „muilo operas", klausytis vaizdingų sportininkų seksualumo aptarinėjamų, bemaž negaunant informacijos, kuri galėtų atskleisti visuomenės padėtį, pasakotų apie kitas kultūras arba paaiškintų ir apibūdintų jų pačių situaciją.

KORPORACINIS KAPITALIZMAS

Herberto Schillerio požiūriu, didžiausią naudą iš „informacijos revoliucijos", kuri yra labai patraukli rinka, gauna korporacinis kapitalizmas. XX amžiuje rinkos ekonomika, kuriai iš pradžių buvo būdingos nedidelės įmonės, pasikeitė į tokią, kur didžioji ekonomikos dalis tenka keletui didžiulių korporacijų, integruotų vertikaliai ir horizontaliai ir aprėpiančių plačią geografiją.

Informacijos aplinkai korporacinis kapitalizmas svarbus keletu aspektų, kurių kiekvienas yra nulemtas kapitalo ir padėties šiuolaikinėje ekonomikoje. Faktas yra tas, kad informacija ir informacinės technologijos yra kuriamos ir įgyvendinamos pirmiausia atsižvelgiant į rinkos sąlygas. Kompiuterinė įranga, pradinė įmoka už telekomunikacijų paslaugas ir naujausi bei pažangiausi elektroninės informacijos apdorojimo būdai – visa tai įstengia įsigyti korporacijos, vadinasi, jaučia ypač sudėtingų ir įmantrių informacijos įrangos bei paslaugų poreikius. Pavyzdžiui, suprantama, kad išplėtusioms ir vis didesnę erdvę užimančioms šiuolaikinėms korporacijoms būtinai reikia išvystytų informacijos tinklų ir pažangių valdymo kontrolės sistemų. Be šiuolaikinių kompiuterinių technologijų neįsivaizduo-

jamas organizacijų, kurios paprastai išsidėsčiusios skirtingose vietose, koordinavimas, integravimas ir administravimas.

Susidūrus su tokiu naujų technologijų aukštinimu, reikia pasakyti gal ir banalų dalyką: tie, kurie gali mokėti už virtuoziškas naujoves, ieško ir apsirūpina technologijomis, kurios tarnauja jų interesams. Turint omenyje, kad svarbiausias kapitalo interesas – pelnas, galime teigti, kad technologinių inovacijų istorija priklauso nuo tų, kurie apmoka sąskaitas. Davidas Noble'as (1977) šią mintį išplėtojo pagrįsdamas ją faktais, kaip inžinerijos plėtra JAV giminiuojasi su besiplečiančiu korporaciniu sektoriumi. Pereidamas prie naujų technologijų klausimo, Noble'as (1984) taip pat sėkmingai įrodė, kad techninių priemonių kompiuterizavimą lėmė korporacijų valdytojų reikalavimas nušalinti eilinius darbininkus nuo naujų sistemų programavimo. Tam, kad kompiuterizacija būtų efektyvi vadybos ir valdymo stiprinimo priemonė, ji turėjo būti atskirta nuo kompetentingų darbuotojų. Tokiu atveju ji turėjo stiprinti galią tų, kurie jau kontroliavo fabriko veiklą.

IRT tenkina „būtent tarptautinio verslo poreikius" (Schiller, 1981, p. 16) ir tuo pačiu palaiko korporacinio kapitalizmo galias. Tai daroma labai įvairiai. Pavyzdžiui, jos leidžia bendrovėms veikti per atstumą, naudojant įvairią darbo jėgą, reaguojant į įvairias vietos sąlygas (politines, regionines, ekonomines ir t. t.) ir pasiekti efektyvumą, kuris būtų neįsivaizduojamas be greitų ir modernių ryšių priemonių. Vadinasi, tampa lengviau decentralizuoti veiklą (t. y., mažinti korporacijų valdybas ir mokyti antrines verslo įmones veikti kaip „savarankiškiems" pelno siekiantiems centrams), nors tuo pat metu palaikomas centralizuotas valdymas, kadangi pasitelkus įvairią elektroninę techniką (pvz., tikslią informaciją apie pardavimus, duomenis apie atskirų darbuotojų darbo našumą), galima nesunkiai kontroliuoti filialų veiklą.

Be to, IRT leidžia korporacijoms plėsti verslą visame pasaulyje kuo mažiau susiduriant su valstybių nustatomais apribojimais. Korporacijos gali naudotis telekomunikacijų tinklais, kurie leidžia akimirksniu atlikti verslo sandorius ir iškart susijungti su kitais kompiuteriais per privačias linijas, kurių netikrina netgi nepriklausomos valstybės. Kaip, pavyzdžiui, gali Indijos arba kurios nors Afrikos šalies vyriausybė sužinoti, kaip jų kraštuose veikia tokios tarptautinės bendrovės kaip *Ford* ir IBM, kai informacija tarp Detroito ir Lagoso arba Niujorko ir Bombėjaus cirkuliuoja skaitmenine forma per palydovus, priklausančius Vakarų bendrovėms? Seniai keliami klausimai apie tokius korporacijų veiklos būdus kaip „pervedimo kainos" (t. y. vidinis balansas siekiant užtikrinti korporacijai geriausią rezultatą, nesvarbu ar atlyginimų sąskaitos arba investiciniai įsipareigojimai atspindi, ar neatspindi realias kainas konkrečiame regione); IRT ir elektroninės informacijos laikais neįmanomi tikslūs atsakymai (Murray, 1981).

Tarp šių pastebėjimų apie informacijos prieinamumo įtaką korporacijų galiai svarbus dar vienas – apie tai, kas „informacijos sprogimą“ padaro naudingą ir pasiekiamą tik kai informacija tampa *nuosavybe*. Jau esu nemažai kalbėjęs apie pagrindinį korporacijų vaidmenį šiandienos ekonomikoje keičiant prioritetus ir šalinant kitokius mąstymo būdus. Informacijai tai daro stiprų ir esminį poveikį. Su tuo iš dalies susidūrėme kalbėdami apie padarinius, kuriuos sukelia mokumo kriterijai ir vadovavimasis rinkos dėsniais. Čia norėčiau pabrėžti, kad kaip svarbiausias informacijos valdymo būdas įtvirtinamas ir privačios nuosavybės principas. Kaip jau matėme, vienas iš padarinių yra tai, kad didžiausią įtaką ekonomikai turintis korporacinis sektorius aprūpinamas svarbiausiomis informacinėmis paslaugomis. Kitas padarinys yra tas, kad didelė dalis įsigytos informacijos vėliau būna pašalinama iš visuomenės akiračio, tiksliau – jai nėra leidžiama susipažinti su šia informacija – tai jau yra privati nuosavybė. Herberto Schillerio nuomone, šis procesas pastebimas Amerikoje, kur „nuo visuomenės nuslepiami dideli informacijos kiekiai, kadangi ji priklauso korporacijų savininkams, kurie elgiasi su ja kaip su savo nuosavybe“ (Schiller, 1991a, p. 44). Akivaizdūs požiūrio „savininkas su savo nuosavybe gali elgtis kaip tinkamas“ pavyzdžiai yra rinkos tyrimo bendrovių sukaupta informacija ir korporacijų vykdomos mokslo tiriamosios bei eksperimentinės programos. Intelektinė nuosavybė, patentavimas ir autorinių teisių saugojimas „informacijos amžiuje“ yra klestinčios teisės sritys: tai nuosavybės principų įtakos šiais laikais įrodymas.

Galiausiai reikia pabrėžti, kad korporacijų kapitalas nėra tik išorinė aplinka, į kurią įdiegiamos IRT/informacija. „Informacijos revoliucija“ nesitaiko tik į korporacijų sektorių; ją taip pat valdo ir reguliuoja korporacinis kapitalas. Faktiškai informacijos pramonė priklauso oligopoliniam, milžiniškam ir globaliam korporaciniam verslui. Pagrindinių informacijos bendrovių sąraše – didžiausios XX a. pabaigos pasaulio bendrovės IBM, *Digital Equipment, Microsoft, Philips, Hitachi, Siemens* ir *General Electric*. Verslo raida, susiliejimai ir susijungimai vyksta kasdien, nors tai lemia stambių korporacijų suinteresuotumas geresnėmis dalyvavimo greitai kintančiose rinkose sąlygomis, kurios vis dažniau susilieja: kompiuterių rinka su ryšių, biuro įrangos – su asmeninių kompiuterių, leidybos – su švietimo. Keletu pavyzdžių pailiustruosime, kaip atrodo korporacijos ir jų prioritetai informacijos srityje.

1993 metų pabaigoje Amerikos telefonijos bendrovė *Bell Atlantic Corp.* pamėgino nusipirkti telekomunikacijų bendrovę *Tele-Communications Inc.* (toliau – TCI, didžiausias JAV kabelinio tinklo operatorius) už 33 milijardus dolerių. Šis „įsimintiniausias milžinų susivienijimo, įmonių susijungimo dešimtmečio sandoris“ (Nacionalinių ryšių komisaras James Quello, cit. iš: *New York Herald Tribu-*

ne, 1993 m. spalio 11d., p. 11) – didžiausia korporacijų istorijoje pastanga įsigyti kontrolinį akcijų paketą, galėjusi nulemti tai, kad iš 500-osios vietos žurnalo *Fortune* JAV sėkmingiausiai dirbančių bendrovių sąraše ji būtų atsidūrusi šeštoje vietoje. Planuota derinti kabelinės TV bei telekomunikacijų, siūlančių įvairias pramogas, teleparduotuves, ir tobulesnių komunikacijų interesus. 1994 metų pradžioje derybos įstrigo, bet šis susijungimas neabejotinai yra vienas įspūdingiausių šioje srityje, ir jis vis dar tęsiasi. Su tuo buvo susijusi TCI siūloma daugiamilijardinė kaina už *Paramount Communications Inc.*, svarbiausią kino ir videofilmų bendrovę, kurios sukurtų filmų sąrašas – įspūdingas. Svajojama sukurti „informacijos greitkelius", o artimiausiu metu ketinama sustiprinti korporacinio kapitalo kontrolę jas planuojant.

Anksčiau, 1991 metų gegužės mėnesį, didžiausia pasaulyje paslaugas teikiančių telekomunikacijų bendrovė AT&T, gaminanti techninę įrangą ir Bello laboratorijų vertinamas MTP priemones, paskelbė ketinanti susijungti su NCR, penkta pagal dydį Amerikos kompiuterių įmone. Sandoris, kuris vertinamas daugiau kaip 7,4 milijardų dolerių, suvienijęs kompiuterių ir ryšių priemonių gamintojų interesus, yra ryškiausias AT&T žingsnis į kompiuterizaciją (kiti susiję su ryšių, ypač su *Olivetti*, diegimu Europoje) nuo tada, kai XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje ji buvo atleista nuo vyriausybės nustatytų apribojimų teikti tik telefono ryšių paslaugas. Po kelerių metų, 1998-aisiais, atėjo eilė bendrovei *AT&T* siūlyti kainą už *Telecommunications Inc.* bendrovei *Bell Atlantic Corp.* (ji susikūrė 1984 metais AT&T subyrėjus ir netekus „natūralaus monopolio" Junginėse Valstijose), kurios siūloma kaina 1993 metais buvo atmesta. Mainais už galimybę atsikratyti vietinės reikšmės operacijų (tokių kaip *Bell Atlantic)* AT&T buvo palikta laisvė įsijungti bet kur į bet kurią informacijos rinką, nors anksčiau jai buvo draudžiama siūlyti paslaugas už JAV ribų arba tokiose srityse, kaip kabeliniai tinklai (Webster ir Robins, 1986, p. 242–245). Nusivylimą, netekus *Telecommunications Inc.*, *Bell Atlantic* sušvelnino 1997 metais už 26 milijardus dolerių nusipirkdama *Nynex*, o dar po metų, sumokėjusi daugiau kaip 70 milijardų dolerių, susijungė su ilgų nuotolių telekomunikacijų operatoriumi GTE. AT&T tuo tarpu sėkmingai įsigijo *Telecommunications Inc.* (už 48 milijardus dolerių), taip sudarydama didžiausią JAV telekomunikacijų ir didžiausią šalyje kabelinės televizijos bendrovę, pasiūlydama perspektyvias komunikacijų, kabelines ir interneto paslaugas.

Dramatiškiausias buvo 2000 metų pradžioje įvykęs *America Online* (AOL) ir *Time Warner* susijungimas. *America Online*, didžiausia pasaulio interneto paslaugų teikėja, sumokėjusi 106 milijardus dolerių, susijungė su šiuo informacijos gigantu (CNN, HBO, dienraščio *Time*, *Warner Brothers Cinema* ir daugelio kitų bendrovių savininku) (*Economist*, 2000 sausio 15, p. 23–25). Prieš trejus metus AT&T už *America Online* siūlė daugiau nei 30 milijardų dolerių, bet pasiūlymas

buvo atmestas. AOL ir *Time Warner* sandoris sukūrė ketvirtą didžiausią pasaulyje korporaciją, ir žinoma, pirmą pasaulyje integruotą medijų korporaciją, pajėgiančią pasiūlyti ir ryšį, ir turinį (daugiausia pramoginį).

Šie atvejai išryškina informacijos srities savybes, kurias Herbertas Schilleris laiko svarbiausiomis. Pramonę valdo stambus korporacinis kapitalas, kuris vis dažniau atsako už ryšio ir turinio paslaugas. Informacijos verslui plėtojantis susiliejimo ir integracijos (technologijos ir paslaugų, infrastruktūros ir programinės įrangos) kryptimi, bus išnaudojamos visos progos jungtis ir susilieti. Korporacijų dominavimas iškelia tokius gerai žinomus komercinius prioritetus kaip pelnas, komerciniai kriterijai ir orientacija į mokiuosius klientus.

VARTOTOJŲ KAPITALIZMAS

Tai, apie ką kalbėjome anksčiau, pirmiausia turėjo parodyti, kaip profesorius Schilleris ir panašiai mąstantys kritikai teigia, kad „informacinę visuomenę" suformavo brandus kapitalizmas, rinka, nelygybė ir korporacijos, ir jiems tokia visuomenė yra naudingiausia. Tačiau neapsiriboja. Pirma, Oscaras Gandy (1993) kontrolės temą akcentuoja kartu su klasiniais ir kapitalistiniais proceso aspektais. Teigiama, kad informatizavimas pasireiškia sustiprėjusia piliečių stebėsena, kuria suinteresuota būtent kapitalistų klasė. Šiuo požiūriu *kapitalistinė* valstybė inicijuoja kontrolės plėtrą panaudodama pavaldžią klasę, pavyzdžiui, renkant duomenis apie aktyvius profsąjungų veikėjus, žmones, užsiimančius ardomąja veikla ir radikalus, šitaip švelnindama nuomonių skirtumus. Kontrolės plėtra ekonominiais sumetimais taip pat skirta kapitalistiniams santykiams stiprinti (Mosco, 1989, p. 119–124). Su tuo siejasi antras teiginys, esą „informacijos revoliucija" palaiko kapitalizmą, vis giliau įsiskverbdama į kasdienį gyvenimą, taigi skatindama *vartotojų kapitalizmo* kūrimąsi ir tvirtėjimą.

Pastarasis terminas gal ir nelabai aiškus bei tikslus, bet čia jį reikėtų suprasti kaip individualistinį (jam priešingas yra kolektyvinis) gyvenimo būdą, kai žmonės „perka gyvenimą" (Lynd ir Hanson, 1933), kai kiekvienas susimoka už tai, ką gauna. Tai toks gyvenimo stilius, kai svarbiausia vieta tenka namams, dėl to nukenčia socialiniai ryšiai, nes žmonės paprastai būna pasyvūs (*vartotojai* to, ką pasiūlo kapitalizmas), kai vyrauja bei yra skatinami hedonizmas ir domėjimasis tik savimi. Taigi vartotojų kapitalizmas skatina itin asmenišką gyvenseną, kai visuomenines vertybes – kaimyniškus ir draugiškus santykius, atsakomybę ir rūpinimąsi kitais visuomenės nariais – išstumia susirūpinimas savo poreikiais, kuriuos, kaip manoma, galima patenkinti apsiperkant (iliuzija, kad pirkdami galime pasiekti savo pilnatvę, kaip tik reiškia, kad savimonė žlunga: Lash, 1985).

Didžiausią įtaką vartotojiškumo plėtrai turi pokyčiai informacijos sektoriuje, kadangi per informacines priemones žmonės yra įtikinami, kad toks gyvenimo būdas yra pageidautinas, trokštamas ir neišvengiamas. Nesiliaujant informacijos krušai, pažymi Schilleris, „į visas žmogaus gyvenimo sritis braunasi komercinės vertybės, iš kurių svarbiausia, žinoma, yra VARTOTI..." (Schiller, 1992, p. 3). Štai keletas argumentų, jog vartotojų kapitalizmą skatina „informacijos revoliucija".

Pirma, televizija tapo ne tik dar geresnė priemonė *parduoti* prekes ir paslaugas individualiems pirkėjams, bet ir palaikyti vartotojišką gyvenimo stilių. Televizija jau gerokai prisidėjo prie namisėdiško vartotojiško gyvenimo būdo, ir kritikai spėja, jog plokščio ekrano televizoriai, pramogų namuose sistemos, vaizdo ir kabelinė įranga šią tendenciją gilins toliau. Maža to, šioms ir kitoms informacinės technologijoms skverbiantis į namus, jų programos taip pat paveiks tuos, kurie jomis naudosis, ir toliau skatins vartojimą. Reklamos specialistai ir jos rėmėjai sukūrė daug būdų, kaip įteigti auditorijai savo mintį: kalbama apie atidesnį auditorijos, kuriai adresuojami vaizdiniai bei idėjos, pasirinkimą, reklamos plėtrą, apgalvotą gaminių komponavimą į televizijos serialus ir filmus.

Antra, pačios programos skatina vartotojiškumą. Kasdien per televiziją rodomi sėkmės, grožio, mados, populiarumo, palankumo ir malonumo simboliai, kurių žiūrovai ima trokšti ir ieškoti rinkoje (Ewen, 1976; Ewen ir Ewen, 1982; Ewen, 1988). Žinoma, šiuos argumentus įprasta pateikti smerkiant „įtikinėjimo būdus": žmonėms „plaunamos smegenys", kad jie vaikytųsi „netikrų poreikių", kurie išgalvojami tam, kad padėtų kapitalizmui išlikti, o ne atsižvelgiant į paprastų žmonių reikmes. Trečias argumentas minimas rečiau. Teigiama, kad IRT padeda rinkai išstumti asmenų ir bendruomenės organizacijos būdus. Jeigu anksčiau žmonės didžiąją dalį jiems reikalingų maisto produktų užsiaugindavo patys, patys siūdinosi drabužius, tai šiandien visus savo poreikius galima patenkinti parduotuvėse (Seabrook, 1982b). Manoma, kad televizija ir TV tipo technologijos taip pat išlaisvina nuo atsakomybės patiems organizuoti pramogas, pakeisdamos tai nauja priklausomybe nuo aparato, į kurio teikiamas daugiausia lengvo žanro pramogas ir vėpsoma.

Ketvirta, naujos technologijos leidžia korporacijoms akyliau kontroliuoti plačiąją visuomenę, ir todėl joms lengviau nukreipti informaciją, kurią norima įteigti. Prieš keletą metų Dallasas Smythe (1981) sugalvojo „auditorijos, kaip prekės" terminą, norėdamas atkreipti dėmesį į tai, kad svarbi televizijos funkcija yra surinkti auditoriją reklamos užsakovams. Rimtu sėkmės išbandymu laikomas ne programos turinys, bet ją žiūrinčiųjų, kuriuos galima parduoti reklamos užsakovams, skaičius. Tai vyksta ir šiandien – dargi aršiau. Pavyzdžiui, į kiekvienus namus pristatomi nemokami „laikraščiai" iš tikrųjų nėra sumanyti informuoti apie vietos naujienas ir įvykius; svarbiausia, kad jie būtų išnešioti į kiekvienus namus tam

tikroje vietoje. Žinoma, tai gana šiurkšti kontrolės forma. Kur kas sudėtingesnės ir subtilesnės formos atsiranda parduodant elektroninėse laikmenose laikomus duomenis apie asociacijas, klubus ir pardavimus. Ir vėl naujos technologijos leidžia sukurti esamų ir potencialių vartotojų profilius, o po to imtis įtikinėjimo. Čia dideles galimybes turi abonentinė televizija, kadangi ji gali skaidyti žiūrovus pagal kanalus, mėgstamiausias programas ir netgi nustatyti žiūrovų skaičių ir žiūrėjimo dažnį. Norėdamas atkreipti dėmesį į perspektyvą naudoti tokias dialogines technologijas kaip videotekstas apsipirkimams neišeinant iš namų, Kevinas Wilsonas (1988) sukūrė terminą „kibernetinė rinkodara“ (p. 43). Tokia paslaugų teikimo forma leidžia teikėjams tuo pat metu elektroniniu būdu kurti detalius kiekvieno pirkimo aprašymus. Taip galima stebėti ir kontroliuoti kiekvieną sandorį, fiksuoti kiekvieną programos įjungimą ir, turint grįžtamąjį ryšį, tobulinti reklamą ir toliau formuoti vartotojų auditoriją.

KRITINĖS TEORIJOS TRŪKUMAI

Iki šiol mums rūpėjo išdėstyti kritinės teorijos atstovų požiūrį į „informacinę visuomenę“. O kaip galima kritiškai įvertinti jų teiginius?

Kritinėje teorijoje galima rasti keletą prieštaravimų. Vienas jų susijęs su politika. Viena vertus, teigiama, kad kritikų tekstuose sunku aptikti kokių nors praktinių siūlymų. Kiti sako, kad žlugus komunistinėms visuomenėms kritika praranda savo pozicijas. Kadangi Schillerio veikaluose bent jau galima numanyti, kad nekapitalistinė socialinės organizacijos forma yra galima – pavyzdžiui, jis ne kartą „viešą informaciją“ aukština „privačių“ formų atžvilgiu, – o pagrindiniai eksperimentai su kolektyvizmu baigėsi dramatiškai, kritinės teorijos atstovai turi paaiškinti šį prieštaravimą.

Tačiau kritinės teorijos atstovų įžvalgų nereikėtų apeiti, kadangi jie nesiūlo alternatyvios politikos, ir nereikėtų suniekinti vien todėl, kad nekapitalistinės santvarkos žlugo. Schillerio teorija vertinga pirmiausia tuo, kad ji atskleidžia ir paaiškina „informacijos amžių“. Tai svarbu ne tik todėl, kad bet kuri alternatyvi visuomenės forma, kurią galima įsivaizduoti, pirmiausia turi blaiviai suvokti esamybę. Daugelis ateities scenarijų ir artėjančios „informacinės visuomenės“ apmatai yra banalybės, pagrįstos idealistinėmis prielaidomis, tokiomis kaip „galia ir potenciali technologija“ arba „tik įsivaizduokime, ką galėtume nuveikti naudodamiesi visa šia informacija“. Išskirtinis Schillerio privalumas yra tas, kad jo teorija primena, jog prieš pradedant svajoti apie alternatyvas, reikia susivokti, kas vyksta dabar.

Analizuodamas „informacijos amžiaus“ genezę, Schilleris kalba apie iš esmės kitokios visuomenės sąrangos galimybę. Suvokdami, kad „informacinė visuo-

menė“ yra *tikra žmonijos* istorija, kurią kuria socialinės jėgos, mes galime įsivaizduoti ir *kitokį* kūrimo būdą. Alternatyvos galimybė nereiškia pritarimo vieninteliam komunizmui, kuris buvo svajonėse, bet žlugo.

Iš tiesų Schilleris labai aiškiai atmeta tokią poziciją. Nors kapitalizmo galia ir jo įsišaknijimas jį slegia, Schilleris supranta, kad

> tos santvarkos, kurios buvo organizuojamos nesivadovaujant rinkos dėsniais ir tvarka, po Antrojo pasaulinio karo demonstruoja vis didesnę negalią teikti alternatyvius informacijos ir kultūros produktų gaminimo būdus. Todėl, mano supratimu, vakarietiškos žiniasklaidos standartai ir modeliai pripažįstami tarsi tikrosios alternatyvos.
>
> (Schiller, 1992, p. 4)

Ar šio neigimo tikrai pakanka atsakyti į Schillerio kritiką? Įdomu palyginti marksistinę „informacinės visuomenės“ analizę su tuo, kaip ją analizuoja dešinieji, juolab kad daugeliu aspektų jie sutaria, padarius svarbią išlygą, kad dešinieji nemato jokios įtikimos alternatyvos kapitalistinei santvarkai. Tai reiškia, kad „informacijos revoliucija“ taip pat suprantama kaip tam tikro – kapitalistinio – tipo visuomenės kūrinys ir todėl yra įmanomos alternatyvios socialinės formos, tačiau visos jos vertinamos kaip prastesnės už kapitalistinę (reikia pripažinti, netobulą) sistemą. Francisas Fukuyama (1992) knygoje, kuri vos pasirodžiusi sulaukė nemažai dėmesio, pateikia nuomonę, kuri iš esmės nėra nepanaši į marksistinės pasaulėžiūros mokslininkų teorijas. Žinoma, jis teigia, mes gyvename kapitalistinėje visuomenėje, kurioje rinkos dėsniai lemia, kas ir kodėl gaminama. Vis dėlto esminis skirtumas yra tas, kad Fukuyama kapitalizmą laiko pranašesniu už kitas ekonomikos sistemas (ir – kaip dažnai esti, politiniu požiūriu demokratiniu), nes kapitalizmo sistemoje efektyviausiai kuriama gerovė. Net ir sutikdamas, kad kolektyvizmas galėtų pademonstruoti tam tikrą sėkmę pramoninėje eroje, Fukuyama tvirtina, kad tai neįmanoma „informacijos amžiuje“, iškeliančiame gebėjimą prisitaikyti, o rinkai ir verslininkui suteikiančiame savarankiškumą. Todėl jis rašo, kad komunistinės visuomenės yra

> nepajėgios susidoroti su informacijos amžiaus reikalavimais. Būtų galima sakyti, kad itin painus ir dinamiškas „poindustrinis“ ekonominis pasaulis marksizmui-leninizmui, kaip ekonominei sistemai, tapo Vaterlo mūšiu.
>
> (Fukuyama, 1992, p. 93)

Kitas prieštaravimas yra tas, kad marksistiniuose aiškinimuose stipriai jaučiamas „grįžimas prie senų įpročių“. Įrodžius sustiprėjusią korporacijų įtaką, rinkos santykių išplitimą ir vartotojiškumą, visai nesunku padaryti išvadą, kad padėtis pablogėjo. Tai reiškia, kad, pavyzdžiui, „informacinio šlamšto“ antplūdis nugramz-

dino tai, kas kadaise buvo patikimos žinios, arba kad išsiplėtus kompiuterių tinklo galimybėms susidarė sąlygos atidžiau stebėti ir taip griežčiau kontroliuoti darbo jėgą, piliečius ir individualius vartotojus.

Bet „nuosmukio" sąvoką reikia vertinti skeptiškai jau vien dėl to, kad mums stinga patikimų istorinių ir lyginamųjų žinių. Galima įrodyti, kad šiuolaikinė informacija turi trūkumų, bet negalime teigti, kad dėl to ji būtinai pasidaro blogesnė negu ligi šiol. Be to, kaip teigia Anthony Giddensas (1990, 1991), piktnaudžiavimas technologijomis kontrolės tikslais ar netgi siekiant didesnio korporacijų pelno, sukelia nebūtinai tik neigiamus padarinius. Įmanoma, kad kontrolės sistemos ne tik griežtina valdymo kontrolę, bet ir teikia žmonėms daugiau galimybių rinktis. Pavyzdys gali būti kredito kortelių sistemos, kurios nepaneigiamai nulėmė tai, kad sustiprėjo korporacinio kapitalo vykdoma individų stebėsena; tuo pat metu šie kapitalistiniai sumanymai daugeliui žmonių palengvino atlikti pačius įvairiausius ekonominius sandorius.

Kalbant apie informacinę nelygybę galima pastebėti, kad radikali kritika remiasi primityvia į klases susiskaidžiusios visuomenės samprata. Aiškinantis, kas yra „informacijos turtuolis", o kas – „informacijos skurdžius", nei vienas, nei kitas nėra tiksliai apibrėžiami, neatsižvelgiama į klasinės visuomenės segmentų sudėtingumą ir diapazoną. Šiam modeliui stinga sociologinio išprusimo, atidumo lyčių, rasiniams ir etniniams skirtumams, jau nekalbant apie nefizinio darbo darbuotojų padėtį klasinėje hierarchijoje. Schillerio dėmesys korporacijų sektoriui kaip labiausiai pasipelnančiam iš „informacijos revoliucijos", nors tai išplaukia iš klasinės sistemos, nėra priimtinas, kadangi institucijos turto negalima lyginti su asmeniniu turtu. Tai reiškia, kad „informacijos turtuoliai", kaip privatūs asmenys, nėra korporacijų sinonimas ir to reikia paisyti, jei norima, kad informacinės nelygybės analizė būtų priimtina. Be to, Schilleris iki galo neišplėtoja klasės sampratos, nepaaiškina kultūrinio (jam priešingas ekonominis) kapitalo, nors informacijos/žinių srityje kultūrinis kapitalas, kaip antai aukštasis mokslas, galimybė naudotis bibliotekomis, kalbų mokėjimas, gali turėti lemiamos reikšmės (palyginkime, tarkime, turtingą, tačiau menko išsilavinimo asmenį su vidutiniškai uždirbančiu, bet aukšto išsimokslinimo). Nenorėčiau pernelyg griežtai priešpriešinti kultūrinio ir ekonominio kapitalo, verčiau pabrėšiu tikslesnės į klases susiskaidžiusios visuomenės analizės būtinybę, kadangi tai leistų pamatyti, kokie informacijos prieinamumo ir naudojimosi jos ištekliais skirtumai egzistuoja.

Nesinori sutikti ir su kritinės teorijos požiūriu į informaciją, kurį galima pavadinti „viskas arba nieko". Nors ir cirkuliuoja nemažai „informacinio šlamšto", tai nereiškia, kad visa plačiajai visuomenei skirta informacija yra šlamštas. Nors galima pastebėti, kad smarkiai išsiplėtė televizijos produkcija ir kad iš esmės tai yra pokalbių šou, nuotykių filmų ir „muilo operų" samplaika, taip pat yra pagrin-

do teigti, kad padaugėjo ir kokybiškos informacijos. Antai XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje amerikietiškų serialų imta rodyti daugiau, bet pradėjus Didžiojoje Britanijoje veikti 4-ajam kanalui atsirado ir įvairesnių bei stipresnių televizijos programų. Tačiau 4-ąjį kanalą žiūri apgailėtinai mažai žmonių, ir tai prašyte prašo klausimo, ar auditorija yra pajėgi (ar bent jau stengiasi) įžvelgti kitokią kokybę, kuri tapo prieinama.

Giminingas tam yra susidomėjimas vaizdo magnetofonais, kurie Britanijoje padarė dar neišmatuojamą poveikį žiūrėjimui. Vis dėlto galima sakyti, kad jeigu pagrindinė vaizdo magnetofonų funkcija yra įrašyti ir žiūrėti sau patogu laiku („laiko pakeitimas"), ši nauja technologija bent jau kai kuriems žiūrovams leidžia lanksčiau naudotis kokybiška informacija (tikriausiai ta, kuri skirta siauresnei auditorijai ir rodoma per vėlai tiems, kuriems reikia anksti keltis). Beveik tą patį galima pasakyti apie bulvarinę literatūrą. Skaitant antraštes, darosi liūdna. Lėkšti, seklūs detektyvai ir švelni pornografija rungtyniauja dėl paklausos, versdami ilgėtis Austen ir Elioto. Tačiau nors skaitalų parduodama daugiausia, dėl „knygų minkštu viršeliu revoliucijos" prieinamesnė ir populiaresnė nei bet kada pasidarė ir klasika.

Grįžtant prie tariamo informacijos vaidmens vartotojiškumui, iš karto reikia pasakyti, kad tai ne tik marksistinių kritikų mintis. Perdėtas individualizmas, silpstantys visuomeniniai ryšiai ir rinkos dėsnių vaidmuo buvo aktualūs daugeliui teoretikų, nuo Ortega y Gasseto, T. S. Elioto ir F. R. Leaviso iki Jeremy Seabrooko. Kartojamas argumentas, kad norint įkalti žmonėms „netikrus poreikius", įtikinti juos, kad kokią nors savo asmeninę silpnybę arba užslėptą nerimą galėtų išsklaidyti nusipirkdami kokį nors daiktą, pavyzdžiui, šampūną arba kvepalus, būtina manipuliuoti informacija.

Tačiau toks požiūris buvo kritikuojamas dėl keleto tarpusavyje susijusių priežasčių. Paprastai teigiama, esą seniau žmonės turėję autentiškų poreikių, kuriuos tenkino labai paprastai, esą gyvenimas buvęs tikresnis, nors materialiai sunkesnis. Čia jaučiamas idėjos „paprastas gyvenimas", bet „kilnus mąstymas" poveikis, įsivaizdavimas, kad po pamainos anglies kasykloje arba fabrike į namus grįžęs darbininkas skaito Cobbettą arba Hardy. Žinoma, niekada gyvenimas nebuvo toks, juk, pavyzdžiui, XIX a. literatūroje, skirtoje darbininkui – jeigu jis ką nors išvis skaitė – kaip sensacija buvo pateikiami niekai apie žmogžudystes, prievartavimus, girtuoklystes ir puolusias moteris (James, 1963).

Kitas prieštaravimas perkelia mus į dabartį ir atmeta prielaidą, kad reklaminių skelbimų ir panašių vaizdinių srautas kvailina žmones. Postmodernistai (ir kiti), apie kuriuos dar kalbėsime, mano, kad paprastiems žmonėms tikrai pakanka nuovokos atskirti vartotojiškų įvaizdžių dirbtinumą (jie supranta, kad ne visada tai, kas rašoma atostogų brošiūrose, yra tiesa, kad gerdamas alų nebūtinai įgysi draugų ir bičiulių) ir suvokti kaip parodiją.

Be to, tikriausiai klaidinga viską vertinti tik vien iš individualistinio, vien iš bendruomeniško gyvenimo būdo perspektyvos. Jei žmogus užsisklendžia namuose, nereiškia, kad jis domisi tik savimi, o kaimynų ir bendruomenės reikalai jam nieko nereiškia (Bellah ir kt., 1985). Iš tiesų, kaip teigia Peteris Saundersas,

> namus iškėlusieji į pirmą vietą nebūtinai atsiriboja nuo visuomeninio gyvenimo, nes žmonės gali visavertiškai dalyvauti abiejose gyvenimo srityse.
>
> (Saunders, 1990, p. 283)

Galiausiai toks požiūris verčia manyti, kad vaizdiniai yra svarbesni už reklamuojamus produktus. Tačiau žmonės perka *KitKat* šokoladą ne dėl reklamos, bet todėl, kad jis malonaus skonio. Panašiai ir nemaža dalis naujų informacinių technologijų yra kokybiškesnės negu senosios – kalbant apie vidaus rinką reikia prisiminti kompaktinių plokštelių grotuvus, modernias garso sistemas ir netgi televizorius, kurie šiandien yra daug patrauklesni, geresnės kokybės ir patikimesni už ankstesnius. Abejonių nekelia ir tai, kad mūsų dienomis daugybė žmonių perka vartojimo prekes (nuo kvepalų iki pramogų) ne dėl to, kad jie patikėjo išpūsta reklama, bet todėl, kad jiems šie dalykai teikia malonumą ir padeda pajusti savo vertę.

PABAIGA

Nederėtų baigti neigiama gaida, nes manau, kad kritinėje teorijoje, kaip akivaizdžiai matyti iš šio skyriaus, esama tikrai daug vertingų dalykų. Keletas jos labiausiai akcentuojamų minčių, manding, yra būtinos, norint adekvačiai suprasti informacijos svarbą. Herberto Schillerio teorija, užuot pradėjusi nuo „technologijų galimybių“ arba „įsivaizduojamos ateities“, visų pirma imasi analizuoti tikrus esminius dalykus ir pateikia reikšmingą informacijos ir su ja susijusių technologijų svarbos ir vaidmens sampratą.

Atkreipdamas dėmesį į rinkos kriterijus ir korporacinį kapitalizmą, jis įtikina, kad jų vaidmuo yra svarbiausias. Be to, mokslininkas aiškiai įžvelgia socialinę nelygybę, kuri „informacijos amžiuje“ neišnyks. Atvirkščiai, jis atskleidžia, kad lokaliu ir globaliu aspektais nelygybė yra pagrindinis veiksnys, kuris lemia, kokia informacija generuojama, kokiomis aplinkybėmis, ir kam ji yra naudinga. Pagaliau sąvoka „vartotojų kapitalizmas“, kad ir kaip norėtųsi patikslinti šį terminą ir konkrečias aplinkybes, padeda prisiminti, kiek informacijos sritis tarnauja siekiui kuo daugiau prekių parduoti žmonėms, kurie, atrodo, vis labiau užsisklendžia privačiame gyvenime.

7 Informacijos vadyba ir manipuliavimas informacija
Jürgenas Habermasas ir viešosios srities samprata

Kai kurie „informacinės visuomenės“ teoretikai, nors ir pripažįsta, kad šiandien cirkuliuoja daug daugiau informacijos, neskuba skelbti „informacijos amžiaus“. Šie autoriai paprastai laikosi nuomonės, kad informacija yra užteršta ir išprievartauta grupių, kurios „sugeba“ ją taip patraukliai pateikti arba sudaryti tokį „įvaizdį“, kad žmonės pritartų jų pozicijoms, grupių, kurios savanaudiškais tikslais arba „manipuliuoja“ informacija arba pateikia ją kaip „susidomėjimą keliančią“ prekę. Šie autoriai laikosi požiūrio, kad „informacinėje visuomenėje“ kuriant ir skleidžiant informaciją neproporcingas vaidmuo tenka tokioms reklamos kampanijoms, kaip Gynybos ministerijos „dezinformavimo“ strategijos, ryšių su visuomene „specialistai“, parlamentarai „lobistai“, valdžios politikos „pateikėjai“ ir iš Dauning Strytui artimų „patikimų šaltinių“, „oficialiai nutekėjusi“ informacija.

Griežčiausios tokio pobūdžio interpretacijos teigia, kad pateikiant visuomenei neadekvačią informaciją kenkiama pačiam demokratijos procesui, nes jei piliečiai negauna patikimos informacijos, koks gali būti tikrosios demokratijos idealas – mąstantys, apsisprendę ir išmanantys rinkėjai? Būtent tokį supratimą XIX a. pradžioje išreiškė ketvirtasis Jungtinių Amerikos Valstijų prezidentas ir JAV Konstitucijos kūrėjas Jamesas Madisonas (1751–1836), pastebėdamas, kad

> valdžia, neinformuojanti žmonių ... yra tik farso arba tragedijos, o galbūt jų abiejų įžanga. Išmanymas visada valdo neišmanymą, o tauta, kuri nori pati save valdyti, privalo apsiginkluoti ta stiprybe, kurią suteikia žinojimas.
>
> (Madison, 1953, p. 337)

Madisono žodžiai tebėra svarbūs tiems, kurie abejoja, ar padidėję prieinamos informacijos kiekiai iš tiesų prisideda prie demokratijos klestėjimo. Yra netgi tokių, kurie teigia, kad plečiantis internetui, televizijai ir kitoms medijoms žmonės traukiasi į privatų informacinių pramoginių laidų prisotintą pasaulį ir nedalyvauja

demokratijos procesuose (Boggs, 2000). Mūsų protėviai vargu ar buvo skaitę ką nors be Biblijos, Shakespeare'o ir atsitiktinių pamfletų, tik kažin ar po to, kai 2001 metais per visuotinius rinkimus beveik pusė balsavimo teisę turinčių Didžiosios Britanijos rinkėjų nesiteikė juose dalyvauti, o per JAV prezidento rinkimus dalyvaujančiųjų procentas jau seniai būna dar mažesnis, galime jaustis pranašesni?

Tokio pobūdžio kritikoje slypi skeptiškas požiūris į informaciją, ypač skirtą plačiajai visuomenei. Manoma, kad, tarkime, finansinėse duomenų bazėse saugoma informacija, skirta fondų biržų sandoriams arba korporacijų tinklams aptarnauti, yra reikšmingesnė negu ligi tol. Tačiau šiame skyriuje mano aptariami autoriai greičiau mano, kad nors visuomenė gauna daug daugiau informacijos, ji nebūtinai yra geresnė už tą, kurią gaudavo anksčiau, mat labai tikėtina, kad ji sukurta siekiant prablaškyti arba suteikti pramogą, ką nors nuslėpti arba netgi apgauti. Trumpai tariant, nemaža tos informacijos dalis yra neteisinga, kelianti nepasitikėjimą, klaidinanti informacija, nes ją kuriant ir/arba pateikiant daug ką lemia daliniai interesai (ypač politinių jėgų ir ekonomiškai pranašesnių grupių) ir ribojantys finansiniai ypatumai (ypač kintantis balansas tarp lėšų iš valstybės biudžeto ir privataus rėmimo).

Šis požiūris, kaip ir giminingas Herberto Schillerio aiškinimas, atsisako minties apie naują „informacinę visuomenę", nors ir pripažįsta, jog informacijos reikšmė nūdienos pasaulyje sustiprėjo. Nagrinėti šį svarbų požiūrį pradėsiu nuo vokiečių socialinio teoretiko Jürgeno Habermaso (g. 1929), nes jo požiūris į viešąją sritį turėjo didelę įtaką.[1] Daugelį metų Jürgeno Habermaso idėjos buvo gana stipriai kritikuojamos. Nepaisant to, Habermasas yra neįkainojamas ir dėl kritikos teiginio, esą informacijos kiekis lemia visuomenės informuotumo kokybę, ir dėl tvirtinimo, kad informaciniai aspektai iš esmės lemia žmonių sugyvenimą. Sykiu jis leidžia mums paklausti, ar daugiau reiškia geriau (juk gali būti, kad tai reiškia blogiau) ir verčia klausti, kokios informacijos reikia demokratinei visuomenei. Todėl šiame skyriuje apžvelgsime Habermaso viešosios srities teoriją, įvertinsime jos reikšmę formuojant požiūrį į informacinius pokyčius tokiose svarbiose srityse kaip televizija ir valstybinė statistika, po to pereisime prie klausimų apie informacijos ir demokratijos santykį globaliame pasaulyje, kuriame ankstesnėms nuomonėms, siejančioms jas su nacionaline valstybe, kyla grėsmė.

[1] Habermasas neabejotinai yra įtakingiausias tarpdabartinių ir Frankfurto mokyklos teoretikų Theodoro Adorno ir Maxo Horkheimerio tradiciją tęsiantis socialinis teoretikas. Jo viso gyvenimo projektas – išsiaiškinti atviros ir laisvos komunikacijų prielaidas – turi aiškių sąsajų su viešosios srities atsiradimo ir nuosmukio analize. Čia plačiau nenagrinėsiu Habermaso teorijos, bet ją reikia turėti omenyje kaip svarbų kontekstą (plg. Habermas, 1976; Pusey, 1987 pateikiamą patikimą įvadą).

VIEŠOJI SRITIS

Šią koncepciją jis išdėstė vienoje iš savo ankstyvųjų knygų, kurios vertimas į anglų kalbą *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* („Struktūrinis viešosios srities pasikeitimas: buržuazinės visuomenės klasių tyrimas“) deja, pasirodė tik po dvidešimt septynerių metų – 1989-aisiais. Jis teigia, kad kapitalizmo plitimas Didžiojoje Britanijoje XVIII ir XIX a. sudarė sąlygas atsirasti viešajai sričiai, kuri vėliau, nuo XX a. vidurio, pradėjo nykti. Viešoji sritis suprantama kaip nepriklausoma nuo valdžios (netgi gaudama lėšas iš valstybės) ir nuo šališkų ekonominių jėgų, skirta racionaliems debatams (t. y. diskusijoms ir debatams, kurie nėra „suinteresuoti“, „slapti“ arba „manipuliuojami“); joje gali dalyvauti bei ją tikrinti piliečiai. Būtent viešojoje srityje yra formuojama viešoji nuomonė (Holub, 1991, p. 2–8).

Kadangi visi viešosios srities dalyviai turi aiškią poziciją, ją aiškiai argumentuoja, o jų požiūrįgali išgirsti platesnė visuomenė, nevaržomai besinaudojanti šia procedūra, informaciją galima laikyti esmine šios srities dalimi. Elementariausia viešosios srities išraiškos forma turbūt yra parlamento debatai ir pažodinių Parlamento posėdžių protokolų publikacijos, nors, žinoma, svarbiais jai efektyviai funkcionuoti padedančiais veiksniais laikytinos komunikacijos priemonės ir kitos informacijos institucijos, pavyzdžiui, bibliotekos ir vyriausybės pateikiami statistikos duomenys.

Viešąją sritį galima paaiškinti tokių pavyzdžiu. Įsivaizduokime, kad Parlamento nariai, naudodamiesi valstybės pareigūnų surinkta informacija, sąžiningai ir atvirai dėsto argumentus Bendruomenių rūmuose, visa tai sąžiningai perteikiama spaudoje, stropiai ir suprantamai informuojančioje visuomenę, kuri, atėjus rinkimams, gali pareikalauti, kad politikai jiems atsiskaitytų (ir kad per visą jų buvimo valdžioje laiką viešieji reikalai būtų skaidrūs).

Viešosios srities idėja yra labai patraukli ir demokratams, ir Apšvietos idėjų šalininkams. Pirmieji viešosios srities idealą suvokia kaip informacijos vaidmens demokratinėje visuomenėje *modelį*: reikalavimas, kad informacija būtų patikima ir be išimties visiems prieinama, neabejotinai skatina ir atitinkamus procesus. Apšvietos epochai būdingas racionalių debatų viršenybės idealas taip pat labai patrauklus. Viešojoje srityje, atrodytų, žmonės gali sužinoti faktus, ramiai juos svarstyti ir apmąstyti, o tada racionaliai pasirinkti tinkamiausią veiklos kryptį.

Kad geriau suprastume viešosios srities dinamiką ir kryptį, pravartu paanalizuoti, kaip Habermasas aiškina jos istoriją. Habermasas teigia, kad viešoji sritis – arba, jo žodžiais, „buržuazinė viešoji sritis“ – atsirado plėtojantis būdingiems XVIII a. kapitalistinės visuomenės Britanijoje bruožams. Lemiamos reikšmės turėjo tai, kad verslininkai darėsi pakankamai turtingi išsikovoti nepriklausomybei

nuo bažnyčios ir valstybės. Kadaise viešajame gyvenime dominavo dvasininkija ir dvariškiai, o manieringi aukštinami feodaliniai santykiai buvo įprastas dalykas, tačiau augantys pirmaujančių kapitalistų turtai tą pranašumą pakirto. Vienas iš tokių poreiškių buvo tas, kad jie ėmė labiau remti „literatūros" sritį – teatrą, dailę, kavines, romanus ir literatūros kritiką – ir taip susilpnino priklausomybę nuo rėmėjų bei skatino steigti su tradicinėmis galiomis nesusisaisčiusią sritį, kuri angažuotųsi kritikai. Kaip pastebi Habermasas (1989), čia „pokalbis [virto] kritiniais vertinimais, o *bons mots* (sąmojai) – argumentais" (p. 31).

Kita vertus, plėtojantis rinkai, vis labiau buvo skatinama „žodžio laisvė" ir Parlamento reforma. Kapitalizmas išsiplėtė ir sutvirtėjo, taigi pasidarė mažiau priklausomas nuo valstybės, valstybei atitinkamai didėjo poreikis keistis, ypač plėsti atstovavimą, kad politika efektyviau palaikytų tolesnį rinkos ekonomikos vystymąsi. Neišvengiamas kovos dėl parlamentinės reformos padarinys buvo ir kova už didesnę spaudos laisvę, kadangi tiems, kurie troško reformų, buvo svarbu, kad politinį gyvenimą labiau kontroliuotų visuomenė. Didelės reikšmės turėjo XVIII a. viduryje pradėta leisti *Hansard* (Didžiosios Britanijos parlamento posėdžių oficiali ataskaita), kurioje pateikiami tikslūs Parlamento posėdžių protokolai.

Lygiagrečiai buvo steigiami nepriklausomi laikraščiai. Pastarąjį procesą labai trikdė valdžios priešiškumas, bet lengvino palyginti mažos gamybos kainos. Įdomu, kad XVIII ir XIX a. spauda, skleidusi įvairias nuomones, buvo pasiryžusi nušviesti visus Parlamento reikalus, o tai bylojo apie spaudos ir parlamentinių reformų kampanijų susiliejimą.[2] Didžiausios įtakos šiai jėgų samplaikai, be abejo, turėjo subrendusi politinė opozicija, kuri skatino argumentų kovą ir formavo tai, ką Habermasas vadina „racionalia ir priimtina politika".

Visų šių pokyčių rezultatas – apie XIX a. vidurį susiformavusi „buržuazinė viešoji sritis", kuriai būdinga atviri debatai, kritiška nuodugni analizė, išsamūs reportažai, didesnis prieinamumas ir politikų nepriklausymas nuo grynai ekonominio intereso ir nuo valstybės kontrolės. Habermasas pabrėžia, kad svarbiausia „buržuazinės viešosios srities" sudedamoji dalis buvo kova dėl nepriklausomybės nuo valstybės. Tai reiškia, kad ankstyvasis kapitalizmas buvo priverstas priešintis valstybei – todėl pirmiausia reikėjo siekti spaudos laisvės, politinių reformų ir galimybės plačiau atstovauti visuomenei.

Tačiau tęsdamas istorinę analizę, Habermasas atkreipia dėmesį į paradoksiškas „buržuazinės viešosios srities" ypatybes, kurios galiausiai atvedė prie kai kurių sričių „refeodalizacijos". Pirmoji susijusi su nesiliaujančiu *kapitalizmo stip-*

[2] Svarbu, kad terminas „ketvirtoji valdžia" buvo sugalvotas 1832 metais, apibūdinant spaudą kaip vieną pagrindinių valdžių po Lordų rūmų narių pasauliečių bei dvasininkų ir Bendruomenių rūmų.

rėjimu. Habermasas pažymi, kad privačios nuosavybės ir viešosios srities „abipusė infiltracija“ (p. 141) vyko jau ilgą laiką, tačiau, jo požiūriu, XIX a. paskutiniais dešimtmečiais įgijo didesnio svarumo. Kapitalizmui stiprėjant ir įgyjant vis daugiau įtakos, entuziastingus raginimus reformuoti valstybę pakeitė raginimai ją perimti ir panaudoti savo tikslams. Trumpai sakant, užgimė *kapitalistinė valstybė*: jos šalininkai vis dažniau atsisakydavo agitacinio ir diskusinio vaidmens ir naudojo valstybę – dabar jau valdomą kapitalo – savo tikslams paremti. Platesnis parlamento narių dalyvavimas privačių organizacijų direktoratuose, verslo finansuojamos politinės partijos ir specialistų grupės, organizuotų interesų grupių sistemingai daromas spaudimas Parlamentui ir viešajai nuomonei lėmė tai, kad viešosios srities autonomiškumas ėmė silpti. Žinoma, šiame žaidime dalyvavo ir alternatyvūs žaidėjai – pavyzdžiui, tokios organizacijos kaip „Žemės draugai“ (*Friends of the Earth),* profesinės sąjungos ir Didžiosios Britanijos leiboristų partija – bet dauguma kalbėjo „prisitaikymo“ (Miliband, 1969, p. 195) prie kapitalistinių santykių kalba ir taip atsisakė dalies savo opozicinio vaidmens (aiškiausiai Tony Blairo Naujieji leiboristai).

Habermasas nesako, kad šios tendencijos reiškia grįžimą į ankstesnes epochas. Jo požiūriu, apie tai, kad pagrindiniai viešosios srities elementai iš tikrųjų tebėra svarbūs, liudija ryšių su visuomene ir kultūros lobizmo plitimas XX amžiuje, o dar labiau – pripažinimas, kad yra sritis, kurioje teisėtumas įgyjamas tik joje vykstančių politinių debatų keliu. Vis dėlto į viešus debatus įsiterpę ryšiai su visuomene nuslepia, kieno interesus atstovauja (prisidengdami tokiomis frazėmis, kaip „visuomenės gerovė“ ir „nacionalinis interesas“), todėl šiuolaikiniai debatai paverčiami viešosios srities „klastote“ (Habermas, 1962, p. 195). Būtent tai turi mintyse Habermasas vartodamas „refeodalizacijos“ terminą, kurio paskirtis – atskleisti, kaip viešieji reikalai tampa proga „pademonstruoti“ galią (panašiai kaip viduramžiais teisme), o ne svarstyti klausimus įvairiais politiniais ar kitais požiūriais.

Antras „refeodalizacijos“ pasireiškimas sietinas su pokyčiais žiniasklaidos sistemoje. Reikia prisiminti, kad nuo to labiausiai priklauso veiksmingas viešosios srities veikimas, kadangi žiniasklaida leidžia nuodugniai analizuoti viešus reikalus ir teikia plačias galimybes prie jų priartėti. Vis dėlto per šį šimtmetį masinės informavimo priemonės tapo monopolinėmis kapitalistinėmis organizacijomis, ir kadangi taip atsitiko, pagrindinis jų kaip patikimo informacijos apie viešąją sritį skleidėjo indėlis sumenko. Žiniasklaidos funkcija kinta, nes perimdama visuomenės nuomonės formuotojo vaidmenį ir traukdamasi nuo funkcijos teikti informaciją, ji vis labiau artėja prie kapitalistinių interesų.

Šis perėjimas turi daug aspektų, kurių keletą apžvelgėme 6 skyriuje, bet viešoji sritis pastebimai silpsta, kadangi žiniasklaida prisiima reklamavimo funkcijas ir

vis dažniau propagandines pozicijas ima reikšti savo reportažuose. Dėl panašios priežasties, t. y. dėl sustiprėjusios komercializacijos ir korporacijų ekspansijos, „literatūros“ sritis išsigimsta į „popso“ (kas populiaru ir įspūdinga) ir „gerai perkamų“ pramogų, kurių tikslas veikiau skatinti „kultūrinį vartojimą“, o ne stimuliuoti kritiškus debatus, sritį. Ir leidybos, ir – tai dar svarbiau – televizijos bei spaudos verslo pagrindinis tikslas šiais laikais yra „feodališkai“ aukštinti kapitalistinį gyvenimo būdą, arba pataikauti rodant „žvaigždes“, šališkai ir tik iš dalies nušviečiant naujienas arba pasiduoti reklamuotojų, reikalaujančių maksimalaus žiūrovų skaičiaus, diktatui turinio sąskaita.

Šios dvi ypatybės reiškia, kad jau nuo pirmųjų dienų XVIII ir XIX a. stengtasi valstybę naudoti viešosios srities interesams. Čia turimos omenyje grupės, kurios reikšmingai prisidėjo prie *viešųjų paslaugų etoso* kūrimo ir išplitimo šiuolaikinėje visuomenėje. Habermasas pastebi, kad nuo pat pradžių „buržuazinė viešoji sritis“ buvo erdvė žmonėms, esantiems tarp rinkos ir valdžios, t. y. tarp ekonomikos ir politikos. Čia pirmiausia kalbu apie profesionalus – mokslininkus, teisininkus, gydytojus ir kai kuriuos valstybės pareigūnus. Įrodinėjama, kad sustiprėjus kapitalizmo įtakai platesniuose visuomenės sluoksniuose bei valstybėje apskritai, įtakingi šių (ir kitų) profesijų atstovai tikrai ėmė reikalauti, kad valstybė užtikrintų viešosios srities apsaugą nuo kapitalo dominavimo.

Habermasas (1962) apie tai kalba pirmiausia turėdamas mintyse radijo ir televizijos laidas. Jis įrodinėja, kad visuomeninio transliuotojo korporacijos buvo įkurtos todėl, kad „priešingu atveju jų viešinimo funkcija nebūtų buvusi pakankamai apsaugota nuo kapitalistinių kėslų“ (p. 188). Argumentą, kad, esant tendencijai įsivyrauti kapitalistiniams interesams, valstybės įsikišimas siekiant garantuoti informacinę infrastruktūrą viešajai sričiai buvo būtinas, galima išplėsti ir kartu paaiškinti pagrindinių institucijų, pirmiausia viešųjų bibliotekų, vyriausybės statistikos tarnybų ir muziejų bei dailės galerijų, pobūdį. Iš tiesų viešųjų paslaugų etosą, suprantant jį kaip įsipareigojimą nešališkai ir neutraliai teikti informaciją ir žinias kiek įmanoma platesnei visuomenės daliai, nepaisant žmonių pajėgumo mokėti, galima laikyti labai artimu požiūriui, kuriuo grindžiamas efektyvus viešosios srities funkcionavimas.

Skaitant toliau Jürgeno Habermaso samprotavimus apie viešosios srities istoriją, neįmanoma nepadaryti išvados, kad jos ateitis nekelia abejonių. Netgi savo klestėjimo laikais „buržuazinė viešoji sritis“ negalėjo patenkinti vokiečių filosofo „neiškraipytos komunikacijos“ idealo. Dar niūriau jis aiškina nesenus pokyčius, ir tokia tendencijų interpretacija leidžia jį priskirti prie pesimistiškiausių Frankfurto mokyklos teoretikų. Ypač daug sako Habermaso mokytojo Theodoro Adorno teiginiai: kapitalizmo pergalė, iki kraštutinumo sumažėjęs individų savarankiškumas, minimalus kritinis mąstymas, tarptautiniai žiniasklaidos konglome-

ratai ir iškreipta reklamos kultūra – nepalieka vietos viešajai sričiai. Tai, kad komunikacijų korporacijoms labiausiai rūpi rinka, reiškia, kad kurdami produktą jie galvoja apie maksimalų pelną iš reklamos ir kapitalistinio verslo stiprinimą. Todėl tokio produkto turinys dažniausiai yra žemiausio lygio pramoga: nuotykiai, kovos, visokie niekai, sensacijos, asmeninės istorijos, šiuolaikinių gyvenimo stilių propaganda. Visa tai, nors ir menkos informacinės kokybės, triukšmingai ir tinkamai išreklamavus tampa patrauklia, perkama preke ir priverčia auditoriją „jausti lengvą potraukį nuolatos plėsti vartojimą“ – ne daugiau (ir ne mažiau) (Habermas, 1962, p. 192).

Habermasas neapsiriboja šiomis žinomomis marksistinėmis išvadomis ir eina toliau. Jo nuomone, reklamos etikos pažeistą viešąją sritį lygiai taip pat giliai žeidžia viešieji ryšiai. Šia prasme Habermasas ypač jautriai reaguoja į Edwardo Bernayso (1891–1995), amerikietiškojo „nuomonės valdymo“ šulo, profesinę veiklą, kurią laiko viešosios srities nykimo požymiu. Bernaysas ir jo sekėjai skelbia viešajai sričiai būdingų racionalių debatų pabaigą, teigdamas, kad juos išstumia mokantys manipuliuoti ir nesąžiningi politikos verteivos (Robins ir Webster, 1999). Anot Jürgeno Habermaso, šis viešųjų ryšių brovimasis reiškia, kad atsisakoma „racionalumo kriterijų“, nuo kurių anksčiau priklausė vieši ginčai ir kurių „visiškai nėra bendrame sutarime, kuris pasiekiamas subtiliai formuojant nuomonę“, kai politinis gyvenimas paverčiamas tik „įspūdinga pompastika“ apkvailintiems „pirkėjams, pasirengusiems eiti iš paskos“ (p. 195).

Habermasas labai pesimistiškai mąsto apie dabartį. Visuotinė rinkimų teisė kiekvieną iš mūsų gali atvesti į politikos sritį, bet ji taip pat nuomonę iškėlė virš gebėjimo tiksliai argumentuoti. Balso sureikšminimas, balsavimo teisės suvisuotinimas sutapo su „šiuolaikinės propagandos“ atsiradimu (p. 203), taigi ir gebėjimu valdyti nuomonę „sufalsifikuotoje viešojoje srityje“ (p. 217). Reikėtų tai laikyti tamsiąja Apšvietos puse. Negi svarbu, kad žmonės turi balsavimo teisę, jei neturi lėšų įvertinti tai, už ką jie balsuoja? Kas iš to, kad yra daugiau informacijos, jeigu ji naudojama apgaulei? Kas tai, jei ne „švietimo ir kontrolės, informacijos ir reklamos, pedagogikos ir manipuliavimo dviveidiškumas“ (p. 203).

VIEŠOJI SRITIS IR INFORMACINIAI POKYČIAI

Iš dalies apžvelgėme Habermaso viešosios srities teoriją, kurioje, kalbant apie jos atsiradimą ir nuosmukį, ypatingas dėmesys skiriamas informacijai. Prieš tęsdami toliau, turėtume pripažinti Habermaso atvirumą kritikai (Johnson, 2001). Rimtų priekaištų dėl istoriografijos, kurią jis dėsto plėtodamas viešosios srities sampratą, adekvatumo Habermasas susilaukė iš mokslininkų, nesutinkančių su jo studi-

jos išvadomis apie „didįjį nuopuolį“ (Hohendahl, 1979) ir iš abejojančių, ar viešoji sritis apskritai kada nors egzistavo (Schudson, 1992). Kitur buvo pažymėta, kad Habermasas nieko nekalba apie moterų pašalinimą iš viešosios srities (Landes, 1995) ir kad kalbėdamas apie darbininkų klasės pastangas išplėsti jų atstovavimą nepaaiškina, kas yra „plebėjiška viešoji sritis“ (Keane, 1991). Be to, Habermasas, regis, nelabai reaguoja į kaltinimą, esą jis neįvertina viešąją sritį palaikančios profesionalios kariuomenės savanaudiškų interesų (Calhoun, 1992). Galiausiai kyla klausimų dėl racionalumo, kuriam Habermasas priskiria didelę reikšmę viešajai sričiai ir prie kurio aš grįšiu tolesniuose puslapiuose, statuso.

Nepaisant šių išlygų, viešosios srities idėja kuria ypač ryškią ir patrauklią informacijos vaidmens demokratijoje viziją (Curran, 1991, p. 33). Remiantis prielaida, kad viešoji nuomonė turi formuotis atvirų debatų keliu, rezultatai iš esmės priklausys nuo informacijos kokybės, prieinamumo ir komunikacijų. Tiksliau kalbant, patikima ir adekvati informacija skatins protingą bei pagrįstą diskusiją, o skurdi, juolab užteršta informacija beveik neišvengiamai lems pragaištingus sprendimus ir neprotingus debatus. Dėl šios priežasties kai kurie analitikai, pirmiausia Nicholas Garnhamas (1990, 2000), analizuodami informacinės srities pokyčius, rėmėsi viešosios srities sąvoka, pasitelkdami Habermaso sampratą, padedančią įvertinti, kokia informacija buvo seniau, kaip ji transformavosi ir kokia kryptimi ji galėtų keistis.

Konkrečiau viešosios srities samprata buvo pradėta svarstyti turint omenyje tris tarpusavyje susijusias labai svarbias informacijos sritis. Pirmoji – viešųjų paslaugų institucijos, pavyzdžiui, BBC, bibliotekų tinklas ir autoriai, suinteresuoti įrodyti, kad priversti veikti pagal rinkos dėsnius jie bene vieninteliai praranda galimybę informuoti. Antroji sritis yra bendras susirūpinimas neigiamais informacijos komodifikacijos padariniais, dažnai svarstomais kritinių teoretikų, apie kuriuos kalbėjome 6 skyriuje. Kadangi informacija turi būti traktuojama kaip tai, ką reikia parduoti siekiant pelno, analitikai įžvelgia žalingus padarinius viešajai sričiai, numatydami politinio diskurso kokybės pablogėjimą ir dalyvavimo joje sumažėjimą (Boggs, 2000). Trečioji sritis yra platesnis šiuolaikinių komunikacijų kontekstas, kur, analitikų teigimu, kuriama ir perduodama vis daugiau nepatikimos, iškreiptos informacijos. Šioje srityje dėmesys sutelkiamas į naujas komunikacijos sistemas, skirtas komerciniams tikslams, todėl galiausiai imančias teikti nedaug, bet poilsiui skirtų pramogų; į naudingos informacijos, tokios kaip rėmimas, reklama ir ryšiai su visuomene, plitimą; į dažnėjantį partijų, verslo korporacijų ir kitų interesų grupių manipuliavimą informacija, kuris smarkiai išpučia propagandos vaidmenį šiuolaikinėje informacijos aplinkoje. Panagrinėkime visus šiuos scenarijus šiek tiek išsamiau.

VIEŠŲJŲ PASLAUGŲ INSTITUCIJOS

Radijas ir televizija

Visuomeninis transliuotojas yra viena svarbiausių informacijos institucijų Didžiojoje Britanijoje ir daugelyje išsivysčiusių šalių. Pavyzdžiui, BBC užima svarbią vietą politikos, kultūros ir socialinių ryšių srityse ir pirmiausia per televiziją informacija pasiekia kiekvieną visuomenės narį.

Galima manyti, kad visuomeninis transliuotojas, kaip institucija, nepriklauso nuo išorinių politinių, verslo ir netgi auditorijos reikalavimų, neprivalo siekti pelno, yra laisvai pasiekiamas ir sukurtas visuomenės labui, o ne tiems, kurie arba įstengia mokėti abonentinius mokesčius, arba yra patrauklūs reklamos tiekėjams ir rėmėjams. Jis įsipareigoja teikti kokybiškas ir kuo įvairesnes paslaugas visuomenei, kurią sudaro įvairios grupės ir kurias privalu aptarnauti nekenkiant visiems skirtoms – naujienų, aktualijų, dramos, dokumentikos – programoms. Čia dirbantys specialistai neslepia savo motyvų ir tikslų nušviesti įvairiausius dalykus ir temas, pradedant politika, baigiant šeimos reikalais. Žinoma, tai idealus apibrėžimas, bet BBC, daugelį metų tirdama viešųjų paslaugų esmę, prie jo priartėjo. Keletas šių visuomeninio transliuotojo ypatybių – pirmiausia, turbūt, visiškas nepriklausymas nuo valdžios ir rinkos, valstybės pareigūnų etosas, didžiausią reikšmę teikiantis neiškraipytai komunikacijai, ir galimybė visiems, nepaisant pajamų ir turto, gauti šią paslaugą – sutampa su Jürgeno Habermaso viešosios srities apibūdinimu. BBC buvo įsteigta XX a. pradžioje ir turėjo veikti nesiekdama pelno. Taip atsitiko dėl keistos radikalų ir konservatorių vienybės, pasibaigusios pritarimu, kad BBC būtų formuojama kaip valstybinė, privataus kapitalo nevaržoma institucija. Analitikų nepalankiai vertinamas akivaizdus Amerikos visuomenės informavimo priemonių susisaistymas su laisvąja rinka ir sukurtas iš to išplaukiantis verteiviškumas, chaosas ir kakofonija paskatino Didžiąją Britaniją susivienyti: kaip pastebi istorikas A. J. P. Tayloras (1965), „konservatoriams patiko autoritetas, leiboristams nepatiko privatus verslas“ (p. 233), ir susijungusios šios jėgos pasiryžo pritarti požiūriui, jog „visuomeninį transliuotoją turėtų valdyti viešoji korporacija, kuri veiktų kaip valstybės interesų patikėtinis, kurio statusas ir pareigos turėtų atitikti viešų paslaugų statusą ir pareigas“ (Smith, 1974, p. 53).

Taigi BBC „atsirado kaip parlamento įrankis, kaip savotiška nacionalinės kultūros atstovybė valstybėje“ (Smith, 1973, p. 54), turinti transliavimo monopolį ir finansuojama iš privalomų (licencijos) mokesčių už radijo, o vėliau ir televizijos aparatus. Tai, kad BBC suformavo parlamentas ir kad ji buvo atsieta nuo komercijos, turėjo svarbių padarinių. Reikalaujant įstatymų leidėjams buvo pabrėžiama, kad visuomeninis transliuotojas atlieka švietimo, informavimo ir pramoginę funkciją. Per daugelį metų ši taisyklė – „informuoti, šviesti ir teikti pramogą“ –

įsitvirtino daugumoje BBC laidų: žiniose, muzikinėse, literatūrinėse laidose, dramose, pramoginėse programose ir kt.

Šito negalima interpretuoti taip tiesmukai, kaip Habermaso viešąją sritį, kurios paskirtis – prisidėti prie „racionalių debatų“, bet tai neabejotinai smarkiai praplėtė visuomenės informuotumą ir supratimą apie daugumos žmonių tiesiogiai nepaliečiančius įvykius bei problemas (informuodama apie užsienio įvykius, įvairiais aspektais nušviesdama gyvenimą Didžiojoje Britanijoje, ilgą laiką slėptus nuo plačiosios visuomenės dalykus, ji atliko svarbų demokratinimo darbą). Paddy Scannell ir Davidas Cardiffas (1991) teigia, kad šis auditorijos horizontų plėtimasis reiškęs skatinimą protauti, turint omenyje tai, kad žmonės galėjo ir buvo raginami aiškintis, kodėl jie ką nors daro, kaip gyvena, kuo tiki.[3] Tie aiškinimai, tegul ir nebūtinai buvo „racionalūs ir pagrįsti“ (kadangi šiuo terminu numanomas tarsi „teisingas“ paaiškinimas), vis tiek praturtino viešąjį gyvenimą, kadangi atvėrė ateities perspektyvas, sykiu BBC padėjo kurti bendrą Didžiosios Britanijos kultūrą nepaisant gyventojų įvairovės.

BBC, kaip parlamento kūrinio, veiklą ir prielaidas smarkiai veikė parlamentinis modelis. Pateikiant politinius įvykius buvo apsiribojama pripažintų partijų politika (moduliuojama „pusiausvyra“ tarp Leiboristų ir Konservatorių partijų) – retsykiais nukrypstant į dramą ir dokumentiką, tačiau į politiką buvo žvelgiama rimtai ir apgalvotai. Tai reiškia, kad visuomeninis transliuotojas Didžiojoje Britanijoje visuomet pabrėžė savo funkciją *informuoti* apie įvykius visuomenėje. Būdinga, kad informacinėms programoms rengti čia skiriama daug laiko, atsisakoma patrauklios galimybės rodyti arba pigesnes, arba populiaresnes laidas. Maždaug 25 procentus BBC televizijos programos sudaro žinios ir aktualijos, t. y. daugiau nei dvigubai palyginti su komerciniais konkurentais Didžiojoje Britanijoje ir nepalyginami daugiau nei Amerikos televizija (Annan, 1977). Be to, tarp politinių partijų esantys skirtumai išplečia erdvę BBC informacijos tarnyboms funkcionuoti ne tik nušviečiant oficialias partijų nuostatas, bet ir pateikiant išsamią analizę bei siūlant visapusiškus politinius debatus (Smith, 1979, p. 1–40).

Neabejotina BBC pamatus dėjusio generalinio direktoriaus Lordo Reitho įtaka, pasitikėjimas, įgytas Antrojo pasaulinio karo metais, ir BBC neginčijamas monopolis kokius trisdešimt metų buvo svarbūs veiksniai padėję Didžiojoje Britanijoje įsišaknyti viešųjų paslaugų etosui (Briggs, 1985). Dar vienas svarbus veiksnys buvo tas, kad, nepaisant valdžios mėginimų kištis (Tracey, 1978, p. 142–156),

[3] Scannellis (1989): „Esu linkęs transliavimo poveikį kasdieniame viešame ir privačiame gyvenime apibūdinti kaip stiprinantį supratingumą, kuris yra kas kita negu protingumas. Šiame kontekste supratingumas suvokiamas kaip abipusiai atsakingas elgesys; tai reiškia, kad žmonės, jei į juos kreipiamasi, gali pateikti priežastis ir paaiškinimus to, ką pasakė arba padarė“ (p. 160).

BBC, būdama su valstybe susijusi, o ne valstybės valdoma sistema, kur transliuotojas paprastai suvokiamas kaip valdžios politikos įrankis, nepasidavė politiniam diktatui. Tai, be abejo, iš esmės ir lėmė, kad BBC išliko tarp transliuotojų, įsipareigojusių būti politiškai nešališki ir kuo tiksliau bei objektyviau informuoti.

Krishanas Kumaras (1977) BBC laisvę nuo komercinės ir politinės kontrolės apibūdino kaip „laikymąsi vidurio pozicijos", prisidėjusios prie „nepaprastos kultūrinės reikšmės, kuri Didžiojoje Britanijoje priskiriama BBC" (p. 234) ir kuri sulaukė palaikymo daugelio talentingų žmonių, kuriuos paskatino ateiti į žiniasklaidą, suformavo jų požiūrį į viešąsias paslaugas ir išmokė skeptiškai vertinti visose komercinėse transliavimo sistemose dominuojantį „judančių sienų apmušalų" stilių (daugiausia JAV). „Valstybė ir komercija: ties vienu iš šių dviejų polių telkiasi dauguma pasaulio transliavimo sistemų", tačiau „BBC tam tikrais būdais geba atsispirti šioms dviem identifikavimo formoms" (Kumar, 1977, p. 234) ir sugebėjo pasiekti ypatingą *raison d'être*, institucinį išskirtinumą ir elgesio modelį (Burns, 1977).

Be to, BBC viešųjų paslaugų etosas padarė reikšmingą įtaką komerciniams transliuotojams Didžiojoje Britanijoje. Todėl po smarkaus spaudimo XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje čia atsiradusios nepriklausomos televizijos veikla nuo pat pradžių buvo orientuota ir į viešąsias paslaugas. Kaip pastebi Jamesas Curranas ir Jean Seaton (1988), „buvo atidžiai sekama BBC pavyzdžiu, [ir] naujoji valdžia paveldėjo viešųjų paslaugų tradicijas" (p. 179). Tai atsispindi komercinių transliuotojų įstatuose, kur reikalaujama nešališkai pateikti informaciją, oficialiai nuo kitų komercinės veiklos sričių nepriklausomos naujienų tarnybų struktūros sutartyse numatyti sąlygas, tokias kaip reikalavimas visą savaitę bent pustrečios minutės žiūrimiausiu laiku transliuoti išsamias aktualijų laidas, ir finansuoti *Channel 4* kanalą, kuris neįsileidžia reklamos, kad galėtų tinkamai atlikti savo misiją – aptarnauti labai margą ir įvairią anksčiau įsteigtų ir pripažintų kanalų auditoriją. Amerikiečių istorikas Burtonas Paulu (1981) smulkiai nupasakoja, kad nuo pat pradžių [nepriklausomo transliuotojo] vadovybės pareiga buvo „transliuoti televizijos ir radijo laidas, turinčias informuoti, šviesti ir teikti pramogą" (p. 66).

Jeigu visuomeninio transliuotojo funkcijos tam tikra prasme atitolina jį nuo būtinybės siekti pelno, tai nereiškia jo abejingumo išorės reikalavimams arba jų nejautimo bei galimybės veikti kaip nešališkos laisvos informacijos skleidėjui. Daliai visuomenės pelno siekimas turi didžiulę įtaką, o BBC yra valstybinė institucija, tad turi būti pasirengusi nešti valstybės jai užkrautą naštą arba valstybei užkrautą naštą. Be to, BBC darbuotojai buvo surinkti daugiausia iš siauro socialinio sluoksnio (baigusiųjų humanitarinius mokslus Oksfordo ir Kembridžo universitetuose), o tai aiškiai liudija apie vertybes ir orientacijas, kurios vargu ar atstovauja įvairiai ir margai britų visuomenei. Tokie reikalavimai ir tokie steigėjai bei prioritetai, kuriuos jie stengėsi įtvirtinti, neišvengiamai veikė transliuotojo evoliuciją.

Tačiau tai nereiškia, kaip aiškino gana daug ir kairiųjų, ir dešiniųjų kritikų, kad visuomeninis transliuotojas yra savotiškas galingųjų („valdančiosios klasės", pasak kairiųjų, ir neva aristokratiškų privilegijuotų visuomenės sluoksnių, pasak dešiniųjų) kanalas. Jam būdinga daugelį metų puoselėta nepriklausomybė nuo verslo ir politikos, nors šios nepriklausomybės bruožai kito. Pradžioje Reitho vadovaujama BBC nepriklausė nuo valdininkų ir niekino verslo pasaulį, bet buvo autokratiškai valdoma ir orientuota į elitą. Tuo metu vyravo požiūris, kad viešosios paslaugos reiškia perdavimą programų, kurios moralinių vertybių sergėtojų buvo laikomos vertingomis, o šiais laikais tai jau vertinama kaip gana pasenusi filosofija – iš esmės Matthew Arnoldo credo: „geriausia, kas pasaulyje yra žinoma ir mąstoma".[4] XX a. septintajame dešimtmetyje vyravusios aplinkybės leido gana drąsiai interpretuoti viešąsias paslaugas, nors institucinė nepriklausomybė buvo išlaikyta. Tuo metu, kai direktoriaus pareigas pradėjo eiti seras Hughas Greenas (Tracey, 1983), ekonomika augo sparčiai, vis daugiau žmonių galėjo nusipirkti televizorius, o tai garantavo BBC metinių pajamų iš licencijos mokesčių augimą, politikoje vyravusi palyginti rami atmosfera ir tolerancija, viešosios paslaugos buvo suprantamos kaip drąsios, provokuojančios, naujoviškos programos, galinčios žadinti auditoriją, padėti suprasti naują ir dažnai nerimą keliančią patirtį.

Galima atsekti, kaip ilgainiui keitėsi visuomeninio transliuotojo sampratos (Briggs, 1985), kai anksčiau pabrėžiamą tėvišką Reitho stiliaus atsakomybę pradėjo išstumti profesionalumo etosas (visuomeninio transliuotojo veiklą suvokiant kaip protingų, reikiamai parengtų, nešališkų, įdomių ir provokuojančių programų kūrimą) (Madge, 1989). Tačiau profesinė etika, nors ir svarbi šiuolaikiniams programų kūrėjams, nėra vieša visuomeninio transliuotojo filosofija, kuri padėtų apsiginti nuo skaudžių BBC užsipuolimų. Maža to, mes galime pamatyti, kad visuomeninis transliuotojas kliovėsi, bent jau iš dalies, prielaida, esą auditorija yra, arba gali būti, vieninga. Nežinia, gerai tai ar blogai, nuo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos auditorijos susiskaidymas yra akivaizdus ir to nepaisant darosi sunku kalbėti apie „plačiąją visuomenę", nesukeliant tam tikrų svyravimų ir abejonių, o visuomeninį transliuotoją paliekant dar mažiau apsaugotą nuo priešininkų kritikos.

Devintojo dešimtmečio pradžioje prasidėjo dar dramatiškesni pokyčiai. Netrukus apžvelgsiu šių pokyčių aspektus, o tuo tarpu norėčiau pabrėžti visuomeni-

[4] Panagrinėkime Reitho „baigiamąjį žodį" (*sic*) apie „senąją bendrovę": „valdydami mes supratome, kad privalome prisidėti prie bendruomenės intelektinės ir moralinės gerovės. Mes transliavome geros muzikos; mes rengėme mokomuosius kursus mokiniams ir suaugusiems, mes skleidėme krikščionišką religiją ir stengėmės atspindėti krikščioniškosios etikos dvasią, kuri, mūsų įsitikinimu, yra būtinas pilietiškumo ir kultūros komponentas. Mes darėme viską, kad nebūtų nieko, kas galėtų tiesiogiai ar netiesiogiai pakenkti ... Mes stengėmės sukurti viešųjų paslaugų tradiciją ir tarnauti žmogiškumui plačiąja prasme" (Reith, 1949, p. 116).

nio transliuotojo – nepaisant pakitusių interpretacijų – ir Habermaso viešosios srities sampratos susiliejimą. Pirmiausia, transliuojančios institucijos yra įsipareigojusios būti nešališkos ir nepriklausomos nuo valdžios bei pelno siekimo ir garantuoti programų prieinamumą visiems žiūrovams bei klausytojams. Svarbiausia užduotis – suteikti tikslią informaciją, kuri padėtų visuomenei susidaryti teisingą nuomonę apie socialinius, ekonominius ir politinius procesus.

Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos mes patiriame tai, kas buvo vadinama „visuomeninio transliuotojo krize". Daugelio supratimu, šią krizę buvo galima įveikti siaurinant visuomeninio transliuotojo viešosios srities funkcijas. Su krize buvo siekiama susidoroti dviem pagrindiniais metodais: politiniu ir ekonominiu. Viena vertus, transliuotojus triukšmingai puolė „kairuoliškai nusiteikę" kritikai, pasirengę „auklėti" plačiąją visuomenę, neatsakingi nei valdžiai, nei privačiam kapitalui, nei auditorijai, iš kurios abonentinių mokesčių BBC funkcionuoja, tačiau viešąją sritį laikantys „naujosios" privilegijuotųjų klasės dalimi, savimi patenkintu ir valstybės remiamu elitu. Kita vertus, girdėjosi ekonominio pobūdžio kritika, neva BBC švaisto visuomenės lėšas, nepateikia jokių ataskaitų tiems mokesčių mokėtojams, kurių pinigais ji naudojasi; šie kritikai primygtinai reikalavo „vartotojo", kuris „turėtų laisvę rinktis" (Barnett ir Curry, 1994).

Abiem puolančioms pusėms susivienijus, nuolat buvo mažinamas BBC biudžetas, vis dažniau buvo reiškiamas nepasitenkinimas dėl konkrečių programų „šališkumo" ir netinkamumo, pradėti diegti rinkos mechanizmai ir komercinės praktikos. Už viso to, žinoma, slypi entuziastingas susižavėjimas rinka, kuri yra tokia būdinga šiems laikams. Todėl visuomeninio transliuotojo baigtis dažniausiai siejama su „kompetencija" ir „alternatyva" (liberalizavimu ir valdžios reguliavimo panaikinimu) ir „privatizavimu" (valstybės paramos nutraukimu privačios nuosavybės naudai).

Nors visų šių pokyčių dėmesio centras yra BBC, nereikėtų pamiršti poveikio komercinei Didžiosios Britanijos televizijai. Nepriklausomą televiziją čia veikė viešųjų paslaugų reikalavimai, pirmiausia apribojimai, taikomi naujienų ir aktualijų laidoms, jų kokybei ir vietai tinklelyje. Paprastai šios laidos rodomos žiūrimiausiomis valandomis, ir svarbiausia iš jų yra vakaro laida „Dešimtos valandos žinios", perkelta į vėlesnį laiką, kad nepertrauktų populiarių televizijos laidų – filmų, „muilo operų" ir sporto transliacijų, kuri, susidūrus su stipria konkurencija, buvo sugrąžinta į ankstesnę poziciją.

Visuomeninį transliuotoją pradeda stumti ir naujos ryšių priemonės, pavyzdžiui, palydovinė ir kabelinė televizija. Didžiojoje Britanijoje tai daro Ruperto Murdocho *Sky* televizija, siūlanti „pramoginę" (sportas, filmai ir „šeimai" skirtos laidos) dietą. Baiminamasi, kad jeigu visuomeninių kanalų žiūrovų dalis sumažės iki 30 procentų, tvirtinimai, kad pajamas sudaro abonentiniai mokesčiai ir kad orientuojamasi į „visus žiūrovus", bus nepagrįsti.

Dabar visuomeninio transliuotojo situacija gerokai pašlijusi. Atsiradus alternatyvioms priemonėms, pritaikytoms ne informuoti visuomenę, bet parduoti pramogas, įvyko lemtingas poslinkis rinkos link. Faktiškai tai reiškia, kad akcentuojamos tos programos, kurios finansuojamos arba iš reklamos ir rėmimo, arba iš abonentinių mokesčių. Ir vienu, ir kitu atveju galų gale visuomeninis transliuotojas pradeda silpti, nes jeigu laikomasi pirmosios krypties, gaunamas apskritai ideologiškai ribotas ir į pramogas orientuotas, verslo užsakovams patrauklus produktas, o einant antruoju – perspektyvesniu – keliu neišvengiamai eliminuojami tie, kurie negalės gauti informacijos, nes neįstengs mokėti abonentinio mokesčio.

Siekiant įžvelgti Didžiosios Britanijos visuomeninio transliuotojo kryptį, būtina pasidairyti po Jungtines Amerikos Valstijas (Barnouw, 1978), nes būtent jų pavyzdžiu grindžiama informavimo politika. Kai žiniasklaidos turinį iš esmės lemia reitingai, visuomeninis transliuotojas turi stengtis išlikti. Michaelis Tracey (1998) netgi ryžtasi apibūdinti XX a. devintąjį dešimtmetį kaip „visuomeninių transliuotojų pralaimėjimą mūšyje“ (p. 192) po to, kai juos atmetė neoliberalūs politikai. Rezultatai pakankamai aiškūs (Bourdieu, 1998): televizijoje kaip niekad dominuoja „muilo operos“, nuotykių, veiksmo filmai, pokalbių, žinių laidos su vaizdo klipais ir įvairios viktorinos. Šalia to daromas spaudimas žinių ir aktualijų laidoms (kurios verčiamos vaikytis sensacijų ir skambių posakių), auga kabelinės televizijos, siūlančios informacines pramogines laidas, kino filmus ir, svarbiausia, sportą (ypač futbolą), paslaugos.

Ateityje visuomeninį transliuotoją daugiau turėtų finansuoti privatūs fondai, nesvarbu, reklamos, rėmimo ar abonentinių mokesčių keliu, ir mažiau – valstybė. Įvykus tokiam pokyčiui, programas labiau lemia pelno siekimo kriterijai, todėl pagrindiniu rūpesčiu tampa auditorijos dydis ir/arba perkamoji galia (kartais rėmėjams stengiantis pademonstruoti savo statusą remiant prestižinius projektus). Visa tai neišvengiamai veikia turinį – dažniausiai daugėja pramoginio pobūdžio laidų, o ne „rimtų“ ir/arba „mažumai“ svarbių dalykų, tokių, kaip žinios ir aktualijos (nors jas galima būtų padaryti „įdomesnes“) ir intelekto reikalaujančios dramos.

Šios tendencijos, pasak kritikų kenkia visuomeniniam transliuotojui ir sykiu mažina jo įtaką viešajai sričiai.[5] Kadangi ateityje Amerikos televizijų „kultūrinė dykuma“ tikriausiai bus dar labiau mėgdžiojama, gali būti, kad kokybiška programa bus įmanoma tik pasitelkus naujus perdavimo būdus arba už mokestį. Tačiau tokios programos arba užims nedidelę vietą rinkoje – informacinėje aplinkoje, skirtoje prablaškantiems nuotykių serialams, sportui ir filmams, kurioje nepajėgs efektyviai *informuoti* (Schudson, 1991), arba apsiribos tik tomis grupėmis,

[5] Pirmasis britų pokario televizijos dramaturgas Dennisas Potteris (1994) savo paskaitoje Mac Taggartui atminti (1993) ir *Channel4* interviu Melvynui Braggui vos kelios savaitės iki Potterio mirties nuo vėžio, pateikė triuškinančią ir iškalbingą dabartinių tendencijų kritiką.

kurios turi lėšų ir įstengia mokėti mokesčius. Taip paminamas viešosios srities principas, pagal kurį informacija turi būti pasiekiama kiekvienam, nepaisant jo mokumo.

Kadangi paprastai toną duoda tie, kurie padengia išlaidas, valstybės finansuojamos organizacijos gali būti nesunkiai traktuojamos kaip valdžios įrankis. Turėdami omenyje šią prielaidą, kritikai skeptiškai vertina viešosios srities teoriją. Mintis, kad valstybės išlaikomas transliuotojas gali būti nepriklausomas, daugeliui atrodo neįtikima, ypač tiems, kurie įžvelgia politinio kišimosi į visuomeninį transliuotoją pavojų. Tas pat sakytina ir apie paramą privačiai žiniasklaidai, kadangi dabartiniu laikotarpiu kaip tik valdžia turi būti kuo dėmesingiausiai stebima žiniasklaids, ir šio uždavinio turėtų imtis nepriklausomos naujienų agentūros.

Jamesas Curranas (1991), atsiliepdamas į šiuos samprotavimus, parodo, kad „kontrolieriaus" vaidmenį geriau gali atlikti visuomeninis transliuotojas, o ne privati spauda. Curranas pritaria nuomonei, kad ne kartą valdžios išpuolius patyręs Didžiosios Britanijos visuomeninis transliuotojas tam tikros dalies savarankiškumo išsižadėjo, tačiau empirinė analizė rodo, kad „jis ir toliau labiau negu vyraujanti dešinioji valstybinė spauda kritikuoja valdžią" (p. 89). Kaip pavyzdį jis pateikia 1988 metų televizijos dokumentinę laidą *Death on the Rock* („Mirtis ant uolos"), kurioje buvo tvirtinama, kad Didžiosios Britanijos armija neteisėtai nukovė tris IRA narius Gibraltare. Valdžia buvo įsiutusi, o didžioji dalis spaudos stengėsi pakirsti pasitikėjimą programa, tačiau visuomeninis transliuotojas laikėsi tvirtai, įrodydamas, kad „valstybės kontrolierius gali sukelti triukšmą, kai privatūs sargai miega" (p. 90).

Šis pavyzdys rodo, kad Didžiosios Britanijos visuomeninis transliuotojas vis dar gyvuoja ir kad žinių, aktualijų ir dokumentinių laidų kūrėjai jaučia ypatingą atsakomybę ir įsipareigojimą. Kol išsilaikys šis etosas, tol bus galima teigti, kad transliuotojas išlaiko viešosios srities pobūdį. Tačiau aišku ir tai, kad visuomeniniam transliuotojui būtina sąlyga yra naikinama: valdžios gana reguliariai kišasi į transliuotojų darbą; naujos informacijos perdavimo formos destabilizuoja transliuotojo konkurencingumą sumenkindamos tradicinius valstybinio finansavimo pagrindus, o svarbiausia – kintantis ekonominis klimatas verčia pereiti nuo valstybinio finansavimo prie privataus.

Susiklosčius tokioms aplinkybėms, svarbiausias klausimas – ar visuomeninio transliuotojo teikiamos informacijos kokybė blogėja ir ar blogės ateityje? Laisvosios rinkos šalininkams į „siauresnę auditoriją" orientuotos transliacijos žada daug daugiau ir daug tiksliau nukreiptos informacijos, kuri sklinda labai įvairiems vartotojams. Habermaso paveiktų teoretikų manymu, nors radijas ir televizija neabejotinai generuoja daug didesnį informacijos kiekį, bet klausytojams ir žiūrovams tai nedavė – ir neduos – nei kokybiškesnės informacijos, nei tikros galimybės rinktis. Taip yra dėl to, kad rinka kuria niekniekius arba koncentruoja valdžią

žiniasklaidos magnatų rankose, arba skirsto žiūrovus pagal jų sąskaitas banke, tad gauti kokybišką informaciją ir ja naudotis gali tik turtingesni visuomenės sluoksniai. Kad ir kaip į tai žvelgtume, visuomeninio transliuotojo dienos ir pagrindinės viešosios srities savybės atrodo suskaičiuotos.

Viešosios bibliotekos

Didžiosios Britanijos viešųjų bibliotekų tinklas, be abejonės, akivaizdžiausiai yra viešosios srities dalis. Šalyje yra per 5000 viešųjų bibliotekų, jos įsteigtos vos ne kiekvienoje didesnėje gyvenvietėje.[6] Bibliotekų tinklui būdingi keli Habermaso išvardyti viešosios srities elementai. Pirma, informacija yra kiekvienam pasiekiama ir nemokama. Biblioteka gali naudotis visi, kurie gyvena, dirba arba mokosi toje vietovėje, o viešosios bibliotekos privalo nemokamai skolinti knygas, suteikti galimybę naudotis informaciniais leidiniais ir aptarnauti lankytojus jiems patogiu laiku.

Antra, valstybė finansuoja bibliotekas iš centriniu ir vietos mastu surinktų mokesčių, bet jų veikla yra nepriklausoma nuo politinių interesų. Kaip nurodoma 1964 m. Viešųjų bibliotekų ir muziejų akte, „bibliotekos turi teikti visapusiškas ir efektyvias paslaugas visiems asmenims, norintiems jomis naudotis“. Jeigu vietos bibliotekoje nėra reikiamo ar ieškomo informacijos šaltinio, tokį poreikį galėtų patenkinti nacionalinė tarpbibliotekinių mainų sistema, palaikoma egzistuojančių autorines teises saugančių biliotekų ir *British Library Boston Spa* (kuri per metus paskolina per tris milijonus leidinių).[7]

Trečia, bibliotekose dirba profesionalai, galintys vartotojams suteikti kvalifikuotas paslaugas, patarti be išankstinio nusistatymo lankytojų atžvilgiu ir neturėdami jokių slaptų motyvų. Tai akivaizdžiai liudija Didžiosios Britanijos bibliotekų asociacijos (*Library Association*, toliau LA) „Profesinio elgesio kodeksas“, priimtas 1983 metais šimtąjame visuotiniame susirinkime, kurie vyksta kasmet. Jame, greta tradicinių profesinių pareiškimų apie atsakomybę klientams, LA pareiškė, kad „jos narių priedermė – skleisti informaciją ir idėjas, ginti bei palaikyti lygias kiekvieno asmens teises naudotis informacijos šaltiniais“ (Library Association, 1983, 2e).

Viešosios bibliotekos yra populiarios ir jomis dažnai naudojamasi. Gerokai daugiau negu pusė Didžiosios Britanijos gyventojų yra vietinių bibliotekų lankytojai, trečdalis jų per metus paima po devynias knygas, o iš viso per metus biblioteko-

[6] Šioje diskusijoje aš nekalbu apie 800 akademinių bibliotekų Jungtinėje Karalystėje, aptarnaujančių studentus ir mokslininkus, nes jų tikslai gerokai skiriasi nuo viešųjų bibliotekų. Vis dėlto esama reikšmingų sutapimų (pvz., bibliotekų bendradarbiavimas, galimybė naudotis bibliotekomis toje vietovėje gyvenantiems žmonėms), bet manau, kad akademines bibliotekas reikia laikyti sudėtine Didžiosios Britanijos bibliotekų infrastruktūros dalimi.

[7] Autorių teises saugančios bibliotekos yra Bodlio biblioteka (Oksfordas), Kembridžo universiteto biblioteka, Nacionalinės Škotijos ir Velso bibliotekos ir Dubline esančio Trinity koledžo biblioteka.

se apsilankoma 400 milijonų kartų (dešimt kartų daugiau negu profesionalų futbolo varžybose). Paprasti piliečiai, nuo vaikų iki pensininkų, gali užeiti į biblioteką neabejodami, kad jiems bus suteikta paslauga, nesvarbu, ar jie ieškotų informacijos mokyklos projektui, patarimo, kaip rengti paraišką, ar tiesiog norėtų paskaityti romaną. Neperdėsime pasakę, kad, daugumos piliečių nuomone, viešųjų bibliotekų tinklas yra brangakmenis Jungtinės Karalystės informacinės infrastruktūros karūnoje.

Viešųjų bibliotekų augimui įtakos turėjo keletas veiksnių – aukštuomenės filantropija, tėviškas solidarumas, neišsilavinusių masių baimė, didesnio raštingumo siekis ir noras suteikti galimybes mokytis socialiai nuskriaustiesiems (Allred, 1972). Kad ir kaip grupuotume šiuos motyvus ir siekius, už visų jų slypi svarbi, nors žodžiais neišreikšta, informacijos samprata. Viešosios bibliotekos buvo kuriamos ir tobulinamos vadovaujantis požiūriu, kad informacija yra visų bendra nuosavybė, o ne prekė, kuri tik gali būti nuosavybė, kitaip sakant, priklausyti privačiam asmeniui. Vadinasi, jeigu informacija ir žinios negali priklausyti tik kam nors vienam, jos turėtų būti nemokamai ir nevaržomai pasiekiamos tiems, kurie nori jas gauti ir jomis naudotis – tokia koncepcija remiantis buvo kuriamas ir tebeveikia Didžiosios Britanijos viešųjų bibliotekų tinklas. Svarbu tai, kad žmonėms prireikus informacijos ir jei nėra teisinių apribojimų, jie turi ją gauti nepatirdami jokių keblumų (Usherwood, 1989). Tačiau viešosios bibliotekos nuolat patiria nuolatinius išbandymus ir filosofine, ir praktine prasme. Rimtai užsipulta pamatinė prielaida, jog informaciją bibliotekos vartotojai turi gauti nemokamai, buvo įgyvendintos strategijos, vis labiau verčiančios bibliotekas apmokestinti paslaugas.

Iš trijų pusių vykdomo bibliotekų puolimo negalima vertinti kitaip, kaip grėsmę jų *raison d'etre*. Pirma, nuolat mažinamas valstybės finansavimas, dėl to įsigyjama mažiau knygų, išlaikoma mažiau darbuotojų, mažiau užsakoma periodinių leidinių ir dienraščių, daugelyje vietų trumpėja bibliotekų darbo valandos, prastėja darbo aplinka (West, 1992). Dėl to buvo pereita prie paslaugų apmokestinimo, pirmiausia nustatant pagrindinį mokestį, kadangi bibliotekininkų profesinė etika ir valdžios įstatymai draudžia užsiimti veikla, skirta sumažėjusiems ištekliams kompensuoti. Taigi dabar užsakant kai kurias knygas, skolinantis iš kitų bibliotekų ir naudojantis tam tikromis informacinėmis paslaugomis reikia mokėti nustatytą mokestį, tuo tarpu baudos už negrąžintas knygas vis labiau suprantamos kaip būdas lėšoms kaupti, o ne skatinti laiku grąžinti literatūrą. Nenuostabu, kad nuo 1986 iki 1996 metų knygų skolinimasis iš bibliotekų sumažėjo 20 procentų.

Antra, dešinieji politikai (visais atvejais entuziastingai pasisakantys už „rinką“) viešąsias bibliotekas kaltino atsakingumo apskritai, išskyrus save pačias, stoka, atseit, jos bruka lankytojams savo vertybes todėl, kad tik bibliotekininkai sprendžia, ką įsigyti, maža to, didžiąją dalį bibliotekos biudžeto skiria savo atlygini-

mams. Adamo Smitho institutas (1986) pareiškė, kad žmonės dabar tikrai pajėgia sumokėti už jiems reikalingą informaciją, ką liudija kiekvienam įperkamų pigių „knygų minkštais viršeliais revoliucija" ir išpopuliarėję vaizdajuosčių nuomos tinklai. Troškimas gauti pelną už abonentines paslaugas ir žavėjimasis populiarių vaizdajuosčių sėkme, rinkos ideologija – visa tai vis dažniau vadinama „realaus pasaulio" balsu, liaudies pasirinkimo išraiška ir reakcija į paprastų žmonių reikmes ir lyg tamsus debesis tvyro virš bibliotekų sistemos, patiriančios sunkius priešininkų smūgius.

Trečia, viešosios bibliotekos kaltinamos, kad nepajėgia žengti koja kojon su laiku, tapo atgyvenų sergėtojomis, įkyriai įsikibusiomis knygų, užuot diegusios šiuolaikiškas elektroninio informacijos perdavimo formas. Ši kritika sklinda iš potečerinių šaltinių, iš grupių, kurios akcentuoja pasenusios, nelanksčios ir sustabarėjusios bibliotekų sistemos kultūrinį neatitikimą, o ne ekonomines problemas bei naudojimąsi rinkos galimybėmis. Priekaištas motyvuojamas įsitikinimu, jog naujomis technologijomis paremtos informacinės paslaugos, multimedija ir visų pirma internetas yra vienintelė viešųjų bibliotekų perspektyva, ir kad norint prisitaikyti prie šių pokyčių pirmiausia reikia keisti mąstyseną – pažiūras, lūkesčius ir organizavimo principus (Greenhalgh ir Worpole, 1995) – tų, kurie dirba bibliotekose. Čia norima pasakyti, kad bibliotekos turi investuoti į IRT, atsinaujinti, diegti asmeninius kompiuterius, išnešti pasenusią ir prastą literatūrą ir pakeisti „senąją gvardiją". Senamadiški bibliotekininkai, perdėtai pagarbiai žiūrintys į knygas ir į „bibliotekos tylą", pernelyg ilgai elgėsi kaip bibliotekos sergėtojai. Jie turi išeiti, o biblioteka – „modernizuotis" (Pantry, 1997). Tokiu tonu persmelktas *New Library: The People's Network* („Naujoji biblioteka: žmonių tinklas", pagrindinis dokumentas, kuriame išdėstytas potečerinio laikotarpio požiūris į bibliotekų teikiamas paslaugas; Library and Information Commission, 1997).

Poreikį diegti rinkos principus stiprino negailestinga viešųjų bibliotekų kritika, kuri dabar girdima iš dešiniųjų politikų ir dažnai remiasi kadaise labai aršiomis kairiųjų kritinėmis pastabomis. Tikriausiai reikšmingiausia yra tai, kad nemokamomis bibliotekų paslaugomis daugiausia pasinaudoja tie, kurie visai pajėgtų patys įsigyti knygas. Nors didelė dalis visuomenės yra bibliotekų skaitytojai, apskaičiuota, kad pusė jų priklauso viduriniajam sluoksniui, kuris sudaro 20 procentų visų gyventojų. Vartotojų apklausos išties rodo, kad aktyvūs bibliotekų lankytojai kaip tik ir yra iš vidurinės klasės, ir kad bibliotekos, įsikūrusios turtingųjų rajonuose, yra geriausiai aprūpinamos (kadangi pagal bibliotekos išduodamų knygų kiekį paprastai yra skiriamos lėšos).

Bibliotekos kaltinamos ne tik tuo, kad aptarnauja turtingesniuosius, bet ir tuo, kad orientuojasi į elitą, propaguoja tai, ką būtų galima pavadinti vidurinės klasės papročiais, kad nuvertina, tarkime, darbininkijos arba regionų kultūras (Dawes,

1978). Šis nusistatymas akivaizdus ne tik parenkant įsigytiną literatūrą, kuri beveik išimtinai yra skirta „vidurinei klasei“, bet taip pat ir tais atvejais, kai bibliotekininkas imasi ją cenzūruoti. Kai kurios bibliotekos iš savo fondų pašalino tokias knygas kaip Enido Blytono *Noddy stories* („Mulkių istorijos“), neva propaguojančias rasizmą ir lyčių nelygybę. Be to, teigiama, kad už viešųjų paslaugų retorikos slypi nemalonus faktas, jog bibliotekininkai savimi visai neprastai pasirūpina, knygoms išleisdami tik 16 procentų biudžeto ir triskart daugiau – atlyginimams (Adam Smith Institute, 1986, p. 2). Gal būtų geriau, tęsiama toliau, jeigu tokios elitinės ir savanaudiškos profesijos atstovai turėtų atsiskaityti ne visuomenei, kuri yra tik abstrakcija, bet vartotojams, kurie perka jiems reikalingą informaciją, todėl ją vertins ir reikalaus ataskaitos iš tų, kurie atsakingi už jos pateikimą?

Nepasitenkinimą viešosiomis bibliotekomis kelia ir kitkas. Pirma, kadangi dauguma vartotojų ima iš bibliotekos lengvo turinio grožinę literatūrą ir biografijas (pagal oficialią statistiką, tai sudaro apie 60 procentų visų iš bibliotekos paimtų knygų, o grožinė literatūra – dukart daugiau negu visa kita), ir kadangi šie skaitytojai dažniausiai yra gana pasiturintys, neaišku, kodėl jų laisvalaikio veikla turėtų būti finansuojama iš bendrų mokesčių, juolab kad populiariausi yra pigūs leidiniai, kuriuos įsigyti nesunku. Šiurkščiai kalbant, vargu ar pateisinama, kad bibliotekos iš esmės tenkina pramogų poreikį. Prisiminus, kad nemenką bibliotekininkų veiklos dalį sudaro leidyklos „Mills ir Boon“, rašytojų Catherine Cookson ir Jeffrey Archerio knygų parūpinimas vartotojams, galima suprasti Adamo Smitho instituto (1986) pastabą: „ambicingas bibliotekininkas, matyt, norėtų suvokti save kaip gyvybiškai svarbų informacijos srityje, tačiau didžioji dalis vartotojų naudojasi bibliotekų paslaugomis kaip valstybės finansuojamu nemokamos grožinės literatūros tiekėju“ (p. 21). Jeigu taip, kuo gi tuomet bibliotekų paslaugos skiriasi nuo kino pramonės arba profesionalaus futbolo? Visi jie yra pramogos, malonus laiko leidimas, o skirtumas tik tas, kad vienos yra nemokamos, o už kitas reikia susimokėti, kad galėtum gėrėtis reginiu.

Antra kritinė pastaba išryškina prieštaravimą, kylantį tuomet, kai nemokamos viešosios bibliotekos teikia informaciją organizacijoms, kurioms ją užsako komerciniais tikslais. Pavyzdžiui, kai bendrovė nori išsiaiškinti teisės arba finansinius klausimus arba, prieš diegdama techninę naujovę, išstudijuoti literatūrą apie chemiją, tai sukelia ekonominę reikšmę turinčių padarinių verslui, tačiau bendrovės nepatiria jokių išlaidų, naudodamosi bibliotekų ištekliais (o jie gali būti dideli, reikalingi profesionalo pagalbos, ilgai ieškant informacijos ar nuorodų apie brangiai kainuojančią medžiagą). Kritikai gana įtikinamai teigia, kad čia esama nesuderinamumo, ir kad tokiais atvejais turėtų būti reikalaujamas mokestis.

Trečia verčianti nerimauti ir tikriausiai artimiausia viešųjų paslaugų ir viešosios srities idealams sritis yra viešųjų bibliotekų teikiama informacija. Įsivaiz-

duojama, kad biblioteka yra didžiulė saugykla „žinių“, kurias kvalifikuotas bibliotekininkas padeda gauti jos pageidaujančiam piliečiui, uoliam mokiniui, savamoksliui arba šiaip smalsuoliui, norinčiam patenkinti savo „poreikį žinoti“. Bet greta šio patrauklaus vaizdelio turime pateikti faktą, kad ne tik statistinį visuomenės vidurkį atitinkantis vartotojas nesinaudoja informacinėmis bibliotekos paslaugomis (ir vėl dominuoja labiau pasiturintys), bet ir tai, kad informacinė medžiaga sudaro tik 12–15 procentų bibliotekos išteklių ir tik 5 procentus kasmet išleidžiamos sumos knygoms įsigyti. Kadangi dauguma vartotojų gali susimokėti už informaciją ir kadangi informacinės paslaugos sudaro nedidelę bibliotekos veiklos dalį, laisvosios rinkos šalininkų požiūriu, būtų protinga imti mokestį už paslaugas, ilgalaikiams šių paslaugų vartotojams numatant lengvatines sąlygas.

Šios kritinės pastabos apie viešąsias bibliotekas atitinka susidomėjimą komercinėmis informacijos galimybėmis. XX a. devintojo dešimtmečio viduryje Informacinių technologijų patariamasis komitetas (*Information Technology Advisory Panel,* toliau ITAP, 1983) paskelbė įtakingu tapusį pranešimą daug sakančiu pavadinimu „Informacijos verslas“ (*Making a Business of Information*), kuriame išreiškė tokį apsisprendimą. ITAP įvardijo „besiplečiantį „tinkamos parduoti informacijos sektorių“, kuris apima informacijos apie finansus ir verslą tiekimą, spausdinimą ir leidybą, specialią informaciją tinkle, konsultavimą ir panašiai“ (p. 7). Pranešime raginama „ir privatų, ir viešąjį sektorius ... daugiau dėmesio skirti informacijai kaip pelningai prekei“ (p. 8), rekomenduodama įsileisti verslininkus į anksčiau jiems neprieinamą sritį, o tiems, kurie jau ten yra, patiems tapti verslo organizatoriais. Šis patarimas pirmiausia buvo skirtas viešosioms bibliotekoms.

Buvo akivaizdu, kad dėl papildomų visuomenės reikmių, realiai sumažėjusių išteklių, technologinių naujovių ir lig tol negirdėtos viešųjų bibliotekų veiklą grindžiančios filosofijos kritikos, pakito informacijos ir galimybės ją gauti samprata. Anksčiau informacija buvo suvokiama kaip viešas išteklius, kuriuo reikia dalytis nemokamai, o dabar ji suvokiama labiau kaip produktas, kurį galima pirkti ir parduoti privačiam vartotojui, o galimybės ją gauti priklauso nuo įkainio. Ginčai „mokama ar nemokama?“ vis dažniau išsprendžiami pasisakančiųjų už mokesčius naudai. Pokyčių, nuosekliai išplaukiančių iš atvirumo rinkai etoso, požymis yra verslių bibliotekininkų pradėtos teikti „mokamos“ paslaugos, paprastai komerciniams vartotojams, kuriems reikia su jų verslu susijusios informacijos. Įdiegus šią naujovę, įvesta dviejų pakopų bibliotekos sistema, kuri nelabai dera su viešųjų paslaugų idealu – nepaisant individualių skirtumų informaciją teikti visiems vienodai.

Būtų klaidinga manyti, kad viešosiose bibliotekose daug kas pasikeitė. Atsiranda nauji veiklos būdai, formuluojama nauja ideologija (Bailey, 1989), bet ir toliau neimamas mokestis už knygų, žurnalų skolinimą ir naudojimąsi informacine literatūra (Office of Arts and Libraries, 1988). Vis dėlto „mokesčių rinkimui

vis dažniau pritariama“ (Lewis ir Martyn, 1986), ir viešosios bibliotekos reikalauja mokesčio už paklausimus, siunčiamus kitoms bibliotekoms, už neknyginę literatūrą, išankstinio užsakymo paslaugas, iš kitur atvykusių vartotojų aptarnavimą, fotokopijavimo paslaugas ir, žinoma, kompiuterinę informaciją. Bobas Usherwoodas (1989) mano, kad pradėjus imti mokesčius už paslaugas, neišvengiamai korporaciniams vartotojams, palyginti su privačiais asmenimis, bus suteikta pirmenybė, kadangi pirmieji bus susiję su pelnu. Tai pirmiausia sakytina apie informaciją, kuri sukurta privačiai, yra pernelyg brangi pavieniams asmenims (pvz., verslo konsultantų ataskaitos, nemaža dalis informacinių leidinių medžiagos, jeigu ji yra aktuali). Dėl to plačioji visuomenė turės mažesnes galimybes gauti vadinamąją „kietą“ informaciją ir ji bus „mažiau informuota, mažiau besidominti“ (Usherwood, 1989, p. 18–19), o korporaciniai vartotojai galės naudotis aukščiausios kokybės ir ekonomiškai apribojančiomis informacinėmis paslaugomis.

Tokio argumentavimo kritikai galėtų sutikti, kad viešosios bibliotekos pereina prie pelningesnių praktikų ir kad tai sukelia reikšmingų padarinių informacijai ir jos prieinamumui. Vis dėlto bet kokiam neigiamam tokios tendencijos įvertinimui galima priešpastatyti pastebėjimą, kad mažėjant realioms informacijos kainoms, individų padėtis iš tikrųjų yra palanki tiesiogiai susimokėti už jiems reikalingą informaciją. Iš tiesų populiariausias būdas gauti knygą – ją nusipirkti, o ne nueiti ir pasiskolinti iš bibliotekos. Didžiojoje Britanijoje knygynų yra beveik tiek pat, kiek viešųjų bibliotekų, kasmet išleidžiama daugiau pavadinimų nei kada nors anksčiau, o ėmus masiškai leisti pigias knygas, jos pasidarė lengvai prieinamos didžiajai daugumai žmonių. Dešimtajame dešimtmetyje labai sparčiai plėtęsis *Waterstone* knygynų tinklas yra tokios sėkmės pavyzdys. Žvelgiant šiuo aspektu, viešąsias bibliotekas galima laikyti atgyvenusiomis institucijomis, kurių paskirtis kadaise buvo teikti informaciją visuomenei, bet dabar, atsiradus alternatyvioms informacinėms paslaugoms, pasidarė nebereikalingos.

Taip mąstant neišvengiama problemų. Pirma, perkantieji knygas sudaro labai siaurą ratą, nes daugiau kaip aštuoni iš dešimties pirkėjų priklauso aukštesnį išsilavinimą turinčiam gyventojų sluoksniui, sudarančiam 25 procentus visų šalies gyventojų. Antra, knygų pirkimas ir naudojimasis biblioteka vienas kito nepašalina. Priešingai, tie, kurie aktyviai naudojasi bibliotekomis, taip pat yra ir aktyviausi knygų pirkėjai. Trečia problema susijusi su perkamų ir viešosiose bibliotekose siūlomų knygų pobūdžiu. Daugiausia žmonės perka grožinę literatūrą plonais viršeliais (per 30 procentų visų parduodamų knygų), dažniausiai lengvo turinio bei siaubo „romanus“, fantastiką ir trilerius, o iš negrožinės literatūros daugiausia parduodama galvosūkių knygų, sporto žinynų ir „Pasidaryk pats“ serijos leidinių, pavyzdžiui, apie kulinariją, remontą (Book Marketing Ltd, 1992, p. 99). Teisybė, kad viešosios bibliotekos buvo kritikuojamos už tai, jog nemokamai siūlo

pernelyg daug lengvo turinio literatūros, betgi jos teikia ir gerokai daugiau dalykų, pirmiausia informacinio pobūdžio leidinių. Šių leidinių vartojimą ypač sunku įvertinti kiekybiškai, nes jie nėra skolinami, bet mes tikrai žinome, kad tipiški informaciniai leidiniai – enciklopedijos, biuleteniai, statistikos šaltiniai, verslo žinynai – paprastai yra pernelyg brangūs ir labai dažnai perleidžiami pakartotinai, kad kiekvienas galėtų juos įsigyti. Vargu arbe viešųjų bibliotekų žmonės galėtų gauti ir naudotis tokiais žinynais kaip „Kas yra kas" arba gausybe įvairiausių kasmet išeinančių leidinių apie švietimo įstaigas, labdaros organizacijas ir politiką (Ignatieff, 1991). Be viešųjų bibliotekų informacinė aplinka būtų gerokai skurdesnė.

Didžiojoje Britanijoje viešosios bibliotekos silpsta, nes knygų skolinamasi vis mažiau, tačiau žmonės, nepaisant ekonominio nuosmukio, knygas perka. *Cultural Trends* daro išvadą, kad tokią padėtį „neišvengiamai nulėmė problemos, susijusios su prieinamumu, aptarnavimo trukme ir apibrėžtu naudojimosi knyga laiko tarpu, taip pat nekintantis arba mažėjantis knygų kiekis ir sutrumpėjusios darbo valandos. Galimybių pasirinkti prasme, – viešųjų bibliotekų lentynose sumažėjo knygų, kurias žmonės norėtų skaityti" (1992a, p. 26). Tokie požymiai įtikina, kad viešųjų bibliotekų tinklas, kuris laikomas vienu svarbiausių viešosios srities elementų, silpsta. Pamatiniams principams, pirmiausia galimybei nemokamai gauti informaciją bei ja naudotis, ir visapusiškoms paslaugoms grasina naujas informacijos – kaip to, kas turi būti pasiekiama tik vadovaujantis rinkos dėsniais – apibrėžimas. Šiai koncepcijai sustiprėjus galima tikėtis tolesnio bibliotekų teikiamų viešųjų paslaugų etoso nykimo (vartotojai bus vis dažniau laikomi klientais, turinčiais sumokėti už gautas paslaugas), o kartu ir jų, kaip viešosios srities, funkcijų nemokamai tenkinti visokeriopus informacijos poreikius silpimo.

Muziejai ir dailės galerijos

Robertas Hewisonas (1987) taip užbaigia savo poleminę muziejų ir dailės galerijų pokyčių apžvalgą:

> XIX amžiuje muziejai buvo vertinami kaip ugdymo ir tobulinimosi šaltinis, todėl jie buvo nemokami. Dabar jie laikomi finansinėmis institucijomis, kurios turi pačios išsilaikyti, todėl už lankymąsi juose reikia mokėti mokestį. Į menus žiūrima ne kaip į įkvėpimo, idėjų, vaizdinių arba vertybių šaltinį, bet kaip į „laisvalaikio verslo" dalį. Mes esame ne meno mylėtojai, bet produkto vartotojai.
>
> (Hewison, 1987, p. 129)

Hewisono teiginyje, kad tradicinius muziejų ir dailės galerijų organizavimo principus išstūmė ir pakeitė „paveldo pramonė", girdėti kelios temos, kurias jau apžvelgėme nagrinėdami televizijos ir radijo transliacijų bei bibliotekų viešosios srities nykimą. Tad gal muziejuose ir galerijose vykstančias permainas galima pa-

aiškinti remiantis viešosios srities samprata? Nors aš nemanau, kad kas nors galėtų įtikinamai įrodyti, jog šios institucijos kada nors tikrai buvo viešos (labai daug jų buvo išskirtinės, elitinės ir bauginančios), vis dėlto daugeliu atžvilgių galima teigti, kad jos yra arti idealo. Pastaruoju metu išryškėjusios tendencijos, klibindamos viešosios srities pagrindus, neišvengiamai daro poveikį informacijos, prieinamos valstybinėse dailės galerijose ir muziejuose, kokybei.

Kuo remiantis dailės galerijas ir muziejus – bent jau žinomus – galėtume apibūdinti kaip turinčius viešosios srities ypatybių? Yra keletas svarbių ypatybių.

Pirma, ilgą laiką pagrindinis Didžiosios Britanijos muziejų ir dailės galerijų veiklos principas buvo *laisvas įėjimas* į „švietimo rūmus" (kaip buvo apibūdinta steigiant Viktorijos ir Alberto dailės muziejų). Toks principas kilo iš supratimo, kad šios institucijos turi atlikti labai svarbias kultūros ir edukologijos funkcijas ir todėl turi būti pasiekiamos kiekvienam, nepaisant jo pajamų.

Žinoma, esama kritikų, kurie ginčytųsi, kas vadinama „kultūra" ir „edukologija" (mūsų didinga praeitis, Imperijos aukštinimas, tvarkinga karo istorija, aukštuomenės vaizdavimas...), bet neturime pamiršti, kad muziejų ir dailės galerijų sąjūdžio šaknys siekia Apšvietos epochą. To negalima išmesti iš galvos. Buvo pabrėžiama žinių kaupimas ir eksponavimas, kad žmonės geriau pažintų save ir pasaulį, kuriame gyvena, kad galėtų daryti jam šiokią tokią įtaką. Britų muziejaus direktorius Davidas M. Wilsonas (1989) pastebi, kad nuo jo įsteigimo 1753 metų Parlamento aktu buvo siekiama, kad kolekcijos aprėptų „visos žmonijos žinias" (p. 13). Dabar madinga kalbėti apie tokio siekio beprasmiškumą, bet nederėtų pamiršti, kad su juo dera galimybės kiekvienam nemokamai patekti ir susipažinti su tuo, kas sukaupta, vadinasi, ir gauti naudą, principas. Toliau Wilsonas rašo: „Mūsų kolekcijos vienodai atviros ir mokslininkui, ir mėgėjui ... tik labai lengvabūdiškas lankytojas bus mandagiai išprašytas" (p. 69).

Antra, muziejai ir galerijos, pradžioje *lėšas* gaudavę iš turtingų labdarių, dabar daugiausia finansuojami iš visuomeninių fondų (1990b, p. 11). Dėl to kolekcijos nepriklauso nuo šališkų ekonominių ir politinių interesų.

Trečia, muziejuose ir dailės galerijose vyrauja *viešųjų paslaugų* etosas, o jų kuratoriai ir darbuotojai jaučia profesinę pareigą rūpintis ir saugoti kolekcijas plačiosios visuomenės labui. Reikia pripažinti, kad „plačiosios visuomenės" sąvoka čia gali būti šiek tiek nutolusi nuo kasdienės praktikos, galbūt netgi kaip dingstis kaupti viską, kas, manoma, yra vertinga žmogui ir valstybės istorijai. Kad ir kaip tai interpretuotume, tarp kuratorių profesinių idealų vyrauja nepiniginis interesas plėsti bei saugoti kolekcijas ir mokslo visuomenės švietimo labui.

Iš principo muziejus galima vertinti kritiškai, tačiau praktiškai jie patys ne daug ką nuveikė, kad pakeistų savo situaciją (Walsh, 1992). Dažnai jie atspindėdavo savo steigėjų ir globėjų klasinius prietarus, eksponuodami, pavyzdžiui, Di-

džiosios Britanijos praeities vaizdus, kuriuose nesunku įžvelgti šališkumą. Be to, daugelyje galerijų aristokratiška kilmė dažnai jungėsi su arnoldiškomis simpatijomis tuometiniam meno pateikimui ir išskirtine „aukštajai kultūrai" būdinga atmosfera. Dėl šių priežasčių muziejų lankytojai jokiu būdu nėra tipiški visuomenės atstovai: mažiausiai 60 procentų Britų muziejaus lankytojų turi universitetinį išsilavinimą, o 3 iš 4 lankytojų priklauso vienai iš trijų aukštesnių socialinių klasių (A, B ir C1).

Betgi visa tai pripažinus tikrai negalima daryti išvados, kad viskas, kas susiję su muziejais ir dailės galerijomis, yra klasiniai prietarai. Jų indėlis į kultūrą to reikalauja, bet tai dar ne viskas. Tai yra nepaprastai svarbūs, gal ir svarbiausi, būdai parodyti tautos praeitį ir dabartį. Be to, Arnoldo rūpinimasis tuo, „kas yra geriausia", neturi nieko bendra su privilegijuotųjų pasipūtimu. Galima nesutikti su tuo, kaip apibūdinama „tai, kas geriausia", bet idealo siekimas garantuoja, kad bus įtraukti pasaulinę vertę turintys meno kūriniai. Maža to, didieji muziejai, netgi paveikti kolekcininkų ir dovanotojų, ką galima suvokti kaip ribotą socialinę aplinką, taip pat turi eksponatų, kurie iš tikrųjų suteikia protui naujos patirties ir verčia lankytojus stebėtis. Apskritai didieji muziejai ir galerijos yra iš esmės šviečiamosios institucijos, gerokai nutolusios nuo „ideologinės propagandos", ir tai liudija daugelis suaugusiųjų vaikystės atsiminimų – ir netgi asmenybės transformacijų. Daugeliui girdėtas pasakojimas apie H. G. Wellsą, kaip vargingą jaunuolį, kuris vėliau tapo garsenybė, lankėsi Kensingtono muziejuje. Pagalvojus, kad nuo 1999 metų Britų muziejuje apsilankė 5,5 milijonai žmonių, sunku nepatikėti, kad daugelis čia randa galimybę išplėsti savo horizontus, pasigilinti į problemas, daugiau sužinoti.

Jeigu mūsų muziejuose ir galerijose galima išskirti ypatybes, kurios primena Habermaso aprašytą viešąją sritį, vadinasi, joms gresia pavojus. Labai keista, kad pulti pradėjo susijungę priešininkai ir „verslo" entuziastai, kurie išvien kaltina, kad šios institucijos esančios aristokratiškos ir nepasiekiamos. Permainų nuotaikas galima įžvelgti šiandien vartojamame žodyne: dabar lankytojai yra vadinami „klientais", paprastai kuriami „korporacinio verslo planai", daugiausia dėmesio skiriama kiekybiškai įvertinamiems „veiklos rodikliams". Be to, valdžios priešiškumas valstybės subsidijų idėjai reiškia, kad ekonominio nuosmukio laikais muziejai turi išsilaikyti turėdami mažesnį biudžetą.

Atsakas į tai buvo dvejopas: įvestas mokestis už įėjimą ir imtasi ieškoti rėmėjų. Pirmasis tiesiogiai paveikė prieinamumą (ir netiesiogiai – ekspozicijas), o antrasis neišvengiamai suvaržė ir apribojo muziejų ir galerijų direktorių savarankiškumą. Mokestis už lankymą buvo įvestas XX a. devintojo dešimtmečio antroje pusėje keliuose Didžiosios Britanijos nacionaliniuose muziejuose ir galerijose, tokiuose kaip Viktorijos ir Alberto muziejus, Mokslų muziejus, Imperijos ka-

ro muziejus ir Gamtos istorijos muziejus. Visur užfiksuota 50 procentų mažiau lankytojų palyginti su devintuoju dešimtmečiu, kai įėjimas į muziejus buvo nemokamas. Vieninteliame svarbiame muziejuje, kuris išlaikė laisvo įėjimo principą – Britų muziejuje – priešingai, lankytojų *gausėjo* iki 1996 metų (kai jų buvo 6,7 milijono) ir jis yra labiausiai lankomas Jungtinės Karalystės muziejus. Nereikia būti sociologu, kad suprastum, jog rečiausiai muziejus lanko skurdesni arba kitaip labiau nuskriausti visuomenės sluoksniai (tie, kuriuos labiausiai reikia padrąsinti lankytis), nes muziejų aplinka juos glumina.

Kitas palankiai vertinamas finansavimo šaltinis yra rėmėjai. Deja, muziejai ir galerijos nėra tokie patrauklūs nūdienos rėmėjams kaip menai (kuriems tenkantys rėmėjų pinigai atrodo nedideli palyginti su tenkančiais sportui). Paremti Glydenbourne'o festivalį yra daug prestižiškiau nei priplėkusią ekspoziciją Ashmolio muziejuje. Dar rimtesnis yra faktas, kad parama neretai teikiama ne iš altruizmo. Remti konkrečias parodas ir/arba institucijas apsisprendžiama *verslo* sumetimais. Rėmimas yra reklamos atmaina, „verslo priemonė, kuria naudodamasis rėmėjas tikisi už paramą ką nors gauti" (Turner, 1987, p. 11). Dabar aišku, kad korporaciniai rėmėjai turi begalę priežasčių, sąlygojamų jų verslo strategijų, o jos dažnai menkai tesisieja su muziejų ir galerijų eksponatų turiniu. Vis dėlto kiekvieną tokį kontaktą sąlygoja rėmėjo norai – juk jeigu nori jį privilioti turi stengtis įsiteikti, planuodamas atitinkamai rėmėjui patrauklias ekspozicijas (Shaw, 1990).

Nereikia daug galvoti, kad suprastum, kokius pavojus tai slepia, nors labai dažnai pinigų alkstančios institucijos jų nepaiso. Dailės kritikas, kurį erzina įspūdingai didėjantis rėmimas devintajame dešimtmetyje, pavertęs „Londono viešąsias galerijas ... parduotuvių vitrinomis ir prabangia reklamų alėja fabrikantams ir kreditoriams" (Januszczak, 1986), pastebi:

> Rėmėjai įsivaizduoja, kad dailės galerija yra palyginti pigi, daugelio dėmesį patraukianti reklamos lenta, ir eina čionai taisyti savo reputacijos. Suprantama, kad jie remia tas meno rūšis, kurios, jų skaičiavimais, teiks jiems garbės; juk stiprėjant jų įtakai stiprėja jų cenzūros galia.
>
> (Januszczak, 1985)

Anksčiau kalbėjau apie netiesioginį poveikį, kurį padarys įėjimo mokestis. Tai sakydamas, mintyse turėjau tai, kad apsisprendimas imtis komercinės veiklos nesunkiai priverčia muziejus ir galerijas dėl klientų konkuruoti su tokiomis komercinėmis įstaigomis kaip Madame Tussaud vaškinių figūrų muziejus. Tai verčia nuolatos organizuoti egzotiškas, neįprastas ir įspūdingas, dėmesį traukiančias parodas, kurios masintų publiką, ir tai rodo, kad stiprėja tendencija „pramogas" organizuoti vietose, skirtose saugoti ir laikyti meno vertybes bei istorines relikvijas.

Žinoma, nėra aišku, kaip atskirti ekspozicijų prieinamumą ir meno bei kultūros kūrinių subanalinimą. Nemažai autorių mano, kad vis dėlto ribos buvo peržengtos, ir pastebi paradoksą: komerciniai muziejai išpopuliarėjo, o valstybės remiamas institucijas ištiko krizė.

Paradokso nelieka suvokus posakį *pramogos industrija*, kad „muziejai", kuriantys nostalgišką, pakenčiamą lengvo turinio disnėjišką stilių, pasitelkdami sudėtingus garso efektus, akį glostančius vaizdus, greitai kintančius atrakcionus, videožaidimus, animizuotus dinozaurus, atkurtus kvapus ir simbolius ir visų svarbiausia – „dalyvavimą" mokiems klientams, kurie raginami „gėrėtis" ir „linksmintis", yra „laisvalaikio pramonės" poreiškiai. Pasak Roberto Hewisono (1987), tai – nuo sukomercintų senovinių dvaro rūmų iki teminių parkų, tokių kaip „Robino Hudo pasakos" Notingame – reiškia, jog dominuoja „paveldo pramonė", kuri grasinasi užvaldyti muziejų ir galerijų sritį, pateikdama lankytojams jaukų ir mitologizuotą „senovinės Anglijos" vaizdą.

Valstybinės informacijos tarnybos

Plačiai paplitusi klaidinga nuomonė, esą žinios apie socialinius ir ekonominius santykius iš esmės pasiekia mus per mokslininkus, kurie dirba mokslo tiriamąjį darbą universitetuose ir skelbia tyrimų rezultatus. Faktiškai didžioji dalis to, ką žinome apie save ir apie visuomenę – apie šeimą, studijas, darbą, laisvalaikį, – sužinome iš valstybinių informacijos tarnybų (Bulmer, 1980). Suprantama, kad dažniausiai ši informacija mus pasiekia iš antrinių šaltinių, tokių kaip spauda ir televizija, bet tai anaiptol nepaneigia fakto, kad pirminis šios informacijos šaltinis yra valstybinės įstaigos.

Taip yra dėl to, kad valstybė yra vienintelė institucija, pajėgianti sistemingai ir reguliariai rinkti ir apdoroti informaciją apie viską – skyrybų dėsningumus, kūdikių mirtingumą, pokyčius užimtumo srityje, kriminologines tendencijas, kadangi ši užduotis reikalauja milžiniškų pinigų ir, kas yra svarbu, teisėtos konstitucinės valdžios. Pagalvokime apie išsamią ir asmenišką informaciją, kuri tampa žinoma iš kas dešimt metų rengiamų gyventojų surašymų, ir bus aišku. Turint omenyje, kad valstybė yra vienintelė institucija, galinti rinkti ir sisteminti informaciją tokiais opiais klausimais, kaip imigracijos dėsningumai arba pajamų bei turto pasiskirstymas, jos, kaip informacijos šaltinio, reikšmė yra ypatinga.

Pripažįstant, kad valstybė yra svarbiausia institucija, teikianti mums informaciją, kurios dėka galime pažinti patys save – kaip keičiamės, kokia visuomenės sveikata, kokia šeimų struktūra, kuo apsirūpinę namų ūkiai, – matome, kad toji informacija turi būti ypač patikima. Jeigu siekiama efektyvių valdžios strategijų, o juo labiau piliečių gebėjimo vertinti ir efektyviai dalyvauti visuomenės

gyvenime, jie turi pasikliauti informacija, kuri yra visų šių procesų pamatas. Įsivaizduokime, kad neįmanoma pasitikėti demografiniais statistikos duomenimis, iš kurių sužinome apie galimybes gyvenime, gimimų skaičių, regioninius skirtumus; kad negalime tikėti duomenimis apie raštingumo lygį, valstybinių brandos egzaminų rezultatų skirtumus tarp mokyklų ir regionų, apie klasių dydžius; kad negalime pasitikėti statistikos duomenimis apie nedarbo mastą. Valstybinės informacijos tarnybos nesunkiai atitinka viešosios srities sampratą, kadangi argumentuota diskusija viešojoje srityje neįsivaizduojama be argumentavimo patikimomis žiniomis.[8] Iš tiesų sunku įsivaizduoti prasmingą politiką be patikimos statistinės informacijos. Dėl šios ir kitų priežasčių XIX ir XX a. susiformavo požiūris, kad valdžia turi turėti tikslią ir sistemingai renkamą informaciją ir kad nesvarbu, kokio sudėtingumo yra išankstinė politinių svarstymų sąlyga. Kaip yra sakęs konservatorių vyriausybės ministras seras Ianas Gilmouras, ilgą laiką buvo įprasta, kad „statistikos sąžiningumas turi būti aukščiau politikos" (cit. iš Lawson, 1989).

Valstybinėse įstaigose dirbantiems statistikams, kurie renka informaciją ir daro ją prieinamą, svarbiausias dalykas yra viešųjų paslaugų etika, pabrėžianti, kad informacija turi būti renkama ir analizuojama skrupulingai ir nešališkai bei nesavanaudiškai. Statistikos specialistai turi būti ir politiškai neutralūs, ir visiškai įsipareigoję profesinei etikai, reikalaujančiai tikslumo, skrupulingo metodų taikymo, objektyvumo ir ryžtingo atsisakymo iškreipti arba nutylėti duomenis (Phillips, 1991). Svarbiausia, kad šie „faktų saugotojai" (Phillips, 1988) savo skaičius turi vertinti labiau negu politinį šališkumą, spaudimą ir naudos siekimą. Jiems privalu būti principingais kiekvieną akimirką, tiksliai ir nesąlygiškai paviešinti informaciją, už kurią jie yra atsakingi. Seras Clausas Moseris (1980), buvęs Valstybinės statistikos valdybos vadovas, šiuos principus išvardijo kalboje, pasakytoje Karališkojoje statistikų draugijoje. Joje Moseris suformulavo klasikinę viešųjų paslaugų filosofiją:

> Valstybinės statistikos specialistas turi savo žinioje daug ir įvairios valstybinės reikšmės informacijos, ir jo pareiga skleisti ją visos visuomenės labui ... valstybinėms institucijoms surinktą informaciją ir informaciją apie valstybines institucijas jis turi padaryti suprantamą, nurodyti šaltinius, kai to nedraudžia slaptumo apribojimai ... tai nėra šalutinės [statistiko] pareigos. Jos laikytinos vienomis svarbiausių. Skirtingi vartotojai ne tik turi „teisę" į informaciją, surinktą ir teikiamą visuomeniniams fondams; juk tai, kad turima informacija kuo plačiau cirkuliuotų ir, tikėkimės, būtų naudojama, yra esminis demokratinės visuomenės ir atviro valdymo dalykas.
>
> (Moser, 1980, p. 4)

[8] Pagrindinė informacijos paslaugas teikianti organizacija Jungtinėje Karalystėje yra Nacionalinė statistikos valdyba, įkurta1996 metais sujungus Centrinę statistikos valdybą ir Gyventojų surašymų ir apklausų tarnybą.

Galiausiai informacijos platinimas, kadangi laikomas svarbiausia viešąja paslauga, tradiciškai buvo subsidijuojamas – ir iš tiesų dažnai visiškai nevaržomas valstybinių departamentų ir susijusių institucijų, – kad paskelbta informacija būtų pasiekiama kuo platesniems visuomenės sluoksniams. Šiuo atžvilgiu ypač reikšminga Didžiosios Britanijos oficialių dokumentų leidybos valdyba (*Stationery Office*, toliau TSO), buvusioji Jos Didenybės oficialių dokumentų leidybos valdyba (*Her Majesty's Stationery Office*, toliau HMSO), kuri iki 1980 metų buvo tiesiogiai Parlamento finansuojama institucija ir kurios funkcijos buvo platinti valdžios informaciją. HMSO, įsteigta 1786 metais, geriausiai žinoma Parlamento debatų, pranešimų ir įstatymų publikacijomis, ir ligi pastarojo laiko dokumentui paskelbti užtekdavo HMSO nuomonės, jog jis „svarbus visuomenei" (Butcher, 1983, p. 17). Žinoma, galima ginčytis, ką reiškia „svarbus visuomenei", bet čia reikia pažymėti, kad informacija, kurią sutariama skelbti, buvo laikoma verta paramos, kad kiekvienas panorėjęs galėtų ją gauti, nejausdamas jokių rimtesnių ekonominių kliūčių.

Tatai nereiškia, kad valstybinės statistikos tarnybos pačios sudaro viešąją sritį. Veikiau jos yra pamatinis kiekvienos reikšmingos viešosios srities elementas, ir šis vaidmuo remiasi tokiais principais, kaip sąžiningumas, teisingumas, tarnavimas visuomenei, kad ši galėtų gauti ir naudotis oficialia informacija. Deja, dvi išryškėjusios tendencijos ėmė kenkti tradiciniam valstybinių informacijos tarnybų vaidmeniui ir netgi padarė neapsaugotą pačią viešąją sritį. Čia kalbu apie tendenciją traktuoti informaciją kaip prekę ir vis stiprėjantį valdžios – ir apskritai politikų – polinkį kištis, taip keliant grėsmę statistikos duomenų teisingumui. Kartu sudėjus, šios tendencijos prilygsta „žinių politizavimui" (Phillips, 1989), nors ilgą laiką buvo teigiama, kad žinios yra aukščiau politinių rietenų. Tai neišvengiamai verčia abejoti informacija, kuria seniau pasitikėjo visokių politinių (ir kitokių) pakraipų nuomonės, patikimumo ir sąžiningumo.

Pirmą poslinkį galima įžvelgti sero Dereko Raynerio (1981) ataskaitoje ministrui pirmininkui apie vyriausybės statistikos tarnybas 1980 metais. Rayneris ragino sumažinti valdžios išlaidas informacijai (sumažinant paslaugoms ir personalui skiriamas lėšas iki 25 procentų) ir viešųjų paslaugų naštą, nustačius mokesčius už informacijos gavimą. Rayneris rekomendavo „kuo greičiau apkarpyti subsidijas statistikos duomenų skelbimui", „imti mokestį atsižvelgiant į komerciškumą" už informaciją verslui ir „ieškoti lankstesnių būdų bei priemonių, kad visuomenė galėtų gauti ir naudotis duomenimis ... padengiant tokių galimybių suteikimo kainą iš atitinkamų mokesčių suinteresuotiems individams ir institucijoms" (*Government Statistical Services*: Privy Council, 1981, 2 priedas). Jam neprieštarauja 1980 m. sprendimas padaryti TSO „prekybos fondu", o ne Parlamento tarnyba, taip skatinant labiau į rinką orientuotą paskirtį (Levitas, 1996).

Tokio informacijos traktavimo rezultatas – sumažintas valstybinis finansavimas ir labai išaugusi viešumai skirtos medžiagos kaina. Kaip glaustai pasakė Ber-

nardas Benjaminas (1988), „apskritai vyriausybė kaltinama tuo ... kad nori skelbti kuo mažiau ir kuo brangiau“ (p. 2). Turbūt geriausiai žinomas tokio lėšų apkarpymų faktas – 1997 metais nutrauktas dvidešimt šešerius metus vykdytas kasmetinis Visuotinis namų ūkio tyrimas (*General Household Survey*), nors tyrėjai, atlikę išsamią 10 000 namų ūkių apklausą pradedant kontracepcijos ir baigiant vaikų auginimo temomis, pateikdavo gana išsamią ataskaitą apie namų ūkio situaciją Jungtinėje Karalystėje. Ten, kur duomenys ir toliau skelbiami, oficialios informacijos kaina gerokai pralenkė infliaciją, o ministerijų departamentai pradėjo imti mokestį už informaciją, kuri anksčiau buvo platinama nemokamai. Tai gali reikšti tik viena, kad daugeliui piliečių informacija darosi sunkiau pasiekiama. Žinoma, turint asmeninį kompiuterį ir prieigą prie interneto bei reikiamus įgūdžius, valstybinės statistikos duomenis galima gauti elektroniniu būdu. Bėda, kad elektroninė prieiga prie informacijos dabar teikiama tik privilegijuotai visuomenės daliai.

Rinkodaros taikymas valdžios informacijos tarnybų veikloje sukėlė nerimą, tačiau pastaruoju metu labiausiai liūdina ir trikdo kita tendencija – valdžios polinkis kištis tokiais būdais, kurie kelia grėsmę informacijos teisingumui. Šią tendenciją galima laikyti suinteresuotų sektorių, kurie, siekdami savo tikslų, manipuliuoja ir netgi gamina iškraipytą informaciją, taip atakuodami viešąją sritį. Todėl dabar statistika yra suvokiama *ne* kaip nešališka informacija, bet kaip valdžios politikos įrankis. Skaudesnį smūgį viešajai sričiai vargu ar galima įsivaizduoti.

Ypač informatyviame televizijos dokumentiniame filme „Dokumentų klastojimas“ (*Cooking the Books,* Lawson, 1989), buvo tvirtinama, kad sistemingas Thatcher vyriausybių kišimasis į valstybines informacijos tarnybas XX a. devintajame dešimtmetyje iškreipė jų veiklą. Filme parodyta, kad politinės manipuliacijos atliekamos visose trijose statistikos duomenų rengimo stadijose: užsakymo, kompiliacijos ir publikavimo. Žurnalistė Melanie Phillips, bene uoliausia šių įsikišimų metraštininkė, mano, kad „statistinės informacijos įslaptinimas, manipuliavimas ir piktnaudžiavimas ja šiandien yra beveik įprasti dalykai“ (Phillips, 1990). Pasitaiko anekdotiškų faktų, rodančių, kaip skeptiškai visuomenė vertina kai kuriuos oficialius statistinius duomenis, pirmiausia apie bedarbių skaičių, taip pat ir nusikaltimų mastą bei skurdo lygį, o šio nepasitikėjimo padarinys – nepasitikėjimas visa oficialia informacija. Žvelgiant giliau, kartu su nepasitikėjimu skurdinamas ir silpninamas pagrindinis viešosios srities elementas (Levitas ir Guy, 1996).

INFORMACIJOS VADYBA

Taip įžengiame į platesnę informacijos valdymo teritoriją. Viešoji sritis ne tik buvo nuskurdinta iš vidaus, puolant jos viešųjų paslaugų funkcijas; ji taip pat nukentėjo nuo tendencijos „patraukliai pateikti“ informaciją. Čia mums reikia aptarti, kaip šiuolaikinėje politikoje atsirado „ryšių su visuomene specialisto“, „žiniasklaidos

konsultanto" ir panašios praktikos. Su tuo susijęs staigus „įtikinėjimo" būdų augimas, geriausiai matomas politikoje, bet apimantis ir vartojimo sritį. Be to, labai smarkiai išsiplėtojus „pramogų sričiai", pertektinai atsirado to, ką Herbertas Schilleris paniekinamai vadina „informacijos šiukšlėmis". Visa tai perša mintį, kad milžiniški ir sparčiai tebedidėjantys informacijos kiekiai šiais laikais turi dvejopą reikšmę. Neginčijama, kad informacijos apie nūdieną yra daugiau, bet jos kokybė labai abejotina. Panagrinėkime šį teiginį šiek tiek išsamiau.

Vienas iš labiausiai stebinančių XX amžiaus ir ypač pokarinio pasaulio bruožų yra žmonių įtikinėjimo būdų plitimas ir tikslo įtikinėti suvokimas. Išpopuliarėjusi „informacijos vadyba" iš tiesų yra neatsiejama nuo liberalios kapitalistinės visuomenės. Kaip pastebi Howardas Tumberis (1993b),

> Informacijos vadyba ... yra šiuolaikinės administracinės darnos pamatas. Rėmimasis informacija bei komunikacijomis ir pasitikėjimas jomis tapo pirmaeilės svarbos dalyku vyriausybėms, siekiančioms paveikti viešąją nuomonę ir išlaikyti socialinę kontrolę.
>
> (Tumber, 1993b, p. 37)

Informacijos vadyba stipriausiai įsišaknijo pirmaisiais XX a. dešimtmečiais, kai, kaip pripažįsta daugelis teoretikų ir iškiliausi jų – Haroldas Lasswellas (1934), Walteris Lippmannas (1922), ryšių su visuomene kūrėjas Edwardas Bernaysas (1955), – demokratijos augimas kartu su lemtingais poslinkiais vartotojiškos visuomenės link į pirmą vietą iškėlė „sutikimo konstravimą" (Bernays, 1952).

Gausios literatūros apie išaugusią „propagandą", kurią vėliau imta švelniau vadinti „visuomenės nuomone", o dar vėliau „įtikinėjimu", čia nėra reikalo analizuoti (Robins ir Webster, 1999). Užtenka pasakyti, kad pačioje XX amžiaus pradžioje paaiškėjo, jog norint koordinuoti skirtingus ir rinkimų teisę turinčius gyventojus būtini kontrolės mechanizmai. Lippmanno požiūriu, tai reiškia „būtinumą įterpti tam tikras ekspertines žinias tarp privataus piliečio ir plačios aplinkos, kurioje jis yra" (Lippmann, 1922, p. 378). Šią ekspertizę atlieka šiuolaikinis propagandos, informacijos specialistas, kurio rankose „įtikinėjimas ... tampa savimoningu menu ir nuolatiniu valdymo organu, veiklos sritis (1922, p. 248). Atkreipkite dėmesį, kad Lasswello, Lippmanno ir Bernayso požiūriu, informacijos vadyba yra būtinas ir pozityvus veiksnys: „Propaganda tikrai neišnyks; šiuolaikinis pasaulis yra ypač nuo jos priklausomas, nes reikia koordinuoti krizių metu susiskaldžiusius komponentus ir vykdyti stambaus masto „normalius" veiksmus" (Lasswell, 1934, p. 234).

Čia propaganda yra pateikiama kaip sisteminga ir sąmoninga informacijos vadyba ir kaip liberaliajai demokratijai būtinas dalykas. Ji reiškia ir tam tikrų pranešimų (informacijos) skleidimą, ir sykiu informacijos apribojimą, tokią veiklą,

kaip cenzūra. Ypač verta pažymėti tai, kad Jürgenas Habermasas sustiprėjusią „informacijos vadybą“ laiko viešosios srities nykimo ženklu. Habermasas neabejotinai yra teisus teigdamas, kad propagandos, įtikinėjimo ir viešosios nuomonės vadybos iškėlimas bei skatinimas iš tiesų akivaizdžiai liudija, kad informuotos ir mąstančios visuomenės idėją keičia viešųjų ryšių specialistų vykdomo viešosios nuomonės klastojimo ir manipuliavimo ja pripažinimas. Dabar įprasta manyti, kad propaganda ir įtikinėjimas yra veiksniai, nepalankūs racionaliems debatams, trukdantys viešiems aiškinimams. Dar anksčiau apžvalgininkai gana atvirai ir tiesiai reiškė nuomonę, esą visuomenė negalinti „protingai elgtis“, neturėdama savo „tiesos specialistų“, „skaidrumo specialistų“ ir „intereso specialistų“ (Lasswell, 1941, p. 63). Edwardas Bernaysas (1952) yra pareiškęs, kad, „ryšiai su visuomene yra gyvybiškai svarbūs ... kadangi individų, grupių ir institucijų prisitaikymas prie gyvenimo yra būtinas visų labui“ (p. 3).

Keisčiausia yra tai, kad paskutiniajame XX a. dešimtmetyje informacijos vadyba įgijo daug platesnį mastą, pasidarė kur kas intensyvesnė ir nepalyginamai rafinuotesnė, bet tuo pat metu atsirado ir nenoras pripažinti ją egzistuojant. Nūnai yra daugybė ryšių su visuomene specialistų, patarėjų, kurie savo ryšiais su žiniasklaida padeda politikams ir verslo lyderiams, taip pat mokslinį laipsnį suteikiančių reklamos studijų ir su ja susijusių programų, kurie visi pripažįsta, jog jiems svarbu ne tik „tobulinti komunikacijas“, bet užtikrinti, kad jų „klientai suprantamai perteiktų savo mintį“, ir „išmoktų svarbiausių kiekvienos pažangios ekonomikos veiklos įgūdžių“. Paprastai visų šių technologijų pagrindinė prielaida ignoruojama arba santūrokai nusakoma: esą, jų paskirtis yra gaminti informaciją, kuri įtikintų auditoriją tų, kurie jiems moka, veiksmų (arba kai kuriais atvejais neveiklumo) reikalingumu – t. y. kontroliuoti žmonių informacinę aplinką, kad būtų galima geriau kontroliuoti jų veiksmus.

Informacijos vadyba, kurios svarbiausi bruožai susiformavo tarpukaryje, nepaprastai išaugo ir išplito pastaraisiais dešimtmečiais. Turiu omenyje, pavyzdžiui, smarkiai išsiplėtusią po 1945 metų reklamos industriją. Nepaprastai išaugo ne tik reklamos ekonominė vertė, bet išsiplėtė ir jos ribos, apimančios galybę naujų veiklos rūšių, nuo bendro įvaizdžio kūrimo, rėmimo ir ryšių su visuomene iki tiesioginės reklamos paštu. Taip pat „paštu pristatoma nemoka reklaminė medžiaga“ bei nemokami vietiniai „laikraščiai“, kuriuose dažnai nebematyti skirtumo tarp reklamavimo ir reportažo. Kartu su šia plėtra išryškėjo kitoks specialistų profesionalumas ir preciziškiau bei taikliau organizuojamos jų „kampanijos“ (nuo kruopščių rinkos tyrimų ir kompiuterizuotos analizės iki „tikslinės“ auditorijos parinkimo).

Kitas giliai į politikos sritį nusidriekiantis stiprėjančios tendencijos valdyti nuomonę įrodymas yra energingai į Vaitholą (Didžiosios Britanijos vyriausybę) besiskverbiantys lobistai, siekiantys plėsti juos nusamdžiusiųjų įtaką. Kalbu ne

apie spaudos lobizmą, kurio pavadinimas yra kilęs nuo vietos (*lobby* – laukimo salė), kur žurnalistai stovi, stengdamiesi pagauti iš Bendruomenių rūmų išeinančius parlamento narius, bet veikiau apie tas grupes, kurių tikslas daryti įtaką pačiam politikos procesui. Pagrindinis tokios strategijos elementas yra suinteresuotoms grupėms samdyti parlamentarus: šiandien apie 30 procentų Parlamento narių yra apmokami „konsultantai" (Raphael, 1990).

Prie politikos reikalų dar grįšiu, bet dabar norėčiau atkreipti dėmesį į verslo interesų įtaką informacinei aplinkai. Ypač verta pažymėti du dalykus. Pirmasis, kurį pripažįsta ir politikos mokslų atstovai, kad demokratijos procesą reikia valdyti, atidžiai kontroliuojant informaciją. Augantis ir klestintis korporacijų sektorius per tą patį tarpukario laikotarpį suprato, kad viešoji nuomonė gali paveikti ir tikriausiai vis labiau neigiamai veiks verslo reikalus. Stambėjančios firmos, pirmiausia Jungtinėse Valstijose, ėmė suprasti, kaip svarbu kontroliuoti žinias, kurių generavimo neįmanoma išvengti" (Tedlow, 1979, p.15). Galiausiai buvo įsteigti viešumo departamentai, kuriems buvo pavesta užtikrinti, kad korporacijų požiūriai į darbo santykius, ekonomikos reikalus ir netgi į tarptautinę politiką būtų girdimi ir žinomi. Kaip pastebėjo Edwardas Bernaysas, „reikėjo ne tik reklamuoti savo [verslo] produktus ... bet taip pat, ir visų pirma, reikėjo gražiai prisistatyti visuomenei, paaiškinti savo indėlį į visą ekonomikos sistemą" (Bernays, 1952, p. 101).

Pripažįstant, kad bet kuri verslo organizacija „galiausiai priklauso nuo visuomenės pritarimo ir dėl to jai iškyla sunkus uždavinys sukonstruoti visuomenės *sutikimą* su programa arba tikslu" (Bernays, 1952, p. 159), matome, kad reikia ištisos komunikacijų sistemos. Šiuolaikinėje verslo korporacijoje viešosios nuomonės vadyba yra sudedamoji visos rinkodaros strategijos dalis. Todėl tokie žmonės, kaip bendrovės *General Motors* direktorius Rogeris B. Smithas, aiškiai formuluoja savo ryšių su visuomene personalo funkcijas: jiems nurodyta ne kas kita kaip „stebėti, kad korporacijos strategija atsispindėtų visuomenės suvokime" (Smith, 1989, p. 19). Šiomis prielaidomis grindžiamas korporacijos dalyvavimas galybėje informacinio pobūdžio veiklų, kaip antai, rėmimas, logodizainas, bendro įvaizdžio formavimas, reklaminiai straipsniai, ryšiai su visuomene, stengimasis įsiteikti politiniams sluoksniams, netgi dalyvavimas švietimo programose. Pamatiniai korporacijų sektoriaus interesai taip pat pasireiškia per jungtines įmones, Britanijoje ryškiausiai per Britanijos pramonės konfederaciją (*Confederation of British Industry* – toliau CBI), kuri buvo įsteigta 1965 metais ir dabar paprastai laikoma įtakingiausia verslo bendruomenėje ir oficialiai atstovauja jai visuose viešuose forumuose, kurie susiję su „pramonės" padėtimi.

Su tuo susijęs reiškinys yra vis labiau plintanti praktika mokyti vadovaujantį korporacijų personalą, kaip geriau dirbti su žiniasklaida ir joje pasirodyti. Stambesniame versle įprastu dalyku yra tapę mokymas dėstyti mintis, konsultacijos apie

tinkamą aprangą, pasirodant per televiziją, ir mokymasis, naudojantis vaizdo aparatūra, duoti interviu.

Be to, Michaelis Useemas (1984), remdamasis dokumentais, patvirtina, kad korporacinės struktūros labiau nei kada nors vertina tai, ką būtų galima pavadinti informaciniais korporacijų ir jų vadovų bei atsakingų darbuotojų gebėjimais. Useemas parodo, kad per šį šimtmetį vadyba padėjo pereiti nuo „šeimos" kapitalizmo prie „institucinio" kapitalizmo. Taip sakydamas jis turi mintyse, kad dabar brandžiose ekonomikose ne tik dominuoja stambios ir nuasmenintos korporacijos, bet kad jos kaip niekada stipriai susijusios tarpusavyje. Taip šiuolaikiniame kapitalizme iš susijungusių direktoratų susikūrė „įtakingos grupuotės" arba „uždari ratai", kuriems priklausantys „taip pat supranta bendrą korporacijos perspektyvą" (Useem, 1984, p. 5), kuri išstumia individualios bendrovės interesus. Anot Useemo, tai paaiškina du svarbius pokyčius. Pirmasis jų – XX a. aštuntąjį dešimtmetį prasidėjusi ir tebesitęsianti „politinė verslo mobilizacija" (p. 150). Susijungusios korporacijos galėjo efektyviai dalyvauti politikoje plataus konsenso pagrindu, reaguoti, pavyzdžiui, į pernelyg didelius mokesčius, į darbininkų judėjimams suteiktas pernelyg dideles galias, arba į verslui ir iniciatyvai kliudančius įstatymus. Apskritai „politinė verslo mobilizacija", pagreitinusi „ryšių su visuomene kampaniją", kuri Didžiojoje Britanijoje neatslūgsta nuo aštuntojo dešimtmečio, liudija, jog šiuolaikinis verslas turi ne tik valdyti vidinius procesus, bet taip pat politiškai sudėtingą išorinę aplinką, kuri turi įtakos verslui. Nepailstantys verslo lobistai, jų nuomonės formavimo lyderiai, svarbūs ryšiai, apskritieji stalai ir reguliarūs pareiškimai spaudoje bei spaudos konferencijų dokumentai, taip pat didėjanti parama politinėms partijoms, kurios rodo palankumą verslui ir energingas tokių institucijų, kaip Didžiosios Britanijos pramonės konfederacija, palaikymas patvirtina, kad korporacinio sektoriaus sąmoningumas ir angažuotumas yra sustiprėję.

Antroji ypatybė susijusi su korporacijų lyderių savybėmis. Kaip teigia Useemas, juos renkant vis labiau kreipiamas dėmesys į jų bendravimo įgūdžius. Tai, ką Michaelis Useemas vadina „politiško vadybininko" iškilimu (Useem, 1985), iš verslo lyderio reikalauja gebėjimo orentuotis esant sudėtingai ekonominei ir socialinei situacijai ir strategiškai mąstyti apie korporacijos padėtį. Būtiniausia tokių darbuotojų savybė yra bendravimo įgūdžiai: gebėjimas įtikinti, kad bendrovės veikla pagrįsta teisingumu bei sąžiningumu. Pasak Useemo (1985), šis iškilimas reiškia „labiausiai matomą pakitusių verslo nuostatų požymį – viešųjų funkcijų iškilimą" (p. 24). Jei vadovas turi bendravimo talentą, geba iškelti, susieti ir suprasti bendrus interesus, korporacijos interesai negali neveikti informacinės aplinkos.

Ši antroji verslo įsitraukimo į informacijos sritį ypatybė sugrąžina mus prie jam būdingesnių veiklos rūšių. Ir vėl galima įžvelgti tas tarpukario tendencijas, kurios padarė stiprų poveikį dabartinėms aplinkybėms. Trumpai tariant, išaugus

korporacijoms, rūpinimąsi gamyba (tuo, kas vyksta fabriko viduje) pakeitė vis didesnis dėmesys tam, kaip kuo geriau valdyti vartojimą. Kaip pastebi vienas iš *Advertising and Selling* („Reklama ir prekyba") autorių, „per pastaruosius dešimt metų mūsų fabrikai augo dešimt kartų sparčiau negu gyventojų skaičius ... Būsima gerovė ... priklauso nuo masinio pirkimo stiprėjimo" (Goode, 1926). Korporacinis kapitalizmas reagavo į tai sureguliuodamas santykius su pirkėjais, kad laisvoji rinka taptų pastovesnė. Nuolatinė masinės gamybos vartojimo prekių, tokių kaip drabužiai, cigaretės, namų apyvokos reikmenys, maisto produktų pusfabrikačiai, muilas ir automobiliai, dinamika reiškė, kad visuomenę reikia informuoti ir įtikinti, kad tai yra gerai (Pope, 1983). Būtinybė išugdyti vartotojus neišvengiamai skatino reklamą, kuri yra ypač svarbus rinkodaros elementas (Ewen, 1976). Reklamos kaip „organizuotos komercinės informacijos ir įtikinėjimo sistemos" (Williams, 1980, p. 179) samprata padeda suvokti jos vaidmenį „pratinant žmones elgtis kaip vartotojus ... vadinasi ... pagreitinti jų prisitaikymą prie potencialaus pertekliaus" (Potter, 1954, p. 175).

Būtų pernelyg įžūlu teigti, kad investavimas į reklamą davė tiesioginį pelną. Žmonės, žinoma, interpretuoja informaciją, su kuria jiems tenka susidurti (Shudson, 1984), bet šiaip ar taip reklama yra tik dalis platesnės rinkodaros strategijos, kuri gali apimti kreditavimo lengvatas, sandorius, kai seno daikto dalys atiduodamos perkamo sąskaita, ir prekių išvaizdą bei pakuotę (Sloan, 1963). Vis dėlto būtent reklamos dinamikos ir kilmės supratimas leidžia perprasti verslo įtaką simbolinei aplinkai.

Reklamos mastai nuo XX a. trečiojo dešimtmečio augo taip smarkiai, kad neįmanoma nepastebėti jos brovimosi į visas komercinės veiklos sritis (Mattelart, 1991; Fox, 1984). Šiandien ši pasaulinį mastą pasiekusi pramonė, kurioje dominuoja oligopolijos, tokios kaip *WPP* (kuriai priklauso kadaise atskiri milžinai *Ogilvy and Mather* ir *J.Walter Thompson*), *Cordiant* bei *Young and Rubicam,* dar ir giliai įsiskverbusi į vartotojišką kultūrą. Nuo afišų skelbimų lentoje, emblemų ant marškinėlių, privalomų televizijos serialų, vyraujančios reklamos, korporacijų reklamavimo ir sporto rėmimo iki daugelio universitetų profesūros (*Fiat* profesorius Italijoje, *Asda* prekybos tinklo mažmeninės prekybos profesorius) – visa tai liudija, kad gyvename reklamos kultūroje (Wernick, 1991), kai sunku atskirti, kada baigiasi reklama ir prasideda nešališka informacija. Be to, kaip jau buvo pastebėta, tai susiję ne tik su reklamos išplitimu, kadangi daugelio šiuolaikinių ryšių priemonių priklausomybė nuo reklamos kaip nuo pagrindinio pajamų šaltinio savaime daro lemiamą įtaką didelės dalies šiandieninės spaudos ir televizijos informaciniam turiniui (Barnouw, 1978; McAllister, 1996).

Taip pat galima pastebėti, kad poreikis valdyti plačias korporacijų veiklos sritis primena reklamos etoso kaitą: nuo prekių reklamavimo pereinama prie bendro-

vės reklamos. Šiandien nieko nestebina, kad bankai „įsiklauso“, kad naftos verslu suinteresuoti sluoksniai „rūpinasi aplinka“, kad tarptautinės chemijos korporacijos yra „geriausia, kas sukurta Didžiojoje Britanijoje“ arba kad draudimo bendrovės „rūpinasi kiekvienu ir visais“. Mes galime nepastebėti, kad remdamos neįgalius vaikus arba vietinius chorus, arba teatro gastroles, bendrovės siekia susikurti atitinkamą įvaizdį. Kaip prisipažino vienas pirmaujančių reklamos specialistų, vienintelis tokio įtikinėjimo tikslas yra tas, kad bendrovės „gautų naudos iš netikrumo ir nusipelnytų geriausios nuomonės apie ją *bet kuriuo* klausimu“ (Muirhead, 1987, p. 86). Pasiekę šį reklamos lygmenį galime nesunkiai suprasti, kaip korporacijų pastangos daryti įtaką vartojimui lengvai susilieja su korporacijų siekiais valdyti daug platesnius šiuolaikinio gyvenimo aspektus, įskaitant ir politiką.

Tai, apie ką kalbėjome anksčiau, yra pagrindiniai korporacijų buvimo informacijos srityje aspektai. Manding, tiksliai išmatuoti būtų visai neįmanoma, bet stebint *daugeliu pavidalų* plintančią reklamą, taip pat ir ryšių su visuomene plėtrą bei lobizmą, galime tvirtai teigti, kad *suinteresuoto* verslo kuriama informacija daro milžinišką įtaką visai simbolinei aplinkai. Tiesiogiai per reklamą TV, netiesiogiai – per įtaką, kurią reklama daro žiniasklaidai; tiesiogiai per CBI vadovą, iš kurio žurnalistas ima interviu apie „pramonės“ perspektyvas, netiesiogiai – per laisvai platinamą mokomąją priemonę „Verslo mokymas“ (*Enterprise Education*) pradinėms mokykloms; tiesiogiai – kai bendrovės personalo direktorius duoda interviu per televiziją, netiesiogiai – kai ryšių su visuomene padalinys „svetingumu“ ir konsultuodamas parlamentarus stengiasi įgyti palankumą ir daryti įtaką įstatymų leidybai ir vyriausybės politikai. Būtent dėl to, kad ši informacija nėra nešališka – o jos interesai slepiami – jos pasirodymas šioje arenoje silpnina viešąją sritį, o labiau apibendrinus, iškraipo ir teršia platesnę informacijos sritį, kur jos šaltinio ekonominė galia suteikia jai neproporcingą pranašumą palyginti su mažiau privilegijuotomis grupėmis.

Žinoma, korporacinio sektoriaus noras formuoti informaciją pritaikant ją prie savo tikslų yra ribojamas. Taip yra todėl, kad didžioji dalis informacijos gaunama iš masinių informavimo priemonių, dėl to verslininkams kyla problema veikti per medijų specialistus, kurie dažnai turi priežasčių (dėl profesinių žinių vertės) skeptiškai vertinti verslininkų pareiškimus spaudai ir kurie dažnai nušviečia verslą dėl jiems, o ne verslo pasauliui svarbių priežasčių.

Šito negalima nepaisyti. Dėl šios priežasties būna paskelbiama informacija apie verslą, kurios šis nenorėtų atskleisti, tačiau Neilas Postmanas (1986) nurodė priešingą tendenciją – kokybiškos informacijos nykimą. Postmanas sutelkia dėmesį į pramoginę televizijos orientaciją, kuri labai išplito dabartinėje kultūroje, paskleisdama betarpiškumą, veiksmą, glaustumą, paprastumą, perdėjimą ir pa-

viršutiniškumą. Postmano požiūriu, šios pramogai būdingos savybės įsismelkė į naujienas, švietimą, politiką ir netgi religiją, išstumdamos vertingą informacijąir pakeisdamos ją informacinėmis pramogomis („infopramoga"). Šiuo požiūriu televizija skurdina informacinę aplinką, kadangi iškelia sensaciją ir keistumus, koncentruojasi į lengvo turinio („lengvai virškinamas"), temas ir visa tai – nešališkos ir pagrįstos analizės sąskaita. Dėl to mes mažai sužinome apie kasdienį tarptautinių korporacijų veikimą, bet tikėtina, kad galime daug sužinoti apie aikštingų verslo pasaulio žmonių buduarus ir Richardo Bransono keistumus.

Šį skyrelį pradėjome informacijos vadybos politikos srityje stiprėjimo apžvalga. Archetipinėje viešojoje srityje didžiausią rūpestį kelia „patraukliai pateikiamos" informacijos brovimasis, nes jei negalima pasitikėti tuo, kas perskaitoma arba išgirstama, nukenčia politinių debatų patikimumas. Tačiau būtent politikoje informacijos valdymo tendencija yra bene labiausiai išreikšta (Franklin, 1994).

Šis reiškinys turi kelis svarbius aspektus. Vienas susijęs su politinių įvaizdžių, problemų ir įvykių pateikimu. Jau minėjome apie apgalvotą spaudos pranešimų ir statistikos duomenų valdymą, bet pateikimas apima kur kas daugiau. Puikiai žinoma, kaip po ryšių su visuomene eksperto Gordono Reece'o ir *Saatchi and Saatchi* reklamos konsultacijų pasikeitė Margaret Thatcher (Cockerell ir kt., 1984). Siekiant sušvelninti griežtą įvaizdį jai buvo pakeista šukuosena, pasikeitė jos kalbėsena, drabužių stilius. Bet amerikietiškų politinių technologijų taikymas tuo neapsiribojo. Jomis buvo naudojamasi ir rengiant kalbas, kurioms būdingos šmaikščios trumpos frazės turėjo tikti televizijos vakarinių laidų antraštėms, kruopščiai atrenkant susitikimų vietas atitinkamoms proginėms fotografijoms, jeigu įmanoma – su ekrane rodomais šūkiais, emblemomis ir palankiai nuteikiančioms spalvotomis schemomis. Be to, politiniams debatams skrupulingai parengiama aplinka, kad kalbos būtų sakomos kviestinei politinių šalininkų auditorijai. Šiuo atžvilgiu tai yra sambūriai, skirti suderintos politinės platformos pagyroms, o ne vieši susitikimai, per kuriuos siekiama argumentuoti ir įtikinti. Tony Blairas ir Billas Clintonas sumaniai tęsė nuo Margaret Thatcher ir Ronaldo Reagano pradėtas lenktynes informacijos vadybos srityje.

Apskritai, ypač politikos lyderių susitikimai televizijoje yra režisuojami, tai, kruopščiai kuriamas fonas, pasitelkiamos į akis krintančios vėliavos ir, žinoma, „spontaniški" plojimai. Be to, gerai žinoma, kad retomis progomis, kai televizijos laida yra tiesioginė, politikai kiek galėdami užsiima propaganda. Svarbu ne atvirai ir sąžiningai diskutuoti, bet „gyvai" duodamą interviu panaudoti, viešosios nuomonės „valdymui".

Žinoma, politikai nuo seno stengiasi kuo geriau vaizduoti save ir savo pažiūras. Tačiau

> nė vienas p. Thatcher pirmtakas ... taip puikiai nesuvokė, ką reiškia įvaizdis ir jo kūrimas. Ji įsteigė Didžiosios Britanijos politikoje ligi tol negirdėtą reklamos atstovo ir ryšių su visuomene specialisto etatą. Ji pirmoji pradėjo taikyti amerikietiškus pristatymo ir žinių vadybos metodus.
>
> (Cockerell ir kt, 1984, p. 11)

Devintajame dešimtmetyje politinės informacijos vadyba tapo nuolatinė ir daug sistemingesnė (Harris, 1990, p. 168–181). Neskausmingas Leiboristų partijos perėjimas į Tony'io Blairo rankas ir jo pergalės per 1997 metų ir 2001 metų rinkimus atitinka p. Thatcher situaciją vienu labai svarbiu aspektu: įvaizdžio kontrolė visuomet turi būti pirmoje vietoje (Rawnsley, 2000).

Kitas informacijos vadybos aspektas yra televizijos organizacijų, ir ne tik jų, įbauginimas. XX a. devintajame dešimtmetyje to nestigo. Jis reiškėsi visuotine antipatija BBC už tai, kad ją finansuoja valstybė. Kai kurie toriai buvo įsitikinę, kad ji „nėra viena iš mūsų" bei atvira daugelio dalykų, pirmiausia susijusių su Šiaurės Airija, nušvietimo kritikai (Bolton, 1990). Įbauginimas dažnai pakeičiamas cenzūra, ir per pastaruosius du dešimtmečius buvo tokių faktų. Vieni svarbiausių – *Sinn Fein* uždraudimas Didžiosios Britanijos televizijoje 1988 metais, šiurkštus, absurdiškas bandymas neleisti skelbti buvusio M15 darbuotojo Peterio Wrighto memuarų ir netikėtai paaiškėjęs faktas, kad skiriant į naujienų ir aktualijų redaktorių pareigas visų pretendentų tinkamumą ir lojalumą tikrina televizijoje dirbantis slaptosios tarnybos atstovas (Leigh ir Lashmar, 1985).

Visi trys informacijos vadybos ypatumai – informacijos pateikimas, įbauginimas ir cenzūra – kartu su valdžios slaptumu, kuris yra išvirkščioji to paties dalyko pusė, ypač aiškiai matomi ištikus krizei. Niekas taip neprikausto dėmesio, kaip karas ir terorizmas, kuriuos Didžioji Britanija aštuntajame dešimtmetyje yra patyrusi Šiaurės Airijoje, 1982 metais Folklanduose, 1991 metais su sąjungininkais Irake ir 1999 metais – Kosove. Kiekvienas įvykis parodė, kad informacija yra karinės kampanijos dalis, ypač toji, kuri vartojama šalies viduje, kadangi viešoji nuomonė gali turėti stiprų poveikį karo rezultatams.

Susiklosčius aplinkybėms, kai „priešas" turi ribotas galimybes gauti žinias ir kai karo tikslas yra pergalė (o ne teisingumas), yra daug galimybių ir progų iškreipti ir nuslėpti informaciją, o klaidinimo motyvai nesunkiai suprantami. Taigi politikai ir kariuomenė žiniasklaidą laiko kovos su priešu priemone, vadinasi, ir propagandos įrankiu. Be to, dar nuo amerikiečių pralaimėjimo Vietname ir komentarų, neva pralaimėta buvo dėl nekontroliuojamos spaudos ir TV tarnybų (Elegant, 1981; plg. Hallin, 1986), valdžia daug geriau įsisąmonino, kad būtina „rengtis karui". Vykstant karui Folklandų salose karo žurnalistams buvo nustatyti apribojimai ir kiekvienam paskirtas „asmens sargybinis", turėjęs garantuoti tinkamą el-

gesį; vėliau ši sistema įsiskverbė ir į „žurnalistų akreditavimą“ karo metu (kad reporteriai sutiktų su cenzūra).

Šiaurės Airijoje tebevykstanti kova atskleidžia įprastą manipuliavimą informacija (Curtis, 1984; Schlesinger, 1987), bet tik po Folklandų karo informacijos vadyba pasidarė žymiai organizuotesnė (Ministry of Defence, 1983, 1985). Rezultatas – itin veiksminga ryšių su visuomene mašina, paleista į darbą per konfliktą Persijos įlankoje, kuris buvo nušviečiamas kaip niekada gausiai, bet blankiai. Visa informacija buvo kuriama atsižvelgiant į sąjungininkų požiūrį ir jų terminologiją, todėl daug sužinojome apie „chirurginius“ oro antpuolius ir „nepaprastai tikslius“ bombardavimus, bet mažai arba beveik nieko apie žuvusius žmones, kadangi buvo kuriamas „beveik be žmonių aukų“ vykstančio karo vaizdas (Knightley, 1991, p. 5). Reikia pasakyti, kad „nuomonės valdymas“ vykstant Kosovo karui, kuris prasidėjo 1999 metų pavasarį, nebuvo sėkmingas (o Afganistano kampanija apskritai problemiška). NATO sąjungininkai buvo perdaug susiskaldę, konfliktas tęsėsi pernelyg ilgai, o daugelis žurnalistų buvo nusiteikę pernelyg skeptiškai, kad pūstų miglą. Ko gero, svarbiausia, kad buvo informacijos šaltinių Serbijoje, pirmiausia Vakarų žurnalistai (manoma, kad karo zonoje jų buvo per 2000), o iš šalies elektroniniu paštu buvo gaunami pranešimai, prieštaraujantys propagandos mašinai. Vis dėlto svariausi reportažai buvo palankūs vakarietiškam požiūriui.

Karo ir maištų grėsmė nėra išskirtinė liberalios demokratijos būsena, bet įprastas jos bruožas. Todėl pasirengimas jiems yra mūsų amžiaus bruožas, o viešoji nuomonė – svarbiausia aplinkybė, galinti turėti lemiamos reikšmės sėkmingai arba nesėkmingai bet kurio konflikto baigčiai. Toks pasirengimas sąlygoja informacijos iškraipymą ir skleidimą ne siekiant suteikti žinių, bet remti kariuomenės ir politikų interesus. Kartu su kitais informacijos valdymo būdais tai siaurina viešų svarstymų bei debatų galimybes ir silpnina viešąją sritį.

PRIEŠTARAVIMAI

Išsiaiškinome, kaip nenumaldomai plečiasi informacijos vadyba. Informaciją ima valdyti politikai, valdžios ir verslo interesai. Prisiminus reikalavimus, keliamus viešųjų paslaugų institucijoms, gali pasirodyti, kad yra pagrindo pritarti Habermaso pesimizmui: profesionalus „nuomonės valdymas“ ir komercializmą palaikančios jėgos silpnina viešąją sritį. Tačiau stengiantis visa tai nusakyti viešosios srities požiūriu, susiduriama su keletu prieštaravimų. Pirmas yra susijęs su teiginiu apie jos nykimą. Jeigu mūsų atskaitos taškas yra XIX a. devintasis dešimtmetis, vertinimas bus kitoks negu tuo atveju, jei atskaitos tašku laikytume XX a. devintąjį dešimtmetį. Maža to, pasirinkę atskaitos tašku vienos ar dviejų kartų intervalą galėtume teigti, kad XIX a. pabaigoje viešoji sritis buvo pranašesnė už

dabartinę, nors atrodytų, kad tais laikais didelė dalis gyventojų neturėjo pilietinių teisių ir buvo neraštingi, tad negalėjo perskaityti, kas rašoma *Times* ir *Morning Post*. Kažin ar kas nors rimtai teigtų, kad dabartinės Didžiosios Britanijos kartos informacijos požiūriu yra labiau nuskriaustos už tuos, kurie gyveno praeitame šimtmetyje? Tačiau tikrai nenuginčijama, kad viešoji sritis šiandien yra kur kas prieinamesnė – pagalvokime, pavyzdžiui, kaip lengva paskambinti į per radiją transliuojamas pokalbių laidas ir įsitraukti į jose vykstančius debatus arba gauti kvalifikuotą informacinę pagalbą internetu.

Šios tendencijos turi būti atvirai pripažįstamos. Vis dėlto negalima nekreipti dėmesio į informacijos srityje įvykusius gilius pokyčius, – žinių pavertimą preke, viešąsias paslaugas teikiančių institucijų puolimą, įtikinėjimo akcentavimą, vis didėjančią žiniasklaidos orientaciją į reklamą ir t. t., – kurie reiškia, kad informacijos vadybos bei manipuliavimo informacija galimybės ir praktika yra nepalyginamai didesnės. Matyt reikia pripažinti, kad situacija yra paradoksiška: šiandien galimybių meluoti ir nuolatos kištis į informaciją yra daugiau ir jomis naudojamasi – šiuo atžvilgiu viešoji sritis neabejotinai silpsta. Tuo pat metu vyksta priešinga tendencija – žmonėms sudaromos galimybės dalyvauti daug atviresnėje viešojoje srityje negu anksčiau – išaugo išsilavinimo lygis, informacijos šaltinių gelmė pranoksta jų lygį ankstesnėse epochose, taip pat ir dalyvauti viešajame gyvenime, jei tik yra noro, dabar daug paprasčiau ir lengviau.

Antra kritinė pastaba liečia vertybinį viešosios srities sampratos pobūdį. Kadangi ši sąvoka yra idealistinė, netgi utopinė, jokia reali situacija nebus pakankama. Tie, kurie nesutinka su šiuo normatyviniu viešosios srities pagrindu, gali suformuluoti dar porą konkretesnių priekaištų. Pirma, kad istorinė tikrovė neatitinka Habermaso apibūdinimo. Atrodo, apgailestaujant dėl viešųjų paslaugų nykimo, dažnai laikomasi požiūrio, jog kadaise buvę auksiniai viešųjų paslaugų laikai. Betgi tokių laikų niekada nėra buvę. Pavyzdžiui, neretai pastebima, kad BBC XX a. šeštajame dešimtmetyje ir iki septintojo dešimtmečio pradžios, kai galėjo džiaugtis finansiniu saugumu ir plačiai pripažįstamu prestižu, taip pat buvo išskirtinė organizacija. Joje dirbo beveik tik Oksfordo arba Kembridžo universitetus baigę prodiuseriai, žemesniųjų klasių interesai buvo ignoruojami, regionai nustumti į šalį, radijo bangomis nebuvo girdėti nenorminės kalbos. Kas galėtų norėtų sugrąžinti tai vardan viešosios srities? Antra, būtent dėl utopiškumo viešoji sritis yra nepasiekiama. Daug geriau imtis realių dalykų, užuot viską vertinus pagal tai, ko negalima suprasti ir niekuomet nebus galima įgyvendinti. Tokia pozicija taip pat galėtų padėti suprasti ir įvertinti tikrovę, užuot nuolatos aimanavus, kad viešosios paslaugos yra neadekvačios, nes lyginame su nepasiekiamu idealu.

Manyčiau, kad šį kaltinimą galima atremti trim kontrargumentais. Pirma, viešųjų paslaugų idealo gynimas nereiškia pritarimo tam, kas vyko seniau, arba netgi

tam, kas vyksta dabar. Pavyzdžiui, nesunku pripažinti, kad nuo šeštojo iki septintojo dešimtmečio BBC neatitiko viešosios srities nesuinteresuotumo, patikimumo ir racionalumo reikalavimų. Bet šių trūkumų pripažinimas neturi užgožti viešųjų paslaugų laimėjimų. Reikia jausti saiką, kuris ne tik padeda įžvelgti ribas, bet ir įvertinti teigiamus dalykus. Pavyzdžiui, šeštajame ir septintajame dešimtmetyje BBC, kurios programos aprėpė dramą, žinias ir aktualijas, sugebėjo išlaikyti tokią laidų kokybę, kuriai negalėjo prilygti komercinė televizija, siekusi mažiausiomis sąnaudomis surinkti maksimalią auditoriją (Pilkington, 1962).

Priekaištą, jog siūloma grįžti į menamą viešųjų paslaugų aukso amžių, galima atremti raginimu reformuoti dabartines institucijas. Niekas nekviečia išsaugoti struktūras, veikusias gerai, kol nepakenkė valdžios nesupratingumas ir komercinis spaudimas. Atvirkščiai, raginama išsaugoti tas institucijas, kurias verta iš pagrindų atnaujinti. Kaip tik todėl Jamesas Curranas (1998) teigia, kad BBC gynimą reikia sieti su žiniasklaidos demokratizavimo kontekstu. Currano požiūriu, šiandien BBC palaikymas, turint omenyje aukštos kultūros standartus, sunkiai priimtinas, bet kai kalbama apie didesnį piliečių dalyvavimą – tampa patrauklus. Toks gynimas reikalauja iš BBC didesnio dėmesio plačiajai visuomenei rūpinantis, kad piliečiai galėtų gauti visuomeninės reikšmės informaciją ir plačiau atstovautų organizacijas. Tokį viešosios srities įvertinimą demokratijos plėtros požiūriu rasime ir kituose veikaluose. Pavyzdžiui, Johnas Keane (1991) atmeta bet kokią mintį apie grįžimą prie visuomeninio transliuotojo, turint omenyje valstybės išlaikomą ir homogeniškai („tautinis“, „britų požiūriu“) kalbančią masinio informavimo priemonę. Tai neįmanoma šiandieniniame globaliame ir diferencijuotame pasaulyje, kuriame į valstybinį transliuotoją žiūrima nepaprastai įtariai ir, beje, pagrįstai. Norėdamas pabrėžti, kokios svarbios ir reikalingos yra pliuralistinės, sudėtingos ir dinamiškos nevyriausybinės asociacijos, Keane (1998) primena pilietinės visuomenės sąvoką. Jis teigia, kad reikėtų sukurti „viešųjų sričių tinklus“ (Keane, 1991, p. xii), sudaryti galimybes žmonėms rinktis ir diskutuoti, ginčytis, dalytis informacija sykiu išlaikant savo savarankiškumą. Tad nenuostabu, kad Keane demokratijos plėtrą sieja su internetu, pokalbių svetainėmis, skelbimų rubrikomis, skaitmenine televizija ir panašiais dalykais, plečiančiais galimybes naudotis viešąja sritimi. Blumleris ir Colemanas (2001) eina dar toliau, ragindami steigti „elektroninius žemuosius parlamento rūmus“, kurie garantuotų pačius įvairiausius informacinius piliečių poreikius. Keane nėra nusistatęs prieš visuomeninį transliuotoją *per se*, bet jis ragina imtis reformų, atsižvelgiant pirmiausia į kintančias ir pakitusias aplinkybes, pirmiausia tas, kurias sukėlė kolektyvizmo pabaiga rinka ir naujosios technologijos. Sunku pasakyti, ar remdamas naujas medijas ir rinkas Keane nenueina per toli, bet jis bent jau leidžia suprasti, kad viešoji sritis niekur ir niekada nebūna vienalytė.

Toliau plėtojant šiuos samprotavimus galima būtų įtraukti ir viešosios srities „kultūrinių studijų“ versiją. Žvelgiant iš šios perspektyvos, Habermasas yra laikomas pernelyg pesimistišku ir neįstengiančiu suprasti, kad buvo sukurti būdai kalbėti apie tokius svarbius dalykus, kaip emocijos, intymumas ir jausmai. Viešos diskusijos paprastai būna rimtos ir svarios, jose svarstomi politikos, švietimo klausimai, taip pat suteikiama pirmenybė dvasią pakylėjančioms, elitinėms temoms. Tai proto dalykai, bet kur rasti vietelę širdžiai? Tiems, kam rūpi pastaroji, skiriamos „muilo operos“, kuriose teatrališkai vaizduojami žmonių tarpusavio ir kasdieniai santykiai, slapta kamera filmuotos situacijos, pramoginės laidos, kaip *Big Brother*, apie paprastus ir banalius dalykus, programos, į kurias įtraukiami ir žiūrovai, kokias veda Oprah Winfrey, pokalbių laidos per radiją ir televiziją. Jos yra laikoma erdve, kur gali būti išgirstas ne elito balsas ir nuomonė bei svarstomi jam rūpimi dalykai. Todėl galima teigti, kad naujos medijos ir didesnė dalyvavimo jose formų įvairovė nepaprastai išplėtė, netgi demokratizavo viešąją sritį. Įžvalgi Jimo McGuigano (2000) pateikta Velso princesės Dianos, netikėtai žuvusios 1997 metų rugpjūčio pabaigoje, laidotuvių analizė atskleidė dar vieną aspektą. McGuiganas suformulavo sąvoką „kultūrinė viešoji sritis“, sąmoningai priešpriešindamas ją formalesnei, pažintinį aspektą iškeliančiai Habermaso sąvokai, siekdamas pabrėžti „afektą“ ir įvardyti vietą, kur žmonės galėtų kalbėti apie „gyvenimą“ (tokius dalykus, kaip vedybos, vaikai, išvaizda ir asmens pažeidžiamumas). Šia prasme taip pat galima įžvelgti „kultūrinės viešosios srities“, kurią reformuoti įmanoma tik įtraukiant pamirštas gyvenimo sritis, sklaidą.

Trečias atsakymas į pastabą dėl viešosios srities atmetimo, remiantis tuo, kad ši sąvoka yra utopinė, būtų toks. Ši kritinė pastaba priešpriešina esamybę su idealizuota samprata, ir pastaroji yra nugalima, pavaizdavus ją kaip nuobodžią ir naivią fikciją. Manęs ta kritika neįtikina. Alfredas Northas Whiteheadas (1861–1947) prieš daugelį metų pastebėjo, kad kokia nors konkreti raudonos spalvos gėlė neįkūnija raudonumo, bet tai, kad abstraktus raudonumas neegzistuoja, nereiškia, jog „raudonos“ spalvos reikia atsisakyti (Whitehead, 1925). „Raudona“ spalva kiekvieno gyvenime turi prasmę, kaip ir demokratijos sąvoka (nors jos tobulai veikiančios taip pat niekur nerasi). Whiteheadas sugalvojo posakį „didysis atsižadėjimas“, norėdamas išryškinti pasipriešinimą tam, kad daiktus reikia priimti tokius, kokie jie yra. Viešosios srities sąvoka gal ir utopiška, bet ji yra reali tiek, kiek reali mūsų raudonos spalvos sąvoka ir demokratijos idėja. Ji nenusipelno būti atmesta, nes dar nebuvo realizuota. Ištikimybė viešosios srities idealui yra informacinės visuomenės „didžiojo atsižadėjimo“ esmė.

8 Informacija, refleksyvumas ir priežiūra
Anthony Giddensas

Anthony Giddensas (g. 1938 m.) negincijamai yra žymiausias pokarinės Britanijos socialinis teoretikas, daugiausiai nuveikęs, kuriant išskirtinę britiškąją sociologiją (Anderson, 1990). Giddensas siekia suteikti naują formą socialinei teorijai ir iš naujo išnagrinėti, kaip mes suprantame „modernybės“ susiformavimą ir raidą. Šių nelengvų uždavinių jis ėmėsi nepaprastai kūrybiškai, sujungdamas į visumą nuoseklią teorinę kritiką bei pavydėtiną gebėjimą konceptualizuoti ir paaiškinti pasaulyje vykstančias permainas. XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje jis, remdamasis išsamia socialinių teoretikų kritika, sukūrė savo „struktūrizavimo teoriją“, o po to ėmėsi esmingesnės „refleksyviosios modernizacijos“ analizės. Nuo devintojo dešimtmečio pabaigos šią koncepciją ir joje akcentuojamus „pasirinkimus“, kuriuos mes darome „dirbtinio neapibrėžtumo“ pasaulyje, Giddensas tiesiogiai pritaikė realiems pokyčiams. Būtent tai jį išgarsino ne tik tarp mokslininkų kaip trečiojo kelio politikos formuluotoją, nors reikėtų pabrėžti, kad jo intelektinė parama naujajam leiborizmui seka iš jo ilgalaikės mokslinės veiklos (Giddens ir Pearson, 1998). Šiame skyriuje ir ketinu aptarti Giddenso įžvalgas, kurios, manau, daug ką nušvies aiškinantis informacijos reikšmę. Tai nebus išsamus jo teorijos išdėstymas, veikiau informacijos srityje besireiškiančių tendencijų interpretavimas taip, kaip aš suprantu jo teoriją (Craib, 1992; Kaspersen, 2000).

Apie „informacinę visuomenę“, bent jau tiesiogiai, Anthony Giddensas daug nerašo. Jo nedomina ši sąvoka, juolab kad jis skeptiškai vertina patį teiginį. Jo požiūriu, šiandien gyvename radikalios modernybės epochoje, kuriai būdinga spartesnė ilgą laiką pačiai modernybei būdingų ypatybių raida. Jis teigė: „Nors įprasta manyti, kad tik dabar... prasideda informacijos era, modernios visuomenės nuo pat pradžių buvo informacinės “ (Giddens, 1987, p. 27). Taigi Giddenso teoriniai samprotavimai leidžia teigti, kad sustiprėjusi informacijos svarba turi gilias istorines šaknis ir, nors informacija šiandien yra ypač svarbi, to neužtenka, kad su ja

sietume sistemos lūžį, kaip Danielis Bellas įsivaizduoja „poindustrializmą". Kitais žodžiais tariant, Giddenso teorijoje randame būdus, kaip paaiškinti santykių informatizavimą moderniame pasaulyje, nors jis ir neįrodinėja, jog prasideda nauja „informacinė visuomenė".

TEORINIS PALIKIMAS

Giddensas yra susijęs su klasikiniais socialiniais teoretikais, pirmiausia Karlu Marxu, Emile'iu Durkheimu ir Maxu Weberiu. Kaip ir šie trys didieji mąstytojai, jis siekia suprasti maždaug XVII a. viduryje vykusius pokyčius, kuriuos vadiname „modernybės" požymiais. Sociologijos tikslas buvo paaiškinti šį „tradicinių" visuomenių lūžį, kurio ženklai buvo gamybos, biurokratijos, urbanizacijos, mokslinio etoso stiprėjimas, nauji gamtos suvokimo būdai – tam tikri institucijų ir pažiūrų pokyčiai, kuriuos vadiname „modernybe".

Tačiau Giddenso netenkina nei Marxo modernizmo aiškinimas (kaip „kapitalizmo" dinamikos), nei Durkheimo bei Weberio visrakčiai („industrializmas" ir „racionalizacija"). Ne tiek dėl to, kad yra nepritaikomi, kiek dėl to, kad pernelyg viską supaprastina. Reikia pripažinti, kad pasaulio modernėjimui įtakos turėjo ir kiti veiksniai, kuriuos didžioji tradicija arba nuvertino, arba praleido nepastebėtus. Giddensas išryškina dvi susijusias, klasikinių mąstytojų nepakankamai įvertintas modernybės ypatybes – *sustiprėjusią priežiūrą* ir *prievartą, karą bei nacionalinę valstybę*.

Žinoma, Giddensas neplėtoja savo kritikos, visai nesiremdamas ankstesniais teoretikais. Taigi jo susirūpinimas stiprėjančia priežiūra nemaža dalimi sietinas su Michelio Foucault teorija, taip pat, tik ne taip tiesiogiai, su Maxo Weberio veikaluose suformuluotomis temomis (O'Neill, 1986). Kita vertus, Giddenso (1985) įsitikinimas, kad „karo poveikis ... bendriems kaitos modeliams buvo toks esminis, kad būtų vos ne absurdas stengtis interpretuoti tuos modelius, sistemiškai jo neanalizuojant" (p. 244), primena apie XIX a. sociologo Herberto Spencerio domėjimąsi „karinėmis visuomenėmis" ir neomachiavellininkų Vilfredo Pareto ir Gaetano Mosca domėjimąsi galia, prievarta ir jėga.

Vis dėlto Giddenso pastebėjimas, kad du pagrindiniai tarpusavyje rungtyniaujantys modernaus pasaulio aiškinimai – kapitalizmas arba industrializmas – užgožė kitus aiškinimus, yra pagrįstas, o jo kritikos originalumas iš esmės yra tas, kad jis Foucault ir Spencerio problemas įtraukia į debatus su klasikiniu paveldu. Šios pastangos nušviesti kitus veiksnius leidžia jam pateikti ypač įdomų požiūrį į informacijos ištakas, reikšmę ir raidą.

ORGANIZACIJA, STEBĖJIMAS IR KONTROLĖ

Pradžioje turime nustatyti išeities tašką. Tiesiog – nors tai nėra paprasta! – šių dienų pasaulis yra kur kas labiau *organizuotas* nei kada nors anksčiau. Tai reiškia, kad gyvenimas dar niekada nebuvo toks planuojamas ir organizuojamas.

Nereikėtų skubėti daryti išvadą, kad tai reiškia kėsinimąsi į asmens laisvę. Be abejonės, praeityje žmonija buvo stipriai varžoma aplinkybių – bado, gamtos staigmenų, negalėjimo planuoti nėštumo, tiesioginės valdančiųjų priespaudos. Buka kasdienio gyvenimo prievarta stipriai ribojo žmonių galimybes, ir tų apribojimų akivaizdoje dauguma šiuolaikinių suvaržymų vargu ar atrodo reikšmingi.

Prielaida, kad šiandien gyvenimas yra reguliariau ir sistemingiau valdomas, nereiškia, kad gyvename savotiškame kalėjime. Iš tiesų, kaip įsitikinsime, mūsų išsiplėtusios laisvės labai dažnai yra glaudžiai susijusios su stipresne organizacija – nors, žinoma, šito neturėtų būti. Bet kartoju: išeities taškas yra tai, kad gyvenimas mūsų dienomis yra daug metodiškiau organizuojamas negu anksčiau. Taip yra ne tik dėl to, kad dabar pajėgiama apriboti įprastus gamtos suvaržymus. Mes sugebame, pavyzdžiui, pašalinti atliekas ir apsirūpinti maistu, taigi esame valdomi ne gamtos, bet sudėtingų institucijų. Šie aspektai (patikima sanitarinių sąlygų priežiūra ir pakankamas maisto kiekis) liudija, jog atsiradus ir tobulėjant organizuotoms struktūroms didėja žmonių pasirinkimo galimybės.

Nereikia daug galvoti, kad suprastum šių laikų organizacijos mastą. Pagalvokime apie stulbinančią Britanijos mokyklų sistemą, jungiančią tūkstančius mokytojų ir mokinių, pagalbinį personalą, iš anksto nustatytu laiku užsiimantį nustatyta veikla, kuri, nors gali skirtis geografiškai, turi labai daug bendrumų visos šalies mastu ir yra taip suplanuota, kad procesas nenutrūktų ištisus metus. Arba, sakykime, kaip stulbinamai organizuojama visiems mums labai svarbi veikla – maisto produktų pirkimas. Kasdienė rutina koordinuojant tiekėjus, gamintojus, perdirbėjus, transportą ir pirkėjus, kurios reikalauja šiandieniniai prekybos centrai (kur paprastai būna maždaug 16 000 skirtingų rūšių prekių, didelė jų dalis greitai genda ir dėl to mažmenininkams kyla problemų), yra įspūdingas organizacinis laimėjimas, palyginti su ankstesniais laikais.

Ši organizacija dažnai esti nepaprastai sudėtinga. Pavyzdžiui, planavimas, be kurio nebūtų įmanoma sudaryti traukinių ir autobusų eismo tvarkaraščių, užtikrinti elektros tiekimo arba parengti televizijos programas, naudoti kredito kortelių sistemas arba pagaminti drabužius dideliems mažmeninės prekybos realizavimo tinklams – arba netgi tokius kasdienio vartojimo produktus kaip javainiai, kuriuos dauguma mūsų valgome kas rytą. Tai nėra nei „abstrakčių“ ir „ekspertinių“ sistemų (Giddens, 1991), kurios valdo organizavimą, kritika, nei besąlyginis „pa-

sitikėjimas“ (ten pat) jų patikimumu. Aišku viena, kad šiuolaikinis gyvenimas iš tikrųjų yra kaip niekada socialiai organizuotas.

To padarinys – lengvai išleidžiamas iš akių faktas, kuris bus šio skyriaus svarbiausioji tema, – norint struktūrizuoti gyvenimą reikia sistemingai rinkti informaciją apie žmones ir jų veiklą. Jeigu norime tinkamai organizuoti socialinį gyvenimą, *turime žinoti:* ką, kada ir kur žmonės perka; kiek jie tam skiria energijos; kiek žmonių yra tam tikroje vietoje, kokia jų lytis, amžius ir sveikatos būklė; kokie tam tikros gyventojų grupės skoniai, gyvenimo stiliai, kiek jie gali išleisti pinigų. Kalbant be užuolankų, būtina efektyvios socialinės organizacijos sąlyga yra *reguliari priežiūra.* Nesunku pastebėti, kaip kartu su šiandieniniam gyvenimui būdinga stiprėjančia organizacija plinta būdai, kuriais stebimi žmonės (nuo surašymų iki kasos kvitų, nuo įrašų medicinos kortelėse iki telefonų sąskaitų, nuo banko ataskaitų iki duomenų iš mokyklos). *Organizacija ir stebėjimas yra Siamo dvyniai, augę kartu su moderniu pasauliu.*

Vis labiau organizuotas gyvenimo pobūdis yra pagrindinis Giddenso „refleksyviosios modernizacijos“ teorijos elementas (Beck, 1992). Jo pagrindinis argumentas yra tas, kad gyvenimas vis labiau darosi atsietas, tai yra vis mažiau bepaklūsta pastovių (arba įkūnytų) bendruomenių (kaimai, gentys, religijos) arba gamtos (metų laikai, kraštovaizdis, dirvožemis) kontrolei. Esant įkūnytoms situacijoms žmogus daro tai, „kas privalu daryti“, nes, pavyzdžiui, įsitikinimai ar pažiūros ir aplinkui gyvenančių žmonių papročiai yra neišvengiama ir nekvestionuojama, arba dėl to, kad taip liepia gamta (karves reikia pamelžti, pasėlius būtina pasėti). Dabartiniai žmonės, priešingai, vis dažniau kiekvienas asmeniškai ir bendrai su kitais renkasi, kaip gyventi, nesvarbu, ar renkasi gyvenimo partnerį, ar sutinka, kad būtų auginami genetiškai modifikuoti augalai.

Svarbus tokių pokyčių padarinys yra atsisakymas priimti likimą ar bet kokį argumentą „taip reikia, nes taip buvo visuomet“. Giddensas sako, kad gyvename „potradicinėje“ visuomenėje, kur viskuo galima abejoti ir viskuo abejojama. Pastebėkime, kaip pasirenkami draugai arba pramogos, arba kaip priešinamasi visiems moralės reikalavimams, arba kaip atsisakoma „natūralių arba gamtinių“ apribojimų (dykumos priverčiamos žydėti, nevaisingumas įveikiamas, nepasiduodama senatvei). Tai nereiškia, kad žmonės visada, visur ir visais atvejais renkasi laisvai, nes kiekvienam tenka spręsti tokiomis aplinkybėmis, kurios vienaip ar kitaip varžo ir riboja. Vis dėlto pagrindinis dalykas yra tas, kad vis labiau suvokiama ir pripažįstama, jog struktūros, į kurias įsitraukiame, nėra duotos, bet yra socialiai sukonstruotos, vadinasi, pasirinktos. Tie, kurie nesutinka svarstyti galimybių, yra laikomi vienokiais arba kitokiais „fundamentalistais“, išsigelbėjimo ieškantys abejotinose taisyklėse (pvz., „Dievo valia“, „vaikai turi paklusti tėvams“, „moterų

priedermė tarnauti vyrams“, „mokslas įrodė, kad...“, „yra vienintelė teisinga religija“).

Modernybė, kuriai būdingi kiekviename lygmenyje daromi sprendimai, reikalauja didesnio refleksyvumo, kurį Giddensas supranta kaip sustiprėjusią priežiūrą (informacijos rinkimą) siekiant gauti žinių, kuriomis remiantis būtų daromi pasirinkimai, susiję su savimi ir visuomene, kurioje gyvename. Galiausiai, jeigu religija darosi vis labiau asmeniška, vadinasi, žmonėms reikia žinių apie kitas religijas, kaip būtinos sąlygos apsispręsti. Kita vertus, jei vis daugiau žmonių renkasi, kaip gyventi, jie turi gauti kuo daugiau informacijos apie pačius įvairiausius gyvenimo stilius dar ir dėl to, kad galėtų atmesti tai, ką jiems galbūt norėtų įpiršti kiti. Rinktis įmanoma tik tada, kai turima visa informacija apie galimas situacijas, todėl reikia stebėti ir kontroliuoti struktūras. Esant stipresniam refleksyvumui turi būti ir priemonių padaryti informaciją pasiekiamą, todėl labai svarbus vaidmuo tenka įvairioms medijoms.

Kadangi atsietumas reikalauja didesnio refleksyvumo, tai taip pat daro svarbią įtaką galimybei kontroliuoti savo ateitį. Lemiamos reikšmės turi tai, kad informacijos kaupimas ir analizė leidžia mums planuoti savo ateitį remiantis „rizikos įvertinimu“. Tai reiškia, kad šiandien mes stebime situacijas, apmąstome tai, ką sužinome, tada apskaičiuojame padarinius, kuriuos galėtume gauti pasirinkę vieną ar kitą galimybę. Pavyzdžiui, kiekvienas prieš apsispręsdamas kurti šeimą tikrai atsižvelgia į būsimo partnerio savybes, žino apie skyrybų riziką ir supranta, kad jei prieš tai buvo išsituokęs, nesėkmingos santuokos tikimybė yra didesnė. Viskas vyksta gal ne taip tiksliai ir griežtai, bet akivaizdu, kad asmeninis sprendimas apima rizikos įvertinimą, nes atsižvelgiama į ankstesnius santykius ir į sukauptą informaciją. Kai valdžia arba korporacija renkasi aplinkos, transporto ar ūkininkavimo sričių strategiją, jai įtaką daro panašūs principai: kontrolė ir informacijos kaupimas, refleksija ir sprendimai, įvertinant riziką.

Gyvenant taip, kaip mes, neišvengiama nerimo ir neapibrėžtumo jausmo. Iš čia kyla paradoksas: esame daug laisvesni ir galime labiau kontroliuoti savo gyvenimą, bet neabejotinai esame mažiau tikri, kaip turėtume elgtis, negu tie, kurie tiesiog „darė tai, kas jiems privalu daryti“. Vaikai buvo auginami ir auklėjami tradiciškai, darbų būdavo imamasi, nes juos reikėjo padaryti, mirtis buvo natūralus faktas. Šiandien tėvai rūpinasi, kaip bendrauti su savo atžalomis, atsiranda vis nauji alternatyvūs būdai darbams atlikti, mirčiai priešinasi medicina, dietos ir kūno kultūra. Gyvenimas potradicinėje visuomenėje kupinas paradoksų, prie kurių greitai sugrįšime, o dabar pabrėšime, kad šis pasaulis yra nepasotinamai išalkęs informacijos. Šį alkį skatina visų tradicijų kvestionavimas ir troškimas „kontroliuoti“ viską, pradedant korporacijomis ir politika, baigiant asmeniniu gyvenimu.

MODERNYBĖS PARADOKSAI

Ne paslaptis, kad daugeliui autorių priežiūros stiprėjimas kelia niūrias mintis. Antai Maxui Weberiui (1930) susitaikymas su biurokratijos neišvengiamybe neišsklaidė nusiminimo, kad „nebeliko herojų“, liūdesio dėl praėjusių „tikro ir gražaus žmoniškumo laikų“, nyčiško siaubo, regint pasaulio, kuriame pilna „bedvasių specialistų, beširdžių gašlūnų“, perspektyvą, ir gilios antipatijos „mechanizuotam sustabarėjimui“, kuris neatsiejamas nuo racionalios teisinės „geležinio narvo“ organizacijos (p. 181–182). Turint omenyje, kaip plačiai paplitę tokie požiūriai – iš esmės prilygstantys Orwello pavaizduotai visuomenei („Didysis Brolis stebi jus“) – ir turint omenyje informacinius organizacijos elementus, galima kalbėti apie modernybės paradoksus. Pradžioje pravartu atskirti *individualizaciją* ir *individualumą*. Pirmuoju atveju kalbama apie situaciją, kai žinoma apie visus ir kiekvieną asmenį, taigi yra identifikuojama pagal specifinius duomenis – pavardę, gimimo datą, gyvenamąją vietą, darbo istoriją, išsimokslinimą, gyvenimo būdą. Antruoju, kuriam, daugelio apžvalgininkų nuomone, stiprėjantis socialinis organizavimas ir stebėjimas kelia grėsmę, kalbama apie atsakomybę už savo likimą turint realias galimybes rinktis ir kontroliuoti gyvenimą – dalykus, atrodytų, nesuderinamus su atgrasiomis institucijomis ir informacijos rinkimu.

Dažnai sąvokos individualizacija ir individualumas yra sutapatinamos, žinoma, individualizaciją dažniausia suprantant kaip individualumo nykimą. Dabar neginčijama, kad individualizacija reikalauja, jog žmonės būtų stebimi ir kontroliuojami, bet norint sustiprinti jų individualumą ir užtikrinti teises, be kurių silptų jų gebėjimas būti savimi ir mažėtų realių galimybių pasirinktis, iš tikrųjų yra būtina kaupti pažymas apie individus, patvirtinančius jų pajamas, gyvenimo aplinkybes ir panašius dalykus, reiškiančiu, kad jie yra traktuojami kaip ypatingos būtybės. Kalbant ne taip abstrakčiai, tam, kad mes, kaip visuomenė, galėtume gerbti savo narių individualumą ir jį palaikyti, neišvengiamai turime daug apie juos žinoti. Pavyzdžiui, jeigu kiekvienam iš mūsų, kaip individui, turi būti suteikta balsavimo teisė, tuomet mus reikia apibūdinti bent jau pagal pavardę, amžių ir adresą. Antra vertus, jei mes, kaip visuomenė, manome, kad jos nariai turi turėti atitinkamas gyvenimo sąlygas ir materialinį lygį, kad galėtų atskleisti savo individualybę (yra paplitusi nuomonė, kad jeigu žmonės šąla, yra vieniši ir gyvena skurde, jų individualybė žalojama), būtina juos individualizuoti ir tiksliai aprašyti aplinkybes, kuriomis jie gyvena.

Galima toliau plėtoti mintį, jog tam, kad žmonės įgytų teises, reikia apie juos rinkti informaciją. Aišku, kad individų stebėsena yra sudėtingų organizacijų, kurios teikdamos paslaugas gali stiprinti klientų individualumą, veiklos pamatas. Pavyzdžiui, telefono ryšių tinklas tiksliai individualizuoja kiekvieną vartotoją ir sukaupia apie jį milžinišką kiekį išsamiausios informacijos (visi vartotojai turi sa-

vo numerį, automatiškai registruojamas kiekvienas skambutis, jo paskirtis ir trukmė). Remiantis šia informacija, kuriami telekomunikacijų tinklai, kurie pasiekia daugumą namų brandžiose visuomenėse ir apima visą pasaulį. Tokiems žmonėms, turintiems tinkamus ryšius, šios organizacijos nepaprastai pagerina gyvenimą (Mulgan, 1991). Užtenka spustelėti mygtuką, kad galėtum susisiekti su draugais, šeimos nariais, tvarkyti darbo reikalus, palaikyti ryšius, kurie neabejotinai stiprina asmens tapatumo ir individualumo jausmą. Beveik tą patį galima pasakyti apie bankininkystės tinklų sukūrimą. Dauguma žmonių šiandien turi vienokias ar kitokias kredito korteles, pagal kurias gali būti fiksuojamos visos operacijos ir sudaromas kiekvieno kliento asmeninis išlaidų profilis (sąskaita). Bet jeigu reguliariai stebimi ir kontroliuojami individo pirkimai ir mokėjimai, vykdomi naudojantis sudėtingais banko operacijų tinklais, šie procesai gali sustiprinti veikiančiųjų asmenų individualumą, gerokai supaprastindami kasdienius sandorius. Šitai supras kiekvienas, kuris mėgino užsisakyti viešbutį arba išsinuomoti automobilį arba nesukdamas galvos dėl vagysčių ir valiutos keitimo keliauti.

Gal ir negalima taip tiesmukai duomenų apie žmones kiekio didėjimą susieti su individualybės silpnėjimu, bet vieną paradoksą reikia pakomentuoti. Jis randasi pripažinus, kad mes atėjome iš artimai susietų žmonių pasaulio ir patekome į pasaulį, kuriame vis labiau tampame nepažįstami. Čia kalbame apie seną socialinių mokslų temą: perėjimą nuo bendruomeninio būvio (primityviai kalbant, ikiindustrializmui būdingo tarpasmeniniais ryšiais susieto kaimiško pažįstamų žmonių gyvenimo) prie nepažįstamų žmonių bendravimo, pavyzdžiui, su autobuso konduktoriumi, prekybininku, laikraščių pardavėju (paprasčiau sakant, prie šiuolaikinio miestiško gyvenimo). Dar Simmelio laikais supratome, kaip dezorientuoja ir kaip dažnai išlaisvina perėjimas iš uždaros bendruomenės į nepažįstamųjų pasaulį. Miestas gali skaldyti ir nuasmeninti, bet gali ir išlaisvinti iš kaimiško gyvenimo suvaržymų. Artėjant prie miesto gyvenimo, nyksta asmeniškas kaimynų stebėjimas, kartu silpsta kontrolė, palaikoma tarpasmeniniais santykiais. Iš kaimiško gyvenimo atėjus į miestišką gyvenimą vis mažiau varžo vietinės paskalos, priedermė artimai bendrauti, kaimynų nuomonė. Be to, mieste nesunku būti tiek uždaram, kiek norisi, bendrauti su kitais taip, kaip patinka, mėgautis įvairiais malonumais, nesibaiminant aplinkinių priekaištų, būti anonimiškam.

Paradoksas čia yra tas, kad urbanistinės visuomenės – o pažangios visuomenės dažniausiai yra urbanistinės, – būdamos labiau socialiai organizuotos už bendruomenines, gali funkcionuoti tik turėdamos labai smulkią informaciją apie žmones. Svarbiausiais klausimais šių institucijų surinkta informacija yra išsamesnė, tikslesnė ir labiau individualizuota už tą, kurią sukaupia ikiindustrinės bendruomenės. Tais laikais pagrindiniai informacijos gavimo ir saugojimo būdai buvo bendravimas ir atmintis; šiandien informacija renkama, saugoma ir nuolata kaupiama įvairiai (į kompiuterius įvesti ir rašytiniai dokumentai, jungtinės duomenų bazės,

įrašai, reguliarus tokių duomenų, kaip elektros vartojimas arba banko suteiktos paslaugos, fiksavimas ir vertinimas). Suabejojus tokios informacijos tikslumu galima paanalizuoti kelių mėnesių banko arba kredito kortelės sąskaitas (kiek išleidžia, kur, kam, kur lankėsi, kiek uždirbo, kokiems klubams priklauso, kur valgė ir kaip reguliariai; Burnham, 1983, p. 20–48).

Šiuolaikinis nuasmenintas nepažįstamųjų bendravimas vis dėlto gali pareikalauti daugiau informacijos apie individus negu uždaras, asmeniškas artimų žmonių gyvenimas. Mieste galima nesunkiai nusikratyti šeimos saitų ir draugų, bet vargu ar pavyks išvengti mokesčių ar medicinos tarnybų, vietos valdžios kontrolės. Žinoma, reikia paminėti svarbią išlygą, kad mus stebinčios organizacijos (mokesčių inspekcija, vietos valdžia, sveikatos priežiūros tarnybos) dažnai yra nuasmenintos, o jų surinkta informacija paprastai būna abstrakti bei diskretiška ir atitinkamai traktuojama, o tai labai svarbu besibaiminantiems, kad sustiprėjusi kontrolė kelia grėsmę piliečių laisvėms. Be to, šiais laikais stebėjimas dažniausiai vyksta anonimiškai, o tai reiškia, kad gana didelė dalis informacijos apie privatų žmonių gyvenimą – ką jie mėgsta pirkti, kokie jų seksualiniai polinkiai, gyvenimo būdas, kokios jų politines pažiūras – nors dažnai ir asmeniška, bet neįvardija tų, kurie pateikia informaciją, ir netgi mažiau individualizuoja. Galima daryti išvadą, kad žmonės dabar stebimi daug atidžiau, ir, nors gyvena tarp nepažįstamų ar netgi atsiskyrėliškai, apie juos asmeniškai žinoma daug daugiau nei seniau. Šiandien mes gana daug žinome apie žmonių seksualumą, apie jų siekius ir slaptus troškimus, taip pat apie politines preferencijas tam tikru metu. Visa ši informacija šiuolaikinę visuomenę skiria nuo ikiindustrinės, kuri tokios informacijos rinkimo mechanizmų neturėjo. Tačiau informacija apie mus ir kitus, kuri daro įtaką kiekvieno iš mūsų nuovokai ir elgsenai, paprastai nepasiekia tokio lygio, kad galėtume nurodyti tapatybę asmens, iš kurio buvo gauti pirminiai duomenys.

Nepaisant to, taip surinkta informacija dažnai turi lemiamos reikšmės modernioms organizacijoms (politinėms partijoms, mažmeninės prekybos bendrovėms, šeimos planuotojams ir pan.) funkcionuoti ir labai dažnai turi atgalinį ryšį (per žiniasklaidą ir ypač švietimo institucijas) su individais, kurie daugiau sužinoję apie žmones ir jų lūkesčius (pvz., apie įvairius gyvenimo stilius, kurių esama visuomenėje konkrečiu metu, apie seksualines orientacijas, apie įvairius vaikų auklėjimo būdus), būna geriau pasirengę apsispręsti, kaip patiems gyventi. Ir vėl susiduriame su paradoksu: juo daugiau apie žmones žinoma, tuo daugiau galimybių savo individualybei atskleisti.

Šias pastabas reikėtų turėti mintyse ir toliau, kadangi pradėjus nagrinėti, kaip stiprėja priežiūra, nesunku perimti manicheistinį požiūrį (Lyon, 2001). Pagal jį, stebėjimas neišvengiamai varžo individo laisves, panašiai kaip geresnė organizacija, atrodytų, neišvengiamai siaurina individo savarankiškumą. Todėl nesunkiai

daroma išvada – ak, kaip baisu – gali būti pernelyg supaprastinta. Pradėjus analizuoti valstybės vaidmenį struktūroms ir stebėjimui – apie tai iš esmės ir bus kalbama šiame skyriuje, – tokia išvada prašyte prašosi, o tai dar viena priežastis, dėl kurios reikia saugotis impulsyvių vertinimų.

NACIONALINĖ VALSTYBĖ, PRIEVARTA IR PRIEŽIŪRA

Suprasti priežiūros ir organizacijos išplitimą šiais laikais turbūt labiausiai padėtų valstybės vaidmens, kuriam Giddensas skyrė ypatingą dėmesį, analizė. Norėčiau išsamiau tai paaiškinti, bet savo pastabas pradėsiu nuo Giddenso daugelį kartų kartotos minties, kad labai dažnai, kai kalbame apie „visuomenę", turime omenyje *nacionalines valstybes*. Pavyzdžiui, analizuodami „šiuolaikinę visuomenę" paprastai domimės „šiuolaikine Britanija" (jeigu esame britai), o lygindami skirtingas „visuomenes" paprastai lyginame nacionalines valstybes (pavyzdžiui, Didžiąją Britaniją ir Jungtines Amerikos Valstijas). Taigi nors „visuomenės" ir „nacionalinės valstybės" lyginimas kasdieniuose pokalbiuose ir netgi nemaža dalimi sociologijoje nebūtų nieko bloga, vis dėlto reikia pripažinti, kad šios dvi sąvokos nėra sinonimai. Nacionalinė valstybė yra ypatingos rūšies visuomenė, visai neseniai iškilusi pasaulio istorijoje.

Nacionalinės valstybės sąvoka atsirado XVII a. pabaigoje ir XVIII amžiuje, ir, nors buvo svarbiausia konstruojant mums pažįstamą pasaulį (Gellner, 1983) ir todėl darė didžiulę įtaką mūsų suvokimui, ji turi būti nagrinėjama kaip išmonė. Nacionalinė valstybė yra *ne* „visuomenė", bet ypatingo tipo visuomenė, turinti tik jai būdingų bruožų. Čia galėčiau glaustai išdėstyti pagrindines Giddenso mintis. Jis teigia, kad nacionalinėje valstybėje, kuri suprantama kaip sienas turinti teritorija, valdoma politinės valdžios, informacija visada turėjo ypatingą reikšmę. Iš tiesų nuo pat susikūrimo nacionalinės valstybės yra „informacinės visuomenės", kadangi jos privalo mažų mažiausiai turėti duomenų apie savo narius (ir neišvengiamai apie tuos, kurie jai nepriklauso). Giddensas mano, kad nacionalinės valstybės turi kontroliuoti ir „skirstomąsias priemones" (planavimas, administravimas), ir „valdymo priemones" (galia ir kontrolė), ir nors modernioje valstybėje šios yra linkusios konverguoti, būtina sąlyga yra efektyvi priežiūra. Vadinasi:

> moderniosios visuomenės nuo pat pradžios buvo ... „informacinės visuomenės". Tai esminis dalykas ... nacionalinės valstybės yra „informacinės visuomenės", kadangi valstybės galia susijusi su sąmoningu valdymo tikslams skirtos informacijos rinkimu, saugojimu ir kontrole. Tačiau nacionalinėje valstybėje, kuriai būdingas ypač aukštas administracinis vieningumas, tai iškeliama į daug aukštesnį lygmenį negu kada nors anksčiau.
>
> (Giddens, 1985, p. 178)

Taigi teigiama, kad norėdami visuomenę, kurioje informacijai tenka lemiamas vaidmuo, pavadinti „informacine ", turėtume nepamiršti nacionalinės valstybės, kadangi tik nustačius jos teritoriją ir suverenumą atsirado sąlygos reguliarios ir sistemingos kontrolės imperatyvui veikti.

Bet tai pernelyg abstraktu. Mums reikia detalizuoti teiginį, kad nacionalinė valstybė ypač suinteresuota rinkti bei saugoti informaciją ir yra nuo jos priklausoma, o tai sukelia esminius padarinius. Todėl turime apibūdinti kai kuriuos svarbesniuosius nacionalinės valstybės bruožus.

Pirma, *modernųjį pasaulį sudaro nacionalinės valstybės.* Tai jokiu būdu nereiškia, kad nuvertinamas procesas, kuris dabar žinomas kaip globalizacija (kuriam Giddensas skiria daug dėmesio). Kai kuriuos iš šių klausimų nagrinėju 4 skyriuje, o dabar, pabrėždami pasaulio pasidalijimą į nacionalines valstybes, galime išsiaiškinti gyvybiškai svarbius šiuolaikinio gyvenimo bruožus. Iš jų paminėtinas faktas, kad nacionalinės valstybės yra labai svarbios daugelio, galbūt daugumos, tautų identitetui. Daugumai nacionalinis identitetas (esu britas, prancūzas, vokietis, amerikietis...) yra svarbiausias jų esybės dėmuo. Nacionalinio identiteto problema yra nepaprastai sudėtinga ir sunkiai sprendžiama – ji sudaro didelės dalies šiuolaikinių politinių judėjimų esmę. Viena vertus, tam tikru nacionalinio sąmoningumo įrodymu yra troškimas, kad laimėtų savo šalies futbolo komanda, žiūrint per televiziją jos žaidimą, arba savo šalies atstovų Olimpinėse žaidynėse palaikymas. Kita vertus, nacionalizmas gali reikštis autokratiškais, rasistiniais ir agresyviais būdais, kurių pavojingumą primena „etninis valymas" buvusioje Jugoslavijoje. Tačiau visada nacionalinės valstybės daugiau ar mažiau veikia identitetą, legendomis ir literatūra, tradicijomis ir šventėmis, papročiais ir parodijomis mitologizuodamos praeitį. Šių „kolektyvinių identitetų" (Schlesinger, 1991) tyrimams skirta daugybė studijų, kurių visų autoriai sutinka, kad tai yra neišvengiama modernybės ypatybė.

Akademinė analizė sukeltų daug abejonių dėl kultūros formomis pasireiškiančio „nacionalinio identiteto", vis dėlto jo galia šiuolaikinėje istorijoje iš tiesų ypatinga. Kad ir nenoromis, daugelis marksistų turėjo pripažinti, kad masės daug gyviau telkiasi su savo nacionalinėmis vėliavomis negu atsiliepia į raginimą „visų šalių proletarai, vienykitės". Maža to, kalbant apie tai, kas priklauso konkrečiai nacijai, būtinai reikia apibrėžti, kas jai *nepriklauso.* Paaiškinti tautiškumą teisės požiūriu (t. y., kas gali turėti pasą ir naudotis kitomis piliečių teisėmis) gal ir nedidelė problema, bet kultūros – jausmų, reikšmių ir tapatumų – požiūriu, tikrai keblu.

Nenuostabu, kad nacionalinė valstybė tebėra gana svarbi žmonių identitetui, jeigu atkreipiamas dėmesys į tai, kad modernybė atsirado nacionalinėms valstybėms kuriantis ir įsitvirtinant. Socialiniai teoretikai laikėsi tradicinių pažiūrų, esą nacionalinė valstybė ir su ja susijęs nacionalizmas neišvengiamai išnyks susidū-

rę su industrine arba „kapitalistine“ ekspansija. Taip neatsitiko. Iš tikrųjų, kaip pamatysime, industrinio kapitalizmo dinamiškumas kilo iš nacionalinės valstybės imperatyvų, kurie savo ruožtu žadina nacionalinio sąmoningumo jausmus.

Be to, nacionalinė valstybė didžiąja dalimi lemia ekonominę, socialinę, kultūrinę ir teisinę gyvenimo sritis. Kad tai geriau suvoktume, pakanka paanalizuoti fiskalinės politikos ir švietimo strategijų arba su teisėsauga ir tvarka susijusių dalykų reikšmę. Tuo pat metu pravartu prisiminti, kad nacionalinė valstybė yra naujovė. Dauguma mūsų taip įpratome prie instituciško ir ideologinio valstybės buvimo, kad gali pasirodyti, jog ji buvo ir yra nuolatos. Vis dėlto netgi ir „tradicinės“ nacionalinės valstybės yra šiek tiek daugiau nei poros amžių senumo ir – tai svarbu – nė viena nėra nepakitusi. Netgi Jungtinės Karalystės istorija nesiekia trijų šimtų metų, tebesigirdi Škotijos, Velso ir ypač Šiaurės Airijos atsiskyrimo šalininkų reikalavimai. Užtenka paanalizuoti nesenus įvykius Rytų Europoje, kad pasidarytų aišku, kokios laikinos yra nacionalinės valstybės: SSSR subyrėjo, abi Vokietijos susijungė, Jugoslavija iširo. Bent kiek atidesnis pasižvalgymas po Europą mums primintų, kad vargu ar yra nacionalinė valstybė, kuri nebūtų susidūrusi su vidiniu nacionalizmu; o atidžiau panagrinėję Vidurinius Rytus matome, kad nacionalinės valstybės (Jemenas, Kuveitas, Jordanija, Izraelis, Omanas, Saudo Arabija) susikūrė pastaraisiais dešimtmečiais iš gentinių visuomenių.

Ypač pabrėžiu nacionalinių valstybių svarbą socialinei bei ekonominei struktūrai ir identitetams, taip pat jų naujumą ir pertvarkos tendenciją, kadangi tai leidžia mums skirti reikiamą dėmesį kitam nacionalinės valstybės bruožui. Turiu galvoje tai, kad didžioji dauguma nacionalinių valstybių buvo *sukurtos karo sąlygomis ir visos laikosi turėdamos patikimą gynybos sistemą.* Trumpai tariant, karas ir pasirengimas karui esmingai prisidėjo kuriant nacionalines valstybes. Didžiosios Britanijos istorija šią mintį patvirtina: Vienybės aktas (*Act of Union*) 1707 metais pasirašytas po karo su keltais, o pagrindinis tikslas tam buvo galimybė stipriems monarchams įveikti ir pajungti savo valdžiai nepriklausomus baronus, sykiu įgyjant šiokią tokią apsaugą nuo išorinių antpuolių. Artimesnių, pirmiausia Imperijos, laikų britų istorija įspūdingai iliustruoja nacionalinių valstybių pasirengimą kautis dėl teritorijų ir anaiptol ne pačią mažiausią jos įtaką nacionaliniam sąmoningumui (čia galima prisiminti „britų vėliavos spalvų“ pasaulio žemėlapius, iš kurių iki pat XX a. septintojo dešimtmečio mokėmės visi).

Benedictas Andersonas (1983) primena, kokie svarbūs šiems procesams kolonijiniu laikotarpiu buvo informacijos šaltiniai. Jis nagrinėja „galios institucijas“ (p. 163), kurios atliko pagrindinį vaidmenį įtvirtinant nacionalinį identitetą ir kolonizuojant. Iš jų svarbiausi buvo žemėlapiai ir gyventojų surašymai. Žemėlapiai „giliai įsiskverbė į žmonių vaizduotę“ (p. 175) tarp kolonizatorių, be to, būtini reikėjo kolonializmui palaikyti. Žemėlapių tobulinimas, tikslūs ilgumų ir

platumų skaičiavimai buvo būtina užkariavimo sąlyga – kariuomenė turėjo žinoti, kur ji žygiuoja, – o surašymai buvo būtini renkant žinias apie tuos, kuriuos reikės valdyti. Kaip sako Andersonas, užkariautojų siekis buvo „absoliuti priežiūra“, „totali klasifikavimo schema“, kuri būtų lanksčiai taikoma visur, kur veikia reali ar menama valstybės kontrolė: gyventojams, regionams, kalboms, produktams, paminklams ir t. t. (p. 184).

Teiginį, kad nacionalinės valstybės ištakos yra karas/gynyba, galima išdėstyti ne taip dramatiškai. Iš valstybės, kurios suverenumas galioja tam tikroje teritorijoje, apibrėžimo išplaukia, kad minimali nacionalinės valdžios pareiga yra išsaugoti jos sienų vientisumą. Paprastai kabant, *pasirengimas karui* (t. y. gebėjimas patikimai apsiginti) *yra visų nacionalinių valstybių reikmė,* principas, kuris šių laikų istorijoje buvo ne kartą tikrinamas.

Trečias nacionalinės valstybės bruožas – tai, kad *šiuolaikinis karas/gynyba įtraukia didesnę visuomenės dalį* – glaudžiai susijęs su antruoju. Viena vertus, tai reiškia, kad šiais laikais į karą įtraukiama vis daugiau gyventojų. Tai liudija naujokų ėmimas į karo tarnybą ir masinė mobilizacija. Taip pat galima atsekti, kaip ilgainiui didėjo nukentėjusiųjų skaičius ir tarp kovojančiųjų, ir, kas dar labiau stebina, tarp civilių gyventojų. Paprasčiau kalbant, kare žūva ir suluošinama daugiau žmonių negu bet kada anksčiau. Įprasta manyti, kad Pirmasis pasaulinis karas, kurio padarytų nuostolių ir aukų mastas neabejotinai buvo negirdėtas, yra lemiamas posūkio taškas, turint omenyje karo padarinius (Fussell, 1975). Vis dėlto XX amžiuje daugiausia žalos karo metu padaroma civiliams gyventojams. Šiuolaikinis karas nepalieka vietos pasislėpti nuo oro arba kitokių antpuolių. Per Antrąjį pasaulinį karą (1939–1945), nors Didžioji Britanija jo metu neteko daug mažiau karių negu per Pirmąjį pasaulinį karą (1914–1918), žuvo 45 milijonai žmonių, kurių didžioji dauguma buvo civiliai. Beveik 10 procentų jų sudarė Rusijos, Lenkijos, Jugoslavijos ir Vokietijos gyventojai.

Šiuolaikiniai karai tarp valstybių pasidarė daug nuožmesni tuo atžvilgiu, kad pareikalauja daug daugiau civilių aukų ir kad karas labiau paliečia pačią visuomenę. Šiuolaikiniame kare visi mobilizuojami paremti karo veiksmus. Viena to priežasčių yra glaudus ryšys tarp pramonės ir pasirengimo karui. Kaip atkreipdamas dėmesį į tvirtėjantį ryšį tarp valstybės karo veiksmų ir chemijos pramonės, energetikos ir inžinerijos teigia Giddensas (1985), būtent per Pirmąjį pasaulinį karą ir po to analitikai ėmė pripažinti, kad „stambaus masto mokslo ir technologijų integracija yra pagrindinis veiksnys, lemiantis pramoninį (ir karinį) pranašumą (p. 237). Kadangi karas/gynyba iš esmės labai priklauso nuo pramonės pajėgumo gaminti būtinąją ginkluotę, ką pavadinome „karo industrializavimu“, buvo pagrindinis XX a. bruožas. Išties laikotarpį nuo 1914 metų iki maždaug aštuntojo dešimtmečio galima apibūdinti kaip *industrinį karą*, kurio išskirtiniai bruožai

yra visuotinė mobilizacija ir glaudus ryšys tarp pramonės ir karinio pajėgumo (Kennedy, 1988).

NUO INDUSTRINIO PRIE INFORMACINIO KARO

Per keltą pastarųjų dešimtmečių atsiskleidė, kad industrinį karą vis sparčiau išstumia vadinamasis informacinis karas, dar labiau išryškinantis informacinius karo aspektus. Šiuolaikiniame kare informacijos vaidmuo yra daug ryškesnis ir reikšmingesnis negu anksčiau, tiek kalbant apie priešo (arba potencialaus priešo) stebėjimą, resursų dislokavimo planavimą arba viešosios nuomonės valdymą šalyje ir už jos ribų. Maža to, visus šiuolaikinio karo aspektus yra persmelkusi informacija, gaunama naudojant palydovus, galinčius sekti priešą, kompiuterius, fiksuojančius ir vertinančius karinę situaciją nepriklausomai nuo vietos, „protingus" ginklus, kuriuos galima perprogramuoti. Tai reiškia, kad informacija aprėpia ne tik priešo arba išteklių žvalgybą; dabar ji įsiterpusi į ginkluotės ir sprendimus priimančias sistemas.

Galima išskirti keletą informacinio karo ypatybių (Libicki, 1995):

- Karinėms pajėgoms išplitus po pasaulį (pirmiausia JAV ir NATO pajėgoms) atsirado nepaprastai sudėtingos ir patvarios *valdymo ir kontrolės* sistemos, skirtos koordinuoti, įvertinti ir numatyti šiuos išteklius. Pavyzdžiui, branduolinių ginklų valdymo ir kontrolės kompiuterinių komunikacijų infrastruktūra, skirta valdyti ir apsaugoti informacijos srautus, yra būtina šiuolaikinio karo sąlygomis (Bracken, 1983). Ji yra ir galios, ir pažeidžiamumo šaltinis, nes valdymo ir kontrolės sistemos yra pagrindinis kiekvienos į karą įsitraukusios šalies taikinys.
- Žlugus Sovietų sąjungai ir nebelikus nuo jos neatsiejamos supervalstybių grėsmės, tikimasi, kad dauguma būsimų konfliktų bus, Manuelio Castellso (1996) žodžiais tariant, „žaibiški karai" (p. 454–461) – palyginti trumpi susidūrimai (nesukuriantys pilietinio karo situacijų, kurios dėl akivaizdžių priežasčių yra problemiškos), trunkantys vos kelias dienas arba savaites, kuriose Jungtinės Amerikos Valstijos (arba NATO ir/arba Jungtinių Tautų (JT) pajėgos), būdamos pranašesnės, pasiekia pergalę.
- Tai reiškia, kad karas nereikalaus gyventojų mobilizacijos (bent jau didžiosiose valstybėse, kur labai svarbu kariauti garbingai, kad nenukentėtų civiliai gyventojai). Kariaujant bus tenkinamasi palyginti nedideliu skaičiumi profesionalių karių, pilotų ir palaikymo komandų. Tai reiškia, kad kariuomenę keičia vadinamieji „informaciniai kareiviai" (Toffler ir Toffler, 1993), terminas, kuris pabrėžia ne tik neginkluotą kovą arba netgi ginklus nusimanančio,

bet sudėtingas kompiuterizuotas priemones – kovinius lėktuvus, sekimo sistemas ir raketų valdymo techniką valdyti mokančio personalo svarbą.

- Daug dėmesio skiriama šalies ir, žinoma, viso pasaulio gyventojų *„suvokimo valdymui“*. Tai ypač aktualu demokratinėse valstybėse, kuriose viešoji nuomonė yra svarbus veiksnys kariniu požiūriu, o karo vadų rodoma baimė gali rimtai pakenkti jų pajėgų kovingumui. Be to, paplitusi nuomonė, kad ryškūs žiaurūs vaizdai (tarkime, kruvini kūnai, o ne „tikslios, pateisinamos atakos“) būtinai sukels visuomenės reakciją. Tai verčia karo vadus kruopščiai planuoti ir valdyti informaciją iš karo lauko ir apie karą, nors tuo pat metu reikia stengtis išvengti kaltinimų cenzūra, nes tai reikštų nesiskaitymą su demokratinių valstybių „laisva žiniasklaida“, ir sumažintų tikėjimą pranešamų žinių patikimumu. Todėl suvokimas turi būti valdomas derinant būdus, užtikrinančius nuolatinį pozityvių žiniasklaidos pranešimų ir neva nepriklausomų naujienų agentūrų laisvai surinktos informacijos srautą. 1991 metais vykusio Persijos įlankos karo nušvietimas galėtų būti laikomas pirmarūšio „suvokimo valdymo“ pavyzdžiu, mat susilaukė masinio žiniasklaidos dėmesio, bet buvo blankaus turinio. Tuo atžvilgiu Jeano Baudrillard’o (1991) viešas pareiškimas, kad „Persijos įlankos karas niekada nevyko“, yra teisingas ta prasme, kad televizijos ir žiniasklaidos pateikiama medžiaga buvo labai sumaniai valdoma ir kontroliuojama sąjungininkų.
- Informacinis karas yra vykdomas naudojant ypač sudėtingas technologijas. Tai labiausia pastebima JAV, kurios pajėgos turi milžiniškus išteklius (JAV gynybos biudžetas – šiuo metu viršijantis 300 milijardų dolerių per metus – yra didesnis negu kiekvieno potencialaus priešo ir neutralių šalių biudžetų suma). Vienas tokių rodiklių yra tas, kad apie trečdalis Britanijos Gynybos ministerijos ginkluotės įsigijimui skirto biudžeto, kuris šiuo metu sudaro apie 15 milijardų per metus, yra skiriamas vien tik „Valdymo ir informacinėms sistemoms“. Pridėjus išlaidas, skiriamas „ginklams ir elektroninėms sistemoms“ ir „oro pajėgų sistemoms“, susidaro daugiau kaip pusė biudžeto.
- Kibernetinio karo technologijos yra *prisotintos informacijos.* Dabar jau galima sakyti, kad kompiuterizacijai įsiskverbus į valdymo ir kontrolės įrengimų sritį, kovos laukas tapo skaitmeninio formato (Barnaby, 1986; Munro, 1991).
- Informaciniame kare nereikia mobilizuoti nei piliečių, nei pramonės. Čia svarbiausias dalykas – *pramonės naujovių naudojimas karo tikslais,* pavyzdžiui, elektroninės inžinerijos, telekomunikacijų.
- Informacinis karas dėl įvairių priežasčių reikalauja kruopštaus planavimo, bet tai *lankstaus reagavimo* planavimas, o ne išsamūs ir sudėtingi industrinio karo laikų planai. Šiandien milžiniški informacijos srautai kartu su programinės

įrangos įkomponavimu į pačius ginklus, leidžia labai detaliai planuoti karo veiksmus, prioritetais laikant „mobilumą, lankstumą ir greitą reagavimą" (Valstybės sekretorius gynybai, 1996). Žaidimo teorija, simuliacijos (dažnai naudojant sudėtingas vaizdo įrangą) ir sistemų kūrimas kaip ir planavimas, yra sudėtinis informacinio karo elementas, turint omenyje, kad „neapibrėžtumas yra neišvengiamas" (Oettinger, 1990).

- Lankstumas planuojamas taip subtiliai, kad daugelis informacinio karo aspektų yra *iš anksto užprogramuoti*, todėl kovojant nereikia apie tai galvoti. Kaip sako JAV nacionalinio gynybos universiteto direktorius, dabar ir ateityje „daugelis sprendimų bus visiškai automatizuoti" (Alberts, 1996). Iš dalies tai yra atsakas į itin kare vertinamą operacijų greitį. Pavyzdžiui, paleidus raketą, kurios paskirtis – sustabdyti ir sunaikinti skriejančią raketą, ji turi būti paleista per trumpiausią laiką, kurio gali pakakti sprendimui priimti, ir kompiuteris gali tai padaryti greičiau negu žmogus (Rochlin, 1997, p. 188–209). Taip personalas išlaisvinamas nuo sprendimų ir atsakomybės, kurie perkeliami technologijoms.

Persijos įlankos karas, kuris tęsėsi tik penkias 1991 metų sausio ir vasario savaites, buvo pavadintas „pirmuoju informaciniu karu" (Campen, 1992). „Audra dykumoje" aiškiai parodė daugumą anksčiau minėtų savybių – menką grėsmę karą pradėjusios šalies (Jungtinių Amerikos Valstijų) civiliams gyventojams arba jokios grėsmės, kruopštų pasirengimą, leidusį 500 000 jungtinių pajėgų dalyvių (kurių dauguma nebuvo kariai) su ginkluote įveikti keletą tūkstančių mylių iki mūšių vietos, neprarandant manevringumo, leidusio nepaprastai greitai pulti Kuveitą ir skrupulingai kontroliuojamą karo nušvietimą žiniasklaidoje. Visa tai buvo pavadinta įvykiu, apie kurį daugiausiai informuojama per visą žmonijos istoriją (Zolo, 1997, p. 25–26).

Vakarų pajėgos įsikišo į regioninį konfliktą, nes pajuto grėsmę, kad gali sutrikti naftos tiekimas ir, žinoma, dėl Saddamo agresijos prieš Kuveitą ir jo žmones. Atrodė, kad nulėmė ekonominiai motyvai, kadangi tuo pat metu iš buvusios Jugoslavijos pasiekdavo pranešimai apie dar blogesnį elgesį su civiliais gyventojais, tačiau pagrindinės didžiosios valstybės nenorėjo, svyravo ir delsė ten įsitraukti (Rieff, 1995).

Kaip parodė rezultatai, Jungtinių pajėgų ginkluotė ir pasirengimas karui buvo nepalyginamai geresni: amerikiečių ir britų aukos siekė 300, o priešai neteko nuo 30 000 iki 60 000 žmonių, kurių dauguma žuvo apšaudomi per „kalakutų medžioklę", traukdamiesi Basros keliu atgal į Iraką. Jų šalis turėjo ištverti keturiasdešimt dviejų dienų karą, kuriame, kaip buvo apskaičiuota, galios prasme sprogmenų buvo panaudota daugiau negu per visą Antrąjį pasaulinį karą.

„Audra dykumoje“ įtikinamai įrodė, kokia yra svarbi technika informaciniame kare (Stix, 1995, p. 74) – pradedant radarų neužfiksuojamais naikintuvais, lazeriu valdomais bombardavimais, „Patriot“ raketomis, kuriomis siekta perimti į Izraelį ir Saudo Arabiją nukreiptas „Scuds“ raketas ir baigiant „didžiausia kada nors sukurta C31 sistema, jungusia ne tik JAV pajėgas įlankoje, bet ir bazes Jungtinėse Valstijose, nacionalinę vadovybę Vašingtone ir kitas koalicijos pajėgas“ (Richlin, 1997, p. 180).

Svarbiausia, pastebėjo *Economist* korespondentas (Morton, 1995) savo komentare,

> buvo informacinis pranašumas, kurį suteikė ryšių tinklas, aprėpęs palydovus, žvalgybos lėktuvus, planuotojus, tankus, bombonešius, laivus ir kitką. Tai leido sąjungininkams išvengti ... tradicinio karo ciklų (žvalgyba, orientacija, sprendimas ir veiksmas) ir veikti kvapą gniaužiančiu greičiu. Visiškai nauja karinių oro pajėgų taikinių tvarka – šimtų taikinių sąrašas tūkstančiams skrydžių – buvo sudaroma kas 72 valandas, ir galimybė ją atnaujinti netgi bombonešiams esant ore. Irako radarai, pažeidus jų bevielius ryšius, nustodavo veikę.
>
> (Morton, 1995)

PRIEŽIŪRA IR NACIONALINĖ GYNYBA

Gali būti, kad kas nors, galvodamas, kad po 1945 metų visą pasaulį aptemdęs šaltasis karas baigėsi, nemato būtinybės steigti gynybos institucijas. Prieštaraujant tam, labai svarbu suprasti, kad nors šaltasis karas ir buvo labai tvirtas priežiūros *raison d'etre*, „žvalgybos, kaip nuolatinės valdžios funkcijos prielaidos iš anksto glūdi modernios valstybės sistemoje“ (Whitaker, 1992, p. 121). Kadangi bet kurios valdžios pirmutinė pareiga yra ginti valstybės sienas, egzistuoja nepasotinamas alkis informacijos apie viską, kas gali paveikti nacionalinius interesus, ir komunizmo šmėkla nėra pats svarbiausias šį apetitą žadinantis veiksnys. „Suktos“ valstybės ir teroristai, netgi prieš kapitalizmą nukreipti protestai įteisina nenutrūkstamą priežiūrą. Tai lėmė, kad buvo sukurta milžiniška tarpusavyje susijusių technologijų sistema, skirta nenutrūkstamam įvykių bei veiksmų – karinių ir civilinių – stebėjimui ir tikrinimui visame pasaulyje – (Richelson ir Ball, 1986). Pavyzdžiui, JAV elektroninio šnipinėjimo tinklas *Echelon* („Ešelonas“) geba saugoti 5 trilijonus puslapių duomenų, surinktų iš stebimų ir kontroliuojamų elektroninio pašto ir fakso pranešimų (Bamford, 2001).

Vykdant priežiūrą, be kompiuterių, labai svarbią reikšmę turi palydovai. Jie visuomet veikia slaptai, nes slaptumas yra svarbiausias veiksnys, užtikrinantis saugumą nuo priešo. Taigi yra kuriama anonimiška ir nepatikrinama nacionalinė ir

pasaulinio masto priežiūra ir informacijos perdavimo tarp gynybos tarnybų sistema (Burrows, 1986). Saugumo tarnybos pačios mano esančios nuolat puolamos priešų ir nepatenkintųjų. Budrios ir nepatiklios, jos nesunkiai persiima įtarumu ir baime būti atskleistos, o šie bruožai stiprina jų neprieinamumą ir dar labiau atitolina nuo atskaitomybės visuomenei (Knightley, 1986).

Priežiūros mašina yra nukreipta ne tik prieš išorės priešus. Kadangi nacionalinė valstybė gali patirti išpuolių ir šalies viduje (įsivaizduokite, kaip lengvai galėtų žlugti valstybė, jei jos jėgaines užimtų penktoji kolona), energingai stengiamasi surasti „užsiimančius ardomąja veikla“. Britanijos saugumo tarnybos M15, sekančios vidaus priešus, štabe yra Jungtinis kompiuterių biuras, gebantis išsaugoti 20 milijonų įrašų, milijoną žmonių bylų, ir turintis 200 su pagrindiniu kompiuteriu sujungtų terminalų tinklą (Campbell ir Connor, 1986, p. 274). Informacijos nutekėjimai ir kartais pasitaikantys vieši demaskavimai atskleidė, kad yra stebimi profsąjungų lyderiai, daug parlamento narių leiboristų, organizacijos „Žygis už branduolinį nusiginklavimą“ (*Campaign for Nuclear Disarmament*) aktyvistai, švietimo teoretikai ir specialistai, žiniasklaidos darbuotojai, taip pat ir tie, kurie gali būti potencialūs įtariamieji (Leigh, 1980; Massiter, 1985; Hollingsworth ir Norton-Taylor, 1988). Be to, M15 dirba išvien su specialiuoju policijos pajėgų skyriumi, taigi jos informacijos rinkimo tinklas apima visą šalį. Reikalui esant, saugumo tarnybos taip pat gali naudotis įvairiais duomenų bankais, įskaitant Nacionalinės policijos kompiuterius, Valstybinio mokesčių departamento duomenis (apie vidaus įplaukas į valstybės biudžetą), Britanijos telekomo dokumentus bei Sveikatos ir socialinės apsaugos ministerijos disponuojamus duomenis.

Trumpai tariant, tai, ką mes matome, yra galingas veiksnys, verčiantis priežiūros sistemas plėstis, kad užtikrintų nacionalinės valstybės sienų saugumą. Pasaulis, kurį dalija valstybių sienos, neišvengiamai yra verčiamas kurti efektyvius gynybos mechanizmus. O kadangi valstybės dažnai įsivelia į konfliktus, dar dažniau gali atsidurti tarpusavio konfliktų situacijose, „efektyvumas“ kaskart suprantamas kitaip. Tačiau paskata kaupti informaciją, ją pritaikyti ir veikti remiantis pačiais naujausiais duomenimis apie tikrus ir tariamus išorės ir vidaus priešus išlieka stabili.

ŽMOGAUS TEISIŲ REŽIMAI

Informacinio karo atsiradimas ir „suvokimo valdymo“ poveikis yra paradoksalus. Viena vertus, tai verčia kurti ir naudoti įmantresnes propagandos technikas. Antra vertus, to nepaprastai sunku pasiekti, nes žiniasklaida ir komunikacijos priemonės taip greitai vystosi, kad nėra lengva nuolatos nukreipti informaciją norima kryptimi. Profesinė etika kartu su cinišku požiūriu į šaltinius skatina žiniask-

laidos skepsį bet kurio tariamai autoritetingo aiškinimo ar pranešimų apie tai, kas vyksta karo metu, atžvilgiu. Tuo nenorima pasakyti, kad žurnalistai yra moraliai neutralūs, nei norima paneigti, kad jie yra pageidaujamų tiesos versijų filtrai. Vis dėlto reikia pastebėti, kad šiais laikais informacija apie karą sukelia problemų tiems, kurie tiesiogiai į jį įsitraukę. Pranešama apie vidaus nesutarimus, galimas daiktas, kad žurnalistai iš protagonistų pusės dislokuojami ten, kur konflikto metu vyksta atakos (tad nenuostabu, kad paskui jie praneš apie įvykius toje vietovėje), plačiai aptariamos nerimą keliančios hipotezės apie karo eigą. Balkanų karas 1999 metais pateikė daugelį šio reiškinio pavyzdžių, tarp kurių ir Johno Simpsono reportažas (ir valdžios įsižeidimas dėl jo) iš Belgrado BBC televizijai (Porter, 1999).

Maža to, šie permainingi informacijos srautai yra pirmesni už patį konfliktą ir gali reikšmingai jį paskubinti. Atrodo, kad visame pasaulyje juntamas didėjantis atidumas „žmogaus teisėms" ir jų pažeidimams, nors tai sunku pamatuoti (Robertson, 1999). Tai sietina su daugeliu veiksnių: reportažais apie naujausius įvykius, televizijos dokumentika, šiuolaikinėmis kelionėmis, taip pat tokiomis organizacijomis kaip *Amnesty International*, UNICEF, „Raudonasis kryžius" ir „Medikai be sienų". Žinoma, jos veikia turėdamos ne vieną tikslą ir neskelbia vienodo turinio informacijos, bet tikrai formuoja nuomonę ir požiūrį, kad žmonės turi visuotines, pasak Johno Urry'io (2000), „pasaulio piliečių" teises – teisę nebūti persekiojami ir kankinami, laisvę išpažinti norimą religiją, daryti sprendimus, teisę į demokratiją ir pan. Greičiausiai bus paprieštarauta, kad įsipareigojimas „žmogaus teisėms" yra miglotas, prieštaringas ir nekonkretus. Taip, tačiau tai nesumažina įsipareigojimo, nuo kurio galima pereiti prie raginimų „kad kažin ką reikia daryti" – badaujančių vaikų, katastrofų ar karo aukų labui.

Be to, paspartėję globalizacijos procesai ir komunizmo žlugimas šiek tiek susilpnino nacionalines valstybes ir skatino globalesnę orientaciją, kuri visuotines žmonių teises laiko svarbiu dalyku. Kaip tik dėl to Davidas Heldas su kolegomis (1999) kalba apie „žmogaus teisių režimus". Tai paskatino Jürgeną Habermasą ir Ulrichą Becką pateikti „kosmopolitinius" argumentus už karą prieš Serbiją dėl Kosovo, už tai, kad 1998 ir 1999 metais būtų persekiojamas ir įkalintas buvęs Čilės diktatorius Pinocheto, ir už Didžiosios Britanijos pajėgų įsiveržimą į Siera Leonę 2000 metais. Besitęsiantys Balkanų karo nusikaltėlių persekiojimai ir areštai, dažnai skiriami praėjus keleriems metams po įvykių, jų bylų nagrinėjimas Jungtinių Tautų Tarptautiniame Hagos tribunole taip pat yra tokio „žmogaus teisių režimo" pasireiškimas.

Kitas svarbus globalizacijos ir šaltojo karo pabaigos padarinys yra konfliktus provokuojančių priežasčių sumažėjimas pirmiausia tose valstybėse, kurios varžosi dėl savo teritorinių ir išteklių interesų. Giddenso (1994) plunksnai priklauso šį pokytį atskleidžianti frazė „valstybės, neturinčios priešų". Jis taip pat priduria,

kad karo samprata šiandien dažnai apima įvairiausius pasaulyje vykstančius fundamentalistinius judėjimus, retai kada beišreiškiančius visos nacionalinės valstybės įsitikinimus ir interesus. Tokio fundamentalizmo pavyzdžių yra daug, ir visiems jiems būdingi nepagrįsti tvirtinamai, kad nepastoviame pasaulyje esama pastovių vertybių. Pavyzdžiui, dažnai daromi religiniai, rasiniai ir etniniai pareiškimai, kuriais nustatomos aiškios gairės ir teisės gyventi kurioje nors šalyje kitų sąskaita – dažnai tai ir būna tikrosios pareiškimų priežastys. Toks fundamentalizmas, koks sukrėtė Balkanus, gali išprovokuoti rimtus žmogaus teisių pažeidimus, o šie pažeidimai savo ruožtu verčia susirūpinti, ir tai gali pastūmėti platesnius tarptautinės visuomenės sluoksnius įsikišti į suverenių valstybių reikalus.

Tai reiškia reikšmingą lūžį, pakeitusį įsigalėjusią tradiciją akcentuoti teritorinį valstybių vientisumą. Valstybės viduje galėjo dėtis pasibaisėtini dalykai, bet vargiai galėjome įsivaizduoti, kad kitos vyriausybės, kai jų pačių sienoms ir/arba interesams grėsmė nekyla, kištųsi jausdamos susirūpinimą dėl aukų kitoje suverenioje teritorijoje. Tačiau į Kosovo reikalus NATO įsikišo, nors jokių materialinių arba strateginių priežasčių tam nebuvo. Įsikišimo į Kosovo karą gal ir nebūtų buvę, jei ne dar neužmiršti žiniasklaidą užtvindę pranešimai apie šiurpius Bosnijos įvykius, ypač kai Serbijos milicija visai netoli nuo JT pajėgų išžudė apie 7000 musulmonų vyrų ir vaikinų, pasidavusių Srebrenicoje 1995 metų liepą. Vis dėlto tai buvo motyvų prasme precedento neturintis įsikišimas.

Visai kas kita – ilgiau negu dešimtmetį nacistinėje Vokietijoje trukusi nepaprastai sunki žydų padėtis, akivaizdus pavyzdys tuometinio visiško pašalinių valstybių nenoro kištis į kitų vidaus reikalus, kol jų (arba jų sąjungininkų) sienoms nekyla grėsmė. Reikėtų prisiminti, kad netgi karas buvo pradėtas siekiant atremti Vokietijos agresiją, o ne priešinantis jos genocido politikai. Tai įrodo dokumentuose fiksuojamas sąjungininkų nenoras suteikti prieglobstį daugybei žydų pabėgėlių prieš karą ir netgi karo metu (tik 10 procentų Didžiosios Britanijos prieglobsčio prašiusių žydų buvo priimti iki baisiosios „krištolinės nakties“: London, 2000; Lacquer, 1980).

Václavas Havelas (1999) 1999 metų balandžio pabaigoje paskelbė, kad situacija kinta, pritardamas NATO įsikišimui į Kosovo reikalaus todėl, kad „nuomonė, jog ne mūsų reikalas, kas vyksta kitoje šalyje, kad ten yra pažeidžiamos žmogaus teisės ... turėtų ... išnykti iš istorijos“. Žinoma, negalima nematyti fakto, kad nacionalinės valstybės tebėra svarbios ir kad *realistinės politikos* interesai ir toliau lems, kada turi būti svarstomas išorės jėgų įsikišimo klausimas.

Nepaisant to vis dar manoma, kad informaciniame kare turi vyrauti strateginiai ir teritoriniai interesai todėl, kad šiandien informacija kaip organizuotos prievartos elementas yra labai svarbi ir sunkiai valdoma. Pagrindinė šių elementų savybė yra plintantis požiūris į žmogaus teises, atmetantis valdžios teisę savo vals-

tybės teritorijoje elgtis taip, kaip ji nori. Dar kartą grįžkime prie Havelo (1999), kuris sako: „atrodo, kad demokratų kartos pastangos... ir civilizacijos evoliucija galiausiai privertė žmoniją pripažinti, kad žmogaus teisės yra svarbesnės negu valstybės“.

PILIETYBĖ IR PRIEŽIŪRA

Sakėme, kad nacionalinės valstybės jaučiama karo baimė sukūrė priežiūros mechanizmus, taip pat minėjome ir paradoksalius plintančios globalizacijos ir informacinio karo padarinius. Tačiau yra ir kitas su karo pramone susijęs, bet mažiau šiurpių asociacijų keliantis aspektas, vertęs nacionalinę valstybę plėsti priežiūrą. Tai valstybės domėjimasis savo piliečiais, ypač tuo, kaip jie įgyja piliečių teises ir pareigas, kaip jos suteikiamos ir kaip verčiama jas vykdyti. Nuo šių teisų ir pareigų neatsiejama yra demokratinių valdymo būdų plėtra.

Norint tai geriau suprasti, reikia grįžti į nacionalinės valstybės pradžią. Kiekvienos suverenios valdžios, kuri turi tikslą valdyti tam tikrą teritoriją, prioritetas, sustiprėjęs karo, dažnai brolžudiško ir užsitęsusio, metu reiškia tai, ką Giddensas vadina „vidiniu sutaikinimu“. Tiesiai sakant, tik įvedus tvarką ir pasiekus stabilumą viduje galima garantuoti sienų saugumą. Be abejo, iš pradžių „vidinis sutaikinimas“ galėjo būti prievartinio pobūdžio, bet iš valstybės, kuri siekia ilgaamžiškumo, reikalaujama kur kas daugiau. Mažų mažiausiai valstybė privalo turėti žinių apie savo piliečius ne tik dėl to, kad kai kuriems jų gali tekti atremti užsienio užpuolikus. Kiekvienai nacionalinei valstybei reikia informacijos apie savo piliečius, kad galėtų efektyviai administruoti mokesčius. Abu šie poreikiai verčia kiekvieną nacionalinę valstybę atlikti atitinkamą gyventojų surašymą – vadinasi, priežiūra iš pat pradžių yra prioritetas.

Nuo tada, nors, žinoma, būta ir permainų, galima pastebėti, kaip plėtėsi šalies gyventojų stebėsenos būdai. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje ypač padaugėjo oficialios statistikos duomenų, kurie buvo skrupulingai renkami pasitelkiant vis sudėtingesnes technikas ir apėmė nuo reguliariai atliekamų surašymų medžiagos iki diagramų, vaizduojančių bet ką nuo švietimo apibūdinimo iki užimtumo modelių konkrečiose šalies vietose (Hacking, 1990). Žinoma, taip surinkta informacija padeda suprasti, kaip keičiasi britų visuomenė, bet ji taip pat yra labai svarbi nacionalinei valstybei, atsakingai už tokius dalykus, kaip mokesčiai, švietimas ir netgi regioninės ekonomikos strategija. Kaip sako Giddensas (1985), „nacionalinės valstybės sukurta administracinė galia negalėtų egzistuoti, neturėdama reikiamo informacijos kiekio, įgalinančios ir refleksyvios savireguliacijos“ (p. 180).

Susikūrus nacionalinei valstybei, kaip jau matėme, iškyla būtinybė karinėmis priemonėmis ginti jos sienas, o tam tikslui būtina atlikti kad ir elementarų

gyventojų surašymą, nes valstybė turi pajėgti apmokestinti ir pašaukti vyrus kovoti su užpuolikais ir netgi dalyvauti ekspansiniuose veiksmuose. Bet čia dar ne viskas. Norint, kad jaunuoliai kovotų už savo šalį, reikia ne tik turėti žinių apie jų gyvenamą vietą ar užsiėmimą. Valstybė turi pasiūlyti jiems kai ką labiau apčiuopiama.

Žinoma, sužadinus nacionalinius jausmus tikrai galima paskatinti karius, taip pat reikia prisiminti, kad anksčiu naujokai privalėdavo eiti į kariuomenę (verbavimas jėga, skurdas ir t. t.). Tačiau Giddensas, remdamasis novatoriškomis T. H. Marshallo (1973) idėjomis, teigia, kad tai galima suprasti kaip savotišką „sutartį" tarp nacionalinės valstybės ir jos narių. Jo teiginio esmė – mainais už valstybės gynimą piliečiai įgijo įvairių *piliečių teisių*: pavyzdžiui, teisę kaip piliečiui būti ginamam nuo išorės jėgų išpuolių, arba teisę turėti pasą, leidžiantį laisvai įvažiuoti į kitą valstybę, gauti užsienyje reziduojančios savo šalies ambasados paramą.

„Sutartis" tarp nacionalinės valstybės ir jos piliečių peraugo į piliečių teises ir pareigas. Su priežiūra jas sieja jų suteikimo ir įgijimo taisyklės. Nacionalinė valstybė, sudaranti sąlygas pilietybei įgyti, turi sukurti administracines priemones, kad galėtų įvykdyti šias papildomas pareigas. Būtent šis modernėjančios demokratinės valstybės aspektas yra nepaprastai stiprus priežiūros veiksnys. Taip yra dėl to, kad piliečių teisių ir pareigų administravimas reikalauja skrupulingai individualizuoti gyventojus. Reikia sukurti rinkėjų duomenų bazes, kur būtų surinktos žinios apie jų amžių ir gyvenamąją vietą; socialinėms tarnyboms reikia išsamių duomenų apie žmonių gyvenimo sąlygas, pradedant būstu bei sveikata ir baigiant informacija apie jų išlaikytinius; mokesčių inspekcija sukuria milžiniškas duomenų bazes, kur detaliai nurodoma kiekvieno šalies gyventojo ekonominė padėtis; mokykloje renkami duomenys apie mokinių laimėjimus, pažangumą ir jo pokyčius; skurdo padariniams sušvelninti skirtos programos reikalauja gana daug informacijos apie tuos, kuriuos galima priskirti skurstančiųjų grupei. Kaip sako Paddy Hillyard ir Janie Percy-Smith (1988), „socialinės pašalpos ir paslaugos yra visuotinės priežiūros sistemos esmė, nes būtent šioje plotmėje nuolatos vyksta klasifikavimo, informacijos rinkimo ir fiksavimo procesai" (p. 172).

PRIEŽIŪROS PAVOJAI

Nacionalinės valstybės polinkis kontroliuoti, skatinamas arba saugumo poreikių, arba piliečių teisių ir pareigų, arba ir vienų, ir kitų, iškėlė visą galybę klausimų ir problemų. Pirmieji susirūpino liberalių pažiūrų piliečiai, rimtai nuogąstaujantys dėl didėjančios priežiūros. Yra gana daug literatūros, išryškinančios tokias problemas, kaip galimybė piktnaudžiauti policijos turimais duomenimis apie žmones tikrinant prisiekusiųjų tinkamumą, arba neteisėtai suimant.

Ypač svarbūs ir aktualūs du tarpusavyje susiję dalykai. Baimė, kad įvairios institucijos gali gauti kitiems tikslams surinktus duomenis ir jais naudotis, pavyzdžiui, policija gali naudotis darbo vietos, sveikatos priežiūros įstaigų arba banko duomenimis. Kita problema kelia daugiau diskusijų – ji susijusi su skirtingų duomenų bazių skelbimu. Suvedus į kompiuterius daugumą valstybinės (ir kitų) reikšmės bylų atsirado galimybė susieti anksčiau vieną nuo kito izoliuotus duomenis. Nors egzistuoja draudimai, neleidžiantys to daryti, akivaizdu, kad įmanoma iš „elektroninės tapatybės kortelės“, remiantis, tikriausiai, Valstybinio socialinio draudimo numeriu, sukurti visą konkretaus individo „portretą“. Jeigu institucijos galėtų gauti ir naudotis, tarkime, medicinos, mokslo, mokesčių, darbo, banko ir kriminaliniais duomenimis, aišku, kad būtų galima sukonstruoti gana sudėtingą ir pakankamai detalų individualų profilį. Šį procesą palengvintų valdžios pareigūnų sprendimai įdiegti suderinamus kompiuterių tinklus, sukurtus XX a. devintojo dešimtmečio viduryje ir iki šiol aktyviai naudojamus. Toks patobulinimas, kuris efektyvumo ir/arba geresnės kontrolės siekiantiems valdžios pareigūnams, žinoma, yra patrauklus, smarkiai išplečia jau vykdomą priežiūrą.

Visa tai gali skatinti modernybę vaizduoti pasitelkus *panoptikono* metaforą (Lyon, 1994). Šią metaforą Foucault (1979) perėmė iš Jeremy'io Benthamo (Himmelfarb, 1968) originalių idėjų apie kalėjimų, ligoninių ir prieglaudų planą. Panoptikonas yra toks architektūrinis sumanymas, kai centre (ir paprastai užtemdytoje vietoje) įsitaisę prižiūrėtojai gali stebėti kalinius arba ligonius, kurių kiekvienas gyvena aplink esančiose atskirose, paprastai apšviestose celėse. Foucault šis planas tiko kaip modernaus gyvenimo metafora, suponuojanti mintį, kad priežiūra kuria panoptikoną be sienų. Šiuolaikinių elektronikos technologijų dėka žmonės yra stebimi, bet jie nei komunikuoja su tais, kurie yra stebimi, nei gali matyti, kas juos stebi. Esmė yra ta, kad priežiūra, kurią vykdo nematomi stebėtojai, yra neatskiriama pažangių visuomenių ypatybė.

Ko gero, nesunku perdėti ir būtų klaida teigti, kad tie, kurie yra stebimi „disciplinarinėje visuomenėje“ (Foucault), neturi jokių ryšių su kitais priežiūros subjektais. Nemaža dalis centralizuotai surinktos informacijos apie piliečius, pavyzdžiui, gyventojų surašymo metu, iš tiesų paskelbiama ir taip sudaromos galimybės refleksyviai stebėti ir kontroliuoti savo pačių padėtį, perspektyvas ir gyvenimo stilių. Pavyzdžiui, informacija apie pajamų lygį, nusikaltimų mastą arba skyrybų dėsningumus yra naudinga ne tik valstybės pareigūnams, bet ir individams, siekiantiems suprasti ir prognozuoti savo pačių gyvenimą.

Panoptikono metaforos nereikėtų atsisakyti, nes ji mums primygtinai primena apie perdėtas valstybės ambicijas *viską* sužiūrėti ir apie tai, kad valdžia ir informacijos kaupimas yra glaudžiai susiję. Pavyzdžiui, Manuelis de Landa (1991), analizuodamas karinę priežiūrą, kalba apie jos „priežiūros mašineriją“, kuriai bū-

dingas slaptas pokalbių klausymasis ir užsienio teritorijų stebėjimas iš palydovų. Sukuriamos kompiuterinės programos, kurios naršo visas apibrėžtos kategorijos komunikacijas, palydovai stebi ir kontroliuoja viską, kas patenka į jų dėmesio „lauką“. De Landa aprašo sudėtingą programinę įrangą palydovų, fiksuojančių ir pastebinčių viską, kas po jais yra, padarytoms nuotraukoms šifruoti, ir sistemas, palengvinančias slaptų komunikacijų analizę. Visas šias tendencijas jis apibūdina kaip „Panspektroną“, tai, ką „galima būtų pavadinti naujoviška neoptine informacijos įgijimo priemone“ (p. 205).

Šios perspektyvos gal šiurpokos, bet tai tikrai ne beprotiški vaizduotės vaisiai iš mokslinės fantastikos. Jos logiškai išplaukia iš nacionalinei valstybei iškylančios būtinybės prižiūrėti (Gandy, 1993). Priežiūra yra neatsiejama visų modernių visuomenių ypatybė, „ir nėra aiškios ir paprastos politinės programos, kaip su tuo susidoroti“ (Giddens, 1985, p. 310). Be to, turint omenyje organizacinius reikalavimus ir su jais susijusias priežiūros formas, kurios duoda tiek daug mūsų gyvenimo būdui, kartu su Giddensu turime padaryti išvadą, kad „totalitarinis valdymas kelia grėsmę“ visoms išsivysčiusioms visuomenėms, kadangi priežiūra „modernioje valstybėje esti aukščiausio laipsnio“ (p. 310).

KORPORACINĖ PRIEŽIŪRA

Remdamiesi Anthony'io Giddenso teorija, kuri gali padėti aiškiau suprasti valstybės priežiūrą, neturėtume pamiršti kapitalistinio verslo indėlio. Pats Giddensas neignoruoja kapitalizmo vaidmens, kandžiai teigdamas, jog „priežiūra atlieka svarbiausią vaidmenį organizuojant verslą ir jį valdant“ (1987, p. 175). Stansfieldas Turneris, propaguojantis „simbiotinius ryšius tarp priežiūros ir verslo pasaulio“ (1991, p. 152), primena apie galimą nacionalinės valstybės ir kapitalistinės veiklos vienybę. Pastebėjimas, kad korporacijos labiausiai braunasi į privatų gyvenimą, įspėja mus apie šiuolaikinės vadybos vaidmenį plėtojant priežiūrą. Nesunku pateikti argumentų, kad vadyba iš esmės yra XX a. reiškinys ir susijusi su informacija, o jos svarbiausias tikslas – kontroliuoti visas korporacijos veiklos sritis, geriau planuoti ir valdyti strategijas, užtikrinančias geriausią investuoto kapitalo apyvartą (Robins ir Webster, 1989, p. 34–52). Kaip sako vienas pagrindinių vadybos teoretikų F. W. Tayloras (1947), vadybininkų *raison d'etre* yra veikti kaip informacijos specialistams – idealiu atveju kaip monopolistams, – kurie stebi, analizuoja ir planuoja kapitalo interesus.

Pagrindinis vadybos išeities taškas ir Taylorui ypač aktualus dalykas yra gamybos procesas, ilgą laiką buvęs problema, kuri pasidarė ypač sunkiai sprendžiama XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, kai iškilo didelės gamyklos ir išaugo darbininkų skaičius. Apie tai, kaip į šiuos pokyčius reagavo korporacinis kapitalizmas,

literatūros yra daug. Joje daugiausia dėmesio skiriama mokslinei vadybai (pvz., Braverman, 1974; Noble, 1977) ir pabrėžiama, kad vadybininkai turi būti efektyviai kontroliuojančiomis organizacijų „smegenimis“ (Taylor).

Šiuolaikinė vadyba labai atidžiai kontroliuoja gamybą, bet vadyba aprėpia daug daugiau nei darbo procesus (Fox, 1989). Svarbiausia suprasti, kad korporacinis kapitalizmas XX amžiuje plėtojosi trimis pagrindinėmis kryptimis. Pirma, korporacijos išsiplėtė geografiškai. Paprastai pirmaujančios korporacijos yra bent jau valstybinės, o dažnai ir tarpvalstybinės. Antra, korporacijos jungėsi į daug stambesnius vienetus: svarbesniuose rinkos segmentuose dominuoja tam tikra organizacijų grupė. Trečia, ir lengvai išleidžiama iš akių kryptis, – korporacijos įsiskverbė į visuomenės struktūrą kurdamos realizavimo tinklus, kuriuos nesunku pastebėti daugumoje miestų, ir perkamomis prekėmis bei paslaugomis pakeisdamos daugelį tų dalykų, kuriais žmonės apsirūpindavo patys arba padedant artimiesiems.

Vienas svarbesnių šių tendencijų padarinių, prilygstantis tam, kas buvo pavadinta „visuomenės inkorporavimu“ (Trachtenberg, 1982), yra tai, kad vadybininkams metamas iššūkis, į kurį norint tinkamai atsakyti, reikia remtis patikimais duomenimis. Trumpai sakant, šiandien efektyvi korporacinė veikla reikalauja daug daugiau nei dirbančiųjų kontrolė. Čia yra daug aspektų – nuo valiutos svyravimų stebėjimo iki politinių aplinkybių kitose valstybėse, bet aš apsistosiu prie klientų ir didesnės visuomenės dalies priežiūros.

Ir korporacijos viduje, ir už jos ribų plintantys rinkos tyrimai rodo vadybos poreikį pažinti savo klientus. Žinios apie visuomenę gaunamos įvairiais būdais, apimančiais apklausų ir interviu medžiagą, užsakomuosius visuomenės nuomonės tyrimus, nuodugnius išankstinius tyrimus prieš pradedant veiklą ir, žinoma, ją planuojant bei įgyvendinant. Jie darosi vis sudėtingesni, kai rinkos tyrimo specialistai stengiasi daugiau sužinoti apie potencialių ir esamų klientų „gyvenimo stilių“ (Martin, 1992).

Artimas tokios priežiūros giminaitis yra kreditus teikiančios institucijos, kurios, domėdamosi klientų finansine padėtimi, jų paslaugomis besinaudojančioms korporacijoms dažnai sudaro potencialių pirkėjų sąrašus, nurodydamos ir jų adresus. Sritis, kurioje šie sąrašai funkcionuoja, yra šiek tiek miglota, bet dauguma skaitytojų tikriausiai yra gavę neužsakytą korespondenciją iš bendrovės, kuri gavo jų adresus iš kitos organizacijos. Samprotaujama paprastai: jeigu golfo klubas turi narių sąrašą, tai ši informacija gali labai praversti korporacijoms, kurių specializacija – golfo atostogų organizavimas arba sportiniai drabužiai. Duomenų bazių pirkimas yra pigus būdas pasiekti žmones, kurie anksčiau buvo stebimi (nors Duomenų apsaugos įstatymas numato prekybos duomenimis apribojimus).

Plintant įvairiausioms elektroninėms technologijoms reikia žinoti ir kaip tobulėja priežiūros sistema. Davidas Burnhamas (1983) prieš kelerius metus įspėjo

dėl „transakcinės informacijos“, ypač tampriai susijusios su dabartine priežiūra. Tai „nauja informacijos rūšis, kai automatiškai dokumentuojamas beveik kiekvieno žmogaus kasdienis gyvenimas“ (p. 51), vos tik jie pakelia telefono ragelį, apmoka čekį, pasinaudoja kredito kortele, perka gastronomijos prekes, nuomojasi automobilį, netgi įsijungia kabelinę televiziją. Transakcinė informacija – tai reguliariai fiksuojami kasdienės veiklos faktai. Vargu, ar ji kaupiama planingai (dažnai automatiškai, spustelėjus mygtuką, renkant telefono numerį, imant pinigus iš bankomato). Kasdienė informacija kaupiasi ir pasidaro įprastu dalyku, sudarydama korporacijoms gana išsamų vaizdą apie jų klientų gyvenimo stilių – pvz., kas, kada ir kiek laiko naudojasi telefonu, arba kur, ką ir kaip dažnai žmonės perka tam tikras prekes, kiek išleidžia pinigų.

Be abejo, tai yra blogoji pusė, bet man rūpi išryškinti praktinę tokios priežiūros reikšmę šiuolaikinėms korporacijoms. Transakcinė informacija, kuri yra kaupiama kompiuterizuoms kasoms fiksuojant kiekvieną pirkimą, suteikia organizacijos vadybininkams svarbiausią informaciją: kas būtent yra parduodama, greitai ar ne, kokiose konkrečiose vietose. Maža to, jei klientas naudojasi bendrovės kredito kortele, informacija yra daug išsamesnė, kadangi ji padeda sudaryti labiau individualizuotą vaizdą apie to asmens išlaidų struktūrą, rengimosi ir maitinimosi pobūdį, netgi tam tikrų vietų pomėgį. Ši priežiūros forma gali labai praversti tobulinant bendrovės rinkodaros strategijas – pavyzdžiui, sąmoningai orientuojant reklamą tam tikrai pirkėjų grupei.

PABAIGA

Šiame skyriuje remdamasis Anthony'io Giddenso teorija pabandžiau apibūdinti refleksyviosios modernizacijos bei jos palydovės – priežiūros – svarbiausius aspektus, atskleidžiančius pastaraisiais metais išaugusią informacijos svarbą ir konkrečias formas. Būtent nacionalinės valstybės įsigalėjimas ir būdingos karo bei gynybos problemos, piliečių teisių ir pareigų augimas leidžia įžvelgti priežiūros būtinybę. Pramoninis karas, versdamas valstybes gynybos reikalams panaudoti pažangiausiais IRT, plėtojasi sueidamas į sąlytį su karo, industrializmo ir nacionalinės valstybės reikmėmis. Pramoniniam karui peraugus į informacinį taip pat akcentuojama tai, kad kariuomenė turi perimti naujausias IRT, kurios pagerintų žvalgybos, sekimo veiklą ir patobulintų informacijos kontrolę. Tačiau globalizacija reiškia, kad „nuomonės valdymas“ yra labai sunkiai įgyvendinamas dalykas ir kad vidaus priešus daug sunkiau pastebėti. Svarbus šios problemos aspektas – „žmogaus teisių režimai“, kurie tokias pasaulines (ar viršvalstybines) organizacijas, kaip Jungtinės Tautos ir NATO, gali paskatinti imtis karinių veiksmų. Stiprėjanti priežiūra, kurią korporacios vykdo vartotojų atžvilgiu, nors nepakankamai ištirta, taip

pat neišvengė paradoksų, nes iš jos buvo nuolat reikalaujama atsiskaityti, o tai savo ruožtu verčia imtis dar griežtesnės pačių korporacijų priežiūros. Taip pasireiškia refleksyviosios modernizacijos dviveidiškumas.

Tai, kad šiame skyriuje buvo paliesta išplitusios priežiūros tema, nereiškia, kad tikrovė vaizduojama pagal Orwello scenarijų, nors „Didžiojo brolio“ atgarsiai gerai girdimi. Vis dėlto jei aprašytus procesus suvoksime kaip refleksyviosios modernizacijos bruožus, galėsime tai laikyti reikmės stebėti padariniu. Stebėjimas yra neatsiejamas nuo labiau organizuotos gyvensenos ir – paradoksalu – gali stiprinti kontrolę, atskaitomybę ir skirtingų gyvenimo būdų galimybę.

9 Informacija, postmodernizmas ir postmodernybė

Šio skyriaus tema išsyk patraukia aiškumu ir pritrenkia neapibrėžtumu. Aiški, nes priešdėlis *post-* verčia galvoti apie naujo amžiaus pradžią. Ši sąvoka yra patraukli ir įdomi, ypač dėl to, kad postmodernizmas ir postmodernybė atitinka požiūrius tų, kurie įrodinėja mus įžengiant į naują – informacinę visuomenę. Apmaudžiausia, kad sunku bent kiek tiksliau apibrėžti tokį miglotą dalyką. Terminai gali priminti ne tiek apibrėžimus, kiek įvairius apibūdinimus (pakartotinai kalbant apie „kitokybę", „diskursus", „ironiją" ir pan.). Maža to, postmodernizmas atrodo įsiskverbęs visur (į architektūrą, akademines disciplinas, požiūrį į save), o kadangi žodžiai vartojami netiksliai, neįmanoma aiškiai nustatyti, kas tai yra.

Tokioje knygoje kaip ši reikia paaiškinti šią drąsią, tačiau ginčytiną postmodernumo idėją, kadangi ji išryškina informacijos vaidmenį „post" pasaulyje dviem įsidėmėtinais aspektais. Pirma, postmodernieji mąstytojai, apibūdindami naująją epochą, akcentuoja informaciją (ir ryšius). Antra, „post" teoretikai – Jeanas Baudrillard'as, Rolandas Barthesas – domisi visai kitais informacijos aspektais nei informacinės visuomenės teoretikai. Akcentuodami informaciją jie visai nekalba apie ekonomiką, kintančią užimtumo struktūrą, informacijos srautus laike ir erdvėje. Jie pabrėžia informacijos svarbą veikiau turėdami omenyje simbolių ir ženklų plitimą. Tai susirūpinimas dėl staigaus augimo ir visur įsiskverbiančių persmelkiančių visų formų medijų – video, kabelinės televizijos, reklamos, mados, kūno formų sureikšminimo, tatuiruočių, grafiti ir pan. Todėl atkreipia dėmesį į šiandieninio gyvenimo ženklų ir simbolių apsuptyje ypatybes bei savybes. „Post" domėjimasis šiais dalykais daug kuo siejasi su informacinės visuomenės mintimi, tad verta toliau paanalizuoti.

Šiame skyriuje ketinu aptarti ryšį tarp informacijos ir postmodernizmo. Daug dėmesio skirsiu Jeanui Baudrillard'ui, Jeanui-François Lyotard'ui ir Markui Posteriui, postmodernizmo informacinių aspektų tyrėjams. Tačiau pradžioje pabandysiu gana paprastai apibrėžti postmodernizmą, nors tai nėra lengva užduotis, ka-

dangi, kaip įsitikinsime, keblu nusakyti esmę to, kas neigia esmės tikrenybę! Galiausiai pakomentuosiu diskusijas, kuriose postmodernizmas vaizduojamas kaip socialinių ir ekonominių pokyčių rezultatas. Teoretikai Davidas Harvey, o dar dviprasmiškiau Zygmuntas Baumanas ir Fredricas Jamesonas, postmodernizmą apibrėžia kaip *būvį*, nulemtą pokyčių, kuriuos gali analizuoti socialinė teorija.

Reikia paaiškinti, kad tie teoretikai, kurie įsivaizduoja *postmodernų būvį*, labai skiriasi nuo tokių *postmodernių teoretikų* kaip Baudrillard'as, kurie išvis atmeta dabarties aiškinimą remiantis socialinių mokslų konvencijomis. Tai reiškia, kad galima atskirti Davido Harvey'aus (1989b) postmodernizmo *tikrovės* suprantamumo teoriją nuo tų postmodernizmo teorijų, kuriose įrodinėjama dabartinio pasaulio kitoniškumas – postmodernumas – palyginti su ankstesniais laikais, nes būtent ši kitokybė verčia abejoti tradicinių socialinio aiškinimo principų pagrįstumu. Šis iš dalies filosofinis aspektas gali atrodyti nesvarbus, bet pradėję kalbą apie postmodernius autorius akivaizdžiai pamatysime, kad galimybė jų dabartinės visuomenės apibrėžimus analizuoti remiantis tradiciniais – galima sakyti *moderniais* – socialiniais mokslais gerokai susilpnina nusiteikimą pritarti jų požiūriams (Best ir Kellner, 1997).

POSTMODERNIZMAS

Postmodernizmas yra ir intelektinė kryptis, ir tai, su kuo kiekvienas susiduriame savo kasdieniame gyvenime per televiziją, aprangą ar muziką. Skirtingus aspektus jungia *modernistinių* aiškinimų *atsisakymas*. Žinoma, pretenzinga tvirtinti, kad postmodernizmas yra lūžis, nutraukęs saitus su keletą šimtmečių neabejotinai vyravusia mąstysena ir veiksena.

Daug kas, žinoma, priklauso nuo to, ką sąvokomis *postmodernumas* ir *modernumas* norima pasakyti. Deja, dažnas mūsų svarstomos temos teoretikų arba nesivargina tiksliai suformuluoti, kaip supranta šiuos terminus, arba kreipia dėmesį tik į tam tikrus aspektus. Socialiniuose moksluose *modernybė* apskritai suprantama kaip pokyčiai – moksle, pramonėje ir mąstysenoje, paprastai siejamoje su Apšvietos amžiumi, – kurie nulėmė feodalinių ir agrarinių visuomenių Europoje baigtį ir kurių įtaka buvo labai gerai juntama visame pasaulyje. *Postmodernybė* skelbia atotrūkį nuo viso to.

Kai kurie apžvalgininkai įrodinėja, kad *postmodernizmą* reikėtų laikyti labiau kultūros dalyku negu tuo, kas minėta prieš tai, nes jis yra susijęs pirmiausia su menu, estetika, muzika, architektūra, kinu ir pan. (Lash, 1990). Šiais atvejais modernizmas ir postmodernizmas apima ne tik skirtumą tarp modernybės ir postmodernybės. Be to, jeigu apsiribotume tik kultūros sritimi, vargu ar tiktų kalbėti apie

modernizmo lūžį, kadangi Modernizmas – didžiąja M – žinoma, aprėpia XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios sroves – impresionizmą, dadaizmą, siurrealizmą, atonalizmą ir t. t., – kurios pačios priešinosi klasikinei kultūrai. Modernizmas susijęs su tais tapybos, literatūros ir muzikos sąjūdžiais, kurie nuo klasikos skiriasi tuo, kad pastaroji kultūra buvo vaizduojamoji. Prisiminkime, pavyzdžiui, XIX amžiaus „didžiąją tradiciją" formavusių anglų romanistų realistų (Dickenso, Elioto, Hardy) pastangas papasakoti aiškią ir jaudinančią, „kaip gyvenime" istoriją, arba to meto tapybą, kuri beveik visa buvo portretinė, siekusi sukurti kuo tikslesnį atvaizdą. Modernistai rašytojai, tokie kaip Joyce, ir tapytojai, tokie kaip Picasso, ryžtingai nutraukė ryšius su savo pirmtakais.

Kalbant apie postmodernizmą, susiduriama mažų mažiausiai su dviem keblumais. Pirmiausia – chronologijos dalykai. Modernybė Europoje iškyla apie XVII a. vidurį, o modernizmas yra kur kas naujesnis. Klasikinė kultūra, kuriai jis priešinosi, pati buvo modernybės periodo padarinys. Kadangi modernybė atsirado anksčiau negu modernizmas, be to, modernybės sąvoka apima daug daugiau ir įvairesnių pokyčių fabrikinėje gamyboje, mąstyme, modernizmo santykio su modernybe klausimas yra problemiškas, ir todėl kyla painiava. Ar modernizmas ir postmodernizmas yra pagalbinis veiksnys skiriant modernybę ir postmodernybę?

Antroji problema yra ta, kad postmodernizmas nereiškia ryžtingo atotrūkio nuo modernistinės kultūros, kadangi postmodernizmo esmę išreiškia panašus reprezentuojamo (vaizduojamojo) meno atsisakymas.

Jeigu apsiribotume tik kultūrine postmodernizmo samprata, galėtume įrodinėti, kad priešdėlio „post" reikšmė yra visai nežymi, paliečianti vos keletą gyvenimo sričių ir iš esmės besiremianti modernizmo prielaidomis. Ši samprata yra ne tokia didinga ir ambicinga negu pareiškimas, kad postmodernybė atsisako modernybės *tout court*. Atskirti modernybę nuo postmodernybės ir modernizmą nuo postmodernizmo gal ir pravartu, nes tada būtų aiškesnė konkrečių ginčo dalyvių orientacija. Deja, vargu ar tai turi praktinės naudos, nes dauguma svarbiausių ginčo apie postmodernizmą dalyvių, sutelkdami dėmesį į kultūros reiškinius, jokiu būdu tuo neapsiriboja. Priešingai, kadangi jie kultūros aspektui dabar skiria daug didesnę reikšmę negu anksčiau, toliau ramiai įrodinėja, kad postmodernizmas esąs lūžis modernybėje. Taigi postmodernieji teoretikai nuo diskusijų apie madas ir architektūrą labai greitai pereina prie visų modernybės apraiškų, pretenduojančių simboliškai vaizduoti „tikrovę", kritikos. Pavyzdžiui, televizijos naujienų pretenzijas „papasakoti realybę" postmodernieji teoretikai atmeta, kaip ir socialinių mokslų pretenzijas pateikti tikslią informaciją apie žmonių elgesį. Tiek kalbant apie kultūrą, kuri pretendavo vaizduoti tikrovę simbolinėmis formomis, tiek apie teoretikų pastangas įžvelgti svarbesnius kaitos aspektus, postmodernizmas reikalauja radikaliai atskirti dabartį nuo to, kas buvo prieš daugiau nei tris šimtmečius.

Todėl mes neturėtume pernelyg stengtis sutalpinti postmodernizmą tik į kultūros sritį. Atvirkščiai – postmodernizmas kaip mąstymo kryptis ir kaip kasdienis reiškinys yra esminė naujovė, lūžis, atotrūkis nuo modernybės. Pakalbėkime apie tai šiek tiek daugiau.

INTELEKTINIAI POSTMODERNIZMO BRUOŽAI

Postmodernizmo, suvokiant jį kaip intelektinį reiškinį, pagrindinis bruožas yra jos priešingumas Apšvietos epochos mąstymo tradicijai įvardyti socialinės raidos arba asmens elgesio pamatą sudarančius *racionalumus*. Postmodernizmas, kurį stipriai veikė Friedrichas Nietzsche (1844–1900), be galo skeptiškai vertina pasaulio raidos aiškinimus fundamentalių „modernizacijos" procesų požiūriu ir lygiai taip pat priešiškai vertina aiškinimus, kad galima įvardyti, tarkime, pamatines žmogaus elgesio „motyvacijas".

Postmodernizmas visiškai prieštarauja kiekvienam ir visiems bandymams paaiškinti pasaulį šiais arba kitais būdais, kuriais siekiama tiksliai nurodyti racionalumus, lemiančiais elgesį ir kaitą. Apšvietos epochos mąstytojų manymas, esą galima įvardyti pamatinę veiksmo ir kaitos (kuri kuo puikiausiai gali vykti net jei ją patiriantys to nesuvokia) tvarką, yra pagrindinis dalykas, dėl ko priešinamasi postmodernistams.

Paprastai tas nesutikimas išreiškiamas priešiškumu tam, ką postmodernistai vadina *absoliutinančiais* aiškinimais, arba, kaip sakytų Jeanas-François Lyotard'as, „didžiaisiais pasakojimais" (*grand narratives*). Žvelgiant iš šios perspektyvos reikia atmesti visus radikalius ir konservatyvius modernaus pasaulio atsiradimo aiškinimus, pretenduojančius užčiuopti pagrindinius raidos akstinus tokiuose dalykuose kaip „civilizacijos augimas", „kapitalizmo dinamika" ir „evoliucijos veiksniai". Be abejo, ši ir panašios analizės stengiasi išryškinti svarbiausias žmogaus raidos tendencijas ir temas – pagrindinius racionalumus. Postmodernieji teoretikai tam prieštarauja dėl keleto tarpusavyje susijusių priežasčių.

Pirma, šie aiškinimai yra veikiau teoretiko konstruktas, o ne tikslios istorijos procesų studijos. Čia metamas iššūkis tiems mokslininkams, kurie laikosi Apšvietos prielaidos, esą pasaulį galima pažinti objektyviais ir patikimais būdais. Jie kaltinami, kad jų įvardijami racionalumai greičiau yra jų pačių suvokimo išraiška, o ne istorijos procesų aprašymas. Ši kritika yra labai gerai žinoma ir laikoma postmodernaus mąstymo aksioma. Trumpai tariant, kaltinama, kad yra paminami visi išoriniai žinojimo pagrįstumo reikalavimai, nes teoretikai gali tik interpretuoti tai, ką suvokia, o interpretuodami jie neišvengiamai *konstruoja* žinojimą.

Kad tai nėra banalus filosofinis prieštaravimas, rodo kiti du aspektai, dėl kurių jie kritikuojami. Didieji pasakojimai, pretenduojantys atskleisti „tiesą" apie raidą,

atskleidžia savo pačių šališkumą, kadangi iš jų analizės logiškai išplaukia dažnai tik galima konkretaus socialinio pokyčio kryptis. Be to, priekaištaujama ne tik dėl to, kad absoliutinantys socialinės kaitos aiškinimai yra tik dabarties ir ateities planavimo bei organizavimo įžanga ir kad XX a. istorija juos visiškai diskreditavo.

Tai gana abstraktu, tad leiskite pailiustruoti vienu kitu pavyzdžiu. Pavyzdžiui, socialinės kaitos studijos, teigiančios, kad iškalbingiausi raidos veiksniai yra maksimalaus pelno minimaliomis išlaidomis siekimas, neabejotinai bando įvardyti vyraujantį racionalumą, turėjusį daryti įtaką kaitai. Nesvarbu, kad tam tikrais istorijos tarpsniais ir tam tikrose visuomenėse šiuo racionalumu nebuvo vadovaujamasi, mat tokie „iracionalumai" paprastai laikomi nukrypimais nuo aiškaus istorinio kryptingumo. Gerai apmąstę šią istorijos traktuotę pamatome, kad siekiant pavaizduoti istoriją paprastai padaromos išvados ir apie ateitį, ir apie nūdienę politiką. Tai reiškia, kad „daugiau už/su mažiau" racionalumas vyraus ir toliau, o planuotojai dažnai, o gal visada, turės prisiimti atsakomybę, sudarydami galimybes, kad viskas vyktų taip, kaip turi vykti arba manipuliuodamti įvykiais. Ši aplinkybė iš tiesų buvo svarbi daugeliui raidos teoretikų, kurie stengėsi daryti įtaką politikai, orientuotai į trečiąjį pasaulį, remdamiesi tuo, kad jiems pavyko atskleisti racionalumą, palaikantį sėkmingą Vakarų ekonomikos augimą.

Kaltinimus, esą tie analitikai, kurie tvirtina galį išryškinti varomąsias kaitos jėgas, yra šališki, patvirtina faktai, jog vis dažniau nebetikima nei jų išmanymu, nei juo grindžiama politika; pavyzdžiui, įrodinėjama, kad jie skriaudžia „atsilikusį" pasaulį arba kad neekologiškas „daugiau už/su mažiau" racionalumas kelia grėsmę žmonių ir gyvūnijos išlikimui planetoje" arba kad „žalioji revoliucija", žadėjusi žemės ūkio suklestėjimą šiuolaikinio mokslo sąlygomis, sukėlė socialines problemas, nedarbą kaime ir priklausomybę nuo tolimų rinkų.

Dar dažniau aptariamas nevykusių „didžiųjų pasakojimų" žlugimo pavyzdys yra marksizmas. Prisiminkime, kad kaip pagrindinį istorinės kaitos akstiną jis minėjo „klasių kovą" ir „kapitalo kaupimą". Akivaizdu, kad marksizmo teoretikai, įvardydami racionalumus, nuo kurių priklausė kaita, įsivaizduoja, kad galiausiai juos pakeis aukštesnio lygmens racionalumas. Remdamiesi istorine analize, jie teigia, jog turėtų atsirasti nauja visuomenės forma (komunizmas), kuri turėtų pasinaudoti kapitalistinių režimų pranašumais ir įveikti jų trūkumus.

Tačiau marksistų pretenzijos atskleisti tikrąją socialinės kaitos istoriją, žlugus sovietų komunistiniam režimui, ir juo labiau atskleidus gulago, leninizmo ir stalinizmo baisumus, susikompromitavo visiškai. Šiandien marksizmas vis dažniau laikomas tam tikras nuostatas išreiškiančiu konstruktu, „kalba", kuri leido žmonėms pateikti tam tikrą pasaulio suvokimo ir matymo būdą. Kaip pastebi buvęs marksistas Davidas Selbourne (1993), „nepaisant pranašysčių ... intelektinis pasaulis [marksizmas] suskilo" (p. 146).

Postmodernistų, kaip antai Lyotard'o, nuomone, dabartinė istorija lemtingai pakirto ne tik „didžiuosius pasakojimus", bet ir visas Apšvietos aspiracijas. Fašizmas, komunizmas, holokaustas, nepaprastai sudėtingos karinės technologijos, Černobylis, AIDS, epidemijos ir širdies ligos, aplinkos taršos sukeltas vėžys ... juk visa tai (ir dar daugelis kitų dalykų) yra Apšvietos perversijos, praeities „pasakojimų", kurie primygtinai tvirtino, jog įmanoma išryškinti kaitos racionalumus „nacionalizmo", „klasių kovos", „rasės grynumo" ar „mokslo bei technologijų pažangos" aspektais, rezultatas. Žvelgdamas į šiuos rezultatus, postmodernistas ragina stoti „į karą prieš totalumą" (Lyotard, 1979, p. 81), atsisakyti pasaulio aiškinimų, tariamai įžvelgiančių „tikrąjį istorijos variklį (variklius)". Visos pretenzijos įžvelgti tikrąją istorijos kaitą „atrodo nebeįtikinamos ... nesvarbu, ar tai yra spekuliatyvus pasakojimas, ar išsilaisvinimo pasakojimas" (p. 37).

Vadinasi, postmoderniai mąstysenai yra būdinga nepasitikėti pretenzijomis įvardyti „tiesą". Turint omenyje akivaizdžias ankstesnių „didžiųjų pasakojimų" nesėkmes ir tai, kad kiekvienas jų buvo akivaizdus konstruktas, nors ir kaip mokslininkai įrodinėjo savo objektyvumą, postmodernizmas atmeta juos visus, palaikydamas reliatyvizmo principą ir teigdamas, kad ten, kur nėra „tiesos", galimos tik „tiesos versijos". Pasak Michelio Foucault (1980), postmodernistai suvokia, kad „kiekviena visuomenė turi savo tiesos režimą, savo „generalinę tiesos politiką": tai yra diskurso tipus, kuriuos priima kaip teisingus ir kuriems leidžia funkcionuoti kaip teisingiems" (p.131–132). Taigi postmodernieji teoretikai Apšvietos „tiesos" ieškojimus įsivaizduoja kaip tramdomuosius marškinius, iš kurių jie išsivadavo, ir vietoj to akcentuoja analizės, aiškinimo ir interpretacijos *skirtybių* išlaisvinamąsias prasmes.

SOCIALINIAI POSTMODERNIZMO BRUOŽAI

Intelektinė postmodernizmo kritika yra tęsiama, performuluojama ir išplečiama socialinėje plotmėje. Čia susiduriame ne tik su postmoderniais teoretikais, bet ir su aplinkybėmis, kurios, kaip manoma, apibūdina postmodernius laikus. Kad suprastume postmodernų būvį, nebūtina pritarti postmoderniai Apšvietos idėjų kritikai, nors akivaizdu, kad jeigu iš tikrųjų įžengiame į postmodernų pasaulį, jo intelektiniai vertinimai tikrai ras atgarsį socialinėje srityje. Maža to, kadangi visi šios knygos skaitytojai yra veikiami postmodernios kultūros, jiems norėsis patikrinti šiuos aprašymus savo pačių patirtimi ir supratimu. Man regis, nesunku atpažinti ir pripažinti postmodernius savo kasdienybės bruožus – bet siekiant pritarimo visam postmodernios teorijos projektui, reikia gerokai daugiau faktų.

Postmodernizmo socialinėje plotmėje intelektinės kritikos išeities taškas – prieštaravimas tam, ką būtų galima (apytiksliai) pavadinti modernistiniais princi-

pais ir praktikomis (Kroker ir Cook, 1986). Modernizmas čia yra labai bendras terminas, apimantis tokius dalykus kaip planavimas, organizavimas ir funkcionalumas. Vis pasikartojanti tema yra nusistatymas prieš bet ką, ką tvarko planuotojų, biurokratų, politikų, siekiančių galios (remiantis išmanymu, aukštesnio lygmens žinojimu, „tiesa") primesti kitiems savo palaikomus „racionalumus". Pavyzdžiui, postmodernioje kultūroje dizaineriai, kurie mano galį pasakyti, kas „iš tiesų" yra madinga, nustatyti standartus, kaip reikia rengtis ir pateikti save, pajunta, kad jų prestižas silpsta. Arba priešinamasis funkcionalumui remiantis požiūriu, kad „efektyviausias" namų statybos būdas atspindi ne kažin kokį atsietą kvalifikuoto architekto arba miesto planuotojo „racionalumą", bet pernelyg pasitikinčių savimi profesionalų pastangas primesti savo vertybes kitiems žmonėms.

Postmoderniam nusiteikimui būdingas ironiškas požiūris į vertinimus bei nuomones iš viršaus. Šia prasme galima sakyti, kad jam būdingas demokratiškas įžūlumas, pasireiškiantis nepritarimu kiekvienam, kas norėtų nustatyti standartus visiems kitiems. Ypač pažymėtina postmodernizmo antipatija visų pripažintoms ir teisingomis laikomoms nuomonėms apie tai, kas yra „geras skonis" arba „didžioji tradicija" estetikoje. Pavyzdžiui, įtakingas literatūros kritikas F. R. Leavisas (1895–1978) savo knygoje *The Great Tradition*, 1948 („Didžioji tradicija") įvardijo Jane Austen, George'ą Eliotą, Henry Jamesą ir Josephą Conradą kaip geriausius Anglijos romanistus. Būtent tokia literatūra Leavisui atrodė „teisingiausia". Priešingai šiam „teisingam vertinimui", postmodernistai teigia: „Jeigu tau patinka Jeffrey Archeris, joks literatūros profesorius tau nepaaiškins, kas geriau".

Tie, kurie nustatydavo standartus praeityje, paprastai nėra labai vertinami. Todėl Leavisas galėtų teigti, kad jo „teisingas vertinimas" kilo iš itin nuodugnaus įsigilinimo į anglų romaną, bet postmodernistas gana aiškiai parodo, kad literatūros kritikai gyvena iš savo kritikos, kad jų tekstai veda juos į priekį karjeros keliu ir suteikia prestižą (vadinasi, jie vargu ar yra nešališki tiesos ieškotojai). Be to, nesunku parodyti, kad kritikų vertinimai labai priklauso nuo konkrečių prielaidų, išsimokslinimo ir klasinių preferencijų (Leaviso atveju nebus nieko nauja, jei paminėsime provincialumą, jo viso gyvenimo įsipareigojimą Kembridžui ir idealizavimą mitinės „organiškos bendruomenės", į kurią, jo įsitikinimu, galėtų nuvesti didžioji literatūra). Trumpai tariant, atskleidžiamas kritikų šališkumas, ir tada jų pretenzijos primesti savo vertinimus arba nuomones visiems kitiems nebeatrodo pagrįstos.

Atskleisdamas „teisingų" mąstytojų pretenzijas, postmodernizmas patvirtina estetikos reliatyvizmą – bet kurioje ir kiekvienoje gyvenimo srityje *skirtybė* turi būti skatinama. Šis principas taikytinas visur (Twitchell, 1992): muzikoje („Kas gali pasakyti, kad Mozartas yra pranašesnis už Van Morrisoną?"), aprangoje („*Jaeger* neatrodo geriau negu *Next*, tiesiog daugiau kainuoja"), taip pat ir scenos me-

ne („Kodėl Shakespeare'ui turi būti teikiama didesnė garbė negu Andrew Lloydui Webberiui?“). Tai turi išlaisvinamąjį aspektą, kadangi postmodernizmui svarbiausia yra atsisakyti „tironijos“ visų, kurie nustato „tikruosius“ standartus, kaip reikia gyventi. Postmoderniai kultūrai, priešingai, patinka įvairovė, atraktyvumas, nesibaigiančios skirtybės. Pavyzdžiui, priešinamasi Wimpey standartinių gyvenamųjų namų rajono, suprojektuoto tų, kurie manė, žiną, „kas žmonėms geriausia“ ir/arba „ko žmonės nori“, idėjai, kurios vietoje įsigali namų individualizavimo, sugriaunant architekto planus, šiek tiek vienur pridedant, kitur išgriaunat, naudojant įvairiausius patinkančius mažmožius, tolerancija, o tie, kurie sako, kad tai prastas skonis, tepasikaria.

Tokio impulso priežastis, žinoma, yra modernistinių „tiesos“ ieškojimų atsisakymas. Postmodernizmas tam priešinasi, viena vertus, dėl to, kad apibrėžiančių „tiesą“ motyvai dažnai anaiptol nėra nuoširdūs, o ir „ekspertai“ neturi vieningos nuomonės, tad niekas nemano, jog yra vienintelė ir neginčijama „tiesa“, kurią galima atrasti, be to, visiems aišku, jog „tiesos“ apibrėžimai labai lengvai pavirsta tironijomis. Žinoma, tai ne komunistiniai režimai, kai partija geriausiai žinojo „objektyvią padėtį“ ir tvarkė žmonių gyvenimus, tačiau kiekvienas iš mūsų tikrai esame patyrę, ką reiškia kitų primesta nuomonė. Mokykloje tikrai turėjome skaityti Dickensą ir Hardy, kadangi tie, kurie nustatydavo „literatūrinio išprusimo“ standartus, manė, kad juos verta įtraukti į mokymo programą (tačiau atmesdavo mokslinę fantastiką, meilės romanus ir vesternus). Kiekvienas Didžiojoje Britanijoje tikrai žino, kad BBC televizija rodo tai, kas vertinama kultūros sergėtojų ir globėjų (daugybę naujienų ir aktualijų, klasikinius serialus, „gerą“ dramą, šiek tiek sporto, atitinkamas vaikams skirtas programas, tokias kaip „Išplaukimo vėliava“ (*Blue Peter*). Nemažai skaitytojų, pirmiausia tie, kurie augo komunaliniuose butuose, turėjo susidurti su apribojimais, kuriuos jiems primetė namų planuotojai ir architektai.

Postmodernus mentalitetas, priešingai, aukština faktą, kad „tiesos nėra“, yra tik „tiesos versijos“, todėl ieškoti „tiesos“ beprasmiška. Vietoje to yra iškeliama kitokybė, skirtingumas, „tinka bet kas“. Todėl yra atmetamas modernistinis žavėjimasis žanrais ir stiliais (kuris tam tikru metu padėjo nustatyti vertingą meną ir įvardyti gerą skonį), išjuokiant jo pretenzijas. Nuo čia tik žingsnelis iki postmodernaus polinkio parodijuoti, ironiškai reaguoti į nusistovėjusius stilius, polinkio kompiliuoti, kuris žavi ironija ir sėkmingais „brikoliažo“ stiliaus deriniais. Postmoderni architektūra sujungia nederančius pripažintus stilius, visiems žinomas „Mokantis iš Las Vegaso“ (Venturi, 1972; Jencks, 1984), kuriame derinami ispaniško stiliaus medžio dirbiniai su gotišku fasadu arba rančos stiliaus projektas su venecijietiška apdaila; arba postmodernus eklektiškas aprangos komplektas, su-

darytas, iš blauzdinių, *Doc Marten's* batų, indiškos kaklaskarės, liemenės ir etnografinio stiliaus palaidinės...

Ko gero, labiausiai verta dėmesio tai, kad postmoderni kultūra atsisako ieškoti „autentikos“. Čia būtų galima išvardyti keletą giminingų žodžių, į kuriuos vis taikosi postmodernistinės kultūros šalininkai: „tikrumas“, „reikšmingumas“ ir „tikroviškumas“. Visos šios sąvokos byloja apie modernistinį siekį apibrėžti, kas „tikra“. Pavyzdžiui tai, kas skatina ieškoti klausomos muzikos „tikrosios prasmės“, siekti „autentiško“ gyvenimo būdo, kuris galėtų atgaivinti „tikrosios Anglijos“ (ar netgi „tikrojo manęs“) šaknis, kas skatina bandyti suprasti „tikrąją doro gyvenimo filosofiją“. Postmodernizmas, priešingai, aukština tai, kas neautentiška, paviršutiniška, efemeriška, trivialu ir baisiai nenatūralu.

Postmodernizmas visada vengia siekti autentiškumo dėl dviejų pagrindinių priežasčių. Pirma, dėl to, kad tvirtinimas, jog egzistuoja viena „tikra“ reikšmė, yra aiški fantazija; vadinasi, tiems, kurie ieško „autentikos“ ir „tikrumo“, būtinai nepasiseks, nes gali būti tik „tikroviškumo“ *versijos*. Negalima tikėtis atgaivinti, sakykime, autentišką Dickensą, kadangi skaitome jį kaip žmonės, gyvenantys XX amžiuje, kaip žmonės, kurie yra susipažinę, tarkime, su tokiais dalykais, kaip pasąmonė ir vaiko seksualumas, kurios verčia interpretuoti mažojo Nelo charakterį nutolstant ir nuo autoriaus, ir nuo jo pirmųjų skaitytojų. Arba negali būti jokios „teisingos“, sakykime, bitlų dainų prasmės interpretacijos, nes jų prasmė neišvengiamai kinta priklausomai nuo amžiaus ir patirties.

Šia autentiškumo paieškų kritika teigiama, kad interpretacija esanti reliatyvi, o antras prieštaravimas yra dar radikalesnis ir, manyčiau, netgi būdingesnis postmoderniam būviui. Teigiama, kad autentiško būvio neįmanoma rasti, kadangi jis *egzistuoja tik* jo siekiančių fantazijose. Mums atrodo, kad kažkur – už šito kampo, už horizonto, tame amžiuje – galima rasti tai, kas tikra, kas autentiška. Tai radus galima būti patenkintam, kad pavyko atrasti tai, kas tikra (savyje, savo laiko, šalies) ir palyginti su dabartiniame „stilingumo“ „šou“ ir „tik už pinigus“ pasaulyje vyraujančiu paviršutiniškumu ir dirbtinumu. Postmodernizmo požiūriu, autentikos paieškos yra bergždžios.

Panagrinėkime, pavyzdžiui, madingas kilmės šaknų paieškas, kai stengiamasi atsekti savo šeimos genealogiją. Nūnai daugelis žmonių stengiasi smulkiai aprašyti savo šeimos medį, kad nustatytų savo pačių kilmę. Paprastai šie autentiškumo ieškotojai sugrįžta į vietas, iš kurių jau kelios kartos kaip jų protėviai yra išsikraustę. Ką gi atranda šie ieškotojai pasiekę kaimą, iš kurio pabėgo pirmieji anglų kolonistai amerikiečiai, airių kaimelį, iš kurio išginė badas, lenkų getą, iš kurio buvo išvaryti? Jokio autentiškumo. Kur kas labiau tikėtina, kad ras daržinę primenančią rekonstruotą puritonų bažnyčią, „visai kaip buvusioji“, „tikrus“ bulvi-

nius pietų patiekalus (su šaltu *Guinnesso* alumi ir puikiais vynais), iš naujo iškilusią sinagogą su centriniu šildymu ir kompiuteryje saugoma šeimų istorijų duomenų baze.

Trokštate surasti „tikrąją“ Angliją? Tą „žalią ir mielą kraštą“ su gerai prižiūrimais laukais, karvėmis, nepasikeitusiu peizažu, baltintais namukais, apsuptais sodų ir „nuoširdžių“ kaimynų, kaimą, kuriam kelia grėsmę greitkelio statyba, pramonės objektais apstatyti žemės sklypai ir žmonės, kurie pagyvenę metus vienoje vietoje persikelia kitur? Kaimą, kur galima rasti „tikrąjį save“, kur galima rasti savo „šaknis“, šiokias tokias autentiškos angliško gyvenimo būdo apraiškas, per kurias susiliečiame su savo protėviais? Bet ką gi pamatysime atidžiau įsižiūrėję į Anglijos kaimo – labiausiai urbanizuoto Europoje – gyvenimą? Žemės ūkio verslas, aukštosiomis technologijomis grįstas ūkininkavimas, vištų fermos ir „ištuštėję kaimai“, nes dalis jų gyventojų važinėja savo *Volvo* (industriniai simboliai kaimiško atšiaurumo, sunkumo ir patikimumo, kuriuos pralenkia tik *Range Rover*) į miesto centre įsikūrusias įstaigas, palikdami savo gražiai prižiūrimus ūkius (kurių biudžetai smarkiai pranoksta vietinių gyventojų pajamas) su reguliuojamu centriniu šildymu ir šaldytuvais, prikimštais atsargų iš prekybos centrų. Būtent šie ateiviai labiausiai stengėsi atkurti „tradicinį“ kaimą: nepasiduodami pramonės naujovėms (kurios galėjo suteikti darbo buvusiems žemės ūkio darbininkams, išstumtiems kombainų, traktorių ir sodininkystės mokslo), turėdami lėšų atstatyti ankstesnes kalves (dažnai kaip antruosius namus – su visais šiuolaikiniais patogumais), aktyviai palaikydami istorines draugijas (kurios daro puikias tamsiai rusvas fotografijas, vaizduojančias, „koks buvo gyvenimas vietovėje, kurią dabar mes branginame“), ir, žinoma, atgaivindami „tradicijas“, tokias kaip šokiai su legendiniais Robino Hudo ir kitų herojų kostiumais ar tokius kaimo amatus, kaip verpimas ir audimas (Newby, 1985, 1987).

Tai ne šiuolaikinio kaimo gyvenimo ironizavimas, bet įsitikinimas, kad ieškoti „autentiškos“ Anglijos yra nesusipratimas. XX a. pabaigoje mes galime tik *sukonstruoti* gyvenimo būdą, kuris mums atrodo atspindintis anuos laikus (be tikro alkio, skurdo ir vargo, kurį teko kęsti daugumai kaimo gyventojų). Šis tariamai autentiško gyvenimo būdo konstravimas neišvengiamai pats yra neautentiškas – ir turi būti tokiu laikomas. Joks autentikos siekimas nieko neduoda. Daugelis žmonių tradicijas vertina kaip suteikiančias vietą, teikiančias tikrumo jausmą kintančiame pasaulyje. Tradicijos savotiškai ramina, šiais nežinios ir netikrumo laikais suteikia pasitikėjimo, be galo svarbaus nuoširdumo ir tikrumo, galinčių atstoti inkarą. Bet lengva įrodyti, kad šios anglų tradicijos – Kalėdos prie eglutės, šventinis kalakutas ir tradiciniai papuošalai, Oksfordo ir Kembridžo valčių lenktynės, taurės finalas Wembley stadione, „tikras“ alus ir „tikros“ smuklės ir pati pirmoji monarchija su anglosaksus siekiančia giminystės linija – yra tik „pramanai“ (Hobsbawm ir Ranger, 1983), atsiradę daugiausia vėlyvuoju Viktorijos laikų periodu.

„Tipiškų“ angliškų Kalėdų papročių pradžia susijusi su princu Albertu, taurės finalas yra naujesnis dalykas, smuklės yra skirtos idealizuojamų laikų nostalgijai žadinti, alus daugiausia gaminamas laikantis naujausių technologijų, o monarchija per savo permainingą istoriją iš esmės pasikeitė.

Autentiškumo nėra; yra tik (neautentiški) autentiškumo konstruktai. Imkime, pavyzdžiui, turisto patirtį (Urry, 1990). Brošiūros reklamuoja „nepaliestą“ paplūdimį, „būtinai aplankytinas vietas“, „savitą“ kultūrą, „nuoširdžius“ vietinius gyventojus ir „tikrumo pojūtį“. Tačiau turizmas yra akivaizdžiai neautentiškas, kruopščiai nuo pradžios iki pabaigos sukonstruota išmonė: kavinė Graikijos pajūryje – su europietiško alaus pilnais šaldytuvais; tradicinė muzika – grojama iš kompaktinių plokštelių; autentiška graikų virtuvė – mikrobangų krosnelėje pagaminti šaldiklyje laikyti patiekalai, kurių skonis toks, kad patiktų klientams ir sykiu šiek tiek primintų „vietinius“ patiekalus (pvz., *moussaka* ir pan.); didmiesčių nesugadinti paslaugūs ir malonūs vietiniai gyventojai – mokęsi viešbučių administravimo mokyklose Šveicarijoje; specialiai turistams skirtos pramogos – sukurtos ir išreklamuotos turistų vartojimui. „Turistinis burbulas“ turi užtikrinti tik malonias patirtis, kad lankytojai neužuos nemalonių kvapų ir nesusidurs su antisanitarinėmis sąlygomis, kurias kenčia daugelis vietinių gyventojų. Netgi pačioje autentiškiausioje vietovėje turistų pasirodymas neišvengiamai pakeičia tai, kas buvo čia iki tol (idealizuojama „savita“ kultūra, archaiškos apeigos, kurių dauguma, kai pasiaiškini, yra tik „surežisuotas autentiškumas“: MacCannell, 1976). Be to, turizmas yra stambus verslas ir atitinkamai tvarkomas: lėktuvai turi skristi pilni, užsakomi viešbučiai (atitinkantys lankytojų iš turtingų šalių reikalavimus, tai yra su dušais, švaria patalyne ir jeigu reikia – kondicionieriumi), o žmonės turi puikiai leisti laiką. Tam reikia atitinkamų priemonių, išmonės, neautentiškumo (Boorstin, 1962, p. 100–122).

Neautentiškumas nėra būdingas tik užsienio valstybėms, tokioms kaip Italija ir Prancūzija, kurios yra suinteresuotos puoselėti turistinius vaizdus. Tai būdinga ir Didžiajai Britanijai. Iš tiesų galima įrodinėti, kad Didžioji Britanija muziejus, architektūrą ir pramogas naudoja ne tik tam, kad palaikytų milžinišką turizmo pramonę, bet ir siekdama atskleisti mūsų „tikrąją istoriją“ (Hewison, 1987). „Paveldo pramonė“ kuriama taip, kad atkurtų ir atnaujintų mūsų praeitį „tokią, kokia buvo iš tikrųjų“. Prisiminkime, pavyzdžiui, Beamisho Pramonės muziejų Durhamo grafystėje, Jorviko centrą Yorke, Ironbridge’o ir Oksfordo istoriją. Ironiška, tvirtina postmodernistai, kad tiek daug šių turistams patrauklių objektų buvo sutvarkyta siekiant parodyti, „kaip viskas buvo kadaise“ (su istoriniu kvapu), turint omenyje, kad pats konstravimas neišvengiamai pakerta autentiškumo pretenzijas.

Reikia pasakyti, kad jie nėra mažiau autentiški negu kiti, gal net senesni paveldo centrai, tokie kaip senoviniai dvaro rūmai. Londono Taueris (karališkasis kalėjimas, dabar – muziejus), Imperijos karo muziejus ir Stounhendžas nėra au-

tentiški, nes mes niekada nesugrąžinsime autentiškos praeities. Tai nereiškia, kad jie reikalauja ir siūlo tiek šiuolaikiškumo (šiuolaikiniai konservavimo metodai, transportas, elektra, profesionalūs gidai ir t. t.), kad sugriauna autentiką, bet kadangi visos pastangos imituoti istoriją yra interpretacijos – taip pat ir konstravimas – autentiškumo negali būti. Panagrinėkime, pavyzdžiui, dabar istorijos moksle vyraujančius ginčus: ar istorija pasakojama vien iš vyriškos perspektyvos, ar turi apimti ir moterų patirtis (jų istoriją), ar ji turi būti imperinė karų ir užkariavimų istorija, ar anglocentrinė, ar derėtų žvelgti iš Europos perspektyvos; apimanti neilgą laiko tarpsnį, ar paliečianti *longue duree,* išryškinanti socialinius ar politinius aspektus; karalių ir karalienių istorija ar paprastos liaudies istorija? Grubiai tariant, pati istorijų įvairovė nepaiso modernaus mokslininko ambicijų papasakoti „tikrą" istoriją, kuri sugriauna labai nemenkos dalies paveldo pramonės siekius.

Taigi postmoderni epocha atmeta visas pretenzijas į „tikroviškumą": *nieko* nėra „tikra" ir „autentiška", nes visa yra prasimanymas. Nėra „tikros Anglijos", „tikros istorijos", „tikros tradicijos". Autentiškumas yra ne daugiau kaip (neautentiškas) išsigalvojimas, išmonė. Vadinasi, primygtinis ir dažnai kartojamas modernistų klausimas „ką tai reiškia?" neturi prasmės. Už kiekvieno tokio klausimo slypi mintis, kad galima suvokti *tikrąją prasmę*, kad, pavyzdžiui, galime atskleisti Biblijos tiesas, suprasti, ką norėjo pasakyti architektas šitaip projektuodamas statinį, ką iš tiesų reiškė gyventi per Napoleono karus, ką nori pasakyti mergina, vilkėdama būtent šia suknele. Bet jeigu mes žinome, kad jokios vienintelės reikšmės nėra, o yra tik skirtingos interpretacijos (tai, ką Rolandas Barthesas vadino *polisеminiais* požiūriais), tada logiška atsisakyti paties reikšmės ieškojimo. Postmoderniu požiūriu, tiesos paieškos – bergždžias darbas, bet tai anaiptol ne neviltis, o siūlymas tiesiog mėgautis *buvimo išgyvenimu*. Pavyzdžiui, galite nežinoti, kaip reikėtų suprasti tam tikrą šukuoseną, gal jus glumina, kad jūsų draugai suvokia tai skirtingai, bet velniai jų nematė, gėrėkitės vaizdu, neieškodami čia ypatingos reikšmės. Prancūzai tatai vadina *jouissance*; šis apibrėžimas kilęs iš Kanto *Critique of Judgement*, 1972 („Sprendimų kritika"), bet postmodernistams svarbiausia yra tai, kad jeigu kiekvienas supranta, kad yra begalė reikšmių, galime liautis ieškoję bet kokios reikšmės. Kaip sakoma grafiti užraše ant sienos, liaukis stengęsis suprasti, ką Elvis norėjo pasakyti savo daina „Jailhouse Rock", – tai „tik rokenrolas", todėl stokis, eik šokti ir džiaukis.

Be to, mes, intelektualai, neturime jaudintis dėl to, kad atsisakome reikšmės. Paprasti žmonės taip pat supranta, kad rasti „tikrąją reikšmę" yra nepasiekiama svajonė. Jie taip pat supranta, kad kiekviena situacija sukuria daugybę reikšmių ir kad neįmanoma aptikti autentiško elemento. Todėl žmonės nesikankina, stengdamiesi suprasti tikrąją matyto filmo prasmę: jie visiškai patenkinti, kad gali džiaugtis tuo, ką patyrė žiūrėdami – juoką, nuobodulį, pramogą, galimybę atitrūkti nuo

buities, progą pabūti su savo partneriu, praleisti vakarą ne namuose... Modernistams fanatikams labiausiai rūpi „ką visa tai reiškia"; postmodernūs piliečiai jau seniai tokio uolumo atsisakė, patenkinti, kad gali mėgautis daugybe malonumų. Panašiai postmodernūs turistai gana gerai supranta, kad nieko autentiška jie nepatirs; jie ciniškai stebi krautuvėles, kuriose pardavinėjami „tikri" niekučiai, karštą turistinės prekybos komercializmą, dirbtinumą „atokios" vietelės, kur vis dėlto galima gauti naujausias vaizdajuostes. Turistai puikiai supranta, kad visa tai tik žaidimas, bet – tatai suprasdami – mėgaujasi atostogaudami ir dalyvaudami surežisuotuose įvykiuose, nes per atostogas jie nori „gerai praleisti laiką", patirti „malonumų" ir nekvaršinti sau galvos visokiais „ką visa tai reiškia", ar maistas, žmonės ir aplinka yra autentiški, ar ne (Featherstone, 1991, p. 102).

Postmodernizmo dėmesys interpretavimo, gyvenimo stilių, vertybių kitokybei glaudžiai siejasi su netikėjimu autentika. Pavyzdžiui, postmodernus požiūris skatina atsisakyti elitarizmo, reikalaujančio mokyti vaikus vieningos ir turtingos „bendros kultūros" arba „didžiosios literatūros tradicijos". Visa tai ir kiti iškilmingi pareiškimai yra atmetami kaip ideologija, galios, kuria naudojasi tam tikros grupės kitų atžvilgiu, apraiškos. Tačiau postmoderni kultūra tuo nesitenkina: pasak jos, reikia ignoruoti bijančius kultūros fragmentacijos, kuri ištiks, jeigu žmonės nebus mokomi suprasti ir vertinti, tarkime literatūrą arba istoriją, kuri pasako mums, kas mes esame, ir padeda jaustis piliečiais. Viena vertus, taip yra dėl to, kad „bendros kultūros", nesvarbu, ar ją suprantant arnoldiškąja prasme – kaip „visa, kas geriausia yra sugalvota ir pasakyta", ar tiesiog kaip „visa, kas mūsų visuomenei vertinga", apibrėžimas paprastai yra išraiška galios, kuri išskiria daugelį mūsų visuomenės grupių ir primeta joms savo valią („didžioji anglų literatūros tradicija" gali ne itin dominti tautines mažumas, darbininkų klasę arba dabartinę Didžiosios Britanijos jaunuomenę). Antra vertus, postmodernistai vis dėlto įrodinėja, jog tai taip pat suponuoja prielaidą, esą žmonėms sunku gyventi susiskaldžius ir, jeigu nėra darnos ir vientisumo, patiriamas susvetimėjimas, nerimas ir depresija.

Bet postmodernus požiūris vertina skirtingumus, taigi, puikiai jaučiasi fragmentiškoje kultūroje. Kodėl negerai, pavyzdžiui, skaityti Shakespeare'o ištraukėles ir klausytis *regi* stiliaus muzikos? Ilgą laiką kultūros sergėtojai leido sau sakyti žmonėms, ką ir kaip jie turėtų skaityti, žiūrėti arba klausytis (ar bent jau jausti kaltę, nukrypus nuo nurodytų veikalų bei vertinimų). Už tokios moralinės priežiūros slypi tipiškas modernistinis supratimas, esą bet koks suskilimas yra neabejotinai žalingas. Postmoderni kultūra, priešingai, paniekinusi „tikrosios reikšmės" ieškojimus („tipiškai angliškas būdas reiškia, kad jūs esate susipažinę su šia istorija, šiais romanais, šia poezija ir tai vertinate..."), teigia, kad fragmentiškumas gali *patikti* ir *patinka*, žmonėms pernelyg nesiginčijant dėl prieštaraujan-

čių dalykų. Dėl to aukštinama gausybė neturinčių reikšmės *malonumų* šaltinių: neono šviesos, prancūziška virtuvė, *McDonald's*, azijietiški patiekalai, Bizet, Madonna, Verdis ir Gary Glitteris... Malonumų šaltinių įvairovė yra sveikinama.

Maža to, nesunku bus suprasti, kad už modernistinio fragmentiškos kultūros vertinimo slepiasi savajam „aš" iškilusios grėsmės baimė. Toji baimė grįsta prielaida, kad kiekviename iš mūsų yra „tikroji savastis", autentiškas „aš", kuris turi būti pastovus, vieningas ir apsaugotas nuo labai įvairių kultūros signalų poveikio. Kaip, pavyzdžiui, tikras intelektualas gali išlaikyti savo tapatumą, jeigu skaito Platoną, o paskui patraukia į šunų lenktynes. Kaip tikras filosofas gali gilintis į savo srities didžiuosius protus, o paskui sirgti už Tottenhamo *Hotspur* futbolo klubą? Kaip galima išlaikyti savo asmenybės vientisumą, jeigu tas pats aktorius yra veikiamas tokių skirtingų pavyzdžių kaip Clintas Eastwoodas, Paulas Gascoigne ir Woody Allenas?

Užuot nuoširdžiai narpliojęs šiuos prieštaravimus, postmodernizmas neigia egzistuojant esminę, tikrąją savastį. Postmodernizmas primygtinai tvirtina, kad „tikrojo savęs paties" ieškojimai kalba apie pamatinės prasmės, autentiškos būties, kuri yra ne čia, galimybę – todėl ir neverta jos ieškoti. Priešingai, raginama susigyventi su kitokybe ir visuomenėje, ir savo paties gyvenime ir gyventi be nerimo dėl reikšmės, atsisakius tokių varžančių ir apribojančių sąvokų, kaip „vientisumas" ir „moralumas", ir vietoje jų pasirinkus malonumą. Tik intelektualai nerimauja dėl savojo Aš susiskaidymo. Visi kiti visai esame patenkinti gerai leisdami laiką ir nekvaršiname galvos, kad imtume liūdėti dėl to, kad keli nuplikę inteligentai mano, jog mūsų „tikroji savastis" gali „subyrėti".

Kaip ir pritinka kultūrai, besimėgaujančiai išmone ir paviršutiniškais reiškiniais, postmodernizmas yra glaudžiausiai susijęs su *miesto gyvenimu*. Postmoderni kultūra aukština paviršutiniškumą, niekina giluminę analizę, kuri siekia atskleisti „tiesą", palankiai vertina greitai kintančios, žaismingos mados permainas. Jokia kita vieta taip netinka tam, kaip miestas, vieta, kurioje klesti dirbtinumas ir netikrumas, stilių maišalynė, atvirumas kaitai ir eklektika, skirtingumai ir kitoniškumas, pastovumo stygius, nuolatinis pojūčių stimuliavimas, kultūrų samplaikos ir nepažįstamieji, kurie ateina su įvairiomis patirtimis ir požiūriais, kurie griauna tikrumą ir atveria naujus pomėgius, potyrius, stilius ir džiaugsmo šaltinius.

Būdamas priešiškas siekiantiems atskleisti „tikrąją daiktų reikšmę", postmodernizmas pabrėžia paprastų žmonių kūrybiškumą ir žaismingumą. Modernizmo teoretikams būdinga tendencija deterministiškai aiškinti elgesį. Tai reiškia, kad modernistai siekia aiškinti veiksmus sureikšmindami savo pačių aiškinimus, o ne tuos, kuriuos pateikia vienaip ar kitaip besielgiantys žmonės, tarsi tik jie vieni pajėgtų įžiūrėti tikruosius motyvus tų, kuriuos jie analizuoja. Prisiminkime, pavyzdžiui, Freudo tvirtinimus, esą daugelį elgesio apraiškų paaiškinąs seksualumas – nesvarbu, ką jaustų tiriamieji; arba marksistų teiginiai, kad sąmonę sufor-

muoja ekonominiai santykiai – nesvarbu, ką sakytų tiriamieji; arba feministiniai moterų patirties aiškinimai, kurie dažnai perša mintį, jog analitikas turi išskirtinę galimybę perprasti tai, „ko moterims iš tikrųjų reikia" – nesvarbu, ką manytų jų tiriamos moterys.

Postmodernistai ne kartą tvirtino, kad intelektualai neturi daugiau teisių pažinti „tiesą" negu vyras arba moteris iš gatvės. Intelektualų baiminimasis, kad žmonės yra kvailinami, apgaudinėjami, nuvedami į šalį, atitolinami nuo „tiesos" sumaniai manipuliuojančių politikų, nieko vertų pramogų arba vartotojiškos ideologijos pagundų, yra sykiu ir nepakenčiama arogancija (kokią teisę turi intelektualai teigti, jog jie atskiria, kas yra „tiesa", kai jų pačių aiškinimai kelia abejonių, o jie patys varžosi su kitų intelektualų „tiesa"?) ir nesąmonė, turint omenyje tai, kad paprasti žmonės geba suprasti ir kurti lygiai taip pat sėkmingai, kaip ir bet kuris intelektualas. Pasaulyje, kuriame yra tik tiesos versijos, žmonės turi nepaprastą gebėjimą kurti anarchišką galybę reikšmių ir, pirmiau netgi negu reikšmė, kitaip *pritaikydami* daiktus ir patirtis, su kuriomis susiduria.

Michelis de Certeau (1984) kaleidoskopiškoje knygoje, kurioje užfiksuota daug kasdienio gyvenimo išmonių, vieną po kito pateikia kūrybinio impulso pavyzdžius, atskleidžiančius intelektualų melą, esą jie supranta viską aiškiau nei paprasti žmonės. Anot de Certeau, žmonės netgi iš pačių įprasčiausių daiktų ir veiklų nuolatos ir nesuvaldomai kuria skirtingas prasmes, malonumus ir vartosenas. Antai, pasak de Certeau, paprastas automobilio vairavimas yra nepaprasta, stulbinama kūrybiškumo sritis: galima važinėti pasirinktu greičiu, važinėti į darbą ir atgal, viršyti greitį, lėtai važiuoti, važinėti sekmadieniais, leisti vienam laiką, mąstyti, svajoti, klausytis muzikos, atsipalaiduoti, stebėti kitus vairuotojus. Kaip tokiu atveju drįsta intelektualai kištis ir teigti, kad jie turi ypatingą privilegiją suprasti tai, ką paprasti žmonės apie ką nors galvoja ar netgi jaučia?

Skaitytojų nenustebins, jog postmodernizmo *bête noire* yra siekimas įvardyti esmines bet kurio reiškinio ypatybes. „Esencializmas" kursto postmodernistą dėstyti žinomus kaltinimus arogantiškoms modernistinėms prielaidoms, kad analizuojantysis gali objektyviai suvokti „tiesą", kad už išorės slypinčias ypatybes gali kruopščiai išnagrinėti privilegijuotas stebėtojas, kad yra pagrindinė reikšmė, kurią gali nustatyti gabesnis analitikas, kad yra autentiški elementai, kuriuos galima nustatyti įdėmiai ir ilgai žvelgiant.

Kadangi aš neprisijungiu prie postmodernios mąstysenos, be ilgų svarstymų apžvelgsiu pagrindinius postmodernizmo, kaip intelektualinio ir socialinio reiškinio, elementus. Tai:

- modernistinio mąstymo, vertybių ir praktikų atsisakymas;
- pretenzijų įvardyti „tiesą" atmetimas remiantis tuo, jog egzistuoja tik „tiesos versijos";

- autentikos paieškų atsisakymas teigiant, kad nieko autentiška nėra;
- pastangų įvardyti reikšmę atsisakymas, kadangi egzistuoja begalybė reikšmių (kurios sugriauna pačią reikšmę);
- interpretacijų, vertybių, stilių skirtybių aukštinimas;
- malonumo, juslinės patirties sureikšminimas analizės atžvilgiu, *jouissance* ir arogancijos akcentavimas;
- žavėjimasis dirbtinumu, išoriškumu, kitokybe, parodija, ironija ir kompiliacija;
- paprastų žmonių kūrybiškumo ir vaizduotės, nepaklūstančių deterministiniams elgsenos aiškinimams, pripažinimas.

POSTMODERNIZMAS IR INFORMACIJA

Bet ką visa tai turi bendra su informacija? Pirmas ir ne kartą girdėtas atsakymas ateina iš postmodernistų tvirtinimo, esą pasaulį galima pažinti tik per *kalbą*. Apšvietos epochos mąstytojai pritarė minčiai, kad kalba yra priemonė objektyviai tikrovei aprašyti, tačiau postmodernistai teigia, kad tai „skaidrumo mitas“ (Vattimo, 1992, p. 18), kadangi išleidžiama iš akių, jog vienintelė „tikrovė“ yra simboliai ir vaizdiniai (t. y., informacija). Kitaip tariant, kalba neatskleidžia tikrovės; veikiau pati kalba yra tikrovė, kurią suvokiame. Kaip teigia Michelis Foucault, „tikrovė neegzistuoja ... visa, kas yra, yra kalba, ir tai, apie ką mes kalbame, yra kalba, mes kalbamės kalboje“ (cit. Macey, 1993, p. 150).

Pavyzdžių, iliustruojančių šio pradinio taško, kai „kalba niekada nebūna nekalta“ (Barthes, 1967, p. 16), padarinius galima rasti literatūros kritikoje. Kadaise kritikai laikė savo uždaviniu išskirti, tarkime, kaip, skaitydami „Dombį ir sūnų“, galėtume susidaryti geresnį Viktorijos laikų kapitalizmo vaizdą, arba išanalizuoti Ernesto Hemingway'aus novelėse atskleistą vyriškumo sampratą, arba suprasti, kokią įtaką auklėjimas turėjo vėlyvajai D. H. Lawrence'o kūrybai. Kritikai rėmėsi prielaida, kad šių autorių *kalba* atskleidžia anapus žodžių esančią tikrovę (istorinį tarpsnį, ideologiją, šeimą), jie siekė išaiškinti šią funkciją taip, kad nekristų į akis – suprantamai, vadinasi, nešališkai. Tokie intelektualai ir menininkų, ir kritikų teksto *skaidrumą* labai vertino, kadangi svarbiausiu uždaviniu laikė peržvelgti už kalbos esančią tikrovę.

Rolandas Barthesas (1963, 1964) karšto ginčo su žymiausiu kritiku Raymondu Picardu metu užsipuolęs šias prielaidas, XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje Prancūzijos literatūriniuose sluoksniuose sukėlė didžiulį intelektualinį sambrūzdį. Barthesas pristatė prancūzų klasikinės literatūros simboliu laikomo Racine interpretaciją, kuri, pirma, prieštaravo prielaidai, kad Racine žodžių reikšmė savaime esanti aiški ir, antra, primygtinai tvirtino, kad visi kritiniai aiškinimai išsirutuliojo iš *metakalbų* ir remiasi *metakalbomis* (freudizmu, marksizmu, struktūralizmu ir t. t.), o tai lyg ir sugriauna bet kokias pačių kritikų ambicijas paaiškin-

ti tekstą (Barthes, 1966), pavyzdžiui, padarant suprantamesnį jo sukūrimo istorinį kontekstą. Pagrindinė Bartheso prieštaravimo mintis – kad *kalba nėra skaidri*, kad visa autorystė, literatūrinė ar kitokia, nėra žiūrėjimas per kalbą į *išorinį* reiškinį, o tik *kalba*, nesvarbu, autoriaus ar kritiko.

Šių literatūrinių ginčų ryšys su mūsų dabar gvildenamu postmodernizmu ima aiškėti supratus, kad Barthesas ir kiti savo teiginį, jog kalba yra visa tikrovė, kurią mes pažįstame, perkelia į įvairiausias kitas disciplinas, pradedant istorija ir baigiant socialiniais mokslais. Aprėpdami daugybę sričių, jie stengiasi analizuoti „kalbos režimą" (Lyotard), kuris apibūdina konkrečius dalykus. Iš esmės jie abejoja kitų intelektualų pretenzijomis į tiesą ir siūlo alternatyvius – postmodernius – požiūrius, kuriais remiantis dalykai nagrinėjami kaip kalba (arba, pavartojus populiarų ir mėgstamą žodį, kaip *diskursas*).

Svarbu ir tai, kad Barthesas (1979) pritaikė savo požiūrį be galo įvairioms šiuolaikinio pasaulio sritims – politikai, imtynių sportui, kino filmams, madoms, kulinarijai, radijui, fotografijai, žurnalų straipsniams ir pan., į tiriamą objektą visuomet žiūrėdamas kaip į kalbos tipą. Sekdami Barthesu, galime pastebėti, kad jeigu tikrovė yra kalba/diskursas, tuomet visa, ką patiriame, su kuo susiduriame ir ką žinome, turi informacijos aspektą. Niekas nėra skaidru arba aišku, kadangi viskas yra sukonstruota kalbiškai ir turi būti suprasta per kalbą. Taigi tiesioginis postmodernizmo ryšys su svarstymais apie informaciją yra suvokimas, kad mes gyvename ne pasaulyje, apie kurį turime informacijos. Priešingai, *mes gyvename informacijos pasaulyje.*

JEANAS BAUDRILLARD'AS

Jeanas Baudrillard'as (g. 1929) yra bene labiausiai žinomas postmodernus sociologas, kuris išplėtojo tokių mąstytojų kaip Rolandas Barthesas (1915–1980) veikaluose suformuluotus principus ir aptarė juos susiedamas su informacijos srities pokyčiais. Kai kurių jo temų ir įžvalgų išryškinimas padėtų geriau suprasti sąsajas tarp postmodernizmo ir informacijos.

Baudrillard'o požiūriu, šiuolaikinė kultūra yra *ženklų* kultūra. Šiais laikais bemaž viskas yra signifikacija, tai, kas akivaizdžiai siejasi ne tik su staigia medijų sklaida, bet ir su kasdienio gyvenimo pokyčiais, urbanizacija ir didesniu mobilumu. Tereikia pasižvalgyti aplinkui, ir viskas pasidaro suprantama: iš visų pusių esame apsupti ženklų ir reikšmių. Pabundame su radiju, žiūrime televizorių, skaitome laikraščius, nemažą dienos dalį praleidžiame apsupti iš stereo imtuvų ir magnetofonų sklindančios muzikos, simboliškai skutamės ir šukuojamės, velkamės drabužius, turinčius ženklo funkciją, gražiname namus simboliniais artefaktais, kvepinamės kvepalais, kurie skleidžia tam tikrus signalus (arba neleidžia sklisti), keliaujame į darbą transporto priemonėmis, kurios yra ženklas (ir turi siste-

mas, leidžiančias netrukdomai perduoti ženklus), valgome patiekalus, kurie taip pat kažką reiškia (kinų, italų, vegetariški, riebūs), praeiname *pro* ir užeiname *į* pastatus, kurie yra pasaulio ženklai (bankai, parduotuvės, mokyklos).

Žinoma, visos visuomenės reikalauja naudoti ženklus, bet niekas, manau, neabejos, kad šiandien plaukiame kur kas gilesnėje negu bet kada anksčiau ženklų jūroje. Nors ikiindustrinės visuomenės turėjo sudėtingus statusus, rangus, įmantrias religines apeigas ir didžiąsias šventes, rūsti egzistencija ir konkreti padėtis bei rutina negalėjo nenubrėžti ženklų vartojimo ribų. Šiandien mes nebesisukinėjame tų pačių žmonių draugijoje toje pačioje vietoje ir tokiu pat būdu. Mes bendraujame su nepažįstamaisiais, kuriems tik iš dalies prisistatome ženklais – kaip autobuso keleivis, stomatologo pacientas, baro lankytojas. Tuo pat metu iš laikraščių, knygų, radijo imtuvų arba – daugiausia– per televiziją gauname informaciją iš bet kur ir iš visur.

Būtent tokia yra pradinė Jeano Baudrillard'o mintis: šiandieninis gyvenimas yra nepaliaujama apykaita ženklų apie tai, kas vyksta pasaulyje (ženklai apie žinias), apie tai, kokį tapatumą norima išreikšti (ženklai apie save patį), apie padėtį (statuso ir pagarbos ženklai), apie pastatų paskirtį (architektūros ženklai), apie estetinius polinkius (ženklai ant sienų, stalų, indaujų) ir t. t. Kaip pastebi Johnas Fiske (1991), tai, kad mūsų visuomenė yra prisotinta ženklų, reiškia „esminį skirtumą ... tarp mūsų amžiaus ir ankstesniųjų. Valandą pasižiūrėję televiziją tikriausiai patiriame daugiau vaizdinių negu neindustrinės visuomenės žmogus galėjo patirti per visą savo gyvenimą“ (p. 58).

Tačiau „reginių visuomenė“ – pasiskolinkime Guy'aus Debordo (1977) sąvoką, apibūdinančią tai, kas buvo akivaizdu prieš gerus tris dešimtmečius ir dėl ko XX a. septintajame dešimtmetyje įspėjo prancūzų tikrovės tyrinėtojai (Hussey, 2001) – galų gale neišvengė dėmesio tų mąstytojų, kurie nebūtų leidęsi vadinami postmodernistais ir prieštarautų bet kokiai užuominai, kad ženklų gausa reiškia sisteminį pokytį. Baudrillard'as ir panašiai mąstantys teoretikai neapsiriboja pasakymu, kad šiuo metu yra daug daugiau susižinojimo būdų. Jie teigia, kad esama ir kitų postmodernios kultūros ypatumų, kurie išskiria ją kaip lūžį, kaip atotrūkį nuo praeities.

Šiuos ypatumus galime geriau suprasti, prisiminę, kaip modernistas galėtų interpretuoti „ženklų turgų“. Tokie autoriai, kaip Herbertas Schilleris ir Jürgenas Habermasas, pripažįsta staigų reikšmių gausėjimą, tačiau tvirtina, kad sumaniai jas panaudojant galima pagerinti gyvenimo sąlygas. Tokie požiūriai suvokia ženklų neatitikimus, kuriuos ištaisius, būtų galima sukurti bendruomeniškesnę visuomenę arba demokratiškesnius socialinius santykius. Šiose modernistinėse interpretacijose akivaizdžiai matyti, kad kritikai manosi galį įvardyti ženklų *deformacijas*, dėl kurių šie yra *neautentiški*, ir tokiu būdu išsaugoti galimybę pasistūmėti prie

tikresnių ir atviresnių sąlygų. Paprastai tokie autoriai dejuoja dėl galybės per televiziją rodomų „muilo operų“, esą šios padedančios bėgti nuo tikrovės, trivialiai ir iškreiptai vaizduojančios kasdienį gyvenimą. Šiuose aiškinimuose tiesmukai nepasakoma, kad esama autentiškesnių dramos formų, kurios galėtų būti tinkamos televizijai. Panašiai modernistinių pažiūrų mokslininkai stengiasi atskleisti, kaip, tarkime, žiniasklaida iškreipia tikrus įvykius ir problemas – ir šioje kritikoje slypinčią mintį, kad žinias galima pateikti autentiškai. Arba modernistinis požiūris į madą gali priversti susirūpinti dėl to, kad rinkdamasis stilių jaunimas gali pasiklysti tarp modelių ir parsidavėliškų prekybininkų – čia ir vėl akivaizdžiai juntamas neišsakytas įsitikinimas, kad gali būti autentiškenės mados ir stiliai.

Tačiau Baudrillard’as nei trokšta „nedeformuotos komunikacijos“, nei vaikosi „autentiškumo“. Jo požiūriu, kadangi svarbiausia yra rekšmė, išmonė ir neautentiškumas yra neišvengiami, kadangi jie yra tik ženklai. Modernistai kritikai tvirtins, kad už ženklų slypi tam tikra tikrovė, galbūt paslėpta nepatikimų ženklų, bet vis dėlto reali, tačiau anot Baudrillard’o, yra tik ženklai. Vadinasi, neautentiškumo negalima išvengti, ir nėra prasmės apsimetinėti, kad yra atvirkščiai. Pavyzdžiui, žiūrėdami televizijos naujienas galime manyti, kad ženklai reiškia už jų esančią tikrovę – „tai, kas vyksta pasaulyje“. Bet pagalvoję suprantame, kad žinios, kurias gauname, yra įvykių versijos, pateiktos ir suformuotos žurnalistų ir priklauso nuo jų turimų ryšių ir galimybių, moralinių vertybių, politinių nuostatų ir gebėjimo pasiekti naujienų gamintojus. Tačiau jei mes galime nesunkiai pademonstruoti, kad televizijos naujienos yra ne „tikrovė“, bet jos konstruktas, kaip tada žmonės gali manyti, kad už ženklų yra „tikra“ situacija? Anot Baudrillard’o, „tikrovė“ prasideda ir baigiasi ženklais mūsų televizorių ekranuose. O bet kuri šių ženklų kritika siūlo ne autentiškesnę naujienų versiją, bet tik *kitokį* ženklų rinkinį, kuris, neva, paaiškina už ženklų slypinčią tikrovę.

Baudrillard’as šią įžvalgą išplėtoja gerokai plačiau, teigdamas, kad šiandien kiekvienas supranta, kad postmodernizmas atskleidė ženklų neautentiškumo paslaptį. Kitais žodžiais tariant, kadaise buvo galima manyti, kad ženklai *reprezentuoja*, kadangi nurodo už jų esančią tikrovę, šiandien kiekvienas supranta, kad ženklai yra *simuliacijos* ir nieko daugiau (Baudrillard, 1993a). Pavyzdžiui, galima manyti, kad reklaminiai skelbimai teisingai vaizduoja konkrečių objektų savybes. Aišku, kad taip nėra, ir dažnai ši priežastis erzina modernistinius kritikus, kurie pretenduoja atskleisti iškraipymus reklamos, teigiančius, tarkime, kad šis plaukų šampūnas suteiks patrauklumo, o anas alkoholinis gėrimas padės bendrauti. Modernistas, kuris demaskuoja reklamuotojų gudrybes, remiasi dviem prielaidomis: kad jis išsiskiria tuo, jog gali atpažinti reklamuotojų suktybes, kurių dauguma vartotojų nemato, ir kad galima sukurti reklamavimo būdą, kuris leistų pristatyti produktą tokį, koks jis yra.

Baudrillard'as atšauna, kad paprasti žmonės yra ne mažiau nuovokūs ir ne mažiau nusimano negu modernistiniai intelektualai, tik nedaro iš to triukšmo. Žinoma, jie supranta, kad reklama yra reklama. Tai nėra „tikras daiktas", o vaizdinys, simuliacija. Kiekvienas, ne tik intelektualai, supranta, kad kokakola nemoko pasaulio dainuoti, kad mūvėdamas *Levi's* džinsus pusamžis vyriškis nepavirs dvidešimtmečiu jaunuoliu, arba kad *Wrigley* kramtomoji guma nežada jaudinančių susitikimų su kitos lyties asmeniu. Todėl reklama neturėtų mūsų jaudinti, nes „tylinčiajai daugumai" (Baudrillard, 1983a) tai nerūpi.

Toliau Baudrillard'as tvirtina, kad žmonėms reklama iš tiesų patinka ne dėl informacijos, kurią stengiamasi perteikti, ir tikrai ne dėl to, kad juos galima įkalbėti pirkti ką nors pasižiūrėjus reklamą, bet paprasčiausiai dėl to, kad reklama gali teikti *malonumo*. Reklama veikia kaip reginys ir keri (p. 35); ir viskas. Kas supranta, kam rūpi, ką reiškia *Fordo, Guinnesso* arba *Benson and Hedges* reklama? Gal galime tiesiog mėgautis žiūrėdami į ženklus?[1]

Prisiminkime profesoriaus Habermaso modernistinį susirūpinimą dėl politikos pateikimo šiuolaikinėse demokratijose. Tokiems kritikams kaip Habermasas politikų manipuliavimas informacija neteisingai informuojant visuomenę ir jų ryšių su visuomene patarėjų suktybės (atpasakojimai, pasitarimai, surežisuoti įvykiai, neprotokolinės diskusijos, makiažas ir apranga, parinkti norimam įvaizdžiui sukurti, žiniasklaidos patarėjai, vaidinantys neadekvatų vaidmenį supažindinant su strategijomis ir jų ministrais) kelia pasibjaurėjimą ir gailestį. Kritikai daugiau ar mažiau apeliuoja į tai, kad politikai turi būti sąžiningi ir atviri, teisingi ir teisūs, nesislapstyti už klaidinančių ir melagingų žiniasklaidos „įvaizdžių".

Baudrillard'o atsakas į šią modernistų kritiką turėtų būti dvejopas. Viena vertus, jis primygtinai tvirtintų, kad bandymai tiksliai ir teisingai interpretuoti politiką ir politikus simbolizuojančius ženklus tėra fantazijos. Žiniasklaida neišvengiamai galės pateikti tik tam tikrus dalykus, tam tikras asmenybes ir pristatyti ribotą spektrą politinių partijų. Nekalbant apie kitas priežastis, pavyzdžiui, laiko stygių politikos nušviečiama apsiribojant tam tikrais klausimais ir politinėmis pozicijomis. Pridurkime dar politikų norą išsikovoti jų pozicijoms palankiausius argumentus, ir paaiškės, kad norint tiksliai reprezentuoti politiką žiniasklaidoje, tenka susidurti su neįveikiamais sunkumais. Baudrillard'o požiūriu, faktas, kad žiniasklaida turi informuoti visuomenę apie politiką, reiškia kad bet koks jos pateikimas tėra tik simuliacijos.

Antra vertus, pasak Baudrillard'o, kadangi kiekvienas tai supranta, ženklų niekas nepaiso. Visi žino, kad jie nieko nereiškia, todėl tiesiog mėgaujasi reginiu ir

[1] Apsukrumas, kurio dėka reklamuotojai skverbiasi į auditorijas, šiais postmoderniais laikais skatina kurti daugiau reklamų, kurios yra save pašiepiančios, nenuoširdžios, ironiškos, pajuokiančios idėją, kad kažkas, vien pažiūrėjęs tokią reklamą, bus įtikintas pirkti.

nekreipia dėmesio į informaciją, supratingai samprotaudami: „juk čia ir vėl tie politikai per televiziją".

Logiška, kad toks visuomenės žinojimas kalba apie reikšmės mirtį. Jeigu žmonės supranta, kad ženklai yra tik simuliacijos, ir kad viskas, ką galima suprasti, yra alternatyvios simuliacijos, vadinasi, kad viskas tinka – ir niekas netinka. Taip prieiname prie Baudrillard'o išvados, kad „gaminame gausybę vaizdinių, *kuriuose nėra ką suprasti.* Dauguma šių dienų vaizdinių ... tiesiogine prasme yra vaizdiniai, kuriuose nėra ką įžvelgti" (Baudrillard, [1979] 1990, p. 17). Jeigu „masės" pripažįsta, kad ženklai yra tik simuliacijos, tada mes pasiliekame su gausybe ženklų, kurie tiesiog nieko nereiškia. Turime ženklus, neturinčius reikšmės, ženklus, kurie yra įspūdingi" (Baudrillard, 1983a, p. 42) pasižiūrėti, patirti ir pasigėrėti, tačiau nieko nereiškia. Toks yra postmodernus pasaulis.

Šie pavyzdžiai, kuriais iliustravau Baudrillard'o postmodernizmo sampratą, atėjo iš žiniasklaidos, iš tos signifikacijos srities, pirmiausia ateinančios į galvą vos užsiminus apie informacinį sprogimą. Vis dėlto svarbu suprasti, kad Baudrillard'as tvirtina, jog reginių ir simuliacijų visuomenės yra daug erdvesnės nei siekia nepaprastai išplėtotos medijos. Tai geriau suprasime prisiminę, kad šiais laikais viskas yra ženklas: apranga, kūno formos, barų puošyba, architektūra, parduotuvių vitrinos, automobiliai, pomėgiai – viskas yra sklidina informacijos. Modernistai šiuos dalykus taip pat analizuoja galimo autentiškumo aspektu, pavyzdžiui, darydami prielaidą, kad tam tikro dydžio ir sudėjimo žmonės iš prigimties yra tam tikro svorio arba kad parduotuvių vitrinas galima sutvarkyti taip, kad pirkėjams būtų patogu ir jie be vargo susirastų tai, ko ieško. Tačiau Baudrillard'as atmeta šiuos aiškinimus remdamasis tuo, kad modernistinės autentikos paieškos yra klaida, nes visi šie *ženklai yra greičiau simuliacijos negu reprezentacijos.*

Tai sakydamas jis turi omenyje, kad, pavyzdžiui, šiuo metu kūno formą galima pasirinkti ir kūną kaip ženklą žmonės gali kurti. Jei neužmiršime, kad žmogaus kūno formos yra plastiškos (pasitelkus dietas, mankštą, aprangą ir netgi chirurgiją), pasidaro aišku, koks lengvai formuojamas yra žmogaus kūnas. Modernistas į tai reaguotų dvejopai: arba smerktų maniją dėl kūno formų kaip nukreipiančią žmones nuo jų „tikrojo" pavidalo (kartu sukeliančią daug nerimo, ypač jaunoms moterims), arba suvoktų kaip netinkamos figūros turėjimą, kad būtų išsaugota „tikroji" sveikata (ir reikmė mažiau valgyti). Abiem atvejais modernistas apeliuotų į autentišką kūno formą, be deformacijų, sukeltų netinkamo modelių vaidmens arba persirijėlių, kurie nepaiso specialistų informacijos apie dietų ir sveikatos ryšį.

Bet Baudrillard'as sakytų, kad autentiškos kūno formos nėra bent jau dėl to, kad XX a. pabaigoje visi laikosi dietos (renkamės produktus iš visos jų gausybės); todėl, kad specialistai nesutaria, kaip susijusi sveikata ir kūno formos, ir todėl, kad pasirinkimų eroje kūno formas galima keisti. Vadinasi, yra tik galybė įvairių

neautentiškų kūno formų, tik simuliacijos, kurios nereiškia nei „tikros“/idealios kūno išvaizdos, nei nukrypimo nuo jo. *Yra* tiesiog ženklai, neturintys savo reikšmės. Patikrinti šį teiginį galima paklausus, ką šiandien reiškia kūno forma? Ką, pavyzdžiui, reiškė laibumas 1995 metais? Grožį? Anoreksiją? Narcisizmą? Sveikatą? Apsėstumą? Kūno forma neteko savo galios reikšti. O kai taip atsitiko, ji tapo ženklu, kurį reikia suvokti, o ne interpretuoti.

Baudrillard'as čia pakartoja griežtą konstruktyvistų požiūrį į ženklus: jeigu reiškiniai yra sukurti žmonių, jie yra simuliacijos, už kurių nėra jokios „tikrovės“. Tai paaiškina garsų Baudrillard'o teiginį, esą Disneilendas simboliškai nereprezentuoja tikrosios Amerikos, esančios kitapus pramogų centro (tipiškas modernistinis argumentas, jog Disney'us yra mitologinis Amerikos vertybių atstovas ir kad tokiu būdu lankytojai slapta paveikiami ideologijos, nors jiems rūpi pasilinksminti). Priešingai, Disney'us padeda suprasti simuliaciją, apėmusią visą šiuolaikinę Ameriką: *viskas*, kas susiję su Amerika, nuo pagrindinių gatvių mažuose miesteliuose iki didmiesčių centruose įsikūrusių korporacijų biurų, yra netikra. Visa tai, tvirtina Baudrillard'as, yra *hiperrealybė*, kai ženklai nenurodo nieko, išskyrus save pačius. Jis žaviai pastebi:

> Disneilendas yra pateikiamas kaip fantazijos padarinys, siekiant įtikinti mus, kad visa kita yra realu, kai iš tikrųjų ir Los Andželas, ir visa Amerika jau nebėra tikri – jie priklauso hiperrealybei ir simuliacijai.
>
> (Baudrillard, 1983b, p. 25)

Postmodernybės eroje išnyko skirtumas tarp tikrovės ir netikrovės, tarp to, kas autentiška ir kas neautentiška, tarp to, kas tikra ir dirbtina: kai visa yra netikra, tikrumo nebegali būti. Taigi „istorinis“ miestas, kurortas „ant jūros kranto“ ir „linksmybių“ miestas, yra hiperrealūs, nes neturi jokio ryšio su už jų slypinčia tikrove. Jie yra pramanai, jų pačių simuliacijos neturi jokios autentikos. Todėl beprasmiška kartu su modernistu leistis ieškoti to, „kas tikra“, įsivaizduojant, kad tai galima rasti Tauerio kalėjimo bokšte, kadangi už šių ženklų nėra autentiškumo. Viskas, kas yra, yra šie neautentiški paminklai. Jie yra hiperrealūs, „sukurti pagal realybės modelį be realybės šaltinio“ (Baudrillard, 1988, p. 166).

Šiame kontekste Baudrillard'as išreiškia giminingą mintį, kuri remiasi teiginiu, pirmą kartą XX a. ketvirtajame dešimtmetyje suformuluotu Walterio Benjamino (1970), kai jis galvojo apie „mechaninę meno reprodukciją“. Benjaminas tvirtino, kad meno „aura“, kadaise suformuota meno unikalumo (yra vienui vienintelis Michelangelo „Dovydas“, Renesanso tapyba dažnai yra dalis pastatų puošybos), išnyko atsiradus kinui, spaudai, fotografijai ir radijui, nes jį imta reprodukuoti be pirminio konteksto, kuris jau prarastas. Baudrillard'as leidžiasi dar toliau, ir kad identifikuotų *kopijos be originalo* simbolius, sukuria „simuliakro“ terminą. Jeigu

nusiperkate kompaktinę plokštelę, žodis *originalas* nieko nereiškia. Jeigu tai parduodama kaip koncerto įrašas, žinote, kad tai buvo skrupulingai „atrinkta bei suderinta" ir „meistriškai padaryta" studijose, kurios mažai ką turi bendra su tikruoju atlikimu. Tokia pat nesuvokiama yra ir originalaus filmo arba vaizdo įrašo idėja. Kokia prasmė simuliakrų laikais svarstyti apie tikrumą arba originalumą?

Vadinasi, ten, kur „tai, kas tikra, yra panaikinta" (Baudrillard, 1983a, p. 99), ženklas neturi turinio (yra įvykusi jos „implozija"). Tačiau dėl to neverta nerimauti, nes visuomet reikia prisiminti postmodernistinį posakį, kad auditorija šiaip ar taip išardo informaciją. Prieš kurį laiką modernistai jaudinosi ir pyko dėl namisėdų, leidžiančių laiką prie televizorių, ir turistų, kurie apsilanko istorinėse vietose, nusifotografuoja, bet „visa tai atlikę" taip ir nesupranta „tikrų dalykų". Tačiau taip nuvertinamas paprastų žmonių kūrybiškumas – juk TV žiūrovas uoliai perjunginėdamas kanalus, plepėdamas su bičiuliais, kalbėdamas telefonu arba šūkčiodamas reikšmingas ar nesvarbias pastabas iš tikrųjų yra aktyvus, o kuo tik neužsiima turistas! Jis vaikštinėja po Gamtos istorijos muziejų, svajoja, spėlioja, kodėl gidas jam primena jo brolį, planuoja, kur pietaus, šnekina merginas, mąsto, ar dinozaurui yra skaudėję dantį... Turint omenyje tokį pasipriešinimą potencialiems ženklams, galime padaryti išvadą, jog postmoderni auditorija yra gerokai nutolusi nuo „kultūros kvailelių", kurių taip baiminasi modernistai, kadangi jie iš tiesų *nieko* nemato ir negirdi, o tiesiog suvokia reginius, kurie apibūdina dabartį.

GIANNI VATTIMO

Italų filosofas Gianni Vattimo (g. 1936) tvirtina, kad medijų plėtra buvo ypač svarbus postmodernizmo pranašas (Vattimo, 1989). Trumpai tariant, staigus informacijos augimas čia, ten ir visur pakirto modernistų tikėjimą „tiesa" ir „tikrove". Vattimo manymu, intelektinėje srityje Apšvietos epochos principams buvo mestas sėkmingas iššūkis, pavyzdžiui, alternatyvios istorijos interpretacijos, o medijų plitimas lygiai taip pat pakirto bet kokį prisirišimą prie vienintelio suvokimo būdo.

Ir kairiosios, ir dešiniosios pakraipos modernistiniai teoretikai vis dejuoja dėl „masių visuomenės": žmonės darosi panašūs į minią, kurią jungia vienodų pramogų ir propagandos dieta ir žiniasklaidos suformuota nuomonė. Šią pesimistinę viziją supranta su Frankfurto mokyklos marksistų darbais susipažinę skaitytojai, tačiau filmų, radijo ir galybės laikraščių poveikio galimybę bemaž taip pat įsivaizdavo ir tokie konservatyvūs kritikai kaip T. S. Eliotas, Frankas ir Queenie Leavis (Swingewood, 1977).

Vattimo, priešingai, įrodinėja, kad žiniasklaidos gausa sudarė tokias sąlygas reikštis skirtingoms grupėms, regionams ir valstybėms, kad auditorija negali nesusidurti su pačiomis įvairiausiomis „realybėmis" ir „požiūriais į įvykius bei prob-

lemas". Šiandien „visokios mažumos gauna mikrofoną" (Vattimo, [1989] 1992, p. 5) skleisdamos požiūrius, kurie griauna sąvoką „tikra". Taip gimsta laisvė, kadangi, pasak Vattimo, nebelieka tikėjimo realybe ir su juo susijusio įtikinėjimo galios („privalote elgtis taip, nes taip yra teisinga"). Ar galite patikėti, kad yra dar kas nors, be kasdienės žiniasklaidos, kas pateiktų jums daugybę tarpusavyje konkuruojančių įvykių interpretacijų ir pasakytų, apie kokius įvykius verta mąstyti?

Skirtybės atsiduria kiekvieno dėmesio centre, kai daugelis realybių (seksualinių, religinių, kultūrinių, etninių, politinių ir estetinių) gauna progą pasireikšti radijo bangomis. Įvairiausių ženklų ataka taip supainioja ir sukrečia, kad, rodos, daugiau nebėra nieko tikra. Tačiau rezultatas yra iš tiesų išlaisvinantis ir visiškai postmodernus, o patirtis įgauna „svyravimo, dezorientacijos ir žaidimo bruožų" (p. 59). Vattimo užbaigia visiškai panašia kaip Baudrillard'o išvada. Ženklų gausa paradoksaliai sunaikina ženklo galią reikšti palikdama žmonėms reginį be reikšmės ir išlaisvindama *iš* tiesos.

MARKAS POSTERIS

Markas Posteris (g. 1942), amerikietis, Kalifornijos universiteto auklėtinis, Baudrillard'o mokinys ir vertėjas. Jis prisijungia prie teigiančių, kad nuo ankstesnių visuomenių postmodernieji laikai skiriasi „informacijos pobūdžiu" (Poster, 1990). Mintis, kad esmingi pokyčiai kyla dėl informacijos srityje vykstančių permainų, yra ypač verta dėmesio, nes pratęsia Baudrillard'o teorijoje aptinkamas temas ir pabrėžia postmodernybės naujoviškumą.

Posteris tvirtina, kad informacinių technologijų plėtra, taigi ir elektroninėmis priemonėmis perteikiama informacija, stipriai paveikė mūsų gyvenimą ir savivoką, kadangi pakeitė „socialinių santykių tinklą" (Poster, 1990, p. 8). Smulkiau aiškindamas šį teiginį Posteris pasiūlo skirtingais „simbolinių mainų" tipais grindžiamą kaitos modelį, turintį tris sudedamąsias dalis:

- Sakytinių mainų era, kai bendraujama tiesiogiai. Gyvenimo būdas buvo sėslus ir nesikeičiantis, asmuo buvo suaugęs su grupe, o ženklai *atitiko* šį nusistovėjusį gyvenimo būdą, simboliniais mainais išreikšdamas tai, kas jau žinoma ir bendruomenės priimta.
- *Rašytinių mainų* era, kai ženklai turėjo *reprezentuoti*, o asmuo buvo suprantamas kaip racionalus ir asmeniškai atsakingas.
- *Elektroninių ryšių* era, kai ženklai reiškia informacines *simuliacijas*, iškeliant jų *nereprezentacinį* pobūdį. Čia asmuo yra „išcentruotas, išskaidytas ir fragmentuotas nuolatinio netikrumo" (p. 6), dalyvavimo „nuolatiniame daugybės tapatumų formavimosi procese" (Poster, 1994, p. 174), kadangi skiriamasis laiko bruožas yra „žymiklių srautas", o ne tam tikro objekto simboliai.

Posterio teigimu, kadaise žmonės kalbėjo ir mąstė taip, kaip iš jų buvo laukiama, vėliau, sustiprėjus autonomiškumo jausmui, išplito aprašymas, ypač pasaulio įvykių aprašymas, o dar vėliau simuliacija sugriovė ankstesnius tikrumus. Nebepajėgdamas tikėti tikrove anapus ženklų, savastis suskyla, praranda kryptį ir pajėgumą įžvelgti objektyvią tikrovę. Tačiau nepaisant minėto sutrikimo, Posteris tai suvokia kaip išsilaisvinimą, kadangi „reprezentavimo krizė“ (Poster, 1990, p. 14) galiausiai sukuria nieko nežyminčių ženklų perteklių ir išlaisvina žmones iš „tiesos“ tironijos.

Tai, kad Posteris (2001) palaiko postmodernizmo priešinimąsi „tiesos režimams“, puikiai dera su jo entuziastingu naujųjų technologijų, ypač interneto, vertinimu. Jo požiūriu, „tinklo dalyviai“, galintys judėti be kliūčių ir kada panorėję, mūsų laikais užima vietą „piliečių“, kuriems teises – ir pareigas – kadais primesdavo nacionalinės valstybės, o remiantis jomis vakarietiškos vertybės buvo primetamos visam likusiam pasauliui. Pasak Posterio, Apšvietos amžiuje išpuoselėtos piliečių teisės ir pareigos yra vaikams būdingas diskursas, kuriuo buvo grindžiamas kolonializmas ir imperializmas. Dabar globalizacija griauna nacionalines valstybes, internetas žada tolesnį laisvėjimą, o pagrindinis šios laisvės elementas yra piliečių teisių reikšmės mažėjimas.

JEANAS-FRANÇOIS LYOTARD'AS

Čia kaip tik dera aptarti Jeano-François Lyotard'o (1924–1998) teoriją, kadangi jam ypač rūpėjo parodyti, kaip postmodernūs pokyčiai sugriovė tiesos pretenzijas. Be to, Lyotard'as savo užduoties imasi sutelkdamas dėmesį į informacijos srityje vykstančias tendencijas ir įrodinėdamas, kad čia vykstantys pokyčiai žadina postmoderniai kultūrai būdingą skeptišką požiūrį į tiesos pretenzijas. Lyotard'as aiškiai skiriasi nuo anksčiau aptartų trijų mąstytojų, kadangi iš visiškai kito taško prieina prie labai panašių išvadų. Tai reiškia, Baudrillard'as, Vattimo ir Posteris pabrėžia spartų ženklų gausėjimą (ypač medijose), o Lyotard'ą iš pat pradžių domina bendresni ir sykiu gilesni informacijos ir žinių vaidmens bei funkcijų pokyčiai.

Šis prancūzų filosofas įrodinėja, kad žinios ir informacija esmingai kinta dviem tarpusavyje susijusiais aspektais. Pirma, vis dažniau jos yra gaminamos tik ten, kur galima pateisinti efektyvumu, arba, vartojant Lyotard'o terminus, kur vyrauja „performatyvumo principas“. Tai reiškia, kad informacija yra renkama, analizuojama ir generuojama tik tuomet, kai tai įmanoma pagrįsti naudingumo kriterijais. Tai galima suvokti kaip orientaciją į „sistemas“, nuo kurių priklauso žinių turinys, orientaciją į „sistemos“ programą, reikalaujančią kurti informaciją/žinias tik tada, kai tai turi praktinę naudą. Šiuo atžvilgiu informacija/žinios įgauna į kompiuterio veikimą panašių bruožų (ir, be to, kai tik įmanoma, paverčiama duomenimis – atlikimo indikatoriais, – todėl ją lengvai galima įvertinti kiekybiškai ir

nesunkiai įvertinti jos performatyvumą), reikia „optimizuoti santykius tarp įvesties ir išvesties, kitais žodžiais tariant, performatyvumą" (Lyotard, 1979, p. 11). Be to, kaip ir kitoms sistemoms, jam būdingas begalinis ciklas: žinių/informacijos reikia tam, kad galėtų veikti, o veikla lemia, kokia informacija/žinios bus sukurtos.

Antra, Lyotard'as teigia – ir čia jo (tolimas) marksistinis pagrindas atsiskleidžia – kad žinios/informacija vis dažniau yra traktuojamos kaip *prekė*. Pritardamas temai, kuri kaip jau žinome, buvo svarbi Herberto Schillerio teorijoje, jis tvirtina, kad informacija vis labiau tampa preke, paklūstančia rinkos dėsniams, lemiantiems jos performatyvumo vertinimus.

Keletas šių dvejopų veiksnių sukeltų padarinių yra tokie milžiniški, kad galima sakyti, jog nuo jų prasideda postmodernus būvis. Pirma, performatyvumo principas reiškia, kad informacija/žinios, kurių negalima pateisinti efektyvumu ir veiksmingumu, yra sumenkinamos arba netgi atmetamos. Pavyzdžiui, estetiką ir filosofiją nelengva pateisinti performatyvumu, o finansai ir vadyba yra paprastai apginami. Todėl pirmieji neišvengiamai nustumiami, o paskesnieji iškeliami, nors disciplinų viduje tyrimas sričių, kurias galima būtų apginti naudos požiūriu, bus traktuojamas palankiau negu kitų. Pavyzdžiui, socialinių mokslų tyrimai technologijų perkėlimo srityje turi praktinės reikšmės rinkai ir todėl yra laikomi verti gauti paramą iš tokių tyrimus finansuojančių institucijų kaip ESRC (*Economic and Social Research Council* – Ekonominių ir socialinių tyrimų taryba), kurių paskirtis – rūpintis, kad jų finansuojami tyrimai prisidėtų prie pramonės konkurencingumo. Priešingai, socialiniai mokslininkai, kuriuos domina egzotiški arba nepraktiški (sprendžiant pagal performatyvumo kriterijus) dalykai, bus palikti nuošalyje. XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje vyriausybės vadovas Normanas Tebbitas, paprašytas paaiškinti, kuo remiantis menams, humanitariniams ir socialiniams mokslams skirtos lėšos buvo paskirtos praktiškesnėms disciplinoms, atsakė taip: iš „žmonių, kurie rašo apie senovės Egipto rankraščius ir Aukštutinės Voltos slėnio gyventojų ikivedybinius papročius, pinigai buvo atimti ir atiduoti toms sritims, kurios naudingos pramonei".

Antra (tai modernizmo žlugimo ženklas) žinojimas išplinta už universitetų, kur tradiciškai buvo susiformavęs uždaras elito ratas ir kurio pašaukimas buvo ieškoti „tiesos", ribų. Tradicinių universitetų dominavimui meta iššūkį daugybė tyrimo institutų (*think tanks*) (Cockett, 1994), privačių korporacijų mokslinių ir eksperimentinių tyrimų skyriai bei lobistai, kurie generuoja ir naudoja informaciją/žinias, siekdami efektyvumo ir įspūdingumo. Pavyzdžiui, dabar pasigirsta nuomonių, kad Jungtinių Valstijų „korporacijų mokyklos" yra tokios pat didelės ir svarbios kaip universitetai ir koledžai. Nesunku išvardyti pagrindinius dalyvius: Bello laboratorijos, IBM MTP padaliniai, šimtai IRT įdarbintų filosofijos daktarų. Daugeliui analitikų tai atrodo „labai panašu į universitetą" – išskyrus faktą, kad čia vadovaujamasi kitokiais prioritetais ir veiklos principais.

Bet tai, kad darbuotojai vis lengviau pereina iš universitetų ir alternatyvių žinių/informacijos centrų, rodo vidinę aukšojo mokslo kaitą, siekiant atitikti performatyvumo kriterijus. Išanalizavę aukštojo mokslo pokyčius bet kurioje išsivysčiusioje šalyje pastebėsime, kad vyksta tos pačios tendencijos: praktinės disciplinos nepermaldaujamai užima pirmąsias pozicijas, o tos, kurioms sunku sukurti „performatyvumo rodiklius" ir taip pagrįsti savo naudingumą, traukiasi. Per paskutinį dešimtmetį Didžiojoje Britanijoje populiariausios aukštojo mokslo disciplinos buvo verslas ir vadyba; kiekvienas Didžiosios Britanijos universitetas dabar didžiuojasi finansuojama siauros specializacijos profesūra; vis dažniau universitetai siūlo korporacijoms specialias studijų programas ir netgi pripažįsta individualiai parengtus kursus; nuolatos daromas spaudimas studijas „labiau susieti" su „realiu" darbo pasauliu supažindinant studentus su „gebėjimais" ir „universaliais įgūdžiais", kurie leistų jiems efektyviau dirbti.

Lyotard'as šį teiginį išplečia susiedamas jį su visa švietimo sistema ir tvirtina, kad švietimą dabar reguliuoja tokie kriterijai: „kaip tai padidins mano galimybes uždirbti?" ir „kaip tai pagerins ekonominį konkurencingumą?" Toks pokytis būdingas ne tik mokykloms ir universitetams, bet keičia pačią švietimo ir išsilavinimo sampratą. Lyotard'o požiūriu, performatyvumo kriterijai reiškia, kad požiūrį, jog mokomasi tam tikrą gyvenimo tarpsnį, per kurį įgyjamas tam tikras žinojimas, turi pakeisti supratimas, jog mokomasi visą gyvenimą, kai tik to reikalauja karjera arba darbas. Lyotard'o (1993) žodžiais, „žinios daugiau nebebus perteikiamos *en bloc,* vienos ir visiems ... jos veikiau bus pateikiamos *à la carte* suaugusiems, kurie arba jau dirba, arba tikisi patobulinti savo įgūdžius ir karjeros galimybes" (p. 49). Čia ortodoksiškai kartojama dabartinė švietimo politika, kurioje dominuoja sąvokos „mokymasis visą gyvenimą" ir „lankstumas".

Trečia, pakitusi švietimo samprata pamina nusistovėjusios tiesos galimybę, kadangi performatyvumas ir bet ko pavertimas preke skatina apibrėžti tiesą naudingumo požiūriu. Tiesa nėra neginčijama, ji nebėra universitetų siekis; tai, kas teisinga, apibrėžiama remiantis institucijai iškeltais praktiniais reikalavimais. Šis pokytis yra būdingas postmodernizmo bruožas. Pakeisti TIESĄ „daugeliu tiesų" reiškia, kad nebėra jokių teisėtų pačios tiesos arbitrų. Tiesa, cituojant Lyotard'ą (1988), galiausiai tampa tik „kalbos režimo" dalykas, tai, kas apibrėžiama terminais, kuriais apie tai kalbama.

Šiuo atžvilgiu svarbiausia, kad buvo pasikėsinta į tradicinių universitetų (kurie buvo laikomi legitimuoto žinojimo šalininkai) ir intelektualų autoritetą (Bauman, 1987). Pagal Lyotard'ą, intelektualai turi ambicingai siekti „universalių" žinių, nesvarbu, apie ką – apie žmoniją, liaudį, šviesuomenę, proletariatą ar dar ką nors. Vargu ar reikia sakyti, kad daugelis intelektualų priešinasi performatyvumo kriterijais apibrėžiamai kompetencijai, tuos, kurie, įgydami žinias/informaciją, vadovaujasi praktiniais interesais, niekindami kaip „paprasčiausius technikus". Prie-

šingai negu tie, kurie apsiriboja „su operacija susijusiu įvesties/išvesties ... santykiu“ (Lyotard, 1993, p. 4), intelektualai paprastai siekia tirti, rašyti ir mokyti daug platesnę klientūrą.

Tačiau kuo arčiau amžiaus pabaiga, tuo intelektualų pasiteisinimai atrodo tuštesni. Taip iš dalies yra todėl, kad trūksta išteklių, kurių skirstymas yra sunkus ir žeminantis užsiėmimas. Tačiau dar svarbesnės yra intelektualų *raison d'être* žlugimo pasekmės. Buvo atimtos intelektualų pretenzijos į privilegiją ieškoti tiesos. Buvusio komunisto Lyotard'o manymu marksizmas žlugo paaiškėjus tiesai apie gulagą ir dėl akivaizdžių ekonominių problemų. Marksizmo pretenzijos į absoliučią tiesą nebeišlaiko jokio pasitikėjimo kaip ir kitų intelektualų pranašumas, nesvarbu kokioje – klasikos, istorijos, didžiosios literatūros – srityje. Šiandien teiginiai, kad kuri nors disciplina, profesija arba tikslas yra pranašesni už kitus, dažniausiai laikomi šališku teiginiu, išskirtinių teisių neturinčiu „kalbos režimu“. Kai Didžiosios Britanijos universitetuose ėmė plisti ir daugėti turizmo, ryšių su visuomene ir verslo administravimo studijų programos, į kitų sričių mokslininkų tvirtinimus, esą jų disciplinos vertingesnės, nes labiau priartina studentus prie tiesos, padeda geriau suprasti, ką reiškia „būti žmogumi“ arba yra nepalyginamai gilesnės, geriausiu atveju reaguojama su ironija, bet dažniau kaltinama naivumu ir snobizmu.

Tvirtas pagrindas, kuriuo remdamiesi intelektualai menkino „technikus“, subyrėjo – tą visi pripažįsta. Niekas, pažymi Lyotard'as, nesinaudoja Apšvietos argumentais, esą kuo daugiau išsilavinusių žmonių, tuo daugiau bus gerų piliečių – nors kažkada ši mintis buvo populiari. Istorija sugriovė šį teiginį: nūnai, pasak Lyotard'o (1993), „niekas nesitiki, kad mokant ... išugdomi labiau apsišvietę piliečiai“, išugdomi „tik profesionalai, kurie geriau dirba ... žinios yra profesionalumo požymis, teikiantis vilčių gauti geresnį atlyginimą“ (p. 6).

Ketvirta, taikant performatyvumo kriterijus informacijai/žinioms, kinta išsilavinusio žmogaus samprata. Išsilavinimas ilgą laiką reiškė disponavimą tam tikromis žiniomis; kompiuterizacijos laikais tai daugiau reiškia žinojimą, kaip ir kur rasti atitinkamą informaciją ir naudotis duomenų bankais, o ne informacijos įsiminimą. Postmoderniame amžiuje performatyvumas skelbia, kad išmanymas, „kaip naudotis terminalais“, svarbiau negu konkrečių žinių turėjimas. Todėl „mokėjimas naudotis kompiuterio klaviatūra“ ir „ieškoti informacijos“ tikrai pakeis įprastą žinių reikšmę (studentų nurodomi apibūdinimai patvirtina, kad šie ir kiti gebėjimai yra bent jau vienodai pripažįstami kaip ir ortodoksiški akademiniai laimėjimai), kai „duomenų bankai [darosi] rytdienos enciklopedija“ (Lyotard, 1993, p. 51).

Be to, duomenų bankai ir mokėjimas jais naudotis toliau griauna tradicinio elito pretenzijas į tiesą. Jie reiškia „profesoriaus amžiaus pabaigą“, kadangi „perduodant pripažintas žinias profesorius gali ne daugiau nei atminties bankai“,

(ten pat, p. 53) ir, tiesą sakant, atlieka tai ne taip lanksčiai ir produktyviai kaip darbuotojų komandos, kurių vis dažniau reikia darbo pasaulyje (šiuo atveju studentai bus mokomi ir tokių „įgūdžių“ kaip „darbas grupėje“, „vadovavimas“ bei „problemų sprendimas“).

Visa tai reiškia žinojimo/informacijos reliatyvizmą. Anot Lyotard'o, performatyvumas, pavertimas preke ir akivaizdus „didžiųjų pasakojimų“ žlugimas lėmė tai, kad buvo atsisakyta privilegijos sužinoti tiesą. Kai kuriems intelektualams dėl to gal ir apmaudu, bet Lyotard'as (1993), kaip ir atsidavę postmodernistai Baudrillard'as ir Vattimo, mano, jog tai gali padėti išsilaisvinti, nes

> visuotinės idėjos išnykimas gali išlaisvinti mintį ir gyvenimą nuo visuotinių manijų. Daugybė įvairių įsipareigojimų ir jų nepriklausomybė (jų nesuderinamumas) verčia ir vers tuos, kurie prisiima įsipareigojimus, ... būti lankstiems, pakantiems ir paslankiems.
>
> (Lyotard, 1993, p. 7)

Tai pripažindami, vėl atsiduriame postmodernioje kultūroje.

KRITINĖS PASTABOS

Visi anksčiau aptarti mąstytojai yra nuoširdūs postmodernistai, įsitikinę, kad šiuolaikinis gyvenimas pagrįstai gali būti vadinamas postmoderniu būviu. Mano bėda yra ta, kad galiu sutikti su pastarąja diagnoze (tik nesutinku, kad tai yra naujo tipo visuomenės požymis), bet negaliu pritarti ankstesnei pozicijai, ir tai savo ruožtu keičia mano reakciją į postmodernaus būvio vaizdavimą. Postmodernūs mąstytojai apie informacinių pokyčių pobūdį bei padarinius tikrai gali pateikti įdomių įžvalgų. Nemanau, kad būtų rimta bandyti suprasti dabartinį pasaulį nesuvokiant ženklo reikšmės ir ypatybių šiais laikais (Baudrillard'as), visai neatsižvelgiant į pakitusius ryšius (Posteris), nepripažįstant šiuolaikinės žiniasklaidos suformuotos skirtingų pasaulėžiūrų įvairovės (Vattimo) ir nekreipiant dėmesio į performatyvumo kriterijų bei komodifikacijos svarbą informacijos sričiai (Lyotard'as).

Vis dėlto reikia atmesti postmodernaus mąstymo pretenzijas paversti žinojimą santykiniu ir tvirtinimą, kad tiesos nėra, o yra tik tiesos versijos (jų begalybė). Pirmiausia todėl, kad šis teiginys iš esmės prieštaringas, primenantis seną kretiečių paradoksą, kad „visi žmonės yra melagiai“. Kaip galima tikėti postmodernistų teiginiais, kai jie tvirtina, kad jokiais teiginiais negalima tikėti? Tai, kaip šiurkštokai sako Ernestas Gellneris (1992), tėra „metapaistalai“ (p. 41), požiūris, kad anapus analitinių „diskursų“ nėra tiesos.

Postmoderniam mąstymui galima priešpastatyti realybės principą, jog anapus įsivaizdavimų egzistuoja realus empirinis pasaulis (Norris, 1990). Ta nereiškia,

kad TIESA yra *tenai*. Žinoma, ji turi prigyti, įsigalėti kalboje, bet tai nesugriauna fakto, kad tiesa yra daugiau nei kalbos žaidimas. Be to, tikrosios tiesos gal taip ir nesuvoksime, tačiau galime išplėtoti argumentus ir tikrovę atspindinčias versijas, pateikdami įtikinamesnius įrodymus ir naudodami geresnius argumentavimo būdus, savo tiriamuose dalykuose griežčiau taikydami mokslo žinias ir išgryninę patikimesnę metodologiją. Priešingu atveju religinio fanatiko atskleista „tiesa" turi būti prilyginama nešališko mokslininko atrastai tiesai (Gellner, 1992), o tokio reliatyvizmo padariniai gali būti katastrofiški (Gibbs, 2000).

Būtent nuolat akcentuojamas reliatyvizmas Baudrillard'o aiškinimus dažnai paverčia visiška kvailybe. Be abejo, jis teisus, kai vertina žinių gaminimą ir primena mums, kad vienintelė tikrovė, su kuria dauguma mūsų susiduriame, yra ženklų, tarkime, įvykių Bosnijoje, Kosove ar Kašmyre, konstravimas. Tačiau toliau įrodinėdamas, kad naujienos yra tik simuliacijos ir *nieko daugiau*, jis iki absurdo viską perdeda ir smarkiai iškreipia. Absurdiška, nes akivaizdu, kad visos naujienos, vertos būti vadinamos naujienomis, netgi netiksliai vaizduodamos pasaulio įvykius išlaiko reprezentuojamąjį pobūdį, ir tai liudija palyginimas su alternatyviais tų pačių klausimų ir įvykių žinių pateikimais bei supratimas, kad empirinė tikrovė, į kurią reaguoja renkantys žinias, iš tiesų egzistuoja. Be abejo, būtina išlaikyti principą, kad naujausi pranešimai yra arba gali būti reprezentuojantys, kad galima tvirtai, o gal ir skeptiškai, vertinti vienus naujienų siužetus kaip tikslesnius, teisingesnius palyginti su kitais, pavyzdžiui BBC naujienų tarnybos pateikiamą informaciją palyginti su Serbijos agresorių pateikiama versija. Imdamiesi šio lyginamojo tyrimo mes taip pat suprantame, kad reikia vadovautis adekvatumo principu – teisingus pavaizdavimus atskirti nuo ne tokių teisingų – tai, kas paneigia postmodernistų tvirtinimą, jog yra arba „tiesa", arba begalybė „tiesų".

Dar svarbiau nei principas, jog naujienų pateikimas yra reprezentuojamojo pobūdžio, yra tai, kad žiniose pranešama apie empirinę tikrovę. Gal tai padaroma ir ne per geriausiai, bet jeigu neprisiminsime, kad yra realus pasaulis, galiausiai atsidursime Baudrillard'o pozicijoje (1991), kai prieš prasidedant susišaudymams jis tvirtino, kad Persijos įlankos karas (1991) niekada nevyko, nes viskas buvę žiniasklaidos simuliacija, arba, įvykiams pasibaigus, paprasčiausia branduolinio karo žaidimo simuliacija (Baudrillard, 1992, p. 93–94).

Tuo jokiu būdu nenorima paneigti, kad Persijos įlankos karą beveik visas pasaulis suvokė kaip informacinį įvykį, nei kad jis buvęs išsamiausiai nušviečiamas karas per visą karų istoriją, nei kad dauguma žiniasklaidos pateikiamos informacijos buvo iš esmės šališka ir netgi propagandinė (Mowlana ir kt., 1992). Priešingai, kaip tik dėl to, kad naujienos apie Persijos įlankos karą buvo suvokiamos kaip turinčios trūkumų, mes galime kalbėti apie galimybę gaminti reprezentacines žinias ir apie galimybę išskirti atskirus pateikiamos informacijos tipus, kad patiki-

mas žinias būtų galima atskirti nuo mažiau patikimų. Tai nuopelnas tokių žurnalistų, kaip Hugo Youngas (1992), kuris karo metu įspėjo savo skaitytojus saugotis „tiesos iliuzijos", siūlomos „viską parodančios televizijos" reportažų. Primindamas skaitytojams faktą, kad „niekas neturėtų manyti, jog tai, ką jie sužino iš bet kurios žiniasklaidos priemonės yra tikra tiesa", jis pamini svarbiausią dalyką: „mums patikėta operuoti „pusiau tiesomis" ir reikalaujama, kad mes, žurnalistai, turime iš paskutiniųjų šito laikytis." Reportažus reikia vertinti skeptiškai, bet tai turi versti mus juo ryžtingiau siekti gauti patikimą informaciją. Iš dalies tai patvirtino informacija – entuziastingai apie „simuliacijas" kalbėjęs Baudrillard'as pamiršo, bet žiniasklaida išplatino, kad „per patį žudynių įkarštį... galėjo būti užmušta arba sužeista beveik 100 000 irakiečių ... po Hirosimos nepralenktas aukų skaičius" (Flint, 1992).

Prieš autentiškumo paieškas nukreipta Baudrillard'o kritika yra patraukli „virtualios realybės" technologijų, galinčių tiksliai simuliuoti tokius patyrimus kaip skrydis lėktuvu, amžiuje ir tokioje visuomenėje, kaip Anglija, kur paveldo pramonė ryžtingai rekonstruoja istorinius kraštovaizdžius. Bet ir vėl problemų kelia Baudrillard'o nesuvaldomas reliatyvizmas, kuris atsisako išskirti skirtingus autentiškumo laipsnius. Siūlymas tai padaryti nereiškia, jog yra tam tikra ašis, tam tikras amžinai autentiškas dalykas – tai reiškia įrodinėjimą, kad kritiškai išanalizavus galima išskirti reiškinius ir nustatyti, kuris jų labiau autentiškas (Webster, 2000).

Galiausiai Baudrillard'o teiginys, kad mums yra likę tik „reginiai", kuriuos reikia suvokti, bet ne interpretuoti, dar kartą atspindi jo panieką empiriniams faktams. Nepaneigiama, kad dabartiniame pasaulyje esame priklausomi nuo galybės greitai kintančių ženklų, bet nėra jokio rimto pagrindo manyti, kad tai panaikina reikšmę. Tiksliai interpretuoti ženklus yra nepaprastai sunku, bet tai ne priežastis teigti, kad dėl to, jog interpretacija yra kintama, pati interpretacija nieko nereiškia. Žmonės dar nėra ženklo įbauginta, žiopsanti „tylinčioji dauguma", kaip įsivaizduoja Baudrillard'as.

Markas Posteris kartoja daugelį Baudrillard'o minčių, todėl beveik tokius pat kontrargumentus galima pateikti ir jam. Be to, galima atkreipti dėmesį į jo istorinės analizės ypatumus. Posterio trijų dėmenų istorija – žodinis, rašytinis ir elektroninis bendravimas – yra giliai technologiškai deterministinė, ir jai galima pateikti įprastą priekaištą, jog ji nesiskaito su istorija (Calhoun, 1993).

Gianni Vattimo, žinoma, teisingai atkreipia dėmesį į tai, kad plintant medijoms gali kilti multiperspektyvizmas. Televizijos į mūsų namus atneštos kitų kultūrų, o taip pat mūsų pačių visuomenės patirtys (Meyrowitz, 1985) gali trikdyti ir mesti iššūkį. Tačiau daugybė empirinių faktų turėtų atskleisti žymius tokio perspektyvizmo apribojimus, kadangi aiškiai matyti, kad kai kurios perspektyvos yra iškeliamos labiau nei kitos (Tunstall, 1977). Sakyti, kad Holivudas dominuoja pa-

saulio kine, kad Amerikos televizija užima daug vietos daugelio kitų šalių televizijos programose arba kad roko muzika iš esmės atsirado Londone, Los Andžele ir Niujorke, nereiškia, kad yra ignoruojami alternatyvūs požiūriai. Priešingai, kitos kultūros yra pastebimos ir netgi suteikiama galimybė joms pasireikšti – imkime, pavyzdžiui, repo muziką arba urbanistinius filmus, kurie parodo gyvenimą etninių mažumų akimis.

Tačiau pripažinti, kad medijų plėtra atvėrė kitokius suvokimo būdus, kurie taip pat proporcingai plėtėsi, jokiu būdu nereiškia pritarimo nuomonei, kad jie atskleidžia „daugialypę tikrovę". Priešingai, kaip ne kartą akivaizdžiai įrodė Herbertas Schilleris ir kiti mokslininkai, kokie požiūriai atskleidžiami priklausomai nuo ideologinių ir ekonominių apribojimų. Tai reiškia, kad kai kurios kultūros, nors gali pasireikšti, bet yra sumodeliuojamos ir paprastai žiniasklaidos korporacijoms atitinkamu ir priimtinu būdu „įpakuojamos", o užvis svarbiausia, turi būti tinkamos parduoti – arba turi būti taip padarytos – todėl galimybės, tarkime, kinams ar ukrainiečiams gauti daug eterio laiko, kad galėtų atskleisti savo suvokimo ypatumus, yra ribotos.

Esminis prieštaravimas Vattimo, kaip ir kitų postmodernių autorių teiginiams, yra tas, kad jo aiškinimui stinga empirinės analizės, kuri įvertintų medijų sukurtą tikrovę. Jis yra įsitikinęs, esą medijų perteklius lėmė tai, kad įtraukiamos kai kurios „alternatyvios tikrovės". Tačiau analizė privalo nesitenkinti šia nuvalkiota tiesa ir pademonstruoti požiūrių įvairovę (bei pastebimus apribojimus tam, kas patenka į medijas) taip pat ir skirtingą šių požiūrių vaizdavimą. Žinoma, tai reikalauja ryžtingos ir galios analizės, kurią kažkodėl postmodernieji mąstytojai visiškai ignoruoja (nors kaip ritualą kartoja, kad galia yra visur).

Šis trūkumas pastebimas ir Lyotard'o teorijoje, tačiau jo performatyvumo kriterijų įtakos ir informacijos/žinių pavertimo preke aiškinimas yra įdomus ir daug pasakantis. Performatyvumo ir bet ko pavertimo preke įtaką nesunku įžiūrėti galybėje įvairiausių sričių: leidyboje, kur vyrauja „kaip" ir „kas nors labai populiaraus ir įspūdingo"; televizijoje, kur lemiamas sėkmės kriterijus yra „reitingai", kadangi jie teikia pajamas už reklamą; mokslinėje tiriamojoje ir eksperimentinėje veikloje, kur investuotojai ieško „paklausių perkamų" sprendimų, o mokslininkai yra priversti pasirašyti autorinių teisių atsisakymus ir kur „intelektinė nuosavybė" yra ginama pateikus patentą. Svarbiausia, ko gero, kad Lyotard'as iš naujo atkreipia dėmesį į švietimo sritį, žinoma, į svarbiausią, bet dažnai sumenkinamą „informacinės visuomenės" elementą, kad parodytų, kaip braunasi performatyvumo kriterijai ir kaip didėja vertelgiškumas (Robins ir Webster, 1989).

Pagrindinė Lyotard'o problema, kad iš viso to jis daro išvadą, jog visos žinios neteko patikimumo ir kad belieka džiaugtis išsilaisvinus iš tiesos „tironijos". Šis įžūlus nesivaržymas, atrodo, nekreipia dėmesio į galią ir interesus, kurie lė-

mė ir tebelemia performatyvumo ir vertelgiškumo plitimą. Maža to, jeigu reikėtų įvardyti galios bei interesų procesus ir institucijas, tektų apibūdinti tikrovę, kurioje slypi bent jau alternatyvių organizavimo būdų galimybė: „yra, kaip yra, bet juk galime padaryti ir kitaip". Trumpai tariant, tai būtų ne kas kita, kaip Apšvietos epochos idealo – kitokio, geresnio gyvenimo būdo paieškų – puoselėjimas.

POSTMODERNUS BŪVIS

Mano kritinės pastabos postmodernizmo idėjų adresu nereiškia, kad neigiu tikrovę, kurią būtų galima pavadinti postmoderniu būviu. Nemanau, kad esama kokių nors svarių įrodymų, jog nebeliko reikšmės, juo labiau išplitusio tikrovės neigimo (peržiūrėjus kasmetines *British Social Attitudes* apžvalgas kyla abejonių dėl postmodernistiško entuziazmo visur atrasti *kitokybę),* bet galima pripažinti, kad hedonistiškas, egocentriškas (galbūt netgi decentruotas) elgesys, skeptiškas požiūris į pretenzijas rasti „galutinę tiesą", skepsis ir priešiškumas „ekspertų bei specialistų" atžvilgiu, žavėjimasis naujovėmis, malonumais bei polinkis ironizuoti, imituoti ir dirbtinumas yra akivaizdūs ženklai to, ką galima laikyti postmodernaus gyvenimo būdu.

Zygmuntas Baumanas (g. 1925) nuo XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos paskelbė puikią seriją studijų apie postmodernią visuomenę. Nors empirinių duomenų surinko nedaug, jo dabartinės visuomenės analizė yra įžvalgi. Baumanas vaizduoja modernybę kaip laiką, kuriam būdinga tvarkos ieškojimas, siekimas visuomenės stabilumo ir kontrolės, prižiūrimos nacionalinių valstybių, kurios rūpinasi savo piliečiais, kaip laiką, kai buvo pasitikima planavimu ir įsivaizduojama, kad ieškant geriausių tvarkymosi būdų patikimiausia kliautis protu. Postmodernybė, priešingai, sukelia nestabilumą ir nesaugumą, valstybės atsitraukia, triumfuoja globali rinka, kuri skatina pasirinkimo laisvę, bet nesirūpina žmonėmis, nuogąstaujančiais dėl savo ateities, didėja nepasitikėjimas protu, o ypač – ekspertais, kurie skelbiasi galį pateikti protingiausius sprendimus, kontrolę pakeičia valstybė, vartotojiškos ideologijos „pagundos" ir žmonių gyvenimo neužtikrintumas ir dviprasmiškumas (Bauman, 1997).

Baumanas postmodernybę sieja su kapitalizmu, gal net redukuoja į kapitalizmą. Šis triukšmingas neoliberalizmas, kurį nuo saito paleido žlungantis kapitalizmas ir spartėjanti globalizacija, yra pagrindinis postmodernizmui būdingo vartotojiško ir lankstaus gyvenimo stiliaus elementas. Baumanas aiškiai nepasako, kaip kapitalizmas yra susijęs su postmodernybe, bet pripažindamas rinkos reikšmę, nutolsta nuo postmodernių mąstytojų, pavyzdžiui, nuo Baudrillard'o, kuris postmodernizmą vaizduoja kaip lūžį, atotrūkį nuo visko, kas buvo anksčiau. Yra ir dar drąsiau už Baumaną įrodinėjančių, kad postmodernus būvis, kuriame mes

dabar gyvename, yra ilgai trukusių kapitalistinių santykių raidos rezultatas. Tai reiškia, kad stropūs mokslininkai gali išskirti esminius bruožus, kurie padeda paaiškinti postmodernizmui priskiriamus pokyčius.

Kai kurie iš tų mąstytojų nesiryžta apibūdinti istorinių postmodernaus būvio priežasčių. Pavyzdžiui, Fredricas Jamesonas (1991) kalba apie postmodernizmą tik kaip apie „vėlyvojo kapitalizmo kultūros logiką“. Anot Jamesono, realistinė kultūra siejosi su rinkos kapitalizmu, modernistinė kultūra (pavyzdžiui, siurrealizmas) atitiko monopolistinį kapitalizmą, o dabar postmodernizmas yra kultūra, kuri turi daugiausia bendrumų su vartotojų kapitalizmu. Panašią analizę pateikiantys Scottas Lashas ir Johnas Urry (1987) įrodinėja, kad kylanti „tarnautojų klasė“, kurią sudaro išsilavinę, siekiantys karjeros paslankūs individualistai, beveik nesiejantys savęs su „bendruomene“ ir „tradicija“, daug kuo artima postmoderniai gyvensenai.

Davidas Harvey (1989b) nedvejodamas nurodo tvirtesnes priežastines sąsajas. Jo požiūriu, postmodernizmo ypatybes lemia pakitęs kapitalistinis kaupimas. Tiesiai sakant, lankstumas, kurį mes siejame su dabartiniu kapitalizmu – dirbančiųjų gebėjimas prisitaikyti, bendrovių pajėgumas diegti naujoves, kaitos spartėjimas – skatina postmodernią kultūrą. Anot Harvey'aus, pokarinė fordizmo era siūlė standartizuotus gaminius, pagamintus standartizuotais būdais; šiandien dominuojantis pofordizmas leidžia rinktis, siūlo įvairovę ir kitokią, krizių nepažįstančią ekonominę sistemą, susiduriančią su naujomis aplinkybėmis (mikroelektroninės technologijos, pasaulinio masto konkurencija, globalizacija) ir energingai ieškančią sprendimų taikant „lanksčios gamybos“ ir nuo jos neatsiejamo „lankstaus vartojimo“ principus. Postmodernizmas yra šių tendencijų padarinys; kaip rašo Harvey:

> palyginti nekintanti fordistinio modernizmo estetika užleido kelią visokiems judėjimams, nestabilumui ir trumpalaikėms kitoniškumą, trumpalaikiškumą, reginį, madą ir kultūros formų pavertimo preke aukštinančioms postmodernizmo estetikos savybėms.
>
> (Harvey, 1989b, p. 156)

Kitais žodžiais tariant, postmodernizmas atitinka perėjimą iš fordizmo į pofordizmą, apie kuriuos kalbėjome ankstesniame skyriuje.

Įdomu, kad Danielis Bellas, pasirinkęs kitą išeities tašką nei Davidas Harvey, taip pat postmodernų būvį, bent jau iš dalies, aiškina „kaip pačios kapitalistinės ekonomikos sistemos veikimo“ padarinį (Bell, 1976; 37). Bellas teigia, kad būtent kapitalizmo gebėjimas sukurti ir išlaikyti masinį vartojimą, pasiūlyti žmonėms automobilių, madų, TV ir visa kita atvedė prie hedonistinės kultūros, kuri malonumus, momentinį pasitenkinimą ir potyrius vertina labiau nei prasmę. XX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje tai dar nebuvo vadinama postmodernizmu, bet jam

prilygo (Bell, 1990) ir, paradoksalu, nesiderino su sveika nuovoka grįsta ir efektyvumo siekiančia vertybių sistema, labiausiai prisidėjusia prie stulbinančios kapitalizmo sėkmės.

Man šie postmodernaus būvio aiškinimai atrodo įtikinami. Savo argumentus jie grindžia tikslia istorine analize ir gausiais empiriniais faktais. Bet stiprus postmodernistinis teoretikas visa tai – Harvey'aus postmodernaus būvio kaip vidinės kapitalistinių veiksnių logikos nulemto rezultato, interpretaciją, Bello iš aiškios modernistinės nuostatos kylantį požiūrį, esą postmodernumas yra mažesnę vertę turinti kultūra negu tai, kas buvo anksčiau – gali atmesti, kaip pretenzingus „didžiuosius pasakojimus".

Postmodernistui šie aiškinimai yra nepriimtini todėl, kad tiesa įžvelgiama ten, kur jos negalima rasti. Pavyzdžiui, Harvey tvirtina galįs įžvelgti po postmodernios kultūros paviršiumi slypinčią lemiamą ekonominę tikrovę. Taip Harvey išreiškia požiūrį, kuris, atrodo, kyla iš autoriaus ištikimybės marksizmo principams ir kuris jo analizuojamus postmodernius dalykus priskiria „kultūriniam dopingui", kadangi jie aiškiai neatskleidžia slaptų kapitalizmo jėgų. Postmodernistui Harvey'aus aiškinimas yra tik vienas iš daugelio, tik viena iš begalės galimų interpretacijų – ir gana kenksminga (Morris, 1992).

Nė viena šių analizių nėra nekritikuotina, ne tik ta, kurioje nurodyti trūkumai, klaidos ir netgi autorių prietarai. Pavyzdžiui, Davidas Harvey pats pripažintų, kad jo knygai galėjo būti naudingas feminizmas, jei tik jis būtų jį tiksliau ir jautriau supratęs (Massey, 1991). Tačiau tarp kritikos vertės pripažinimo iki postmodernybės dogmos, kad viskas yra tik interpretacija, reikia atlikti nemalonų šuolį – tikrovės analizę. Nesunku sutikti, kad kiekvienas aiškinimas yra dalinis arba šališkas, bet jo negalima atmesti – arba laikyti tik „aiškinimu" – kadangi būtina įrodyti, kad įvairūs aiškinimai yra daugiau ar mažiau šališki arba daliniai. Kitaip sakant, reikia prisiminti nepagrįstą postmodernaus reliatyvizmo aukštinimą, kuris, neigdamas visas pretenzijas į tiesą, griauna ir postmodernizmo teiginius.

PABAIGA

Pasauliui, kuriame gyvename, apibūdinti terminas postmodernybė yra geras. Kaita, nepastovumas, skepticizmas ir polinkis ironizuoti, santykių nepastovumo akcentavimas – tai keletas skiriamųjų mūsų laikmečio bruožų. Žymiausias postmodernybės sociologas Zygmuntas Baumanas nušviečia pagrindinius šiuolaikinio būvio elementus, pirmiausia nuolatinį netikrumą, kilusį iš galimybių pertekliaus, nuolatinio poreikio rinktis, pradedant plaukų spalva, baigiant klausimu, ar palaikyti *Amnesty International*. Postmodernybė kaip būvis leidžia geriau suprasti, kiek daug apribojimų buvo pašalinta iš mūsų gyvenimo, palyginti su tuo, kiek daug jų buvo

primetama mūsų protėviams, ir išryškina nerimą keliantį būtinumą rinktis, kaip gyventi dabar, nors pasirinkimo pagrindas yra sutrupėjęs. Savo ruožtu Baumano dėmesys „pagundoms“ atkreipia dėmesį į ypatingą rinkodaros, reklamos reikšmę – į galybę medijų ir su jomis susijusių vaizdinių, kurie yra būtini nusilpus ankstesnei kontrolės sistemai. Ženklo ir reikšmės, simuliacijos ir neautentiškumo, informacijai ir žinioms taikomų performatyvumo kriterijų, transformuojamosios galios išryškinimas ir elektroninėmis priemonėmis perduodamos informacijos svarbos pripažinimas padeda geriau suprasti „informacijos revoliuciją“.

Vis dėlto labai abejotina, ar „mes įžengiame į tikrai naują istorinę konfigūraciją“ (Crook ir kt., 1992, p. 1). Daugelis postmodernaus būvio bruožų – priešingai, yra aiškintini vykstančių, o gal net stiprėjančių tendencijų, kurias įvardijo ir aiškino modernistai mąstytojai Herbertas Schilleris, Jürgenas Habermasas, Anthony Giddensas ir Davidas Harvey. Kaip ir poindustrinė teorija, postmodernizmas skelbia informacijos viršenybę ir kartu iš esmės kitokios visuomenės atsiradimą. Kaip ir poindustrializmo atveju, deklaracija taip ir nepatvirtinama empirine ir teorine analize.

10 Pabaiga
Ar yra informacinė visuomenė?

Šios knygos tikslas buvo išnagrinėti, kokia reikšmė XX a. pabaigoje tenka informacijai. Kėlėme klausimą, kaip ir kodėl ties antrojo tūkstantmečio slenksčiu informaciją imta suvokti kaip neabejotinai būdingiausią mūsų laikų ypatybę. Pirmiausia atkreipiau dėmesį į tai, kad teoretikai vieningai sutaria, jog informacija šiuolaikiniame gyvenime lemia bemaž viską: pripažįsta ne tik tai, kad cirkuliuoja kur kas daugiau informacijos negu kada nors anksčiau, bet ir tai, kad beveik visose veiklos srityse – nuo verslo sandorių ir laisvalaikio praleidimo būdų iki valdžios veiksmų – ji vaidina pagrindinį ir strateginį vaidmenį.

Tačiau išskyrus šiuos pastebėjimus, toliau nuomonės apie informaciją išsiskiria. Niekas neabejoja, kad informacijos yra daugiau ir kad pastaruoju metu jos įtaka yra sustiprėjusi, tačiau dėl kitų dalykų kyla ginčai ir nesutarimai. Suprasdamas tai, pabandžiau paaiškinti, kas vyksta informacijos srityje ir kodėl būtent taip viskas klostosi, o sykiu aiškiai parodyti skirtingų sampratų pagrindus, tuo pat metu lygindamas juos su turimais empiriniais duomenimis bei vienus su kitais ir su tais kritiškais vertinimais, su kuriais galėjau susipažinti.

Nepaisant to, kad informacinės visuomenės sąvoka plačiai vartojama socialiniuose moksluose ir už jų ribų, manau, kad ji nėra pagrįsta. Tai nereiškia, kad ji visiškai nieko neverta. Sąvokos yra mąstymo instrumentai, padedantys organizuoti suvokimo būdus. Jos gali padėti mums aiškiai ir tiksliai mąstyti. Dalis mąstymo yra kritika atžvilgiu to, ką pasitelkiame norėdami geriau suprasti. O dalis šios kritikos gali būti sąvokų, nuo kurių pradėjome, atsisakymas pirmenybę atiduodant tikslesniems terminams. Informacinės visuomenės sąvoka naudinga tiek, kiek ji tiko (pasak Davido Lyono, sekant Philipu Abramsu, 1982) kaip „probleminė“, „rudimentinė reiškinių organizacija, teikianti problemų tyrimams“ (Abrams, in Lyon, 1988, p. 8). Sąvoka padėjo mokslininkams sutelkti dėmesį ir suregistruoti daugybę įvairių reiškinių, pradedant poslinkiais užimtumo struktūroje, naujomis medi-

jomis, skaitmeninėmis formomis ir baigiant pokyčiais aukštajame moksle. Nepaisant to, informacinės visuomenės sąvoka turi ydų, ypač prisimenant tvirtinimą, kad ji nusako naujo tipo visuomenės atsiradimą. Esu įsitikinęs, kad norint suprasti šiandieninį pasaulį labai svarbu sutelkti dėmesį į informacijos tendencijas, nors informacinės visuomenės modeliai čia mažai kuo gali pagelbėti.

Tikriausiai ši knyga vertinga tuo, kad joje išsamiai išdėstytos ir įvertintos įvairios „informacinės visuomenės teorijos". Dažnai komentarai apie „informacijos amžių" pradedami nuo naivaus ir savaime suprantamu laikomo teiginio: įvykusi „informacinių technologijų revoliucija" sukelia ir toliau kels svarbius socialinius pokyčius, štai *padariniai*, kurių galima tikėtis ir kurie galbūt jau pasireiškė. Kalbama įsitikinusiai ir laikantis tikslios linijinės logikos – naujosios technologijos sukelia socialinius pokyčius, – kad beveik gaila sakyti, jog aiškinantis, kur veda informacinės tendencijos, technologijos ir kitokios naujovės, pasirinktas iš esmės klaidingas išeities taškas. Socialinės teorijos indėlio pripažinimas bent jau leidžia išvengti technologinio determinizmo, kuris labai dažnai dominuoja svarstant šiuos klausimus (nors, kaip toliau performuluoju, kai kuriems socialiniams mokslininkams nežymus – o kartais ir ne toks jau nežymus – technologinis determinizmas ir toliau išlieka būdingas).

Vis dėlto manau, kad supratimą apie informacijos svarbą šiuolaikiniame gyvenime pagilina pažintis su tokiais autoriais, kaip Herbertas Schilleris ir Anthony Giddensas, Manuelis Castellsas ir Zygmuntas Baumanas. Argi nežadina minčių, pavyzdžiui, Danielio Bello argumentai, kad būtent užimtumo paslaugų srityje plėtra turėjo didžiausią poveikį „poindustrinėms visuomenėms". Argi nedaro įspūdžio Giddenso teiginys, esą nūdienių „informacinių visuomenių" ištakų reikia ieškoti priežiūroje, kurią skatina nacionalinių valstybių poreikiai. Nejaugi galima negirdėti Herberto Schillerio teiginio, kad informacijos sprogimą pokario metais iš esmės nulėmė nesulaikomai besiplėtojantis korporacinis kapitalizmas? Argi nejaudina ir neprovokuoja Jürgeno Habermaso baiminimasis dėl nykstančios „viešosios srities", kuri yra tokia svarbi deramam demokratiniam valdymui ir kur informacijos kokybė yra it deguonis, būtinas jos dalyvių sveikatai ir gerovei? Ar galima nepripažinti teoretikų, kalbančių apie perėjimą nuo fordistinių socialinės bei ekonominės organizacijos formų prie pofordistinių, informacijos sampratos aktualumo? Kaip gali neintriguoti sunkiai suprantami Jeano Baudrillard'o mįslingi pastebėjimai apie ženklus, kurie yra simuliacijos, arba Jeano-François Lyotard'o įvardytas „performatyvumo principas", kuriuo remiasi informacijos gaminimas ir taikymas „postmodernybės" eroje? O susidūrus su šitokio kalibro teoretikais ir jų teorijomis neįmanoma nepadaryti išvados, kad dauguma diskusijų apie „informacijos amžių" yra beviltiškai nemokšiškos.

Žinoma, būtų nesąžininga užbaigti mintimi, kad stengiausi tik supažindinti skaitytojus su įvairiomis informacinių tendencijų interpretacijomis. Tie, kurie perskaitė šią knygą, turėjo gana greitai suprasti, kad vieni autoriai man atrodo įtikinamesni už kitus. Stengiausi tai parodyti ir paaiškinti, kodėl jaučiu jiems didesnį prielankumą. Nepaisant to, daugelis pirmojo „Informacinės visuomenės teorijų" leidimo kritikų išreiškė nusivylimą, kad neišryškinau savo paties požiūrio į informaciją. Dėl šios priežasties toliau šiame skyriuje bendrais bruožais nusakysiu savo poziciją.

Stengiantis suprasti informacijos sritį ir jos svarbą dabartiniais laikais, pirmiausia reikėtų pasidomėti Herberto Schillerio, Jürgeno Habermaso ir Anthony'io Giddenso idėjomis ir tyrimais, taip pat ir tais gausiais darbais, kuriems įtakos turėjo jų iškeltos temos. Tai nėmaž nereiškia, kad Danielio Bello, arba Jeano Baudrillard'o, arba Marko Posterio bei kitų mokslininkų indėlis yra nežymus, ne toks vertingas. Priešingai, analizuodamas jų teorijas bandžiau nurodyti ir įvertinti pozityvius jų bruožus, taip pat pažymėti mano pastebėtus trūkumus. Tikrai, Manuelio Castellso trilogija „Informacijos amžius" man atrodo esanti vienintelė labiausiai įtikinama šiandieninio pasaulio analizė, nors autoriaus konceptualus požiūris man kelia abejonių.

Yra dvi pagrindinės priežastys, kodėl atiduodu pirmenybę vieniems, o ne kitiems teoretikams. Pirmoji susijusi su tuo, kiek šie požiūriai paaiškina, kas gi iš tikrųjų vyksta pasaulyje, ir kaip gerai jų teiginius patvirtina empiriniai duomenys. Apskritai Herberto Schillerio (kurio tekstuose teorija yra aiškiai ir naudingai susieta su esminiais pokyčiais) ir Jürgeno Habermaso kritinė teorija, taip pat Anthony'io Giddenso istorinė sociologija man atrodo įtikinamesnės negu poindustrializmo ir postmodernizmo šalininkų. Matyt nereikia aiškinti, kad mano prielankumas jiems nereiškia nei kad pritariu visiems jų skelbiamiems dalykams, nei kad Schillerio, Habermaso ir Giddenso nuomonės dėl ryškiausių informacinės srities ypatybių visiškai sutampa. Skaitytojai tikriausiai supranta, kad Schilleris, akcentuojantis kapitalizmo primestus reikalavimus, skiriasi nuo Habermaso, kurį domina demokratiniams debatams būtinos sąlygos, ir kad abu jie skiriasi nuo Giddenso, atskleidžiančio, kokiais būdais, pirmiausia savo kariniu ir pilietišku aspektais, valstybė daro įtaką informacijos rinkimui bei naudojimui.

Vis dėlto skirtingi šių mąstytojų požiūriai sutampa vienu labai svarbiu aspektu, kuris atskiria juos nuo kitų, mano manymu mažiau padedančių suprasti ir paaiškinti informacijos vaidmenį dabartiniame gyvenime, teorijų. Kalbu apie antrą mano prielankumą paaiškinančią priežastį. Ir Schilleris, ir Habermasas, ir Giddensas iš tiesų laikosi tokios pat nuomonės, kad gyvenimo *informatizaciją* turėtume suprasti kaip procesą, kuris neabejotinai vyko keletą šimtmečių, bet tikrai sustiprėjo XIX

amžiuje, kai susiformavo ir plėtojosi industrinis kapitalizmas ir konsoliduodavosi nacionalinė valstybė, ir ypač sustiprėjo XX a. pabaigoje, kai globalizacija ir besiplečiančios tarptautinės organizacijos į pasaulinę rinką įtraukė lig tol neliestas sritis – smarkiai nutolusias geografiniu požiūriu bei asmeninio gyvenimo sritis.

Tai reiškia, kad šie mokslininkai mano, jog informaciniai pokyčiai aiškintini istorinės praeities ir *tolydumo,* arba *nepertraukiamumo,* požiūriais. Dėl to jų aiškinimuose į pirmą vietą iškeliami reiškiniai, kurie, laikui bėgant, suformavo ir patys savo ruožtu rėmėsi informacijos modeliais ir procesais, kad esant nepastovioms ir atsitiktinėms aplinkybėms užtikrintų, kiek tai įmanoma, esamų socialinių formų išlikimą. Pavyzdžiui, Herberto Schillerio darbuose kartojasi tvirtinimas, esą informacijos sritis ir dabartinis jos pavidalas iš esmės yra nulemtas kapitalizmo: korporacijų, rinkos dėsnių viršenybės ir nevienodų galių. Tie, kurie teigia, kad „viešoji sritis“ silpsta dėl bet ko pavertimo preke ir rinkos dėsnių brovimosi į visas gyvenimo sritis, iš tiesų teigia, kad plintant klaidingai informacijai, dezinformacijai, informacinėms pramoginėms laidoms – informacija naudojama visais pavidalais. Šie teoretikai „informacinį sprogimą“ supranta kaip sudedamąją kapitalo didėjimo pakilimų ir nuosmukių istorijos dalį

Giddensas informaciją traktuoja jos plėtrą siedamas su nacionalinių valstybių formavimosi kontekstu ir su tokiais istoriniais modernybės modeliais kaip karo supramoninimas ir piliečių teisių bei pareigų didėjimas. Panašius dalykus akcentuoja ir reguliavimo mokyklos teoretikai. Jie informacijos srityje vykstančias tendencijas aiškina kaip būtinybę ir rezultatą, nulemtą brandžiam kapitalizmui būdingų recesijos ir restruktūrizacijos, kurias sukelia grėsmės ir galimybės, siejamos su globalizacijos plitimu.

Įsidėmėtina, kad tie, kurie pabrėžia istorinį tolydumą, neįrodinėja, jog niekas nepakito. Priešingai: pats *informatizacijos* faktas liudija, kad jiems svarbu suprasti įvykusius pokyčius, kurie dar aukščiau iškelia informaciją. Vis dėlto jie tikrai atmeta bet kokius teiginius, esą „informacijos revoliucija“ viską, kas buvo ligi tol, apvertė aukštyn kojom ir reiškia iš esmės kitokią nei buvusioji socialinę santvarką. Priešingai, imdamiesi aiškinti informatizaciją, šie autoriai teigia, kad tai visų pirma yra nusistovėjusių ir tebesitęsiančių santykių išraiška ir rezultatas. Šių autorių įsitikinimu, veiksniai, kuriuos jie išskyrė kaip skatinančius informatizaciją, tebevyrauja ir mums artėjant prie antrojo tūkstantmečio.

Kodėl mintis apie informatizaciją, kylanti iš įsitvirtinusių jėgų tolydumo, man atrodo tinkamesnė, pasidaro aiškiau, kai sugretiname ją su tokių autorių, kaip Danielis Bellas, Larry Hirschhornas, Gianni Vattimo ir Markas Posteris, teiginiais. Ir čia, nepaisant ryškių nuomonių bei požiūrių skirtumų, pritarima teiginiui, esą *kaita* yra pirmesnė už tolydumą. Kaita laikoma tokia svarbi, kad nuolat minima, jog atsiradimo nauja visuomenės, nuo kurios prasideda *sistemos lūžis* ir atotrūkis

nuo visko, kas buvo. Šie autoriai vartoja įvairius terminus, nuo „informacinės visuomenės“ iki „poindustrinės visuomenės“, „postmodernizmo“ ir „lanksčios specializacijos“.

Žinoma, nė vienam šių teoretikų nestinga istorinės vaizduotės, tačiau analizuodami jie nuolatos pabrėžia „informacinės visuomenės“ naujumą, išskirdami ir atskirdami šį faktą nuo visko, kas buvo anksčiau. Knygoje aš bandžiau atskleisti, kad šią mintį sunku pagrįsti, ir dėstydamas savo argumentus nejučia vis atsigręždavau į tuos, kurie įrodinėja tolydumo pirmenybę.

Galima būtų paprieštarauti, kad ginčas dėl tolydumo ir kaitos yra klaidingai suprantamas ir netgi nenaudingas. Neteisinga manyti, kad jis reiškia būtinybę rinktis vieną iš dviejų – arba tolydumas, arba kaita. Pragmatikas visiškai pagrįstai tvirtintų, kad dabartis – tai ir vieno, ir kito samplaika. Bet galima suprasti susierzinimą tų, kurie trokšta išsiaiškinti, kaip iš tikrųjų pasaulis veikia, ir mano, kad yra apgaulinga leistis į ginčą – tolydumas ar kaita. Iš dalies pritardamas šiai laikysenai, pirmenybę suteikčiau analizei, o ne ginčams dėl to, kas tarp socialinių mokslininkų jau sklando kaip anekdotas.

Vis dėlto net ir pragmatiko galima paklausti, kas – tolydumas ar kaita – yra svarbesnis veiksnys. Nuo tokio klausimo negalima lengvai išsisukti ir nereikėtų išsisukinėti. Man atrodo, kad į jį galima atsakyti tik palyginus ir įvertinus teorijas bei įtikinamesnius empirinius duomenis. Šioje knygoje iš dalies bandžiau tai padaryti, ir būtent tai mane verčia palankiau vertinti tolydumą, o ne kaitą. Vis dėlto yra mažų mažiausiai dar dvi priežastys, paaiškinančios, kodėl reikia abejoti teiginiu, kad informacijos amžius yra kažkas nauja. Čia slypi dabarties sureikšminimo pinklės, nuomonė, esą laikai, kuriais gyvename, yra iš esmės kitokie negu praėjusieji. Tam tikru mastu tai, žinoma, yra akivaizdi tiesa: visos istorinės aplinkybės yra unikalios. Bet tolimesnė perspektyva slopina entuziazmą dėl dabarties, nes šis entuziazmas nesunkiai gali nuvesti prie perdėto naujumo akcentavimo. Antra, tvirtinimas, kad informacinė visuomenė – tai nauja era, reikalauja pritarimo ir verčia pripažinti, kad dabartis yra būtent tokia. Teiginys, kad įžengėme į naują visuomenę, puikia dera su požiūriu, jog galime nieko nedaryti, kad vyktų pokyčiai, vadinasi, turime prisitaikyti prie tikrovės, ją priimti. Aiškinimai, kurie remiasi istorija ir akcentuoja tolydumą, priešingai, gali atkreipti dėmesį į tai, kaip iš praeities radosi dabartis ir kad ją sukūrė žmonės, taigi gali ir perkurti.

Manau, kad geriausias būdas suprasti informacinėje srityje vykstančias tendencijas – rasti jų vietą istorijoje ir susieti su kapitalizmo raidos įtampomis. Šiuo atveju istorija tikrai turi reikšmės, ir niekas nesako, kad šiuolaikinis kapitalizmas yra toks, koks buvo visada. Šiandieninis informacinis kapitalizmas labai skiriasi nuo korporacinio kapitalizmo, kuris įsitvirtino XX a. pradžioje, kaip ir šis skyrėsi nuo XIX a. antrai pusei būdingo *laissez-faire*. Adekvačiai paaiškinti dabartinį

kapitalizmą galima tik išvardijus savybes, iš kurių ryškiausios – kaip niekada stambių tarptautinių korporacijų egzistavimas, labai sustiprėjusi konkurencija pasauliniu mastu (ir kartu kapitalizmo atžvilgiu paspartėjęs kaitos tempas), santykinai sumažėjęs valstybių suverenumas ir, užvis svarbiausia, globalizacija. Globalizacija, kuri yra nepaprastai sudėtingas reiškinys, iš tiesų didžia dalimi formuoja pasaulį taip, kad šis būtų vis panašesnis į vakarietišką. Visa tai tikrai vykusiai užčiuopė ir įdomiai perteikė *New York Times* apžvalgininkas Thomas Friedmanas knygoje *The Lexus and the Olive Tree,* 1999 („Lexus ir alyvmedis"). Friedmanas sako tiesiai: „žaidimas yra tik vienas", o jame kol kas pajėgiausias ir labiausiai patyręs žaidėjas – Jungtinės Amerikos Valstijos. Situacija šiek tiek primena Tigerį Woodsą ir 2000 metų golfo sezoną: netgi stipriems ir patyrusiems varžovams buvo iškilęs tik toks klausimas – kas bus antras. Dabartinėje eroje „dominuoja Amerikos galia, Amerikos kultūra, Amerikos doleris ir Amerikos karinis jūrų laivynas" (p. xiv), ir todėl, kad globalizacija išreiškia JAV, kaip pirmaujančios kapitalistinės valstybės, triumfą – tam tikras vienodėjimas yra neišvengiamas. Vienodėjimas reiškia, kad visas kitas pasaulis turi taikytis prie amerikietiškumo. Pasak Friedmano, globalizacija reiškia ėjimą „nuo mėsainių prie kompiuterių ir peliuko Mikio" (p. 9).

Norėčiau pabrėžti, kad tai sakydamas nedarau prielaidos, jog vienodėdamas, prisitaikydamas prie vakarietiškų standartų pasaulis darosi stabilesnis. Priešingai, kita svarbi globalizacijos savybė yra stiprėjanti konkurencija, kadangi tarp kadaise atskirų sričių atsirado ryšiai, o tai sukelia netikrumo bei nežinios jausmą, ir spartina pačią kaitą (Soros, 1998; Greider, 1997). Tomas Friedmanas yra tokios pat nuomonės. Pagrindinė šios knygos mintis nukreipta į įtampą, kuri kyla tarp dinamiško, nuolat kintančio ir nestabilaus pasaulio, kuriame kasdien randasi nauji produktai ir procesai (Lexus) ir žmogui būdingo pastovumo, šaknų ir bendrumo poreikio (alyvmedis). Anot Friedmano, ateitis priklauso Lexus.

Labiausiai norėčiau pabrėžti, kad globalizacija visų pirma išreiškia vadinamosios „verslo civilizacijos" triumfą. Žodžiu, kad pasaulis, kad ir koks yra įvairus buvo supaprastintas vadovaujantis tokiais principais:

- svarbiausias kriterijus – mokumas, nuo kurio priklauso aprūpinimas prekėmis ir paslaugomis;
- aprūpinimas turi remtis privačiais, o ne visuomeniniais ištekliais;
- rinkos kriterijai – t. y. pelningumas ir nuostolingumas – yra svarbiausias veiksnys, lemiantis naudingiausią pasirinkimą;
- konkurencija – o ne reguliavimas – yra laikoma tinkamiausiu ekonomikos reikalų tvarkymo bei organizavimo mechanizmu;
- veiklos pavertimas preke – kai santykiai apibrėžiami verte;

- pirmenybė teikiama privačiai nuosavybei, o ne valstybės turtui;
- samdomas darbas yra pagrindinis darbo organizavimo mechanizmas.

Žinoma, tai yra to, kas vyksta gyvenime, idealizacijos, bet nenuginčijama, kad šie principai, ypač pastaraisiais dešimtmečiais, paplito po visą pasaulį.

Viso to priežastys yra sudėtingos, ir iki pat šių dienų tebesipriešinama jų plitimui, bet man atrodo, kad mes esame spartaus „verslo civilizacijos" įsitvirtinimo liudininkai. Galima būtų pabrėžti, kad šis procesas yra ir intensyvus, ir ekstensyvus. Intensyvus ta prasme, kad rinkos praktikos įsibrovė į privataus gyvenimo sritis, kurios ligi tol netgi ir Vakaruose buvo neliečiamos. Turiu omenyje, pavyzdžiui, vaikų auginimą (galybė žaislų ir jaunimui skirtų televizijos programų), kasdienių maisto produktų pasiūlą (vos ne kiekvienas šiandien pasikliauja prekybos centrais, nors dar visai neseniai daugelis šeimų bent jau didžiąja dalimi maisto produktais apsirūpindavo savo soduose ir nuomojamuose žemės sklypuose augindami daržoves ir veisdami gyvulius), ir nykimą tokių veiklos rūšių, kaip siuvimas ir mezgimas (Seabrook, 1982b).

Kalbant apie ekstensyvumą, kaip pavyzdį galime pateikti globalizacijos plitimą, procesą, kuris kolonizavo daugybę anksčiau buvusių savarankiškų kraštų. Akivaizdus, nors ir nepakankamai vertinamas pavyzdys yra valstiečių pašalinimas iš daugybės žemės kampelių. Nors jie tebesudaro pasaulio gyventojų daugumą – 1900 metais devyni iš dešimties žmonių pasaulyje buvo valstiečiai (Ponting, 1999, p. 13), – jau gyvena sunaikinimo išvakarėse (Worsley, 1984). Didžiausiems tų laikų valstietiškiems kraštams – Kinijai ir Rusijai – nebegalima taikyti šių terminų, o Europoje valstietija faktiškai yra išnykusi. Priežastis paprasta: valstietija nejaučia simpatijos rinkos civilizacijai. Valstiečiai iš prigimties yra savarankiški, jie skeptiškai žiūri į naująsias technologijas, priešinasi samdomam darbui ir yra nutolę nuo rinkos struktūrų. Todėl jų gyvenimo būdą silpnino tai, ką Kevinas Robinsas ir aš vadiname žemės „įtraukimu" į verslo sritį, turėdami omenyje įjungimą į versle nusistovėjusias praktikas, kurios seniau buvo anapus verslo (Robins ir Webster, 1999).

Jeigu tai skaitydamas kas nors pajustų nostalgiją ikikapitalistinio triumfo laikams, leiskite man atkreipti dėmesį į keletą dalykų. Pirma, rinkos mechanizmų skverbimasis nebūtinai reiškia, kad tai yra sunkus išmėginimas vartotojams. Priešingai, tie, kurie turi pinigų, dėl maisto ir drabužių labiau linkę pasikliauti parduotuve negu nuobodžiai kuistis namuose ir visą amžių vilkėti netinkamais ir nemadingais rūbais. Maža to, netgi varganas gyvenimas kapitalizme, palyginti su daugelio valstiečių gyvenimu, kelia pavydą dėl gyvenimo standartų. Antra, valstietija buvo griaunama įvairiais būdais. Ko gero, rimtesnius padarinius nei priespauda ir turto netekimas sukėlė rinkos trauka, siūlanti permainas ir galimybes,

kurioms valstietiška gyvensena niekada negalėtų prilygti. Galiausiai nebūtų galima kalbėti apie kapitalizmo sėkmę nepripažįstant jo pagrindinio varžovo – komunizmo žlugimo. Politiškai susikompromitavęs komunizmas taip pat žlugo, nepajėgdamas būti lygiaverčiu varžovu Vakarų dinamiškumui. Visa tai yra svarbios išlygos bet kokiam aiškinimui, kuris galėtų būti suprantamas kaip apgailestavimas dėl verslo civilizacijos pergalės. Kad ir kaip būtų, tenka sutikti, kad kapitalizmas nugalėjo, ir pasaulis buvo įtrauktas į jo orbitą, į jo organizavimo būdus.

Taip pat norėčiau pabrėžti, kad ši sėkmė – kuri buvo pavadinta „neoliberaliu konsensu", akcentuojant jį kaip pamatinį visų šiuolaikinio pasaulio valdžių principą – nereiškia jokio grįžimo į ankstesnį kapitalizmą. Juolab kad globalizacija paneigė galimybę grįžti į XIX a. *laissez-faire* laikus. Verslo civilizacija iš dalies yra pažįstama, ją būtų galima atpažinti XIX a. laisvojoje prekyboje, bet dabar yra kitokios aplinkybės. Iš jų labiausiai išsiskiria globalios korporacijos, kurios įnirtingai rungtyniauja tarpusavyje, išstumdamos smulkųjį verslą. Šių dienų kapitalizme dominuoja milžiniškos korporacijos – tokios kaip *General Motors, Shell, Matsushita* ir *Siemens* – galinčios tyrimams ir plėtrai skirti kvapą gniaužiančius biudžetus (dažnai viršijančius milijardą dolerių per metus), tarptautinę įtaką ir pasaulines rinkodaros kampanijas. Be to, globalų kapitalizmą šiandien jungia pasaulio finansų rinkos, kurių prekyba viršija tris milijardus dolerių per dieną ir kurių padariniai yra tokių milžiniškų nacionaline ekonomika grįstų valstybių kaip Rusija, Malaizija, Meksika ir Ispanija perversmai paskutiniame XX a. dešimtmetyje. Nūdienis kapitalizmas yra pasiekęs globalų mastą įvairiais aspektais, ką liudija tokios tendencijos ir praktikos, kaip produktų pasaulinė rinkodara, tarptautinis darbo pasidalijimas ir globalių prekinių ženklų kūrimas.

Stengdamasis pabrėžti naujus dabartinės eros bruožus manau, kad labai svarbu suprasti, jog jos yra seniai egzistuojančių principų konsolidavimas ir tąsa. Šių dienų globali ekonomika reiškia kapitalistinių elgesio būdų plitimą ir augimą – pažvelkime į vis dažniau naudojamus rinkos mechanizmus, į privatų, o ne valstybinį aprūpinimą, į pelningumą, tapusį organizacijų *raison d'ztre*, samdomą darbą ir mokumą, lemiantį prekių ir paslaugų pasiūlą. Trumpai tariant, „globali tinklo visuomenė" reiškia senų kapitalizmo principų tąsą – jei kam labiau patinka, virsmą. Krishanas Kumaras (1995) daro išvadą, kad informacijos sprogimas

> iš esmės nepakeitė pramoninių visuomenių organizavimo būdo nė jų vystymosi krypties. Pelno, galios ir kontrolės imperatyvai tebedominuoja kaip per visą ankstesnę kapitalistinio industrializmo istoriją. Skiriasi tik jų taikymo mastas ir intensyvumas, o ne pačių principų pokyčiai.
>
> (Kumar, 1995, p. 154)

Herberto Schillerio teorija, dažnai pašiepiama kaip stokojanti rafinuotumo, man atrodo, iš esmės atskleidžia kapitalizmo triumfo reikšmę informacijos sričiai. Ji taip pat primena, kad būtų naudinga apversti įprastus klausimus (pavyzdžiui, kaip informacijos revoliucija veikia mus). Paklausus, „ką mes darome su informacija?“, dėmesio centras perkeliamas į globalizuotam kapitalizmui būdingą reklamos, IRT, korporatyvaus planavimo ir efektyvios rinkodaros poreikį.

Esu įsitikinęs, kad geriausiai informatizaciją suprasti galėtume sutelkę dėmesį į istorinę kapitalizmo raidą, bet nesu įsitikinęs, kad to pakanka. Įvairiose knygos vietose aš atkreipdavau dėmesį į teorines žinias ir jų vaidmenį dabartiniame gyvenime. Retai informacinės visuomenės teoretikų aptariamos teorinės žinios mažai kuo susijusios, o gal išvis neturi nieko bendra su IRT, su parduodama informacija, užimtumo pokyčiais ar informacijos srautais (nors akivaizdu, kad visi šie veiksniai daro įtaką teorinėms žinioms). Vis dėlto jas galima laikyti viena iš dabartį išskiriančių ypatybių. Danielis Bellas pirmas pradėjo vartoti šį terminą, tačiau nelabai skyrė jam dėmesio, pirmenybę teikdamas kiekybiniams kriterijams, tokiems kaip daugėjimas žmonių, turinčių aukštąjį išsilavinimą ir dirbančių MTP srityje. Teorinės žinios, kurios yra abstrakčios, apibendrinamos ir susistemintos, galėtų būti nesunkiai pripažįstamos mokslo ir technologijų dalykuose, bet Nico Stehras (1994) gana sėkmingai įrodo, kad šis terminas dažniau vartojamas šiandienio gyvenimo ypatumo reikšme. Anthony'io Giddenso aptariama refleksyvioji modernizacija akcentuoja šį abstraktų ir apibendrintą žinojimą asmens ir visuomenės plotmėje, kadangi jis yra svarbiausias priimant sprendimus, įvertinant riziką ir kontroliuojant savo likimus. Be to, teorinės žinios yra labai svarbi dabartinių socialinių santykių dalis. Tai nereiškia pritarimo teiginiams, esą gyvename informacinėje visuomenėje (nors tai galėtų būti įrodinėjama, manau, daug veiksmingiau negu vertinant IRT naudojimo apimtis), nes Giddensas nori pasakyti, kad teorinių žinių ištakos glūdi pačioje modernybėje – tai, ką atneša mūsų dabartinė „brandi modernybė“, yra gilias šaknis turinčio proceso suintensyvėjimas. Žinoma, teorinių žinių samprata gali kelti daug klausimų, bet tai, kas mus skiria nuo mūsų protėvių, pirmiausia, matyt, yra bendrosios žinios, įgalinančios mus veikti savo pačių likimus. Todėl, manyčiau, mes galime įvertinti informaciją susiedami ją su dabartinio kapitalizmo raidos kontekstu ir pripažindami, kad refleksyvioji modernizacija ir nuo jos neatsiejamos teorinės žinios leidžia valdyti savo likimus kaip niekada ligi šiol nėra buvę.

Tai galima sulyginti su paplitusia nuomone, kad yra informacinė visuomenė ir deterministiniais naujo amžiaus aiškinimais. Jie yra labiau rafinuoti nei šiurkštus technologinis determinizmas, būdingas technokratams (naujųjų technologijų entuziastams) Alvinui Toffleriui (1990), Nicholasui Negropontei (1995) ir Micha-

eliui Dertouzosui (1997). Vis dėlto aiškinimuose apie „antrąjį pramoninį padalijimą“ (Piore ir Sabbel), „naują informacijos pobūdį“ (Poster) arba „informacinį raidos pobūdį“ (Castells) juntama stipri požeminė technologinio determinizmo srovė. Be to, kaip prieš kelerius metus labai aiškiai parodė Krishanas Kumaras (1978), už Danielio Bello poindustrializmo sąvokos slypi panašus, gal tik daug rafinuotesnis, deterministinis kaitos aiškinimas, šįkart pasitelkęs slaptą „racionalizacijos“ ranką, kuri, žinoma, labiausiai pasireiškia taikant tobulesnes technologijas, bet kurią taip pat parodo rafinuotesnių ir įmantresnių organizacinių technikų kūrimas. Ankstesniuose skyriuose aš stengiausi išryškinti suvokimo būdą teoretikų, kurie, nors iš pirmo žvilgsnio atrodo skirtingi, laikosi tam tikrų bendrų principų. Jie tvirtina, kad esame informacinės visuomenės atsiradimo liudininkai, ir iš bendrų principų sąrašo pirmenybę teikia technologiniam (o Bello atveju techniniam) determinizmui.

Pakartosiu du pagrindinius šio požiūrio trūkumus: jis iškart išskiria technologiją/techniką kaip kaitos *primum mobile* (tai pernelyg didelis supaprastinimas), tačiau tuo pat metu daro prielaidą, kad technologija/technika yra šalia vertybių ir įsitikinimų. Nemanau, kad tokio suvokimo klaidingumą sunku įrodyti, bet jis ir toliau daro įtaką informacinių pokyčių analizei. Svarbiausia, man atrodo, kad šis požiūris klaidingai traktuoja socialinę kaitą, kadangi desocializuoja pagrindinius jos elementus griežtai atskirdamas technologiją/techniką nuo socialinio pasaulio (kuriame yra vertybės ir įsitikinimai) tik tam, kad pakartotų, jog autonomiškas veiksnys yra slaptas, pokyčius sukeliantis mechanizmas. Nenuostabu, kad tie, kurie įsivaizduoja dramatišką, bet asocialią „informacijos technologijų revoliuciją“ ir/arba radikalius techninio efektyvumo pokyčius, nesunkiai įsitikina, kad dėl jų daromo *poveikio* gimsta visiškai nauja visuomenės forma.

Antrame skyriuje įrodinėjau, kad kalbant apie pastaraisiais metais atsiradusią (arba beatsirandančią) „informacinę visuomenę“, remiamasi techniniam determinizmui derančiais kriterijais. Keista, kad „informacinę visuomenę“ stengiamasi atpažinti atsižvelgiant į reiškinius, tariamai apibūdinančius naują santvarką. Tai gali būti informacinės technologijos, ekonominė informacijos vertė, informacinių profesijų daugėjimas, informacinių tinklų plitimas arba tiesiog staigus ženklų ir reikšmių augimas (kurių dėl to nereikia skaičiuoti). Sąvokos „informacinė visuomenė“ šalininkai vienus arba kitus šiuos rodiklius išreiškia skaičiais ir paskui, neieškodami pagrindimo, teigia, kad šie kiekybiškai išreiškiami elementai byloja kokybinės transformacijos rezultatą – „informacinę visuomenę“.

Toliau analizuojant, kaip jie apibrėžia pačią informaciją, dažniausiai susiduriama su panašiu principu: daroma prielaida, kad informaciją galima įvertinti ir išreikšti kiekybiškai, galima atskirti nuo jos turinio – tai tiek ar tiek bitų, arba

tokia „kaina", arba tiek „ženklų" (nors, kaip iškalbingai primena mums Theodore Roszakas (1986), daugumai žmonių svarbiausia yra informacijos turinys – tai, ką ji reiškia). Taigi laikydamiesi nesemantinio informacijos apibrėžimo, pagal kurį lengviau vertinti kiekybiškai, mes ir vėl susiduriame su teiginiu, kad kiekybiškai įvertinamos informacijos daugėjimas reiškia kokybinį visuomenės ir socialinės organizacijos pokytį (informacinę visuomenę).

Man atrodo, kad informatizacijos aiškinimas istorinio tolydumo požiūriu geriau padeda suprasti informacijos vietą šiandienos pasaulyje. Ne tik dėl to, kad atsisakoma abstrakčių „informacinės visuomenės" ir pačios informacijos kriterijų. Žinoma, šios pakraipos teoretikai pripažįsta, kad nepaprastai išaugo informacinių technologijų kiekis, cirkuliuoja daug daugiau informacijos, išsiplėtė informaciniai tinklai ir pan., tačiau atsisako tokių asocialių, šaknų neturinčių sąvokų ir atsigrįžta į realų pasaulį. Būtent čia, istorijos audinyje, jie gali fiksuoti informacijos sprogimą, kuris reiškia kažką svarbaus ir turi aiškią pradžią bei kontekstus: plinta *ši* informacija, skirta *šiems* tikslams, *šioms* grupėms, turinčioms *šių* interesų.

Bibliografija

Išleista Londone, jei nenurodyta kitaip.

Abrams, Philip (1982) *Historical Sociology*. Shepton Mallet: Open Books.

Adam Smith Institute (1986) *Ex Libris*. Adam Smith Institute.

Adam Smith Institute (1993) *What Price Public Service? The Future of the BBC*. Adam Smith Institute.

Addison, Paul (1975) *The Road to 1945: British Politics and the Second World* War. Quartet, 1982.

Adonis, Andrew and **Pollard, Stephen** (1997) *A Class Act: The Myth of Britain's Classless Society. Hamish Hamilton.*

Aglietta, Michel (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*. New Left Books.

Aglietta, Michel (1998) „Capitalism at the Turn of the Century: Regulation Theory and the Challenge of Social Change", *New Left Review*, (232), November–December: 41–90.

Alberts, David S. (1996) *The Unintented Consequences of Information Age Technologies*. Washington, DC: National Defense University Press.

Albrow, Martin (1996) *The Global Age: State and Society beyond Modernity*. Cambridge: Polity.

Allred, John R. (1972) „The Purpose of the Public Library: The Historical View", reprinted in **Totterdell, Bary** (ed.) (1978) *Public Library Purpose: A Reader*. Clive Bingley.

Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2nd edition. Verso, 1991.

Anderson, Perry (1990) „A Culture in Contraflow – Parts I and II", *New Left Review*, (180) March–April: 41–78; (182) July–August: 85–137.

Ang, Ien (1985) *Watching Dallas: Soap Opera and the in Melodramatic Imagination*. Methuen.

Ang, Ien (1991) *Desperately Seeking the Audience*. Routledge.

Angell, Ian (1995) „Winners and Losers in the Information Age", *LSE Magazine*, 7 (1) summer: 10–12.

Angell, Ian (2000) *The New Barbarian Manifesto*. Kogan Page.

Annan, Noel [Lord] (1977) *Report og the Committee of the Future of Broadcasting*, Cmnd 6753. Home Office.

Arquilla, John and **Ronfeldt, David F.** (1997) *In Athena's Camp: Preparing for Conflict in the Information Age*. Santa Monica, CA: RAND.

Arrow, Kenneth J. (1979) „The Economics of Information", in **Dertouzos, Michael, L.** and **Moses, Joel** (eds.) p. 306–317.

Atkinson, John (1984) *Flexibility, Uncertainty and Manpower Management*. Brighton: Institute of Manpower Studies, University of Sussex.

Atkinson, John and **Meager, N.** (1986) *New Forms of Work Organisation.* Brighton: Institute of Manpower Studies, University of Sussex.

Bagdikian, Ben (1987) *The Media Monopoly,* 2nd edition. Boston, MA: Beacon.

Bailey, Stephen J. (1989) „Charging for Public Library Services", *Policy and Politics,* 17 (1): 59–74.

Bamford, James (1983) *The Puzzle Palace: America's National Security Agency and its Special Relationship with Britain's GCHQ.* Sidgwick and Jackson.

Bamford, James (2001) *Body of Secrets.* New York: Doubleday.

Barnaby, Frank (1986) *The Automated Battlefield.* Sidgwick and Jackson.

Bamet, Richard J. and **Müller, Ronald E.** (1975) *Global Reach: The Power of the Multinational Corporations.* Cape.

Barnet, Richard J. and **Müller, Ronald E.** (1994) *Global Dreams: Imperial Corporations and the New World Order.* New York: Simon and Schuster.

Barnett, S. and **Curry, A.** (1994) *The Battle for the BBC: A British Broadcasting Conspiracy?* Aurum.

Barnouw, Erik (1978) *The Sponsor: Notes on a Modern Potentate.* Oxford: Oxford University Press.

Barron, Iann and **Curnow, Ray** (1979) *The Future with Microelectronics: Forecasting the Effects of Information Technology.* Pinter.

Barthes, Roland (1953) *Writting Degree Zero.* Translated by Annette Lavers and Colin Smith. Cape, 1967.

Barthes, Roland (1963) *Sur Racine.* Paris: Seuil.

Barthes, Roland (1964) *Essais critiques.* Paris: Seuil.

Barthes, Roland (1966) *Critique et Vérité.* Paris: Seuil.

Barthes, Roland (1979) *The Eiffel Tower and Other Mythologies.* Translated by Richard Howard. New York: Hill and Wang.

Baudrillard, Jean (1975) *The Mirror of Production.* Translated with an introduction by Mark Poster. St Louis, MO: Telos.

Baudrillard, Jean (1976) *Symbolic Exchange and Death.* Translated by Ian Hamilton Grant. Introduction by Mike Gane. Sage, 1993.

Baudrillard, Jean (1979) *Seduction.* Translated by Brian Singer. Macmillan, 1990.

Baudrillard, Jean (1983a) *In the Shadow of the Silent Majorities, or, The End of the Social and Other Essays.* Translated by Paul Foss, John Johnson and Paul Patton. New York: Semiotext(e).

Baudrillard, Jean (1983b) *Simulations.* Translated by Paul Foss, Paul Patton and Philip Beitchman. New York: Semiotext(e).

Baudrillard, Jean (1986) *America.* Translated by Chris Turner. Verso, 1988.

Baudrillard, Jean (1988) *Selected Writings.* Edited with an introduction by Mark Poster. Stanford, CA: Stanford University Press.

Baudrillard, Jean (1991) *La Guerre du golfe n'a pas eu lieu.* Paris: Galilée.

Baudrillard, Jean (1992) *L'Illusion de la fin, ou, la grève des évènements.* Paris: Galilée.

Bauman, Zygmunt (1987) *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals.* Cambridge: Polity.

Bauman, Zygmunt (1989) *Modernity and the Holocaust.* Cambridge: Polity.

Bauman, Zygmunt (1997) *Postmodernity and Its Discontents.* Cambridge: Polity.

Beck, Ulrich (1992) *Risk Society.* Sage.

Becker, Jörg, Hedebro, Göran, and Paldán, Leena (eds) (1988) *Communication and Domination: Essays to Honor Herbert I. Schiller.* Norwood, NJ: Ablex.

Bell, Daniel (1962) *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties.* Revised edition. New York: Free Press.

Bell, Daniel (1973) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting.* Harmondsworth: Penguin, Peregrine, 1976.

Bell, Daniel (1976) *The Cultural Contradictions of Capitalism.* Heinemann.

Bell, Daniel (1979) „The Social Framework of the Information Society", in **Dertouzous Michael L.** and **Moses, Joel** (eds) p. 163–211.

Bell, Daniel (1980) *Sociological Journeys, 1960–1980.* Heinemann.

Bell, Daniel (1990) „Resolving the Contradictions of Modernity and Modernism", *Society,* 27 (3) March–April: 43–50; 27 (4) May–June: 66–75.

Bell, Daniel (1991) „First Love and Early Sorrows", *Partisan Review,* 48 (4): 532–551.

Bell, Daniel (1999) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting.* New York: Basic Books.

Bellah, Robert N., Madsen, Richard, Sullivan, William M., Swidler, Ann and **Tipton, Steven M.** (1985) *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life.* Berkeley, CA: University of California Press.

Bellah, Robert N., Madsen, Richard, Sullivan, William M., Swidler, Ann and **Tipton, Steven M.** (1992) *The Good Society.* New York: Knopf.

Beniger, James R. (1986) *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Benjamin, Bernard (1988) *Accessibility and Other Problems Relating to Statistics used by Social Scientists.* Swindon: Economic and Social Research Council.

Benjamin, Walter (1970) *Illuminations.* Translated by Harry Zohn. Fontana, 1973.

Berman, Marshall (1982) *All That is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity.* Verso, 1983.

Bernal, John Desmond (1954) *Science in History.* Watts.

Bemays, Edward L. (1923) *Crystallizing Public Opinion.* New York: Boni and Liveright.

Bernays, Edward L. (1952) *Public Relations.* Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1980.

Bemays, Edward L. (1955) *The Engineering of Consent.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Bernstein, Carl (1992) „Idiot Culture of the Intellectual Masses", *Guardian,* 3 June, p. 19.

Best, Steven and **Kellner, Doug** (1997) *The Postmodern Turn.* New York: Guilford.

Blackwell, Trevor and **Seabrook, Jeremy** (1985) *A World Still to Win: The Reconstruction of the Post-War Working Class.* Faber and Faber.

Blackwell, Trevor and **Seabrook, Jeremy** (1988) *The Politics of Hope: Britain at the End of the Twentieth Century.* Faber and Faber.

Block, Fred (1990) *Postindustrial Possibilities: A Critique of Economic Discourse.* Berkeley, CA: University of California Press.

Block, Fred and **Hirschhorn, Larry** (1979) „New Productive Forces and the Contradictions of Contemporary Capitalism: A Post-Industrial Perspective", *Theory and Society,* 8 (5): 363–395.

Bloom, Alexander (1986) *Prodigal Sons: The New York Intelectuals and their World.* Oxford: Oxford University Press.

Blumler, Jay G. and **Coleman, Stephen** (2001) *Realising Democracy Online: A Civic Commons in Cyberspace.* Institute for Public Policy Research.

Boggs, Carl (2000) *The End of Politics: Corporate Power and the Decline of the Public Sphere.* New York: Guilford.

Bolton, Roger (1990) *Death on the Rock and Other Stories.* W. H. Allen/Optomen.

Bonefeld, Werner and **Holloway, John** (eds) (1991) *Post-Fordism and Social Form: A Marxist Debate on the Post-Fordist State.* Macmillan.

Boorstin, Daniel J. (1962) *The Image, or What Happened to the American Dream.* Harmondsworth: Penguin.

Borja, Jordi and **Castells, Manuel** (1997) *Local and Global: Management of Cities in the Information Age.* Earthscan.

Boulding, Kenneth E. (1966) „The Economics of Knowledge and the Knowledge of Economics", *American Economic Review*, 56 (2): 1–13, reprinted in **Lamberton, Donald M.** (ed.) (1971).

Bourdieu, Pierre (1998) *On Television and Journalism.* Translated by P. Parkhurst Ferguson. Pluto.

Bowers, N. and **Martin, J. P.** (2000) „Going Mobile? Jobs in the New Economy", *EOCD Observer,* http://www.eocdobserver.org/news/fullstory.php/aid/391.

Boyer, Robert (1990) *The Regulation School: A Critical Introduction.* Translated by Craig Charney. New York: Columbia University Press.

Bracken, Paul (1983) *The Command and Control of Nuclear Forces.* New Haven, CT: Yale University Press.

Bradshaw, Delia and **Taylor, Paul** (1993) „Putting a Price on Research", *Financial Times,* 23 March.

Braun, Ernest and **MacDonald, Stuart** (1978) *Revolution in Miniature: The History and Impact of Semiconductor Electronics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Braverman, Harry (1974) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century.* New York: Monthly Review Press.

Briggs, Asa (1985) *The BBC: The First Fifty Years.* Oxford: Oxford University Press.

British Telecom (1990) *Competitive Markets in Telecommunications: Serving Customers.* British Telecom.

British Telecom (1993) *Report to Our Shareholders.* British Telecom.

Brock, Gerald W. (1981) *The Telecommunications Industry: The Dynamics of Market Structure.* Cambridge, MA.: Harvard University Press.

Brown, Phillip and **Lauder, Hugh** (eds) (1992) *Education for Economic Survival: From Fordism to Post-Fordism?* Routledge.

Brown, Phillip and **Lauder, Hugh** (2001) *Capitalism and Social Progress: The Future of Society in a Global Economy.* Basingstoke: Palgrave.

Brown, Phillip and **Scase, Richard** (1994) *Higher Education and Corporate Realities: Class, Culture and the Decline of Graduate Careers?* UCL Press.

Browning, H. L. and **Singelmann, J.** (1978) „The Transformation of the US Labour Force: The Interaction of Industry and Occupation", *Politics and Society,* 8 (3–4): 481–509.

Budd, Leslie and **Whimster, Sam** (eds) (1992) *Global Finance and Urban Living: A Study of Metropolitan Change.* Routledge.

Bulmer, Martin (1980) „Why Don't Sociologists Make More Use of Official Statistics?" *Sociology,* 14 (4): 505–523.

Burnham, David (1983) *The Rise of the Computer State.* Weidenfeld and Nicolson.

Bums, Tom (1977) *The BBC: Public Institution and Private World.* Macmillan.

Burrows, William E. (1986) *Deep Black Space Espionage and National Security.* New York: Random House.

Butcher, David (1983) *Official Publications in Britain.* Clive Bingley.

Calhoun, Craig (ed.) (1992) *Habermas and the Public Sphere.* Cambridge, MA: MIT Press.

Calhoun, Craig (1993) „Postmodernism as Pseudo-history", *Theory, Culture and Society,* 10 (1) February: 75–96.

Campbell, Duncan and **Connor, Steve** (1986) *On the Record: Surveillance, Computers and Privacy – The Inside Story.* Michael Joseph.

Campen, Alan D. (ed.) (1992) *The First Information War: The Story of Communications, Computers, and Intelligence Systems in the Persian Gulf War.* Fairfax, VA: AFCEA International Press.

Cantor, Bill (1989) *Experts in Action: Inside Public Relations.* Edited by Chester Burger. New York: Longman.

Castells, Manuel (1972) *The Urban Question: A Marxist Approach.* Translated by Alan Sheridan. Cambridge, MA: MIT Press.

Castells, Manuel (1983) *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements.* Berkeley, CA: University of California Press.

Castells, Manuel (1989) *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process.* Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (1994) „European Cities, the Informational Society, and the Global Economy", *New Left Review,* (204) (March–April): 18–32.

Castells, Manuel (1996–1998) *The Information Age: Economy, Society and Culture,* 3 volumes. Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (1996) *The Rise of the Network Society.* Vol. 1 of *The Information Age: Economy, Society and Culture.* Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (1997a) *The Power of Identity.* Vol. 2 of *The Information Age: Economy, Society and Culture.* Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (1997b) „An Introduction to the Information Age", *City,* (7) May: 6–16, reprinted in **Hugh Mackay** and **Tim O'Sullivan** (eds) (1999), *The Media Reader: Continuity and Transformation.* Sage, p.398–410.

Castells, Manuel (1998) *End of Millenium.* Vol. 3 of *The Information Age: Economy, Society and Culture.* Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (2000a) „Materials for an Exploratory Theory of the Network Society", *British Journal of Sociology,* 51 (1): 5–24.

Castells, Manuel (2000b) *The Institutions of the New Economy.* Lecture at "Delivering the Virtual Promise" Conference, Queen Elizabeth Hall, London, 19 June. At http://www.brunel.ac.uk/research/virtsoc/text/events/castells.htm

Castells, Manuel (2000c) "Toward a Sociology of the Network Society", *Contemporary Sociology,* 29 (5) September: 693-699.

Castells, Manuel (2000d) *The Rise of the Network Society,* 2nd edition. Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (2000e) *End of Millenium.* 2nd edition. Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (2001) *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business and Society.* Oxford: Oxford University Press.

Castells, Manuel and **Hall, Peter** (1994) *Technopoles of the World: The Making of Twenty-First-Century Industrial Complexes.* Routledge.

Castells, Manuel, Carnoy, Martin, Cohen, Stephen S. and **Fernando, Henrique Cardoso** (1993) *The New Global Economy in The Information Age.* University Park, PA: University of Pennsylvania Press.

„Census of Employment Results, 1991" (1993) *Employment Gazette,* 101 (4) April: 117–126.

Central Statistical Office (1983) *Annual Abstract of Statistics.* No. 119. HMSO.

Certeau, Michel de (1984) *The Practice of Everyday Life.* Translated by Steven F. Rendall. Berkeley, CA: University of California Press.

Chandler, Jr., Alfred D. (1977) *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Clark, Colin (1940) *The Condition of Economic Progress.* Macmillan.

Cockerell, Michael (1988) *Live from Number 10: The Inside Story of Prime Ministers and Television* (1988). Faber and Faber.

Cockerell, Michael, Hennessy, Peter and **Walker, David** (1984) *Sources Close to the Prime Minister: Inside the Hidden World of the News Manipulators.* Macmillan.

Cockett, Richard (1994) *Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931–1983.* HarperCollins.

Connor, Steven (1989) *Postmodernist Culture: An Introduction to Theories of the Contemporary.* Oxford: Blackwell.

Connors, Michael (1993) *The Race to the Intelligent State.* Oxford: Blackwell.

Cooke, Philip (1990) *Back to the Future: Modernity, Postmodernity and Locality.* Unwin Hyman.

Corner, John and **Harvey, Sylvia** (eds) (1991) *Enterprise and Heritage: Crosscurrents of National Culture.* Routledge.

Coyne, Diane (1997) *The Weightless Economy.* Oxford: Capstone.

Craib, Ian (1992) *Anthony Giddens.* Routledge.

Crook, S., Pakulski, J. and **Waters, M.** (1992) *Postmodernization: Change in Advanced Society.* Sage.

Cultural Trends (1989) Issue 4. Policy Studies Institute, December.

Cultural Trends (1990a) Issue 6. Policy Studies Institute, August.

Cultural Trends (1990b) Issue 8. Policy Studies Institute.

Cultural Trends (1992a) Issue 16. Policy Studies Institute.

Cultural Trends (1992b) Issue 15. Policy Studies Institute.

Cultural Trends (1993) Issue 19. Policy Studies Institute, December.

Curran, James (1990) „The New Revisionism in Mass Communication Research", *European Journal of Communication, 5* (2–3) June: 135–164.

Curran, James (1991) „Mass Media and Democracy: A Reappraisal", in **Curran, James** and **Gurevitch, Michael** (eds), p. 82–117.

Curran, James (1998) „Crisis of Public Communication: A Reapraisal", in **Tamar Liebes** and **James Curran** (eds), *Media, Ritual and Identity.* Routledge, p. 175–202.

Curran, James and **Gurevitch Michael** (eds) (1991) *Mass Media and Society.* Edward Arnold.

Curran, James and **Seaton, Jean** (1988) *Power without Responsibility: The Press and Broadcasting in Britain,* 3rd edition. Routledge.

Curran, James, Gurevitch, Michael and **Woollacott, Janet** (eds) (1977) *Mass Communication and Society.* Edward Arnold.

Curry, James (1993) „Thc Flexibility Fetish", *Capital and Class,* (50) summer: 99–126.

Curtis, Liz (1984) *Ireland: The Propaganda War.* Pluto.

Dandeker, Christopher (1990) *Surveillance, Power and Modernity: Bureaucracy and Discipline from 1700 to the Present Day.* Cambridge: Polity.

Dawes, Len (1978) „Libraries, Culture and Blacks", in **Gerard, David** (ed.), p. 131–137.

Debord, Guy (1977) *The Society of the Spectacle.* Detroit, MI: Red and Black.

De Landa, Manuel (1991) *War in the Age of Intelligent Machines.* New York: Zone Books.

Dertouzos, Michael L. (1997) *What Will Be: How the New World of Information Will Change Our Lives.* Piaktus.

Dertouzos, Michael L. and **Moses, Joel** (eds) (1979) *The Computer Age; A Twenty-Year View.* Cambridge, MA: MIT Press.

Dicken, Peter (1992) *Global Shift: The Internationalization of Economic Activity*, 2nd edition. Paul Chapman.

Dickson, David (1974) *Alternative Technology and the Politics of Technical Change.* Fontana.

Dickson, David (1984) *The New Politics of Science.* New York: Pantheon.

Dosi, Giovanni, Freeman, Christopher, Nelson, Richard, Silverberg, Gerald and **Soete, Luc** (eds) (1988) *Technical Change and Economic Theory.* Pinter.

Drucker, Peter F. (1969) *The Age of Discontinuity.* Heinemann.

Drucker, Peter F. (1993) *Post-Capitalist Society.* New York: HarperCollins.

Duff, Alistair S. (2000) **Information Society Studies**. Routledge.

Duff, Alistair S., Craig, D. and **McNeill, D. A.** (1996) „A Note on the Origins of the Information Society", *Journal of Information Science*, 22 (2): 117–22.

Dutton, William H. (ed.) (1996) *Visions and Realities: Information and Communication Technologies*. Oxford: Oxford University Press.

Dutton, William H. (ed.) (1999) *Society on the Line: Information Politics in the Digital Age*. Oxford: Oxford University Press.

Dyson, K. and **Humphries, P.** (eds) (1990) *The Political Economy of Communications*. Routledge.

Eatwell, John, et al. (eds) (1987) *The New Palgrave: A Dictionary of Economics, Vol. 2*. Macmillan.

Elegant, Robert (1981) „How to Lose a War", *Encounter*, 57 (2) August: 73–90.

Enzensberger, Hans Magnus (1976) *Raids and Reconstructions: Essays in Politics, Crime and Culture*. Pluto.

Evans, Christopher (1979) *The Mighty Micro: The Impact of the Computer Revolution*. Gollancz.

Ewen, Stuart (1976) *Captains of Consciousness: Advertising and the Social Roots of the Consumer Culture*. New York: McGraw-Hill.

Ewen, Stuart (1988) *All Consuming Images: The Politics of Style in Contemporary Culture*. New York: Basic Books.

Ewen, Stuart and **Ewen, Elizabeth** (1982) *Channels of Desire: Mass Images and the Shaping of American Consciousness*. New York: McGraw-Hill.

Feather, John (1998) *The Information Society: A Study of Continuity and Change*, 2nd edition. Library Association.

Featherstone, Mike (1991) *Consumer Culture and Postmodernism*. Sage.

Featherstone, Mike (1992) „Postmodernism and the Aestheticization of Everyday Life", in **Lash, Scott** and **Friedman, Jonathan** (eds), p. 265–290.

Feigenbaum, Edward A. and **McCorduck, Pamela** (1983) *The Fifth Generation: Artificial Intelligence and Japan's Computer Challenge to the World*. Pan, 1984.

Ferguson, Marjorie (ed.) (1990) *Public Communication: The New Imperatives, Future Directions for Media Research*. Sage.

Ferkiss, Victor (1979) „Daniel Bell's Concept of Post-Industrial Society: Theory, Myth, and Ideology", *Political Science Reviewer*, (9) fall: 61–102.

Fiske, John (1987) *Television Culture*. Methuen.

Fiske, John (1991) „Postmodernism and Television", in **Curran, James** and **Gurevitch, Michael** (eds) p.: 55–67.

Flint, Julie (1992) „The Real Face of War", *Observer*, 3 March, p. 9.

Ford, Daniel (1985) *The Button: The Nuclear Trigger – Does It Work?* Allen and Unwin.

Forester, Tom (ed.) (1989) *Computers in the Human Context: Information Technology, Productivity and People*. Oxford: Blackwell.

Foucault, Michel (1979) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (1975). Harmondsworth: Penguin, Peregrine, 1979.

Foucault, Michel (1980) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Brighton: Harvester.

Fox, Stephen (1984) *The Mirror Makers: A History of American Advertising and its Creators* (1984). New York: Vintage, 1985.

Fox, Stephen (1989) „The Panopticon: From Bentham's Obsession to the Revolution in Management Learning", *Human Relations*, 42 (8): 717–739.

Franklin, Bob (1994) *Packaging Politics: Political Communications in Britain's Media Democracy*. Edward Arnold.

Freeman, Christopher (1974) *The Economics of Innovation*. Harmondsworth: Penguin.

Freeman, Christopher (1987) *Technology Policy and Economic Performance*. Pinter.

Freeman, Christopher and **Perez, Carlota** (1988) „Structural Crises of Adjustment, Business Cycles and Investment Behaviour", in **Dosi, G.** et al. (eds), p. 38–66.

Freeman, Christopher, Clark, John and **Soete, Luc** (1982) *Unemployment and Technical Innovation: A Study of Long Waves and Economic Development.* Pinter.

Friedman, Thomas (1990) *The Lexus and the Olive Tree.* New York: HarperCollins.

Fröbel, Folker, Heinrichs, Jurgen, and **Kreye, Otto** (1980) *The New International Division of Labour: Structural Unemployment in Industrialised Countries and Industrialisation in Developing Countries.* Translated by Pete Burgess. Cambridge: Cambridge University Press.

Fuchs, Victor R. (1968) *The Service Economy.* New York: Columbia University Press.

Fukuyama, Francis (1992) *The End of History and the Last Man.* Hamish Hamilton.

Fukuyama, Francis (1997) *The End of Order.* Social Market Foundation.

Fukuyama, Francis (1999) *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order.* New York: Free Press.

Fussell, Paul (1975) *The Great War and Modern Memory.* Oxford: Oxford University Press.

Galbraith, John Kenneth (1972) *The New Industrial State.* 2nd edition. Harmondsworth: Penguin.

Gamble, Andrew (1988) *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism.* Macmillan.

Gandy, Jr, Oscar H. (1993) *The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information.* Boulder, CO: Westview.

Garnham, Nicholas (1990) *Capitalism and Communication: Global Culture and the Economics of Information.* Sage.

Garnham, Nicholas (2000) *Emancipation, the Media, and Modernity: Arguments about the Media and Social Theory.* Oxford: Oxford University Press.

Garrahan, Philip and **Stewart, Paul** (1992) *The Nissan Enigma: Flexibility at Work in the Local Economy.* Mansell.

Gates, Bill (1995) *The Road Ahead.* Harmondsworth: Penguin.

Gellner, Ernest (1983) *Nations and Nationalism.* Oxford: Blackwell.

Gellner, Ernest (1992) *Postmodernism, Reason and Religion.* Routledge.

Gerard, David (ed.) (1978) *Libraries in Society.* Clive Bingley.

Gershuny, Jonathan I. (1977) „Post-Industrial Society: The Myth of the Service Economy", *Futures,* 9 (2): 103–114.

Gershuny, Jonathan I. (1978) *After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy.* Macmillan.

Gershuny, Jonathan I. (1983) *Social Innovation and the Division of Labour.* Oxford: Oxford University Press.

Gershuny, Jonathan I. and **Miles, Ian** (1983) *The New Service Economy: The Transformation of Employment in Industrial Societies.* Pinter.

Gibbs, David N. (2000) „Is there Room for the Real in the Postmodernist Universe?", in **Neil L. Waters** (ed.) *Beyond the Area Studies Wars.* Hanover, NH: Middlebury College Press, p. 11–28.

Giddens, Anthony (1971) *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writtings of Marx, Durkheim and Max Weber.* Cambridge: Cambridge University Press.

Giddens, Anthony (1981) *The Class Structure of the Advanced Societies.* 2nd edition. Hutchinson.

Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1985) *The Nation State and Violence: Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1987) *Social Theory and Modem Sociology.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1990) *The Consequences of Modernity.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1994) *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony (1998) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy.* Cambridge: Polity.

Giddens, Anthony and **Pearson, Cristopher** (1998) *Conversations with Anthony Giddens.* Cambridge: Polity.

Gilbert, Martin (1989) *Second World War.* Weidenfeld and Nicolson.

Golding, Peter (1990) „Political Communication and Citizenship: The Media and Democracy in an Inegalitarian Social Order", in **Ferguson, Marjorie** (ed.), p. 84–100.

Golding, Peter (1992) „Communicating Capitalism: Resisting and Restructuring State Ideology – the Case of „Thatcherism", *Media, Culture and Society,* 14: 503–521.

Golding, Peter (1998) „Global Village or Cultural Pillage? The Unequal Inheritance of the Communications Revolution", in **R. W. McChesney, E. Meiksins Wood** and **J. B. Foster** (eds) *Capitalism and the Information Age: The Political Economy of the Global Communications Revolution.* New York: Monthly Review Press, p. 69–86.

Golding, Peter (2000) „Forthcoming Features: Information and Communications Technologies and the Sociology of the Future", *Sociology,* 34 (1): 165–184.

Golding, Peter and **Murdock, Graham** (1991) „Culture, Communications, and Political Economy", in **Curran, James** and **Gurevitch, Michael** (eds), p. 15–32.

Goldthorpe, John H. (1971) „Theories of Industrial Society: Reflections on the Rescrudescence of Historicism and the Future of Futurology", *European Journal of Sociology,* 12 (2): 263–288.

Goode, Kenneth (1926) quoted in **Stephen R. Shapiro** (1969) „The Big Sell – Attitudes of Advertising Writers About Their Craft in the 1920s and 1930s". PhD thesis, University of Wisconsin.

Gordon, David M., Edwards, Richard and **Reich, Michael** (1982) *Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labor in the United States.* Cambridge MA: Harvard University Press.

Gorz, André (ed.) (1976) *The Division of Labour.* Hassocks: Harvester.

Gouldner, Alvin W. (1976) *The Dialectic of Ideology and Technology: The Origins, Grammar and Future of Ideology.* Macmillan.

Gouldner, Alvin W. (1978) „The New Class Project", *Theory and Society,* 6 (2) September: 153–203; 6 (3) November: 343 –389 (ðis dviejø daliø straipsnis 1979 m. buvo iðleistas knyga: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class.* Macmillan.)

Gouldner, Alvin W. (1980) *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in theDevelopment of Theory.* Macmillan.

Graham, Stephen and **Marvin, Simon** (1996) *Telecommunications and the City: Electronic Spaces, Urban Places.* Routledge.

Gramsci, Antonio (1971) *Selections from the Prison Notebooks.* Edited and translated by **Quintin Hoare** and **Geoffrey Nowell Smith**. Lawrence and Wishart.

Gray, John (1997) *Endgames: Questions in Late Modern Political Thought.* Cambridge: Polity.

Greenhalgh, Liz and **Worpole, Ken, with Charles Landry** (1995) *Libraries in a World of Cultural Change.* UCL Press.

Greider, William (1997) *One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism.* Harmondsworth: Penguin.

Grint, Keith (1991) *The Sociology of Work: An Introduction.* Cambridge: Polity.

Gurevitch, Michael, Bennett, Tony, Curran, James and **Woollacott, Jane** (eds) (1982) *Culture, Society and the Media.* Methuen.

Habermas, Jürgen (1962) *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiryinto a Category of Bourgeois Society*. Translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence. Cambridge: Polity, 1989.

Habermas, Jürgen (1976) *Communication and the Evolution of Society*. Translated by **Thomas McCarthy**. Heinemann, 1979.

Hacking, Ian (1990) *The Taming of Chance*. Cambridge University Press.

Hakim, Catherine (1987) „Trends in the Flexible Workforce", *Employment Gazette*, November, p. 549–560.

Hall, Peter and **Preston, Paschal** (1988) *The Carrier Wave: New Information Technology and the Geography of Innovation, 1846–2003*. Unwin Hyman.

Hall, Stuart and **Jacques, Martin** (eds) (1989) *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*. Lawrence and Wishart.

Hallin, Daniel C. (1986) *The „Uncensored War": The Media and Vietnam*. Oxford: Oxford University Press.

Hamelink, Cees J. (1982) *Finance and Information: A Study of Converging Interests*. Norwood, NJ: Ablex.

Handy, Charles (1995) *The Age of Unreason*. Arrow.

Harris, Robert (1983) *Gotcha! The Media, the Government and the Falklands Crisis*. Faber and Faber.

Harris, Robert (1990) *Good and Faithful Servant: The Unauthorized Biography of Bernard Ingham*. Faber and Faber.

Harrison, Bennett (1994) *Lean and mean: The Changing Landscape of Corporate Power in the Age of Flexibility*. New York: Basic Books.

Harrison, J. F. C. (1984) *The Common People: A History from the Norman Conquest to the Present*. Flamingo.

Harvey, David (1988) „Voodoo Cities", *New Statesman and Society*, 30 September.

Harvey, David (1989a) *The Urban Experience*. Oxford: Blackwell.

Harvey, David (1989b) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.

Havel, Václav (1999) „Kosovo and the End of the Nation State", *New York Review of Books*, 29 April.

Haywood, Trevor (1989) *The Withering of Public Access*. Library Association.

Held, David, McGrew, A., Goldblatt, D. and **Perraton, J.** (1999) *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity.

Henderson, Jeffrey (1989) *The Globalisation of High Technology Production: Society, Space and Semiconductors in the Restructuring of the Modern World*. Routledge.

Henderson, Jeffrey and **Castells, Manuel** (eds) (1987) *Global Restructuring and Territorial Development*. Sage.

Hepworth, Mark (1989) *Geography of the Information Economy*. Belhaven.

Hewison, Robert (1987) *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*. Methuen.

Hickethier, Knut and **Zielinski, Siegfried** (eds) (1991) *Medien/Kultur*. Berlin: Wissenschaftsverlag Volker Spiess.

Hill, Michael W. (1999) *The Impact of Information on Society*. Fontana.

Hillyard, Paddy and **Percy-Smith, Janie** (1988) *The Coercive State: The Decline of Democracy in Britain*. Fontana.

Himmelfarb, Gertrude (1968) „The Hounted House of Jeremy Bentham", in **Gertrude Himmelfarb**, *Victorian Minds*. Weidenfeld and Nicolson, p. 32-81.

Hirsch, Joachim (1991) „Fordism and Post-Fordism: The Present Social Crisis and its Consequences", in **Bonefeld, Werner and Holloway, John** (eds) p. 8–34.

Hirschhorn, Larry (1984) *Beyond Mechanization: Work and Technology in a Postindustrial Age.* Cambridge, MA.: MIT Press.

Hirst, Paul and **Zeitlin, Jonathan** (eds) (1989) *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and her Competitors.* Oxford: Berg.

Hirst, Paul and Zeitlin, Jonathan (1991) „Flexible Specialisation versus Post-Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications", *Economy and Society,* 20 (1) February: 1–56.

Hobsbawm, Eric J. (1968) *Industry and Empire: An Economic History of Britain since 1750.* Harmondsworth: Penguin.

Hobsbawm, Eric J. (1994) *Age of Extremes: The Short 20th Century.* Michael Joseph.

Hobsbawm, Eric J. and **Ranger, Terence** (eds) (1983) *The Invention of Tradition.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hoggart, Richard (1995) *The Way We Live Now.* Chato and Windus.

Hohendahl, Peter (1979) Critical Theory, Public Sphere and Culture: Jürgen Habermas and his Critics, *New German Critique,* (16): 89–118.

Hollingsworth, Mark and **Norton-Taylor, Richard** (1988) *Blacklist: The Inside Story of Political Vetting.* Hogarth Press.

Holub, Robert C. (1991) *Jürgen Habermas: Critic in the Public Sphere.* Routledge.

Horkheimer, Max and **Adorno, Theodor W.** (1944) *Dialectic of Enlightenment.* Translated by John Gumming. Allen Lane, 1973.

Howard, Robert (1985) *Brave New Workplace.* New York: Viking.

Hussey, Andrew (2001) *The Game of War: The Life and Death of Guy Debord.* Cape.

Hutton, Will (1994) „Markets Threaten Life and Soul of the Party", *Guardian,* 4 January: 13.

Hutton, Will (1995) *The State We're In.* Cape.

Ignatieff, Michael (1991) „Gradgrind Rules in the Public Library", *Observer, 2* June, p. 19.

Information Technology Advisory Panel (ITAP) (1983) *Making a Business of Information: A Survey of New Opportunities.* HMSO.

Ito, Y. (1991) „*Johoka* as a Driving Force of Social Change", *Keio Communication Review,* 12: 35–58.

Ito, Y. (1994) „Japan", in Georgette Wang (ed.) *Treading Different Paths: Informatization in Asian Nations.* Norwood, NJ: Abblex, p. 68–98.

Young, Hugo (1989) *One of Us: A Biography of Margaret Thatcher.* Macmillan.

Young, Hugo (1991) „Nothing but an Illusion of Truth", *Guardian,* 5 February.

James, Louis (1963) *Fiction for the Working Man, 1830–1850: A Study of the Literature Produced for the Working Classes in Early Victorian Urban England.* Harmondsworth: Penguin, 1973.

Jameson, Fredric (1991) *Postmodernism, Or, The Cultural Logic of Late Capitalism.* Verso.

Jamieson, Kathleen Hall (1984) *Packaging the Presidency: A History and Criticism of Presidential Campaign Advertising.* Oxford: Oxford University Press.

Janowitz, Morris (1974) „Review Symposium: *The Coming of Post-Industrial Society", American Journal of Sociology,* 80 (1): 230–236.

Janus, Noreene (1984) „Advertising and the Creation of Global Markets: The Role of the New Communications Technologies", in **Mosco, Vincent** and **Wasko, Janet** (eds) (1984), p. 57–70.

Januszczak, Waldemar (1985) „The Art World Can't Tell Jacob Duck from Donald", *Guardian,* 28 December.

Januszczak, Waldemar (1986) „No Way to Treat a Thoroughbred", *Guardian,* 15 February, p. 11.

Jencks, Charles (1984) *The Language of Post-Modem Architecture.* 4th edition. Academy Editions.

Johnson, Pauline (2001) „Habermas's Search for the Public Sphere", *European Journal of Social Theory,* 4 (2): 215–236.

Jones, Gareth Stedman (1971) *Outcast London: A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society*. Harmondsworth: Penguin, Peregrine, 1984.

Jones, Trevor (ed.) (1980) *Microelectronics and Society*. Milton Keynes: Open University Press.

Jonscher, Charles (1999) *Wired Life*. New York: Bantam.

Jumonville, Neil (1991) *Critical Crossings: The New York Intelectuals in Postwar America*. Berkeley, CA: University of California Press.

Kant, I. (1972 [1790]) *Critique of Reason*. Translated by **J. H. Bernard**. New York: Hafner.

Kaspersen, Lars Bo (2000) *Anthony Giddens: An Introduction to a Social Theorist*. Oxford: Blackwell.

Kavanagh, Dennis (1990) *Thatcherism and British Politics; The End of Consensus!* New edition. Oxford: Oxford University Press.

Keane, John (1991) *The Media and Democracy*. Cambridge: Polity.

Keane, John (1998) *Civil Society: Old Images, New Visions*. Cambridge: Polity.

Keating, Peter (ed.) (1976) *Into Unknown England, 1866–1913: Selections from the Social Explorers*. Fontana.

Kellner, Douglas (1989a) *Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond*. Cambridge: Polity.

Kellner, Douglas (1989b) *Critical Theory, Marxism and Modernity*. Cambridge: Polity.

Kellner, Douglas (1990) *Television and the Crisis of Democracy*. Boulder, CO: Westview.

Kellner, Douglas (1999) „New Technologies: Technocities and the Prospects for democratisation", in **John Downey** and **Jim McGuigan** (eds) *Technocities*. Sage, p. 186–204.

Kellner, Hans and **Berger, Peter L.** (eds) (1992) *Hidden Technocrats: The New Class and New Capitalism*. New Brunswick, NJ: Transaction.

Kennedy, Paul (1988) *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. Unwin Hyman.

Kleinberg, Benjamin S. (1973) *American Society in the Postindustrial Age: Technocracy, Power, and the End of Ideology*. Columbus, OH: Merrill.

Knightley, Phillip (1986) *The Second Oldest Profession: The Spy as Bureaucrat, Patriot, Fantasist and Whore*. André Deutsch.

Knightley, Phillip (1991) „Here is the Patriotically Censored News", *Index on Censorship*, 20 (4–5) April–May: 4–5.

Kolko, Joyce (1988) *Restructuring the World Economy*. New York: Pantheon.

Kroker, Arthur and **Cook, David** (1986) *The Postmodern Scene: Excremental Culture and Hyper-Aesthetics*. New York: St Martin's Press.

Kumar, Krishan (1977) „Holding the Middle Ground: the BBC, the Public and the Professional Broadcaster", in **Curran, James** et al. (eds), p. 231–248.

Kumar, Krishan (1978) *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*. Allen Lane.

Kumar, Krishan (1986) „Public Service Broadcasting and the Public Interest", in **MacCabe, Colin** and **Stewart, Olivia** (eds), p. 46–61.

Kumar, Krishan (1987) *Utopia and Anti-Utopia in Modem Times*. Oxford: Blackwell.

Kumar, Krishan (1992) „New Theories of Industrial Society", in **Brown, Phillip** and **Lauder, Hugh** (eds), p. 45–75.

Kumar, Krishan (1995) *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*. Oxford: Blackwell.

Lacquer, Walter (1980) *The Terrible Secret: An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's „Final Solution"*. Weidenfeld and Nicolson.

Lamberton, Donald M. (ed.) (1971) *Economics of Information and Knowledge: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin.

Landes, David S. (1969) *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development from 1750 to the Present.* Cambridge: Cambridge University Press.

Landes, Joan B. (1995) „The Public and the Private Sphere: A Feminist Reconsideration", in **J. Meehan** (ed.) *Feminists Read Habermas.* Routledge.

Lasch, Christopher (1984) *The Minimal Self: Psychic Survival in Troubled Times.* Pan, 1985.

Lash, Scott (1990) *Sociology of Postmodernism.* Routledge.

Lash, Scott and **Friedman, Jonathan** (eds) (1992) *Modernity and Identity.* Oxford: Blackwell.

Lash, Scott and **Urry, John** (1987) *The End of Organized Capitalism.* Cambridge: Polity.

Lash, Scott and **Urry, John** (1994) *Economies of Signs and Space.* Sage.

Lasswell, Harold D. (1934) „The Vocation of Propagandists", in **Harold D. Lasswell**, *On Political Sociology.* Chicago: University of Chicago Press, 1977.

Lasswell, Harold D. (1941) *Democracy through Public Opinion.* Menasha, WI: George Banta (the Eleusis of Chi Omega, vol. 43, no.1, Part 2).

Lawson, Hilary (1989) Narrator and Director, *Cooking the Books.* Channel 4 television programme in *Dispatches* series. Broadcast 26 April (first shown autumn 1988).

Leadbeater, Charles (1999) *Living on Thin Air: The New Economy.* Viking.

Leavis, Frank Raymond (1948) *The Great Tradition.* Harmondsworth: Penguin, 1977.

Lebergott, Stanley (1993) *Pursuing Happiness: American Consumers in the 20th Century.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Leigh, David (1980) *The Frontiers of Secrecy: Closed Government in Britain.* Junction Books.

Leigh, David and **Lashmar, Paul** (1985) „The Blacklist in Room 105", *Observer,* 15 August, p. 9.

Levitas, Ruth (1996) „The Legacy of Rayner", in **Levitas, Ruth** and **Guy, Will**, p. 7–25.

Levitas, Ruth and **Guy, Will** (1996) *Interpreting Official Statistics.* Routledge.

Lewis, Dennis A. and **Martyn, John** (1986) „An Appraisal of National Information Policy in the United Kingdom", *Aslib Proceedings,* 19 (1) autumn: 23–33.

Libicki, Martin (1995) *What is Information Warfare?* ACIS Paper 3, Washington, DC: National Defence University.

Library and Information Commission (1997) *New Library: The People's Network.* Library and Information Commission.

Library Association (1983) *Code of Professional Conduct.* Library Association.

Liebowitz, Nathan (1985) *Daniel Bell and the Agony of Modem Liberalism.* Westport, CT: Greenwood.

Lipietz, Alain (1986) „New Tendencies in the International Division of Labour: Regimes of Accumulation and Modes of Regulation", in **Scott, Allen J.** and **Storper, Michael** (eds), p. 16–40.

Lipietz, Alain (1987) *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism.* Verso.

Lipietz, Alain (1993) *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy.* Cambridge: Polity.

Lippmann, Walter (1922) *Public Opinion.* Allen and Unwin.

Lipset, Seymour Martin (1981) „Whatever Happened to the Proletariat? An Historic Mission Unfulfilled", *Encounter,* (56) June: 18–34.

London, Louise (2000) *Whitehall and the Jews, 1933–1948: British Immigration Policy and the Holocaust.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lynd, Robert S. and **Hanson, A. C.** (1933) „The People as Consumers", *President's Research Committee on Social Trends: Recent Social Trends in the United States.* McGraw-Hill, p. 857–911.

Lyon, David (1988) *The Information Society: Issues and Illusions.* Cambridge: Polity.

Lyon, David (1994) *The Electronic Eye.* Cambridge: Polity.

Lyon, David (2001) *Surveillance Society: Monitoring Everyday Life.* Buckingham: Open University Press.

Lyotard, Jean-François (1979) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge.* Translated by **Geoff Bennington** and **Brian Massumi**. Manchester: Manchester University Press, 1984.

Lyotard, Jean-François (1988) *The Differend: Phases and Dispute.* Manchester: Manchester University Press.

Lyotard, Jean-François (1993) *Political Writings.* Translated by Bill Readings and Kevin Paul Geiman. UCL Press.

Maasoumi, Esfandias (1987) „Information Theory", in **Eatwell, John** et al. (eds), p. 846–851.

McAlister, Matthew P. (1996) *The Commercialization of American Culture: New Advertising, Control and Democracy.* Thousand Oaks, CA: Sage.

MacCabe, Colin and **Stewart, Olivia** (eds) (1986) *The BBC and Public Service Broadcasting.* Manchester: Manchester University Press.

MacCannell, Dean (1976) *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class.* New York: Schocken.

Macey, David (1993) *The Lives of Michel Foucault.* Vintage, 1994.

McGregor, Alan and **Sproull, Alan** (1992) „Employers and the Flexible Workforce", *Employment Gazette,* May: 225–234,

McGuigan, Jim (2000) „British Identity and „The People's Princess", *Sociological Review,* 48 (1) February: 1–18.

Machlup, Fritz (1962) *The Production and Distribution of Knowledge in the United States.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Machlup, Fritz (1980) *Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance: Vol. I: Knowledge and Knowledge Production.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Machlup, Fritz (1984) *Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance, Vol. HI: The Economics of Information and Human Capital.* Princeton: NJ: Princeton University Press.

Machlup, Fritz and **Mansfield, Una** (eds) (1983) *The Study of Information.* New York: Wiley.

McKendrick, Neil, Brewer, John and **Plumb, J. H.** (1982) *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England.* Hutchinson.

MacKenzie, Donald A. (1990) *Inventing Accuracy: A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance.* Cambridge, MA: MIT Press.

McPhail, Thomas L. (1987) *Electronic Colonialism,* 2nd edition. Beverly Hills, CA: Sage.

McQuail, Denis (1987) *Mass Communication Theory: An Introduction.* Beverly Hills, CA: Sage.

McRobbie, Angela (1991) „New Times in Cultural Studies", *New Formations,* (13) spring: 1–18.

Madge, Tim (1989) *Beyond the BBC: Broadcasters and the Public in the 1980s.* Macmillan.

Madison, James (1953) *The Complete Madison: His Basic Writings.* Millwood, NY: Kraus Reprint.

Mallet, Serge (1975) *The New Working Class.* Notingham: Spokesman.

Marchand, Roland (1985) *Advertising the American Dream: Making Way for Modernity, 1920–1940.* Berkeley, CA: University of California Press.

Marshall, T. H. (1973) *Class, Citizenship and Social Development.* Westport, CT: Greenwood.

Martin, Bernice (1992) „Symbolic Knowledge and Market Forces at the Frontiers of Postmodernism: Qualitative Market Researchers (Britain)", in **Kellner, Hans** and **Berger, Peter L.** (eds), p. 111–156.

Martin, James (1978) *The Wired Society.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Marwick, Arthur (1982) *British Society since 1945.* Harmondsworth: Penguin.

Marx, Gary T. (1988) *Undercover: Police Surveillance in America.* Berkeley, CA: University of California Press.

Massey, Doreen (1991) „Flexible Sexism", *Environment and Planning D: Society and Space,* 9: 31–57.

Massiter, Cathy (1985) „The Spymasters Who Broke Their Own Rules", *Guardian,* 1 March, p. 13.

Mattelart, Armand (1979) *Multinational Corporations and the Control of Culture: The Ideological Apparatuses of Imperialism.* Brighton: Harvester.

Mattelart, Armand (1991) *Advertising International: The Privatisation of Public Space.* Translated by **Michael Chanan**. Comedia.

Mayhew, Henry (1971) *The Unknown Mayhew: Selections from the Morning Chronicle, 1849–50.* Edited by **E. P. Thompson** and **Eileen Yeo**. Merlin.

Melody, William H. (1987) „Information: An Emerging Dimension of Institutional Analysis", *Journal of Economic Issues,* 21 (3) September: 1313–1339.

Melody, William H. (1991) „Manufacturing in the Global Information Economy", *CIRCIT Newsletter,* 3 (1) February: 2.

Meyer, Stephen (1981) *The Five Dollar Day: Labor Management and Social Control in the Ford Motor Company, 1908–1921.* Albany, NY: State University of New York Press.

Meyrowitz, Joshua (1985) *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior.* Oxford: Oxford University Press.

Michels, Robert ([1915] 1959) *Political Parties.* New York: Dover.

Middlemas, Keith (1979) *Politics in Industrial Society: The Experience of the British System since 1911.* André Deutsch.

Miles, Ian (1991) „Measuring the Future: Statistics and the Information Age", *Futures,* 23 (9) November. 915–934.

Miles, Ian et al. (1990) *Mapping and Measuring the Information Economy.* Boston Spa: British Library.

Miliband, Ralph (1969) *The State in Capitalist Society (1969)* Quartet, 1974.

Miliband, Ralph (1985) „The New Revisionism in Britain", *New Left Review,* 150 (March–April): 5–26.

Miliband, Ralph and **Panitch, Leo** (eds) (1992) *Socialist Register 1992.* Merlin.

Miliband, Ralph and **Saville, John** (eds) (1974) *Socialist Register 1973.* Merlin.

Ministry of Defence (1983) *The Protection of Military Information: Report of the Study Group on Censorship.* Cmnd 9122. HMSO.

Ministry of Defence (1985) *The Protection of Military Information: Government Response to the Report of the Study Group on Censorship.* Cmnd 9499. HMSO.

Monk, Peter (1989) *Technological Change in the Information Economy.* Pinter.

Monopolies and Mergers Commission (1986) *British Telecommunications PUC and Mitel Corporation: A Report on the Proposed Merger.* Cmnd 9715. HMSO.

Morgan, Kenneth O. (1990) *The People's Peace: British History, 1945–1989.* Oxford: Oxford University Press.

Morris, Meaghan (1992) „The Man in the Mirror David Harvey's „Condition" of Postmodernity", *Theory, Culture and Society,* 9: 253–279.

Morrison, David E. and **Tumber, Howard** (1988) *Journalists at War: The Dynamics of News Reporting during the Falklands Conflict.* Sage.

Morton, Oliver (1995) „Defence Technology: The Information Advantage", *The Economist,* 10 June.

Mosco, Vincent (1982) *Pushbutton Fantasies: Critical Perspectives on Videotex and Information Technology.* Norwood, NJ: Ablex.

Mosco, Vincent (1989) *The Pay-Per Society: Computers and Communications in the Information Age: Essays in Critical Theory and Public Policy.* Toronto: Garamond.

Mosco, Vincent and **Wasko, Janet** (eds) (1984) *The Critical Communications Review, Vol. 2: Changing Patterns of Communications Control.* Norwood, NJ: Ablex.

Mosco, Vincent and **Wasko, Janet** (eds) (1988) *The Political Economy of Information.* Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Moser, Sir Claus (1980) „Statistics and Public Policy", *Journal of the Royal Statistical Society A,* 143 Part 1: 1–31.

Mowlana, Hamid, Gerbner, George and **Schiller, Herbert I.** (eds) (1992) *Triumph of the Image: The Media's War in the Persian Gulf – A Global Perspective.* Boulder, CO: Westview.

Muirhead, Bill (1987) „The Case for Corporate Identity", *Observer,* 25 October.

Mulgan, Geoff (1991) *Communication and Control: Networks and the New Economies of Communication.* Cambridge: Polity.

Mulgan, Geoff (1998) *Connexity: Responsibility, Freedom, Business and Power in the New Century.* Vintage.

Munro, Neil (1991) *The Quick and the Dead: Electronic Combat and Modern Warfare.* New York: St Martin's Press.

Murdock, Graham (1982) „Large Corporations and the Control of the Communications Industries", in *Gurevitch, Michael* et al. (eds), p. 118–150.

Murdock, Graham (1990) „Redrawing the Map of the Communications Industries: Concentration and Ownership in the Era of Privatization", in **Ferguson, Marjorie** (ed.), p. 1–15.

Murdock, Graham and **Golding, Peter** (1974) „For a Political Economy of Mass Communications", in **Miliband, Ralph** and **Saville, John** (eds), p. 205–234.

Murdock, Graham and **Golding, Peter** (1977) „Capitalism, Communication and Class Relations", in **Curran, James** et al. (eds), p. 12–43.

Murray, Robin (ed.) (1981) *Multinationals Beyond the Market: Intra-Firm Trade and the Control of Transfer Pricing.* Brighton: Harvester.

Murray, Robin (1985) „Benetton Britain: The New Economic Order", *Marxism Today,* November: 28–32.

Naisbitt, John (1984) *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives.* Futura.

Negroponte, N. (1995) *Being Digital.* Hodder and Stoughton.

„New Times" (1988) *Marxism Today,* October: 3–33.

Newby, Howard (1977) *The Deferential Worker: A Study of Farm Workers in East Anglia.* Harmondsworth: Penguin, 1979.

Newby, Howard (1985) *Green and Pleasant Land? Social Change in Rural England,* 2nd edition. Wildwood House.

Newby, Howard (1987) *Country Life: A Social History of Rural England.* Weidenfeld.

Newman, Karin (1986) *The Selling of British Telecom.* Holt, Rinehart and Winston.

Nguyen, Godefroy Dang (1985) „Telecommunications: A Challenge to the Old Order", in **Margarete Sharp** (ed.) *Europe and the New Technologies.* Pinter, p. 87–133.

Noam, Eli (1992) *Telecommunications in Europe.* Oxford: Oxford University Press.

Noble, David F. (1977) *America by Design: Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism.* New York: Knopf.

Noble, David F. (1984) *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation.* New York: Knopf.

Nordenstreng, Kaarle (1984) *The Mass Media Declaration of UNESCO.* Norwood, NJ: Ablex.

Nordenstreng, Kaarle and **Varis, Tapio** (1974) *Television Traffic: A One-Way Street?* Reports and Papers on Mass Communication, no.70. Paris: UNESCO.

Norris, Christopher (1990) *What's Wrong With Postmodernism: Critical Theory and the Ends of Philosophy.* Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Norris, Christopher (1992) *Uncritical Theory: Postmodernism, Intellectuals and the Gulf War.* Lawrence and Wishart.

OECD (1991) *Universal Service and Rate Restructuring in Telecommunications.* ICCP series, no. 23. Paris: OECD.

Oettinger, Anthony G. (1980) „Information Resources: Knowledge and Power in the 21st Century", *Science*, 209, 4 July: 191–198.

Oettinger, Anthony G. (1990) *Whence and Whither Intelligence, Command and Control? The Certainty of Uncertainty*. Cambridge, MA: Program on Information Resources Policy, Harvard University.

Office of Arts and Libraries (1988) *Financing our Library Services: Four Subjects for Debate: A Consultative Paper*. Cm 324. HMSO.

Office of Technology Assessment (1988) *Informing the Nation: Federal Information Dissemination in an Electronic Age*. Washington, DC: US Congress.

Ohmae, Kenichi (1993) „The Rise of the Regional State", *Foreign Affairs, 72* (2) spring: 78–87.

O'Neill, John (1986) „The Disciplinary Society: From Weber to Foucault", *British Journal of Sociology*, 37 (1) March: 42–60.

Pantry, Sheila (1997) „Whither the Information Proffesion? Challenges and Opportunities. The Cultivation of Information Professionals for the New Millennium", *Aslib Proceedings*, 49 (6) June: 170–172.

Paulu, Burton (1981) *Television and Radio in the United Kingdom*. Macmillan.

Penn, Roger (1990) *Class, Power and Technology: Skilled Workers in Britain and America*. Cambridge: Polity.

Perkin, Harold (1989) *The Rise of Professional Society: Britain since 1880*. Routledge, 1990.

Phillips, Melanie (1988) „Hello to a Harsh Age of Cold Economies, Farewell New Society", *Guardian*, 26 February.

Phillips, Melanie (1989) „Standing Up to be Counted", *Guardian*, 8 December.

Phillips, Melanie (1990) „Statistics and the Poverty of Integrity", *Guardian*, 27 July.

Phillips, Melanie (1991) „Private Lies and Public Servants", *Guardian, 9* January, p. 21.

Phillips, Melanie (1993) „The Lost Generation", *Observer*, 17 October, p. 23.

Phillips, Melanie (1996) *All Must Have Prizes*. Little, Brown.

Pick, Daniel (1993) *War Machine: The Rationalisation of Slaughter in the Modern Age*. New Haven, CT: Yale University Press.

Pilger, John (1991a) „Video Nasties", *New Statesman and Society, 25* January: 6–7.

Pilger, John (1991b) „Information is Power", *New Statesman and Society*, 15 November: 10–11.

Pilger, John (1992) *Distant Voices*. Vintage.

Pilkington, Sir Harry (1962) *Report of the Commitee on Broadcasting*, HMSO.

Piore, Michael and **Sabel, Charles** (1984) *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books

Pollard, Sidney (1983) *The Development of the British Economy, 1914–1980*, 3rd edition. Edward Arnold.

Pollert, Anna (1988) „Dismantling Flexibility", *Capital and Class*, (34) spring: 42–75.

Pollert, Anna (ed.) (1990) *Farewell to Flexibility*. Oxford: Blackwell.

Ponting, Clive (1999) *The Pimlico History of the Twentieth Century*. Chatto and Windus.

Pope, Daniel (1983) *The Making of Modern Advertising*. New York: Basic Books.

Porat, Marc Uri (1977a) *The Information Economy: Definition and Measurement*. OT Special Publication 77–12 (1). Washington, DC: US Department of Commerce, Office of Telecommunications (contains executive summary and major findings of the study).

Porat, Marc Uri (1977b) *The Information Economy: Sources and Methods for Measuring the Primary Information Sector* (*Detailed Industry Reports*). OT Special Publication 77–12 (2). Washington, DC: US Department of Commerce, Office of Telecommunications.

Porat, Marc Uri (1978) „Communication Policy in an Information Society", in **Robinson, G. O.** (ed.), p. 3–60.

Porter, Henry (1999) „For the Media, War Goes On", *Observer*, 4 July, p. 16.

Poster, Mark (1990) *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*. Cambridge: Polity.

Poster, Mark (1994) „The Mode of Information and Postmodernity", in **Crowley, David** and **Mitchell, David** (eds) *Communication Theory Today*. Cambridge: Polity, p. 173–192.

Poster, Mark (2001) *Citizens, Global Media and Globalization.* University of Athens, 10–12 May (mimeo).

Postman, Neil (1986) *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business.* Heinemann.

Potter, David (1954) *People of Plenty: Economic Abundance and the American Character.* Chicago: University of Chicago Press.

Potter, Dennis (1994) *Seeing the Blossom: Two Interviews and a Lecture.* Faber and Faber.

Preston, Paschal (2001) *Reshaping Communications: Technology, Information and Social Change.* Sage.

Preston, William, Herman, Edward S. and **Schiller, Herbert I.** (eds) (1989) *Hope and Folly: The United States and UNESCO, 1945–1985.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Privy Council Office (1981) *Government Statistical Services*, Cmnd 8236. HMSO

Pusey, Michael (1987) *Jürgen Habermas.* Chichester: Elis Horwood.

Raphael, Adam (1990) „What Price Democracy?", *Observer* (colour supplement), 14 October:, p. 7–47.

Rawnsley, Andrew (2000) *Servants of the People: The Inside Story of New Labour.* Harmondsworth: Penguin.

Rayner, Sir Derek (1981) *Sir Derek Rayner's Report to the Prime Minister.* Central Statistical Office.

Reich, Robert B. (2001) *The Future of Sucsess.* Heinemann.

Reith, J. C. W. (Lord) (1949) *Into the Wind.* Hodder and Stoughton.

Rheingold, Howard (1993) *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier.* New York: HarperCollins.

Richards, Thomas (1993) *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire.* Verso.

Richelson, Jeffrey T. and **Ball, Desmond** (1986) *The Ties that Bind: Intelligence Cooperation between the U.K./U.S.A. Countries.* Allen and Unwin.

Rieff, David (1991) *Los Angeles: Capital of the Third World.* Phoenix.

Rieff, David (1995) *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West.* Vintage.

Robertson, Geoffrey (1999) *Crimes against Humanity: The Struggle for Global Justice.* Harmondsworth: Penguin.

Robertson, Roland (1992) Globalization: Social Theory and Global Culture. Sage.

Robins, Kevin (1991a) „Prisoners of the City: Whatever Could a Postmodern City Be?", *New Formations,* (15) December: 1–22.

Robins, Kevin (1991b) „Tradition and Translation: National Culture in its Global Context", in **Corner, John** and **Harvey, Sylvia** (eds), p. 21–44, 236–241.

Robins, Kevin (ed.) (1992) *Understanding Information: Business, Technology and Geography.* Belhaven.

Robins, Kevin and **Webster, Frank** (1989) *The Technical Fix: Education, Computers and Industry.* Macmillan.

Robins, Kevin and **Webster, Frank** (1999) *Times of Technoculture: From the Information Society to the Virtual Life.* Routledge.

Robinson, Glen O. (ed.) (1978) *Communications for Tomorrow.* New York: Praeger.

Rochlin, Gene I. (1997) *Trapped in the Net: The Unanticipated Consequences of Computerization.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Ross, George (1974) „The Second Coming of Daniel Bell", in **Miliband, Ralph** and **Saville, John** (eds), p. 331–348.

Roszak, Theodore (1986) *The Cult of Information: The Folklore of Computers and the True Art of Thinking.* Cambridge: Lutterworth.

Rule, James B. (1973) *Private Lives and Public Surveillance.* Allen Lane.

Rustin, Mike (1990) „The Politics of Post-Fordism: The Trouble with „New Times", *New Left Review,* (175) May–June: 54–77.

Sabel, Charles F. (1982) *Work and Politics: The Division of Labour in Industry.* Cambridge: Cambridge University Press.

Said, Edward W. (1984) *The World, the Text, and the Critic.* Vintage.

Saunders, Peter (1990) A *Nation of Home Owners.* Unwin Hyman.

Sayer, Andrew and **Walker Richard** (1992) *The New Social Economy: Reworking the Division of Labor.* Cambridge, MA: Blackwell.

Scannell, Paddy (1989) „Public Service Broadcasting and Modern Public Life", *Media, Culture and Society,* 11: 135–166.

Scannell, Paddy and **Cardiff, David** (1991) A *Social History of British Broadcasting, Vol. 1, 1922–1939: Serving the Nation.* Oxford: Blackwell.

Schement, Jorge R. and **Lievroux, Leah** (eds) (1987) *Competing Visions, Complex Realities: Aspects of the Information Society.* Norwood, NJ: Ablex.

Schiller, Anita R. and Schiller, Herbert I. (1982) „Who Can Own What America Knows?", *The Nation,* 17 April: 461–463.

Schiller, Anita R. and Schiller, Herbert I. (1986) „Commercializing Information", *The Nation,* 4 October: 306–309.

Schiller, Anita R. and Schiller, Herbert I. (1988) „Libraries, Public Access to Information and Commerce", in **Mosco, Vincent** and **Wasko, Janet** (eds), p. 146–166.

Schiller, Dan (1982) *Telematics and Government.* Norwood, NJ: Ablex.

Schiller, Dan (1999) *Digital Capitalism: Networking the Global Market System.* Cambridge, MA: MIT Press.

Schiller, Herbert I. (1969) *Mass Communications and American Empire.* New York: Augustus M. Kelley.

Schiller, Herbert I. (1973) *The Mind Managers.* Boston, MA: Beacon.

Schiller, Herbert I. (1976) *Communication and Cultural Domination.* New York: International Arts and Sciences Press.

Schiller, Herbert I. (1981) *Who Knows: Information in the Age of the Fortune 500.* Norwood, NJ: Ablex.

Schiller, Herbert I. (1983a) „The Communications Revolution: Who Benefits?", *Media Development,* (4): 18–20.

Schiller, Herbert I. (1983b) „The World Crisis and the New Information Technologies", *Columbia Journal of World Business,* 18 (1) spring: 86–90.

Schiller, Herbert I. (1984a) *Information and the Crisis Economy.* Norwood, NJ: Ablex.

Schiller, Herbert I. (1984b) „New Information Technologies and Old Objectives", *Science and Public* Policy, December: 382–383.

Schiller, Herbert I. (1985a) „Beneficiaries and Victims of the Information Age: The Systematic Diminution of the Public's Supply of Meaningful Information", *Papers in Comparative Studies,* 4: 185–192.

Schiller, Herbert I. (1985b) „Breaking the West's Media Monopoly", *The Nation,* 21 September: 248–251.

Schiller, Herbert I. (1985c) „Information: A Shrinking Resource", *The Nation,* 28 December 1985/4 January 1986: 708–710.

Schiller, Herbert I. (1987) „Old Foundations for a New (Information) Age", in **Schement, Jorge R.** and **Lievroux, Leah** (eds), p. 23–31.

Schiller, Herbert I. (1988) „Information: Important Issue for „88", *The Nation,* 4–11 July, p. 1, 6.

Schiller, Herbert I. (1989a) *Culture, Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression.* Oxford: Oxford University Press.

Schiller, Herbert I. (1989b) „Communication in the Age of the Fortune 500: An Interview with Herbert Schiller", *Afterimage,* November.

Schiller, Herbert I. (1990a) „Democratic Illusions: An Interview with Herbert Schiller", *Multinational Monitor,* 11 (6) June: 19–22.

Schiller, Herbert I. (1990b) „An Interview with Herbert Schiller", *Comnotes,* Department of Communication, University of California, San Diego, 4 (2) winter: 1–5.

Schiller, Herbert I. (1991a) „Public Information Goes Corporate", *Library Journal,* 1 October, p. 42–45.

Schiller, Herbert I. (1991b) „My Graduate Education [1946–48], Sponsored by the US Military Government of Germany", in **Hickethier, Knut** and **Zielinski, Siegfried** (eds), p. 23–29.

Schiller, Herbert I. (1992) „The Context of Our Work", *Société Française des Sciences de l'Information et de la Communication.* Huitième Congres National, Lille, 21 May, p. 1–6.

Schiller, Herbert I. (1993) „Public Way or Private Road?", *The Nation,* 12 July: 64–66.

Schiller, Herbert I. (1996) *Information Inequality: The Deepening Social Crisis in America.* New York: Routledge.

Schiller, Herbert I. (2000) *Living in the Number One Country: Reflections from Critic of American Empire.* New York: Seven Stories Press.

Schiller, Herbert I. et all (1992) *The Ideology of International Communications.* New York: Institute for Media Analysis.

Schlesinger, Philip (1987) *Putting „Reality" Together: BBC News,* 2nd edition. Methuen.

Schlesinger, Philip (1991) *Media, State and Nation: Political Violence and Collective Identities.* Sage.

Schonfield, Andrew (1969) „Thinking about the Future", *Encounter,* 32 (2): 15–26.

Schudson, Michael (1984) *Advertising, The Uneasy Persuasion: Its Dubious Impact on American Society.* New York: Basic Books.

Schudson, Michael (1991) „National News Culture and the Rise of the Informational Citizen", in **Wolfe, Alan** (ed.), p. 265–282.

Schudson, Michael (1992) „Was there Ever a Public Sphere?", in **Calhoun Craig** (ed.).

Scott, Allen J. and **Storper, Michael** (eds) (1986) *Production, Work, Territory: The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism.* Boston, MA: Allen and Unwin.

Scott, John (1982) *The Upper Classes.* Macmillan.

Scott, John (1985) *Corporations, Classes and Capitalism,* 2nd edition. Hutchinson.

Scott, John (1986) *Capitalist Property and Financial Power.* Brighton: Wheatsheaf.

Scott, John (1991) *Who Rules Britain?* Cambridge: Polity.

Scott, John (1996) *Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command.* Cambridge: Polity.

Scott, John (1997) *Corporate Business and Capitalist Classes.* Oxford: Oxford University Press.

Scott, Peter (1995) *The Meanings of Mass Higher Education.* Buckingham: Open University Press.

Seabrook, Jeremy (1982a) *Unemployment.* Quartet.

Seabrook, Jeremy (1982b) *Working-Class Childhood.* Gollancz.

Seaton, Anthony (1994) *Tourism: The State of the Art.* Wiley.

Secretary of State for Defence (1986) *Statement of the Defence Estimates,* Cm 3223. The Stationery Office.

Selbourne, D. (1993) *The Spirit of the Age.* Sinclair-Stevenson.

Seltzer, Kimberley and **Bentley, Tom** (1999) *The Creative Age: Knowledge and Skills for the New Economy.* Demos.

Sennett, Richard (1970) *The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life.* Allen Lane.

Sennett, Richard (1998) *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism.* New York: Norton.

Servan-Schreiber, Jean-Jacques (1968) *The American Challenge.* New York: Atheneum.

Shaiken, Harley (1985) *Work Transformed: Automation and Labor in the Computer Age.* New York: Holt, Rinehait and Winston.

Shannon, Claude and **Weaver, Warren** (1949) *The Mathematical Theory of Communication.* Urbana, IL: University of Illinois Press, 1964.

Sharpe, Richard (n. d., c.1990) *The Computer World: Lifting the Lid off the Computer Industry.* TV Choice/Kingston College of Further Education.

Shaw, Roy (1990) „An Adjunct to the Advertising Business?", *Political Quarterly,* 61 (4) October–November: 375–380.

Shils, Edward (1975) *Center and Periphery: Essays in Macrosociology.* Chicago: University of Chicago Press.

Sinclair, John (1987) *Images Incorporated: Advertising as Industry and Ideology.* Croom Helm.

Singelmann, Joachim (1978a) „The Sector Transformation of the Labor Force in Seven Industrialized Countries, 1920–1970", *American Journal of Sociology,* 93 (5): 1224–1234.

Singelmann, Joachim (1978b) *From Agriculture to Services: The Transformation of Industrial Employment.* Beverly Hills, CA: Sage.

Sklair, Leslie (1990) *Sociology of the Global System.* Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Sklair, Leslie (2001) *The Transnational Capitalist Class.* Oxford: Blackwell.

Slevin, James (2000) *The Internet and Society.* Cambridge: Polity.

Sloan, Alfred P. (1963) *My Years with General Motors.* Pan, 1965.

Slouka, Mark (1995) *The War of the Worlds: the Assault on Reality.* Abacus.

Smart, Barry (1992) *Modem Conditions, Postmodern Controversies.* Routledge.

Smith, Anthony (1973) *The Shadow in the Cave: A Study of the Relationship between the Broadcaster, his Audience and the State.* Quartet, 1976.

Smith, Anthony (ed.) (1974) *British Broadcasting.* Newton Abbott: David and Charles.

Smith, Anthony (ed.) (1979) *Television and Political Life: Studies in Six European Countries.* Macmillan.

Smith, Anthony (1980) *The Geopolitics of Information: How Western Culture Dominates the World.* Faber and Faber.

Smith, Anthony (1986) *The Ethnic Origins of Nations.* Oxford: Blackwell.

Smith, Roger B. (1989) „A CEO's Perspective of his Public Relations Staff", in **Cantor, Bill**, p. 18–32.

Smythe, Dallas W. (1981) *Dependency Road: Communications, Capitalism, Consciousness, and Canada.* Norwood, NJ: Ablex.

Social Trends (1992), 22. HMSO.

Soros, George (1998) *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered.* Little, Brown.

Stehr, Nico (1994) *Knowledge Societies.* Sage.

Steinfels, Peter (1979) *The Neoconservatives.* New York: Simon and Schuster.

Stigler, George J. (1961), „The Economics of Information", *Journal of Political Economy,* 69 (3) June: 213–225.

Stix, Gary (1995) „Fighting Future Wars", *Scientific American,* December: 74.

Stonier, Tom (1983) *The Wealth of Information: A Profile of the Post-Industrial Economy.* Thames Methuen.

Stonier, Tom (1990) *Information and the Internal Structure of the Universe: An Exploration into Information Physics.* Springer-Verlag.

Swingewood, Alan (1977) *The Myth of Mass Culture.* Macmillan.
Talbott, Stephen L. (1995) *The Future Does Not Compute: Transcending the Machines in our Midst.* Sebastopol, CA: O'Reily and Associates.
Taylor, A. J. P. (1965) *English History, 1914–1945.* Oxford: Oxford University Press.
Taylor, F. W. (1947) *Scientific Management.* New York: Harper.
Taylor, Keith (ed.) (1976) *Henri Saint-Simon, 1760–1825: Selected Writings on Science, Industry, and Social Organization.* Croom Helm.
Tedlow, Richard S. (1979) *Keeping the Corporate Image: Public Relations and Business, 1900–1950.* Greenwich, CT: Jai Press.
Terkel, Studs (1977) *Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do.* Harmondsworth: Penguin, Peregrine.
Thompson, Edward P. (1978) *The Poverty of Theory and Other Essays.* Merlin.
Thompson, Edward P. (1980) *Writing by Candlelight.* Merlin.
Thompson, John B. (1993) „The Theory of the Public Sphere", *Theory, Culture and Society,* 10: 173–189.
Thorn-EMI (1980) *Annual Report.* Thom-EMI.
Thurow, Lester (1996) *The Future of Capitalism.* Nicholas Brealey.
Toffler, Alvin (1980) *The Third Wave.* Collins.
Toffler, Alvin (1990) *Powershift: Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21st Century.* New York: Bantam.
Toffler, Alvin and **Toffler, Heidi** (1993) *War and Anti-War.* Boston, MA: Little, Brown.
Tomlinson, John (1991) *Cultural Imperialism: A Critical Introduction.* Pinter.
Totterdell, Barry (ed.) (1978) *Public Library Purpose: A Reader.* Clive Bingley.
Touraine, Alain (1971) *The Post-Industrial Society: Tomorrow's Social History; Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society.* New York: Wildwood House.
Tracey, Michael (1978) *The Production of Political Television.* Routledge.
Tracey, Michael (1983) A *Variety of Lives: A Biography of Sir Hugh Greene.* Bodley Head.
Tracey, Michael (1998) *The Decline and Fall of Public Service Broadcasting.* New York: Oxford University Press.
Trachtenberg, Alan (1982) *The Incorporation of America: Culture and Society in the Gilded Age.* New York: Hill and Wang.
Tumber, Howard (1993a) „Selling Scandal": Business and the Media", *Media, Culture and Society,* 15: 345–361.
Tumber, Howard (1993b) „Taming the Truth", *British Journalism Review,* 4 (1): 37–41.
Tunstall, Jeremy (1977) *The Media are American: Anglo-American Media in the World.* Constable.
Turner, Stansfield (1991) „Intelligence for a New World Order", *Foreign Affairs,* 70 (4) fall: 150–166.
Turner, Stuart (1987) *Practical Sponsorship.* Kogan Page.
Twitchell, James B. (1992) *Carnival Culture: The Trashing of Taste in America.* New York: Columbia University Press.
Urry, John (1990) *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies.* Sage.
Urry, John (2000) *Sociology beyond Societies: Mobilities for the Twenty-first Century.* Routledge.
Useem, Michael (1984) *The Inner Circle: Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the U.S. and U.K.* New York: Oxford University Press.
Useem, Michael (1985) „The Rise of the Political Manager", *Sloan Management Review,* 27 (fall): 15–26.
Usherwood, Bob (1989) *Public Libraries as Public Knowledge.* Library Association.
Vanderbilt, T. (1998) *The Sneaker Book: Anatomy of an Industry and an Icon.* New York: New Press.

Varis, Tapio (1985) *International Flow of Television Programmes*. Reports and Papers on Mass Communication, no. 100. Paris: UNESCO.

Vattimo, Gianni (1989) *The Transparent Society*. Translated by **David Webb**. Cambridge: Polity, 1992.

Venturi, Robert (1972) *Learning from Las Vegas*. Cambridge, MA.: MTT Press.

Walsh, Kevin (1992) *The Representation of the Past: Museums and Heritage in the Post-Modern World*. Routledge.

Waters, Malcolm (1996) *Daniel Bell*. Routledge.

Weber, Max (1930) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Translated by **Talcott Parsons**. Allen and Unwin, 1976.

Webster, Frank (1995) *Theories of the Information Society*, 1st edition. Routledge.

Webster, Frank (2000) „Virtual Culture: Knowledge, Identity and Choise", in **John Bryson** *et. al.* (eds) *Knowledge, Space, Economy*. Routledge, p. 226–241.

Webster, Frank and **Robins, Kevin** (1986) *Information Technology: A Luddite Analysis*. Norwood, NJ: Ablex.

Weizenbaum, Joseph (1976) *Computer Power and Human Reason: From Judgement to Calculation*. Harmondsworth: Penguin, 1984.

Wemick, Andrew (1991) *Promotional Culture: Advertising, Ideology and Symbolic Expression*. Sage.

West, William J. (1992) *The Strange Rise of Semi-Literate England: The Dissolution of the Libraries*. Duckworth.

Westergaard, John and **Resler, Henrietta** (1975) *Class in a Capitalist Society: A Study of Contemporary Britain*. Heinemann.

Whitaker, Reg (1992) „Security and Intelligence in the Post-Cold War World", in **Miliband, Ralph** and **Panitch, Leo** (eds): p. 111–130.

Whitehead, Alfred North (1925) *Science and the Modern World*. New York: Mentor, 1964.

Williams, Raymond (1961) *The Long Revolution*. Harmondsworth: Penguin.

Williams, Raymond (1974) *Television: Technology and Cultural Form*. Fontana.

Williams, Raymond (1980) „Advertising: The Magic System", in **Raymond Williams**, *Problems in Materialism and Culture*. Verso, p. 170–195.

Wilson, David M. (1989) *The British Museum: Purpose and Politics*. British Museum.

Wilson, Kevin (1988) *Technologies of Control: The New Interactive Media for the Home*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Wolfe, Alan (ed.) (1991) *America at Century's End*. Berkeley, CA: University of California Press.

Woolgar, Steve (1985) „Why Not a Sociology of Machines? The Case of Sociology and Artificial Intelligence", *Sociology*, 19 (4) November: 557–572.

Woolgar, Steve (1988) *Science: The Very Idea*. Chichester: Ellis Horwood.

Worsley, Peter (1984) *The Three Worlds of Development: Culture and World Development*. Weidenfeld and Nicolson.

Young, Hugo (1989) *One of Us: A Biography of Margaret Thatcher*. Macmillan.

Young, Hugo (1991) „Nothing but an Illusion of Truth", *Guardian*, 5 February.

Zolo, Danilo (1977) *Cosmopolis: Prospects for World Government*. Translated by **David McKie**. Cambridge: Polity.

Zuboff, Shoshana (1988) *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*. Oxford: Heinemann.

Rodyklė

Webster, F.

Ve-05 Informacinės visuomenės teorijos / Frank Webster. – Kaunas: UAB „Poligrafija ir informatika“, 2006.– 320 p.
Bibliografija: p. 282–304
Dalyk. r-klė: p. 305–319.

ISBN 9986-850-56-8

Franko Websterio knyga „Informacinės visuomenės teorijos“ bus naudinga visiems, besidomintiems šiuolaikinėmis socialinėmis teorijomis ir socialine bei technologine šių dienų pasaulio kaita. Autorius analizuoja ir vertina, neretai skeptiškai, daugelio socialinių teoretikų požiūrį į informacinės visuomenės raidą.

UDK 316.3

Frank Webster
Informacinės visuomenės teorijos

Vertė Vilija Poviliūnienė
Redaktorė Laima Arnatkevičiūtė
Viršelis Ritos Penkauskienės
Maketavo Saulė Ališauskienė

2006 03 15. 17 leidyb. aps. l., 20 sp. l.
Tiražas 1000 egz.
Išleido UAB „Poligrafija ir informatika“,
tel./faksas 8-37 365595, e. paštas: poligraf@parabole.lt
Spausdino UAB „ARX Baltica“, Veiverių g. 142B, Kaunas

Franko Websterio knyga
INFORMACINĖS VISUOMENĖS TEORIJOS
bus naudinga visiems, besidomintiems šiuolaikinėmis socialinėmis teorijomis ir socialine bei technologine šių dienų pasaulio kaita.
Autorius analizuoja ir vertina, neretai skeptiškai, daugelio socialinių teoretikų požiūrį į informacinės visuomenės raidą.

Frankas Websteris
yra Birmingemo universiteto sociologijos profesorius.
Jis vadovauja Kultūrinių studijų ir sociologijos departamentui.

Atviros Lietuvos Knyga

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo.
Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-850-56-8

Rekomenduojama kaina 36,00 Lt